

УКРАЇНКИ В ІСТОРІЇ

ВИДАВНИЦТВО "ЛИБІДЬ"

Вірним донькам України
присвячується

УКРАЇНКА
В ТРАДИЦІЙНОМУ
СУСПІЛЬСТВІ

ВИЗНАЧНІ
УКРАЇНКИ-
ВЧЕНІ
НОВІТНЬОЇ
ДОБИ
(XIX—XX СТ.)

УКРАЇНКИ В ІСТОРІЇ

В ОБОРОНІ
НАЦІОНАЛЬНИХ
ПРАВ

ЖІНКИ
В УКРАЇНСЬКІЙ
ЛІТЕРАТУРІ

МИСТКИНІ

НАШІ
СУЧАСНИЦІ

Київ "Либідь" 2004

Розповсюдження та тиражування
без офіційного дозволу видавництва заборонено

Рекомендовано до друку
Вченою радою Центру українознавства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. *Леонід Залізняк*,
д-р іст. наук, проф. *Микола Щербак*,
д-р фіз.-мат. наук, проф. *Василь Шендеровський*

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. *Марта Богачевська-Хомяк*,
д-р іст. наук, проф. *Володимир Сергійчук*,
д-р іст. наук, проф. *Надія Миронець*,
д-р біол. наук *Віра Троян*,
канд. філол. наук *Людмила Тарнашинська*,
канд. іст. наук *Валентина Піскун*

За редакцією д-ра іст. наук, проф. Валентини Борисенко

Автори:

*Андрусів С., Багаліка Ю., Богачевська-Хомяк М., Борисенко В.,
Вірченко Н., Гвоздяк Р., Головащенко М., Гонюкова Л., Грица С.,
Доброчаєва Д., Дудка І., Дядюк М., Закревська Я., Зарецький О.,
Кагарлицький М., Кара-Васильєва Т., Клімушева Г., Коляда Н.,
Конончук Т., Корсунь А., Коцюбинська М., Кривошій О., Лемещенко А.,
Лебедєв Г., Миронець Н., Міщанчук Н., Овсієнко В., Одарченко П.,
Орел М., Остапенко Т., Павленко Р., Певний Б., Перевозчикова О.,
Пивовар С., Пилипенко М., Піскун В., Раєвич Т., Рибалко О.,
Савчин-Пискірі М., Смоляр Л., Тарнавська М., Тарнашинська Л.,
Троян В., Федорук О., Хижняк З.*

Головна редакція літератури з гуманітарних наук

Головний редактор *Світлана Головка*

Редактор *Тетяна Янголь*

З М І С Т

Іван Дзюба. Книжка про видатних українок

7

Розділ 1. Українка в традиційному суспільстві

Жінка в правовій культурі українського народу (<i>Олександр Кривоший</i>)	10
Побут і дозвілля українки в традиційній етнокультурі (<i>Валентина Борисенко</i>)	19
Видатні жінки України-Руси: княгиня Ольга, Анна Ярославна (<i>Валентина Борисенко</i>)	27
Жінка в суспільному житті України за Козацької доби (<i>Олександр Кривоший</i>)	33
Княгиня Анастасія Гольшанська-Заславська (<i>Олександр Кривоший</i>)	43
Галшка Гулевичівна — фундаторка Києво-Могилянської академії (<i>Зоя Хижняк</i>)	47
Мати гетьмана Марія Магдалена Мазепина (<i>Зоя Хижняк</i>)	52

Розділ 2. Визначні українки-вчені Новітньої доби (XIX—XX ст.)

Олександра Єфименко — дослідниця України (<i>Сергій Пивовар</i>)	58
Пелагея Литвинова-Бартош. Доля народознавця (<i>Валентина Борисенко</i>)	62
Наталія Полонська-Василенко — видатна вчена-історик (<i>Сергій Пивовар</i>)	67
Педагог і громадська діячка Софія Русова (<i>Лілія Гонюкова, Тетяна Конончук</i>)	72
На тернистій ниві української етнології:	
Катерина Грушевська, Ніна Заглада, Лідія Шульгіна, Євгенія Спаська, Раїса Данківська, Софія Терещенко (<i>Валентина Борисенко</i>)	78
Історик Олена Апанович (<i>Людмила Тарнашинська</i>)	90
Христина Алчевська. На освітянській ниві (<i>Наталія Коляда</i>)	98
Фізик Антоніна Прихотько (<i>Гертруда Клімушева</i>)	101
Наталія Осадча-Яната — вчена-ботанік (<i>Дарина Доброчаєва, Олександр Рибалко</i>)	105
Професор Марія Зерова (<i>Ірина Дудка, Віра Троян</i>)	110
Надія Пучковська — професор-офтальмолог (<i>Тетяна Остапенко, Раїса Павленко</i>)	113
Олена Казимирчак-Полонська — вчена-астроном (<i>Алла Корсунь</i>)	115
Катерина Ющенко — видатна вчена, математик, кібернетик (<i>Ольга Перевозчикова</i>)	117
Клавдія Бельтюкова — вчена-мікробіолог (<i>Ростислав Гвоздяк</i>)	120

Розділ 3. В обороні національних прав

Мілена Рудницька (<i>Марта Богачевська-Хомяк</i>)	124
Зінаїда Мірна (<i>Людмила Смоляр</i>)	130
Сенаторка Олена Левчанівська з Волині (<i>Тамара Раєвич</i>)	136
Ольга Басараб (<i>Надія Миронець</i>)	139
Олена Степанів — науковець і громадська діячка (<i>Мирослава Дядюк</i>)	144
Оксана Мешко — козацька матір (<i>Василь Овсієнко</i>)	148
Що в імені твоєму? — Надія!? Надія Суровцова (<i>Валентина Піскун</i>)	157

Розділ 4. Жінки в українській літературі

Ганна Барвінок (<i>Людмила Смоляр</i>)	164
Марко Вовчок (<i>Марта Тарнавська</i>)	168
Ольга Кобилянська (<i>Валентина Борисенко</i>)	172
Олена Пчілка (<i>Петро Одарченко</i>)	176
Леся Українка: погляд із ХХІ століття (<i>Юлія Багаліка</i>)	182
Людмила Старицька-Черняхівська (<i>Валентина Борисенко</i>)	187
Докія Гуменна (<i>Стефанія Андрусів</i>)	190
Олена Теліга (<i>Надія Миронець</i>)	196
Соломія Павличко (<i>Людмила Тарнашинська</i>)	203

Розділ 5. Мисткині

Здійснена мрія Марії Башкирцевої (<i>Марта Тарнавська</i>)	212
Казковий світ Галини Мазепи (<i>Богдан Певний</i>)	218
Мистецький гарт Людмили Морозової (<i>Олександр Федорук</i>)	227
Алла Горська (<i>Олесь Зарецький</i>)	234
Катерина Білокур. Талант від Бога (<i>Микола Кагарлицький</i>)	240
Марія Приймаченко (<i>Тетяна Кара-Васильєва</i>)	246
На вершині світової слави. Соломія Крушельницька (<i>Михайло Головащенко</i>)	248
Оксана Петрусенко співала дзвінко й незрівнянно (<i>Микола Кагарлицький</i>)	251
Євгенія Зарицька. З когорти легендарних (<i>Михайло Головащенко</i>)	256
Марія Заньковецька — легенда українського театру (<i>Анна Лемещенко</i>)	259
Кінорежисер Лідія Кордюм-Островська (<i>Марія Пилипенко</i>)	265

Розділ 6. Наші сучасниці

Ірина Сенік — героїня України (<i>Ніна Вірченко</i>)	270
Надія з родини Світличних (<i>Михайлина Коцюбинська</i>)	276
Ніна Вірченко. Її любов — Україна і математика (<i>Майя Орел</i>)	279
“Сад любови” Наталі Лівицької-Холодної (<i>Стефанія Андрусів</i>)	283
Високе небо Ліни Костенко (<i>Людмила Тарнашинська</i>)	287
Невтомність і талант Галини Горбач (<i>Ярослава Закревська</i>)	295
Співачка світової слави Ірина Маланюк (<i>Михайло Головащенко</i>)	298
Ніна Матвієнко. Життя у пісні (<i>Софія Грица</i>)	301
Кращий із матерів (<i>Ніна Міщанчук</i>)	306
Мій спомин (<i>Марія Савчин-Пискір</i>)	313
Марфа Тимченко (<i>Тетяна Кара-Васильєва</i>)	317
Катерина Кричевська-Росандич (<i>Георгій Лебедев</i>)	320
Список ілюстрацій	324

КНИЖКА ПРО ВИДАТНИХ УКРАЇНОК

ро українську жінку сказано і написано немало. Вона надихала і поетів, і малярів, і композиторів — є Музою, Коханою, Матір'ю, великою Трудівницею. Завжди оберігала свій рід український. І не раз їй доводилося ставати воївницею на полі битви за гідність українського імені, за майбутнє України.

Ми знаємо цей її колективний портрет. Але він складається з безлічі індивідуальних портретів, не всіма знаних. Нашому незнанню можуть зарадити такі книжки, як оця пропонується.

Книжка “Українки в історії” включає в себе дослідження та нариси великої групи ентузіастів — науковців, літераторів, журналістів, краєзнавців, які спираються на вже відомий матеріал і вводять у обіг новий.

Перший розділ — “Українка в традиційному суспільстві” — показує розподіл сфер між чоловіком і жінкою у різних верствах українського соціуму, роль жінки у родині, її правовий статус, її культурний і виховний вплив у громаді. Нариси цього розділу, попри свою оглядовість, мають характер наукової розвідки і доказово розкривають унікальний внесок жіноцтва в нашу соціокультуру, етичну, звичаєву спадщину.

Особливості історичного життя українського етносу зумовили й своєрідне становище жінки в суспільстві, яке викликало подив у чужоземців мірою правової та звичаєвої забезпеченості, побутової самостійності, раціональності й гуманності відносин у родині.

Але, звичайно, не можна надто ідеалізувати цю ситуацію: адже соціальні контрасти, а потім закріпачення села, чужинецький гніт тяжко відбилися на жіночій долі — з великим уболіванням розповіла про це українська класична література, від Шевченка починаючи. І про це також не можемо забувати — як і про те, скільки витерпіла українська жінка за часи страшних воєн і лихоліть, що спадали на українську землю, — однак зуміла давати силу й дух синам і дочкам, які несли гідність і творчу силу роду українського.

Наступні розділи книжки містять розповідь про деяких із найславетніших жінок нашої землі, починаючи від цасів Київської Русі й аж до наших днів. Тут і жінки-патріотки знатних родів та відомі меценатки, і жінки-вчені, літераторки, мисткині, громадські та політичні діячки нового часу, учасниці боротьби за незалежність України, будівниці українського світу. Це далеко й далеко не всі з тих, хто заслужив на місце в такому почесному огляді, — але й той ряд високих достойниць, що представлені у книзі, засвідчує, якою врожайною є українська земля на жіночу вроду, розум, хист, талант, силу духу.

Нині ми переживаємо новий виток жіночої емансипації, піднесення жіночого руху і вибуху жіночої “енергетики” в усіх сферах життя. Скільки яскравих постатей жінок буквально оновлюють обличчя

української літератури, мистецтва, науки! Але ж водночас труднощі й нещастя пори “дикого ринку” вдарили насамперед по жіноцтву, багатьох дезорієнтували й принизили, десятки тисяч змусили шукати долі в чужих краях. За цих умов не зайвим буде нагадування про ті випробовування, що випадали на долю багатьох із попередніх поколінь українок, і про той високий моральний орієнтир, який допомагав їм вистояти й утверджувати себе і свій народ.

Це також одна із тих обставин, що роблять такі книги потрібними і своєчасними. І треба подякувати її авторам, упорядникам і видавцям.

Іван Дзюба

Від редактора

За роки незалежності України чимало віднайдено нових даних про видатні постаті в науці, культурі нашої держави. Серед них багато таких, які в радянські часи замовчувалися, писати про них було заборонено. А коли почали виходити енциклопедичні довідники, багатотомні видання про славетні імена України, окремі книги, то впадало в око, що жіночі постаті серед 100 імен обмежувалися у кращому випадку десятком. Натхненні ідеєю відновлення історичної справедливості, жіночі громадські організації започаткували свою серію видань про визначних українок.

Однак вичерпно, повною мірою, на весь голос висвітлити справді золоті імена людей, що прислужилися науці, суспільству, Батьківщині, справа доволі складна. Критерії відбору завжди грішать суб'єктивністю.

Наша книжка “Українки в історії” також не є винятком, вона — лише сходинок у поступі. Ще сотні жіночих імен, які вписалися в здобутки різних галузей життя — від меценатства, науки, культури до політики, — треба, варто й необхідно було б згадати. Очевидно, буде написана не одна праця про юних дівчат з УПА, які віддали своє життя за волю Батьківщини і досі належно не поціновані в своїй Вітчизні.

Працюючи над біографіями українок, які чимало зробили не лише для вітчизняної, а й для світової культури, неминуче переймаєшся філософськи-щемливими питаннями. Чому для більшості цих людей непересічного таланту, надзвичайної вроди, розуму, шляхетності була уготована така трагічна доля, і судився їм такий короткий і тернистий життєвий шлях?

Роки заслань, розстріли, переслідування, забуття... І — вірність, відданість, патріотизм, національна і людська гідність...

Морально відчувати борг нестерпно боляче. Можливо, прочитавши нашу книгу, відповідь дадуть наступні покоління, щоб розумним і талановитим була відкрита світла дорога.

Ми працювали саме для цього.

Валентина Борисенко

Розділ 1

УКРАЇНКА В ТРАДИЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

ЖІНКА В ПРАВОВІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Свобода і честь за часів Київської Русі вважалися незаперечними та непорушними цінностями кожної вільної (а інколи й напіввільної) людини і належали до великої хартії свободи раннього українського середньовіччя¹.

Окремі постанови тодішнього карного права охороняли життя жінки й навіть її честь. Так, у договорі русинів з німцями 1195 р. сказано, що образа жіночої честі карається вищою, а це було рівнозначним покаранню за вбивство вільної людини². Стаття 8 цього ж договору приписує: якщо хто зірве з чужої дружини головний убір, то з того 6 гривень за сором³.

У “Пространній Правді” за Троїцьким списком є свідчення про успадкування майна й землі смердами. “Пространна Правда” вважає князя прямим спадкоємцем померлого смерда. Але якщо у смерда залишилися незаміжні дочки, то вони теж отримують частину спадку. Після заміжжя вони втрачали право на спадок⁴.

Отже, “Руська Правда” і прямо, й опосередковано захищає майнові права і гідність незаміжньої жінки. Визначає за нею право на успадкування землі. Закон обстоює також і беззаперечне право на володіння й успадкування землі дочкою та дружиною феодала⁵.

Давньоруське право зрівняло жінку у правах з чоловіком, і за вбивство жінки вбивця платив стільки ж, як і за вбивство чоловіка⁶.

Незаперечним є той факт, що й родинне право в епоху Давньої Русі було досить добре розвиненим. Вже “Устав Володимира” кваліфікує як злочин викрадення нареченої, колотнечу між чоловіком і жінкою за маєток і таке інше⁷.

Церква закріплювала за собою насамперед право на ухвалення шлюбу. Багато уваги присвячує родинним справам і ролі в них жінки “Устав Ярослава”, який віддає церкві всі шлюбні та розлучні справи: “Брак всякого чина людей да не посягне ніхто судити ніже розводити, від мирських властей”. Коли хто за життя жінки взяв би собі іншу і та пішла за нього, “знаючи про жону його колишню, якщо вона жива є”, то обоє підлягали б карі в “тисячу рублів широких”⁸.

Стаття 2 “Уставу Ярослава” передбачала вже норми покарання за викрадення нареченої з метою нецерковного одруження з нею. “Аже кто умчить дівку або насилить, аже боярська дщи, за сором єї 5 гривен золота, а єпископу

5 гривен золота; а менших бояр гривна золота, а єпископу гривна золота; добрих людей за сором 5 гривен срібла, а єпископу 5 гривен срібла; а на умичниціх по гривні срібла, а князь казнить їх”⁹.

Про вплив дохристиянських шлюбних традицій на норми сімейного права свідчать пам’ятки руського права X — XI ст.

Весілля за традицією передували змовини-заручини, які супроводжувалися святковим застіллям в оселі батьків нареченої. Обов’язковою стравою був сир, який виносила до столу відданиця. Обрядом “краяння”, тобто розрізання сиру і паляниці на шматки, скріплюлася угода про шлюб молодих.

Порушення угоди з боку нареченого розглядалося як вияв зневаги до дівчини й каралося грошовим штрафом: “Про девку сир краявши, за сором її 3 гривни, а що втрачено, тоє заплатити, а митрополиту 6 гривен, а князь казнить”¹⁰.

Суспільство було зацікавлене в тому, аби дівчина вийшла заміж, оскільки за нормами давньоруського законодавства вона по смерті своїх батьків позбавлялася права на спадщину. Закон передбачав і відповідальність батьків, коли дочка не виходила заміж.

Стаття 7 “Пространної редакції” “Уставу Ярослава” приписує: “Аже девка засяде великих бояр, митрополиту 5 гривен золота, а менших бояр — гривна золота, а нарочитих людії — 12 гривен, а простої чуді — рубль”¹¹.

На заручинах батьки молодят домовлялися про розмір посагу і визначали день весілля за згодою наречених. Для вступу в шлюб на Русі молодятим потрібно було досягти шлюбного віку 15 — 16 років, а в XIV — XV ст. — 14—18 років.

Пам’ятки XV ст. свідчать, що право на розлучення на Русі могло бути як двостороннім (за взаємною згодою), так і одностороннім, за ініціативою одного з членів подружжя. Дружина мала право розлучитися з чоловіком і через подружню невірність, і через приховування ним свого холопства, й через матеріальну незабезпеченість. Чоловік, залишаючи дружину без достатніх на те підстав, змушений був виплатити їй велику матеріальну компенсацію, а також внести штраф на користь церковної влади. Ці відрахування були досить значними і залежали від соціального стану подружжя. Аналіз історичних джерел показує, що в давньоруській сім’ї розподіл майна між чоловіком і жінкою проводився нерівноправно. Однак в X — XIII ст. жінки могли бути власницями великих коштів і маєтностей, отриманих від розподілу спадщини. Стаття 106 “Руської Правди” засвідчує не лише спадкові права давньоруської жінки, а й її право, на відміну від чоловіка, вирішувати, кому з дітей передати материнський спадок. Спадщина матері могла перейти не тільки синам, але й доньці, причому і за заповітом, і без нього: “... без языка лі умре то у кого будет на дворі била і кто ю кормив, то тому взяти”¹².

Донька одержувала весь спадок матері (незалежно від того, чи були брати) за умови, якщо утримувала свою матір в останні роки її життя.

Слід зазначити, що в XI — XIII ст. заміжня жінка, яка належала до вищих суспільних станів, могла мати власне “жіноче” майно і розпоряджатися ним на свій розсуд до кінця свого життя.

В “Руській Правді” говориться: “Якщо хто вб’є жону, таким же судом судити, як і мужа”. Отже, чоловік не мав права життя і смерті над жінкою і за її вбивство карався так само, як і за вбивство чоловіка. Перед законом уже на той час чоловік і жінка були рівноправними¹³.

⁹ Падох Я. Охорона честі й свободи людини в карному праві княжої України. Науковий збірник Українського Вільного Університету. Ювілейне видання. Мюнхен, 1956. С. 187.

¹⁰ Там само. С. 194—195.

¹¹ Владимирский Булаков М. Ф. Обзор истории русского права. К., 1909. С. 318.

¹² Данилова Г. М. Проблемы генезиса феодализма у славян и германцев. Петрозаводск, 1974. С. 143.

¹³ Там же. С. 146.

¹⁴ Там же. Див. також: Шильов В. Я. О состоянии женщин в России до Петра Великого. К., 1850. С. XVII, XXIV—XXVI.

¹⁵ Табінський П. Церковний Устав св. кн. Володимира Великого. Львів, 1938. С. 443—450.

¹⁶ Лотоцький О. Українські джерела церковного права. Варшава, 1931. С. 237, 238.

¹⁷ Древнерусские княжеские уставы X—XV вв. Изд. подг. Я. Н. Шапов. М., 1976. С. 110.

¹⁸ Там само. С. 89.

¹⁹ Там само. С. 87.

²⁰ Памятники русского права. Вып. 1. Русская правда. М., 1952. Ст. 103. С. 119.

²¹ Патрило І. Вплив християнства на українське законодавство. Релігія в житті українського народу: Збірник матеріалів наукової конференції у Рокка ді Пана. М., Рокка ді Пана, 1966. С. 145.

УКРАЇНКА В ТРАДИЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

¹⁴ Патріло І. Вплив християнства на українське законодавство. С. 145.

¹⁵ Марусик К. О. Право як атрибут національної культури українського народу // Питання історії України: Збірник наукових статей. Чернівці, 1997. Вип. 1. С. 56.

¹⁶ Глартон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. С. 365.

¹⁷ Пушкарева Н. Я. Жінчини Древньої Русі. М., 1989. С. 104.

¹⁸ Яковлів А. Українське право. Українська культура. Лекції під ред. Д. Антоновича. К., 1993. С. 227.

¹⁹ Палотський Васильченко Н. Історія України: М 2 т. К., 1992. Т. 1. С. 406.

²⁰ Музиченко О. П. Правове становище жінки в українських землях в XIV–XVI ст. // Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць. Вип. 2. Одеса, 1997. С. 176.

²¹ Акты и брачное право и семейное бытие в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (Сб. в. АЮЗР). СПб., 1909. Т. 3, ч. 8. С. 6.

²² Мордовець Л. (Левицький О.). Про шлюб на Україні Русі в XVI–XVII ст. Львів, 1906. С. 6.

Хоча, якщо вона завинила, як сказано в другій частині цього ж закону, то платить пів вира — 20 гривень¹⁴.

Норми “Руської Правди” були відомі й чинні як у Київській Русі, так і на Волині, в Галицькій землі, на Сіверщині, Мінщині, Берестейщині, Холмщині, на білоруських і деяких московських землях¹⁵. Поряд з “Руською Правдою” — кодифікованою пам’яткою звичаєвого права українського народу — за доби Київської Русі існувала ще така судова інстанція, як церковний суд, дії якого поширювалися насамперед на духовенство, а також на членів їхніх сімей, на церковних слуг та фізично хворих людей. До компетенції церковного суду належали і шлюбні справи.

Відомий дослідник української минувшини І. Огієнко наголошував, що по смерті чоловіка жінка правно ставала головою своєї родини¹⁶. Немає в давньому законодавстві й обмежень жіночих прав у справах маєткових. Церковні статuti передбачали можливість конфлікту між жінкою та чоловіком за майно і визнавали її право на предмети безпосереднього вжитку.

Зазначимо, що перша згадка про повноваження жінок на володіння певним майном міститься в одній із найраніших юридичних пам’яток Давньої Русі — Договорі 911 р. Олега з Візантією, що “утвердив право жінки зберегти за собою частину спільного з чоловіком майна навіть у випадку, якщо чоловік учинив убивство”¹⁷.

Ще в перших століттях існування Литовсько-Руського князівства там панувало старе “руське” право. На землях України-Руси звичаєве право діяло до кінця XV ст. Більше того, воно продовжувало діяти в тій галузі законодавства, що називається “приватним правом”. Основні принципи давнього майнового, спадкового, родинного права, карне і процесуальне право залишалися чинними на українських, білоруських, а подекуди і на литовських землях. Принципи українського права не раз були підтверджені великими князями литовськими через уставні грамоти-привілеї. Всі суди Литовської держави керувалися цим правом, в тому числі й народні суди, які за Литовської доби дістали назву “копних” судів¹⁸. Великі князі литовські, проголосивши: “старовини не рухати, новини не заводити”, цим не лише підтвердили українським землям звичаєве право, а й сприяли його розвитку¹⁹.

Кодифікація права, яка відбулась у Великому князівстві Литовському, врахувала гуманність традиції “Руської Правди”, що сприяло врегулюванню правового становища жінки. Найповніше ці традиції відбиті в першому Статуті Великого князівства Литовського 1529 р., де різним питанням правового становища жінки, за підрахунками О. П. Музиченка, присвячено понад 1/5 від загальної кількості статей²⁰. Четвертий розділ, який називається “О поглаве женской и о выправу девок”, регулює майнове становище жінки. Центральне місце відводиться тут праву дружини на спадок та посаг для дівчат.

Українські жінки вищих суспільних станів у зазначений період мали широку свободу і правову незалежність, майже не поступаючись у повноті своїх громадських прав чоловікам²¹. Майнова незалежність жінок вищих суспільних станів давала їм право голосу і в органах місцевого самоврядування, бо лише володіння осідлістю було тоді підставою для участі в місцевих сеймиках.

Суспільне становище української жінки-шляхтянки відрізнялося від становища чоловіка хіба тим, що “жінки при живих братах наслідували тільки четверту частину батьківщини, материзну ж відбирали всю”²². Цей виняток пояснюється тим, що за литовсько-феодальним законодав-

Федір Кричевський

Наречена

ством володіння маєтностями завжди поєднувалося з обов'язком військової служби.

На думку відомого українського історика О. Левицького, відлучення дочок від успадкування родових маєтків при живих синах “впливало із давньоруського поняття про первісну сімейну основу права наслідування” по чоловічій лінії²³. Крім того, це відлучення не було безумовним. Материнські маєтки, за О. Левицьким, дочки й сини успадковували в рівних частинах, а з батьківських — дочки всі разом отримували в придане гроші й речі на суму, рівну вартості четвертої частини цих маєтків. А якщо не було синів, дочки успадковували всі батьківські маєтки²⁴.

Другий Литовський статут 1566 р. чіткіше, ніж перший, протиставив шляхту й нижчі верстви населення. Він позбавляв спадкових і станових прав жінок, “котрі за простих людей заміж ідуть”²⁵. Тим самим жінки вищих суспільних станів у Великому князівстві Литовському мали досить широкі спадкові права, на відміну від більшості країн Західної Європи, де будь-яка спадкова власність у руках жінки розглядалася як можливість росту рентабельності господарства чужого роду, а, значить, була недопустимою²⁶.

Показовим є запис, зроблений 1584 р. волинським шляхтичем Боговитином-Шумбарським у книзі замкової Луцької. Згідно з цим записом, шляхтич із власної волі передає у спадок своїй дружині Єві Павловичовній всі свої маєтності й відсторонює всіх своїх родичів, позбавляючи їх права на отримання спадку²⁷. Як видно з документів, така воля шляхтича не викликала заперечень з боку світських чи духовних властей. А дочки Київського воєводи Ходкевича — Олександра і Анна, як свідчать документи книги гродської Луцької за 1603 р., вийшовши заміж та отримавши в придане більше, ніж їм належало за законом, відреклися від своїх спадкових прав на батьківські й материнські маєтки²⁸.

Чоловіки-консерватори XVI ст. вважали, що у вищих станах тодішнього українського суспільства жінки взяли над чоловіками гору, як тільки-но Литовський статут забезпечив майнові права жінок²⁹.

Карні норми Литовського статуту гарантують цілковиту охорону життя жінки, її здоров'я, честі й особистої недоторканності. Правом були захищені й вагітні жінки³⁰.

Зазначимо, що в литовсько-руському праві був установлений принцип вільного вибору жінки при вступі в шлюб, як, до речі, цього вимагало і давньоруське канонічне право³¹. У 1566 р. княгиня Настасія Ружинська занесла до книги замкової Володимирської скаргу, де вказувала, що її дочка “самовольно, без відома матері, вийшла заміж” за Яна Ганковського і разом з ним відібрала у княгині маєток в с. Роговичах. Втім власті не виявили занепокоєння фактом самовільного одруження і не вбачали в цьому порушення закону³².

Дружина мала ніким не обмежене право продавати, заставляти, передавати іншій особі або церкві своє рухоме й нерухоме майно, про що свідчать численні записи в актових книгах³³. Жінки також мали право самостійно купувати будь-яке рухоме і нерухоме майно. В 1561 р., за документами Володимирського гродського суду, княгиня Марія Юріївна Гольшанська видала визнаний лист про умови контракту на поставку жита для сплаву по воді до Гданська князеві Олександру Сангушці³⁴.

Жінки шляхетного і міщанського станів могли від власної особи вступати в зобов'язання, видавати “правні листи”, вести судові справи, для чого особисто з'являлися в суди, як світські, так і духовні³⁵. Жінки

²³ АЮЗР. Т. 3, ч. 8, С. 12.

²⁴ Левицький О.
Вступлення. Там же.

²⁵ Цит. за:
Яковенко Н. М.
Українська шляхта.
К., 1994. С. 54.

²⁶ Сборник
законодательных
памятников древнего
западноевропейского
права. Вып. 2.
К., 1907; Lesinsky B.
Stanowisko kobiety w pol-
skim prawie ziemskim do
połowy XV-ego wieku.
Wrocław, 1956. S. 132—
140.

²⁷ АЮЗР. Т. 3, ч. 8,
С. 424.

²⁸ Там же. С. 324.

²⁹ Там же. С. 6.

³⁰ Там же. С. 10—11.

³¹ Левицький О.
Вступлення. Там же.
С. 13.

³² АЮЗР. Т. 3, ч. 8,
С. 121.

³³ Там же. С. 43, 81, 86,
96, 197, 229, 231, 237;
Т. 4, ч. 8, С. 95, 137, 435;
Т. 6, ч. 8, С. 191, 263.

³⁴ Центральний
державний історичний
архів України в м. Києві
(далі ЦДАУК). Ф. 28.
Оп. 1. Спр. 19. Арк. 670
зв. — 671; Ф. 25. Оп. 1.
Спр. 3—173; Ф. 28.
Оп. 1. Спр. 1—45.

³⁵ АЮЗР. Т. 3, ч. 8,
С. 270, 459.

ні в чому не поступалися чоловікам, і часто були серед них правознавці, які добре знали Статут та інші закони особисто, а не через повірених, виступали в складних і важких процесах³⁶.

Проте слід сказати, що Литовський статут, який досить поблажливо ставився до більшості проступків жінок, визначав смертну кару тій дівчині (панні), яка була звинувачена в розпусті. Такий же вирок чекав і на заміжню шляхтянку за порушення подружньої вірності³⁷. За свідченням декрету Луцького гродського суду, занесеного в 1622 р. до книги гродської Луцької, Дем'ян Воронич і Маруша Резаковичева за розпусту були засуджені до смертної кари³⁸.

Крім писаного права, носієм якого була держава, існувало ще й звичаєве право, носій якого — народ. Польський історик Антоній І (Ролле Й.), характеризуючи становище жінки на українських землях, наголошував: "Обов'язкові для неї закони на Русі були ті ж, що й у Литві: як тут, так і там Литовський статут уважався кодексом, з яким треба було узгоджувати своє життя: але одна справа закон, а інша — звичай"³⁹. Якщо писане право завжди постає узагальнено безвідносним, то звичаєве повсюдно зберігає живий відбиток світогляду народу. Звичаєве право українського народу краще захищене від чужорідних впливів і повніше віддзеркалює риси давнього права⁴⁰. В ньому більше прадавніх символів і обрядів, більше термінів і понять, які в сучасній правосвідомості народу є, так би мовити, відблиском дохристиянських поглядів та вірувань.

Як видно з документів Люстрації Барського староства 1565 р., шлюбне право інколи зводилося на українських землях до двох пунктів: "Коли певний чоловік звичаєм прикордонним, самовільним, візьме собі чиюсь дівчину або вдову, або розведену за дружину і з нею забажає жити, в такому випадку дає три гривні на замок; хто бажає дружину відпустити, або дружина чоловіка, то той, хто дає тому причину (привід), платить три гривні"⁴¹.

Таким чином, шлюби й розлучення укладалися без участі церкви і навіть без участі світської влади. Останню лише ставили до відома про домовленість, яка відбулася, та сплачували мито.

Особливістю українського звичаєвого права була материзна⁴². Так звалася нерухомість, частіше — наділ землі, що входила до посагу. Материзна не належала до загальносімейного майна, не ділилася між окремими членами сім'ї, а передавалася по жіночій лінії і становила окремий жіночий майновий інститут⁴³. Навіть після бездітної дружини, за звичаєвим правом, чоловік мусив передати отримане за дружиною майно її батькам.

Д. Яворницький не раз підкреслював, що третя частина худоби і рухомого майна, яку відбирало товариство в засудженого до смертної кари козака, віддавалася жінці й дітям, якщо козак був одружений⁴⁴. Ні про яке переслідування дружини та дітей злочинця не йшлося. Більше того, в Україні існував звичай, за яким лише жінка могла зберегти життя засудженому на смерть козакові, якщо згоджувалася взяти з ним шлюб. За переказом, записаним у другій половині XIX ст. Г. П. Надхіним на Катеринославщині, "в запорожців був звичай — інколи прощати злочинців, якщо котрась із дівчат наважувалася вийти за нього заміж"⁴⁵. Історик О. Левицький наводить записаний на Волині переказ, який побутував серед жителів м. Крупця: "Молодий козак за якийсь злочин був засуджений до смертної кари. Коли прочитали декрет і палач підвів засудженого до плахи, із натовпу вийшла дівчина

³⁶ АЮЗР. Т. 3, ч. 8. С. 9.

³⁷ Левицький О. Очерки старинного быта Волыни и Украины. К., 1891. Вып. 2. С. 18.

³⁸ АЮЗР. Т. 3, ч. 8. С. 338.

³⁹ Украинские женщины. Исторические рассказы д-ра Антония I (перевод с польского) // Киевская старина. 1883. Июнь. С. 268–269.

⁴⁰ Ефимченко Т. Обычное право украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Под ред. Ф. Волкова. Петроград, 1916. С. 637.

⁴¹ АЮЗР. Т. 3, ч. 8. С. 261.

⁴² Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии. СПб., 1872. С. 691.

⁴³ Гуслицкий К. І. Українці: Історико-етнографічна монографія. Макет. К., 1959. С. 442.

⁴⁴ Кривошій О. П., Д. І. Яворницький про українське жіноцтво. Регіональне і загальне в історії. Тези Міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю народження Д. І. Яворницького та 90-річчю ХІІІ Археологічного з'їзду. Дніпропетровськ, 1995. С. 115.

⁴⁵ Надхін Г. П. Память о Запорожье и последних днях Запорожской Сечи. М., 1977. С. 54.

⁴⁶ Левіцький О. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI–XVII стт. Киевская старина. 1900. Кн. 1. С. 14.

⁴⁷ АЮЗР. Т. 3. к. 8. С. 391.

⁴⁸ Кривошій О. П. Жінка в історії Запорозького козацтва. Жінки України: сучасний стан та перспективи. Міжнародна науково-практична конференція. Тези доповідей. Одеса. 1995. С. 46.

⁴⁹ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. К., 1991. С. 219.

і накрила хусткою його голову, даючи тим самим знак, що вона обирає його собі за чоловіка і тим звільняє від страти”⁴⁶. Документальне підтвердження існування цього звичаю на українських землях знаходимо в “Архиве Юго-Западной России” у книзі гродській Луцькій за 1606 р.⁴⁷

Коли виокремити звичаї і традиції запорізького козацтва, які прямо чи опосередковано ставали на захист честі і гідності української жінки, стає помітною тенденція до ідеалізації образу жінки й особливо жінки-матері. Відсутність постійного спілкування з жіноцтвом на Січі, очевидно, не призводила до забуття, байдужості чи зневаги, більше того — спричинювала ідеалізацію жіночого начала⁴⁸.

Козацька звичаєвість хоч і пропагувала серед січовиків безшлюбність, однак виховувала, особливо у парубків, шанобливе ставлення до жінки-матері, сестри, дружини чи коханої дівчини, що відбилося в козацьких піснях. Ці пісні тісно пов’язані з життям і слугують своєрідним історичним джерелом для його вивчення⁴⁹.

Козацькі пісні побутували протягом тривалого часу, а тому в деяких з них помітні нашарування пізніших часів і змішування з піснями інших ідейно-тематичних циклів, проте чітко простежується живе, конкретне, а подекуди навіть детальне описання козацької звичаєвості, пов’язаної зі ставленням до жінок. Зокрема, в пісні “Ревуть води, шумлять лози” співається:

Зозуленько, моя ненько,
Закуй мені жалібненько,
Закуй мені ту дорогу,
Куди їхати до роду,
Що до роду, до родини
Та до вірної дружини.

Або в пісні “Ой добрая годинонька була”:

Ой добрая годинонька була,
Як матуся свого сина біла.
А він їй сумирився,
Низько в ноги поклонився:
“Прости ж, прости, матусенько моя!”

Приклади шанобливого й рівноправного ставлення до жінки подібуємо не лише в пісенній творчості, а й у легендах та переказах про козацькі часи. В переказі “Як дівка Христя була кошовим”, записаному 1894 р. в м. Нікополі на Катеринославщині дослідником Яковом Новицьким від Д. С. Биковського, йдеться про жінку — козацького ватажка⁵⁰. А переказ “Настина Могила” розповідає про долю жінки-воїна, яка носила шаровари, козацьку шапку і воювала не гірше за чоловіка-козака⁵¹. За переказом, записаним краєзнавцем А. М. Ковальовим, у повстанні під проводом Якова Острянина (1638 р.) активну участь брала дружина козацького сотника Семена Мотори — Варвара.

Картина правового становища жінки на українських землях у другій половині XVI — першій половині XVII ст. була б неповною без аналізу ставлення до жінки громадського (“копного”) суду селян і міщан, а в деяких випадках і шляхетства. Зазначимо, що копні суди були найстаршими на українських землях судами, а їхнє судочинство найбільше зберегло давні народні традиції та світоглядні уявлення. За І. Черкаським,

⁵⁰ Малорусские песни, преимущественно избранные Я. П. Новицким в Екатеринославской губернии в 1874—1894 годах. Сборник Харьковского историко-филологического общества. Харьков. 1894. Т. 6, вып. 11. С. 103—104.

⁵¹ Эвартский Д. И. Очерки по истории Запорожских казаков и Новороссийского края. СПб., 1889. С. 128.

Михайло Брянський

Портрет
Єлизавети Дараган

---

⁵² Черкаський І.
Громадський (копний)
суд на Україні-Русі
XVI–XVII ст.
К., 1928.

⁵³ Ефименко А. Я.
Народный суд
в Западной Руси.
Южная Русь: В 2 т.
СПб., 1905. Т. 1.
С. 324–369.

⁵⁴ Черкаський І.
Громадський (копний)
суд на Україні-Русі
XVI–XVII ст. С. 99;
АОЗР. Т. 1, ч. 6. С. 88.

жінка — міщанка, і навіть селянка — була повноправною учасницею громадського суду⁵².

Жінка мала право не лише заносити на копу скаргу від свого імені⁵³, а і, “як всякий інший копник, виступати як свідок”⁵⁴.

Корені відносної рівноваги прав між чоловіком та жінкою у зазначений період криються, на наш погляд, у давньому праві особистої свободи, яке не було узурповане ні чоловіком, ні суспільством, ні церквою.

Якщо звичаєве право українського народу в XVI — середині XVII ст. передбачало участь жінки в копних судах і дозволяло їй у разі відсутності чоловіка виходити і відповідати на копному суді за нього, то вже від XVIII ст. жінка поступово втрачає це право. В XVI — середині XVII ст. свідчення чоловіків і жінок уважалися на українських землях рівноцінними. Однак уже від середини XVII ст. в українську судову практику проникає і поступово закріплюється зверхність чоловічого свідчення над жіночим. В кодифікованих збірниках українського права XVIII ст. перевага чоловічого свідчення над жіночим була остаточно закріплена.

Отже, середина XVII — XVIII ст. стали періодом обмеження й поступового позбавлення українських жінок значної кількості власницько-майнових, сімейних та суспільних прав. Законодавче обмеження жіночих прав вплинуло на суспільне становище жінок-шляхтянок, їхні сімейні та майнові інтереси. Проте непригніченість української жінки в сім'ї, її рівноправність із чоловіком у вихованні дітей і веденні домашнього господарства, освіченість іще довго були основними чинниками ставлення до неї.

Олександр Кривошій

ПОБУТ І ДОЗВІЛЛЯ УКРАЇНКИ В ТРАДИЦІЙНІЙ ЕТНОКУЛЬТУРІ

Стереотип української жінки Одарки, яку побоюється її чоловік — козак, досить поширений і досі в буденній свідомості не лише українців, а й найближчих сусідів.

У художній та науковій літературі можна віднайти часами два полярні погляди на становище жінки в традиційній культурі минулих століть. Один засвідчує принизливе, безправне, важке життя одруженої жінки, яка терпить від злої свекрухи (“лінивая, сонливая невістка моя...”), від п’яниці або гульця чоловіка (“як нап’ється, то ще й б’ється”), його сестер і всієї родини. Вона зносить побої (“до півночі нагайка шуміла...”), важко працює (народжує дітей у полі, під копицею) тощо. Інший — мовить про те, що жінка-українка була повноправна в сім’ї, вона вирішувала свою долю при одруженні й могла чемно відмовити нелюбові: “Спасибі за честь. Хай вам Бог дає з інших рук”, — і повертала принесений сватами хліб. А ще за давніших часів українка сама собі вибирала чоловіка, про що свідчать не лише спостереження французького інженера Гійома де Боплана¹, а й численні зразки фольклору:

Сама рова викопала,	Сама коня запряжу,
Сама висипала,	Сама собі їду.
Сама хлопця полюбила,	Сама хлопця полюбила,
Сама висватала.	То за нього піду ² .

Етнографічні матеріали підтверджують, що часто жінка мала свою землю, гроші, могла ними розпоряджатися, дружина чумака не лише управляла своїм господарством за тривалої відсутності чоловіка, а й торгувала привезеним ним товаром.

Дружина недбайливого господаря могла й фізично його покарати, а він за це мусив ще й вибачення в неї попросити. У численних варіантах народної пісні з Бойківщини саме про це йдеться:

Ой кобила воду пила,	"Не гнівайся, моя жоно,
Та й лід проломила,	Куплю я ти пива,
Нещаслива годинице,	Аби ти ся не гнівила,
Жона газду била.	Що ти мене била" ³ .

Фольклор засвідчує і не дуже чемне поводження з нелюбим чоловіком, якого мати наказувала шанувати, коли віддавала дочку заміж:

А я його шаную,
Як собаку рудую:

УКРАЇНКА В ТРАДИЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

¹ Боплан Г. А. *де, Описание Украины* (1650). СПб., 1832. С. 69.

² Борисенко В. К. *Весільні зачіпки та обряди на Україні*. К., 1988. С. 26.

³ Охримович В. *Жіноча доля в Скіфських горах*. Народ. Львів, 1890. №7. С. 278.

До прикорня припинаю,
Помями напуваю⁴.

В усній народній творчості, родинно-побутових піснях знайшли відображення ідеальні стосунки в українській родині:

На городі вишня ягідками рясна,
А я в свого миленького діточками красна.
На городі вишня корою облита,
Гарна жінка Іванова ще й разу не бита⁵.

Василь Кричевський

Интер'єр української хати.
Полтавщина

Гіперболізована ідеальна гармонія щасливої сім'ї як найвищий вияв довершеності взаємин віддзеркалена також у численних українських колядках та щедрівках.

...Ясен місяць — пан господар,
Красне сонце — жінка його,
Дрібні зірки його діти...⁶

Багато дослідників минувшини зауважували, що ще за давніх-давен звичаєва культура нашого народу надавала жінці повноправні можливості, аж до керування державою.

Традиційна культура, яка у своїй відносній цілісності зберігалася до початку ХХ ст., зазнавала, безумовно, змін протягом багатьох минулих століть. Але на основі досвіду багатьох поколінь виробилися стабільні форми самоорганізації суспільного й родинного життя, господарюван-

⁴ Піснь Поділля / Упоряд. Мишин С. В. К., 1976. С. 444.

⁵ Там само. С. 359.

⁶ *Колядки та щедрівки. Зимові обрядові пісні трудячого року*. К., 1965. С. 50.

ня, спілкування, дозвілля, норми моралі й етикету, соціалізації особи, життєдіяльності етносу в цілому.

Система традиційних норм, приписів, поведінки, взаємин між людьми була спрямована на здорове функціонування даного способу життя, передбачала його розвиток і забезпечувала успадкування й засоби передачі традиції наступним поколінням, насамперед каналами усної інформації, за допомогою святково-обрядової, символічної системи знаків.

У силу історичних умов державного й бездержавного життя українців, збереження етнічної ідентичності якраз і спиралося на традиційну основу етнокультури і завдячувало їй. Відхилення від правил співжиття у традиційних суспільствах засуджувалося громадою і навіть каралося.

Становище українки в традиційному суспільстві XIX ст. у загальних рисах було таким самим, як і в інших європейських християнських державах, але водночас мало етнічні особливості, які виробилися впродовж віків. Воно характеризувалося порівняною демократичністю статусу жінки в сім'ї, громаді.

На основних рисах етнічної своєрідності побуту українки XIX — початку XX ст. ми й зупинимося. Такої ваги цьому періодові надається ще й тому, що в XIX ст. за низького загального рівня урбанізації більшість етнічних українців мешкала в селі і традиційно займалася землеробством, скотарством, ремеслами. Міста України мали етнічно змішаний склад населення. На цей час понад 90 % українців були селянами⁷.

Життя людини поділялося умовно на три основні періоди — від народження до одруження, продуктивна стадія відтворення роду, старість.

Кожний період мав свої переваги і проблеми, пов'язані з життям людини й суспільства в цілому. Недаремно митрополит Андрій Шептицький уважав родинну гармонію основою суспільного ладу, а забезпечення умов для щасливої родини — найважливішою державною справою⁸.

Перший період позначався перебуванням під опікою батьків, вихованням та підготовкою до самостійного активного життя: відбувався процес соціалізації особи. Великої гендерної відмінності у вихованні дітей не було, втім підхід до дівчаток і хлопців не був однаковим. Змалку налаштовували на подальший розподіл праці між жінкою і чоловіком. Хлопчаків привчали до польової роботи, пастухування, а дівчинку — до хатньої жіночої роботи. Семирічна дівчинка вже була нянькою меншим братам і сестрам, її також навчали прясти, шити, варити їжу, місити тісто в діжі, випікати хліб. Дівчина, яка навчилася пекти добрий хліб, могла вже готуватися до одруження. Це був нібито атестат зрілості.

Сімейне виховання передбачало поступове входження молоді до громади. Дівчина 15—16 років, яка вступала до дівочої громади, повинна була на перших вечорницях варити кашу. Вона в урочистій обстановці

Микола Пимоненко

Ідилія

⁷ Русов А. Статистика українського населення Європейської Росії // Український народ в його прошлому і настоящому. Петроград, 1916. С. 384.

⁸ Шептицький А. Християнська родина. Пастирський лист до духовенства і вірних Станіславської єпархії // Твори Святих Божого митрополита Андрія Шептицького. Торонто, 1963. Т. 1. С. 31.

УКРАЇНКА В ТРАДИЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

частувала всіх кашею і ставала членом гурту, могла вже ходити на вечорниці, до танцю, на весілля тощо. Каша в цьому обряді посвячення в повноліття не випадкова — вона фігурує в багатьох сімейно-родинних обрядах українців (народженні, одруженні, похованні). Як обрядова страва каша посідала особливе місце в календарних молодіжних обрядах.

З приходом весни дівчата варили горщик каші й закопували на вулиці, приспівуючи:

Закопали горщик каші,
Ще й кілком прибили,
Щоб на нашу вулицю
Парубки ходили⁹.

Передшлюбна пора для дівчат була особливо відповідальна. Дошлюбне спілкування молоді за звичаєм передбачало цнотливу поведінку дівчини. Інакше осуд чекав не тільки на неї, але й на всю її родину.

Тогочасні умови господарювання, за яких переважали орний та ручний обробіток землі, утримування і догляд худоби, коней, бджіл, виготовлення дерев'яних виробів, транспортних засобів, домашнє виготовлення сукна, полотна, посуду, безперечно, не давали змоги вижити самотній жінці з дитиною. Із журливих пісень добре відома вдовина доля.

Звичаєво-правова культура, на перший погляд, дуже суворо ставиться до втрати цноти дівчиною до одруження, народження нею позашлюбної дитини: молоду матір ганьбили, покриткою звали, сторонилися, тоді як хлопцеві докоряли

лише певною мірою. Дослідниці-феміністки інколи спекулятивно витлумачують цю суворість як моральне гноблення жінки. А насправді звичай покликаний був уберегти, застерегти дівчину від наслідків вільної поведінки, щоб уникнути важкої долі матері-одиначки. І народ своїм суворим осудом дбав про захист молодої особи. Тому і явище покриток не було поширеним. Пізніше громада брала їх під опіку, спираючися на звичаї взаємодопомоги. Але морально-психологічна травма залишалася, і це вносило дисгармонію в стабільні форми життя всього колективу, роду, громади. Саме тому в уставі парубочої громади йшлося про ставлення до жінок та дівчат: "Господиню на вечорницях поважати і шанувати як матір, з дівчатами обходитися з повагою; не забувати, братця, що чесна дівчина — то є краса і честь усього села"¹⁰.

Така суворість до дошлюбної поведінки молоді не була притаманна гірським районам України, де відсоток землеробської праці був дуже низьким.

Дівування в українській родині оспіване у піснях як краща пора, гіперболізуються відчуття розкошів у батьківській хаті. Та настає час, коли дівчина має вийти заміж. Це припадає на 16–20 років. На граничній межі шлюбного віку вона вже хоче позбутися легкого, розкішного життя в хаті батьків і тому просить святу Покрову: "Покрівонько, покрівонько, покрий мою голівоньку, як не хусткою, то хоч онучою, бо дуже дівкою надокучило..." Відомі численні ворожіння, способи причарування судженого й коханого. Кохання було основою більшості шлюбів українців, хоч траплялись і винятки. Але, як зауважують

Обробка льону на терниці.
Київщина

⁹ Борисенко Валентина. *Традиції і життя: діяльність етносу. На матеріалах саянської обрядової культури українців*. К., 2000. С. 120.

¹⁰ Там само. С. 121.

дослідники, “на Україні право вибирати собі дружину цілком визнано за дівчиною”¹¹.

¹¹ Вовк Хведір. Студії з української етніографії та антропології. К., 1995. С. 229.

Все в системі народної етнопедагогіки було осмислено і враховано. При підготовці до шлюбу бралися до уваги економічні чинники, наявність харчових продуктів і психологічна адаптація при зміні статусу молодої пошлюбленої. Тому найщасливішою порою для одруження вважали м'ясниці — період від Водохреща до Масниці. Це друга половина січня — лютий. Чому розпал кохання припадає на таку холодну пору року? Народна мудрість в основі вибору часу для шлюбу доволі виразна. Ще достатній запас харчів для весілля, але основне — це адаптація дівчини — молодої жінки в сім'ї чоловіка. Зима, селяни відпочивають від польових та городніх робіт. Молода дружина з чоловіком погуляє на інших весіллях у селі, відсвяткує Масницю вже в колі заміжніх жінок, а потім проведе з ними піст в гурті, коли жінки збираються в хатах — своєрідних клубах, де вони вишивають, шують, ведуть розмови про сімейне життя, діляться досвідом, обговорюють новини. Отже — коханий чоловік, цікаве товариство, святкове дозвілля здаватимуться вічними.

За позитивних обставин відбувалося звикання жінки до нової родини і прийняття до гурту одружених. А з весною на молоду невістку чекала важка праця. Це вже був другий рівень адаптації, на якому людина від безтурботного життя переходила до багатьох обов'язків, нових стосунків тощо.

Побут одруженої жінки на той час, за переважання натурального господарювання і ручної праці, був, безумовно, нелегким. Тому система традиційної етнокультури спрямовувалася на збереження гармонійного людського життя, його розкриття в духовних виявах: музиці, декоративно-вжитковому мистецтві, святково-обрядовому спілкуванні (активній участі жінки в багатьох обрядах родини та народного календаря).

У XIX — на початку XX ст. в Україні переважала мала форма сім'ї, коли із старими батьками залишався найменший одружений син зі своїми дітьми. Трипоколінна сім'я найкраще забезпечувала спадкоємність традицій, що становило основу народної етнопедагогіки. Така структура родини була спричинена практичною необхідністю: доглядом і вихованням дітей та веденням сільського господарства.

Українські сім'ї мали багато дітей. Жінки за подружнє життя народжували їх десятеро — дванадцять. Дитяча смертність була високою. В середньому в родині виростало 6 — 7 дітей¹². В Україні на початку XX ст. зафіксовано один з найвищих показників природного приросту населення в Російській імперії, що стало причиною переселення українців на Кавказ, Сибір, Центральну Азію та Далекий Схід¹³.

¹² Дин.: Общий свод... данных первой всеобщей переписи населения 1897 года. СПб., 1905. Т. 1 (прил.), С. 8.

Традиційна система господарювання розвивалася за своєю внутрішньою логікою. Повсякденне життя людей, їхній побут, задоволення матеріальних і духовних потреб залежали від багатьох чинників: економічного, громадського, родинного. Тому поділ праці в селянській родині визначався тогочасним способом життя.

¹³ Чмелик Роман. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX — початку XX ст. Львів, 1999. С. 51.

На жінку було покладено насамперед хатній побут усієї родини. Її господарювання оцінювалося ступенями “добра господиня”, “файна газдиня” і передбачало:

- приготування їжі, випікання хліба, переробку молочних продуктів (готувати сир, масло), приготування круп (товкти в ступі);
- прання білизни, рушників, одягу;
- виховання дітей (співати колискові пісні, розказувати казки, навчати ремесла);

УКРАЇНКА В ТРАДИЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

- заготівлю на зиму продуктів харчування (солити, заквашувати, сушити);
- прикрашання житла;
- дотримання норм гігієни особистої (купати дітей, щосуботи змивати голову), а також чистоти в приміщенні (щотижня змазувати долівку хати, підбілювати піч, комин, мити мисник, лави, підводити призьбу);
- виготовлення одягу (шити, оздоблювати вишивкою одяг для всієї родини);
- багато іншої повсякденної праці (випарювати горшки, миски, глечики для їжі, носити воду з криниці тощо).

У веденні хатніх справ матері допомагали молодші й старші діти, особливо дівчата на виданні. Не випадково у весільних піснях, випроводжаючи наречену з дому, співають:

Чи думала ти, дівко Оксано, як твоя мати буде,
Що її хата навпроти свята не вимащена буде,
Що її сіни проти неділі незаметені будуть...¹⁴

¹⁴Пісні Поділля. С., 184.

Заготовляти продукти харчування на зиму допомагали літні батьки, маючи для цього необхідний досвід. Старші жінки виконували в господарстві легшу роботу: лушили квасолю, кукурудзу, вибирали мак, сушили фрукти.

До кола жіночих обов'язків належав також догляд за домашніми тваринами. Коні, воли, вівці доглядав господар, а доїли корів, годували свиней, домашню птицю переважно жінки.

Землеробство, яке поділялося на рільництво і городництво, забезпечувало основу матеріального достатку сім'ї. В українців городництво зазвичай було жіночою справою. Жінки готували насіння, вирощували розсаду, садили капусту, застосовуючи не лише вміння, але й магічні засоби, щоб уродила біла, тверда й велика. Городні культури (огірки, цибуля, часник, буряки, морква, мак, пастернак, петрушка) були прерогативою жінки-господині — від збирання насіння, посіву, обробітку (сапання, прополювання) до збереження плодів.

Вправність господині оцінювали і за станом квітника, який традиційно був біля хати. Тут господиня вирощувала квіти: чорнобривці, пахучі васильки, піони, любисток, барвінок, які прикрашали двір і використовувалися в обрядовій сфері.

Ще одна дуже важлива жіноча функція — вирощування технічних культур, насамперед льону і конопель. Волокна цих рослин становили основу тканин для виготовлення одягу селян в Україні. Весь процес від сіяння, збирання, обробки (вимочування, висушування, тіпання на терниці, вичісування, прядіння, змотування, відбілювання, ткання) переважно виконували жінки. У місцевостях, де полотно готували для продажу, ткали його професіонали — як чоловіки, так і жінки.

За відсутності чоловіка, його хвороби жінки виконували й суто чоловічу роботу: запрягали коней і перевозили вантаж, рубали дрова, косили сіно, жали тощо.

Зазвичай у пору жнив всі допомагали збирати врожай. Поділ праці тоді не був чітким, здебільшого жали серпами саме жінки.

Здавалося, що з таким обсягом переважно ручної праці людині годі було впоратись, тим паче жінці. Та система традиційної культури вражає своєю філософською концепцією багатоаспектного розкриття людських можливостей, обдарувань, чергування праці з відпочинком і

дозвіллям, заохочування до мистецької діяльності, відновлення сил, за-
спокоєння від перевтоми.

Окрім буденної виснажливої праці, жінка-селянка мала й дозвілля. У XIX ст. центрами зустрічей, спілкування, розваг були церква, шинок, ярмарки, храмові свята та всі інші святкові дні церковного і народного календаря, яких на рік випадало до 150¹⁵.

У святкові дні та неділю жінки одягали своє найкраще вбрання і в парі з чоловіком та разом з дітьми йшли на службу Божу. Не будемо акцентувати увагу на набожності селян, бо це дискусійне питання, однак традиція зберігалася. Після церкви родина обов'язково гуртом сідала обідати, дотримуючись усіх правил домашнього етикету: благословління їжі, подяки тощо.

Другу половину дня, залежно від вікової категорії, дівчата й жінки проводили в місцях, відведених громадою. Дівчата збиралися погуляти на вигонах, музиках, вулицях, а жінки частіше в корчмі. Корчма і церква — дві цілком протилежні в народних уявленнях інституції, втім обидві посідали "одне з найістотніших місць у культурному і соціальному житті українського села"¹⁶.

Неоднозначність функції корчми в дозвіллі зрозуміла. Сюди приходили не тільки перехилити чарочку. Корчма була місцем проведення дозвілля, особливо в західних регіонах України. Ще відомий етнограф Павло Чубинський писав, що "корчма — це народний клуб: сюди сходяться в години дозвілля чоловіки й жінки і заводять дружні бесіди зі знайомими і приятелями. До корчми приходять музиканти, збираються парубки й дівчата, для яких у дні свят музика — єдина забава"¹⁷.

Великою мудрістю означені й усілякі заборони на ту чи іншу працю в свята та напередодні них, яких суворо дотримувалися. Їх не можна було порушувати. Особливо це стосувалося прядіння, ткацтва, обробітку посівів. Такі заборони сприяли відпочинкові для рук.

Відпочивали жінки й під час весняних, осінніх та передсвяткових ярмарків. Тут вони могли придбати собі обнову (одяг, прикраси), поспілкуватися, подивитися на забави, послухати кобзарів, лірників, а то й просто "купувати витрішки", оглядаючи все, що милувало око.

Святково-обрядова культура передбачала розмаїття музики і співу, в тому числі й обрядового. Обрядові жінки-вокалістки становили добру половину села. Їх запрошували на весілля, яке тривало кілька днів, і вони супроводжували обрядодійства. Це не було професією, грошей за співи їм не платили, але поважали, ставилися із захопленням. Жінки пам'ятали тексти сотень обрядових пісень, мелодії та послідовність ритуального співу.

У весіллі супровід був виключно жіночий. Як зауважують дослідни-
ки, «...більшість музичної діяльності, що виконувалась під час
весільного обряду, належала до сімейної структури, до "природжених"

Микола Пимоненко

Суперниці

¹⁵ Жилий и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края. Харьков, 1898. Т. 1. С. 12–13.

¹⁶ Савчук Борис. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у XIX — 30-х роках XX ст. Івано-Франківськ, 2001. С. 26.

¹⁷ Чубинський П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. СПб., 1879. Т. 7. Вып. 2. С. 448.

¹⁸ Нолл Вільям. *Роль жінок у музичному житті українського села*. — Родовід. К., 1994. № 9. С. 39.

обов'язків людини. Жінки виконували більшість таких ритуалів. Незнання цих текстів і мелодій було б порушенням звичаїв¹⁸. Безумовно, пісенна культура давала можливість жінкам висловити свої потаємні бажання, думки, жалі й радості.

Праця, танці, спів вимагали й певного емоційного та фізичного напруження. Широке побутування декоративно-вжиткового мистецтва, до якого жінки мали великий хист, давало змогу перейти в іншу гаму емоцій.

Перед великими святами фарбами власного приготування з рослинних компонентів жінки розмальовували комин, піч, лави, мисники, хату знадвору. Малювали квіти, вазони, птахів. Цим видом мистецтва захоплювалися як дівчата, так і жінки, що зафіксовано у весільній пісні:

На добраніч, столи й лави
Ще й стіни мальовані,
Хто вас буде малювати,
Що йде малярка з хати.
Останеться стара мати,
Буде малювати...¹⁹

¹⁹ Пісні Поділля. С. 194.

Найпоширенішим видом народного мистецтва була вишивка, якою оздоблювали одяг, рушники. Цей вид мистецтва потребує зосередження, він відволікає людину від злих, неприємних думок, дає велику насолоду від зробленого, поновлює людині душевні сили, рятує від горя. Вишивка у традиційній культурі переважно дівоче й жіноче заняття.

До високого духовного мистецтва жінок належить звичай розписувати писанки перед Великоднем. Їх зазвичай виписували копу — 60 штук на свято для потреб родини: дарування, віддавання колодки парубкові. На Гуцульщині, де писанка ставала предметом купівлі-продажу, — і більше.

Щоб розрадитись у гіркоті буднів, повеселитися вволю, поспілкуватися з природою, сусідками, подругами, існували суто жіночі зібрання у дні певних свят народного календаря. Участь чоловіків у таких бенкетах заборонялася категорично. Це, зокрема, ритуальне збирання трав, обрядове купання і трапеза жінок під час свята Симона Зилота 23 травня. У чистій білизні жінки йдуть до лісу, беручи із собою страви і напої. Перед тим як збирати трави, роздягаються і примовляють: «Добридень тобі, ліс, прийшли до тебе за всякою травою, котра допомагає від всякого горя». Пригощаються після замовлянь і розходяться збирати лікарські трави. Повернувшись до обраної хати однієї з жінок, варять зілля, купуються в ньому, пригощаються і веселяться, не пускаючи в хату чоловіків.

Такі ж суто жіночі гостини, без участі чоловіків, були традиційними в перший день Петрівки, що подекуди мала назву «Гонити шуляка» (шуліку) з явним еротичним підтекстом, а також під час святкування Масниці — обряди з Колодієм, понеділкування після Масниці, ворожіння на свято Катерини тощо.

Безперечно, в цих традиціях, окрім ірраціонального, магічного, був закладений і суто практичний сенс, який забезпечував жінці умови її життєдіяльності.

Отже, українка в традиційній етнокультурі посідала важливе місце і впливала значною мірою на процеси стабілізації стосунків у родині й суспільстві загалом.

Валентина Борисенко

ВИДАТНІ ЖІНКИ УКРАЇНИ-РУСИ

КНЯГИНЯ ОЛЬГА

Незаперечним є той факт, що на території Східної Європи, Балканах у VII — X ст. відбуваються консолідаційні процеси, які завершуються утворенням Великоморавської держави (IX—X ст.), Польщі (X ст.), Болгарії (VII ст.), Сербії (XII ст.). Закономірним на той час було і об'єднання мовно споріднених племен у державу Русь, яка в пізнішій історіографії отримала назву Київська держава. Видатний історик Михайло Грушевський не випадково називав її Україна-Русь, бо на основі даних археології, лінгвістики, історії, етнографії, антропології доведено, що державу Київська Русь консолідували праукраїнці¹.

Ще не вичерпані дискусії щодо паралельного виникнення та існування двох назв (усної й книжної) на означення нашої етнічної території — Україна і Русь. Історик Сергій Шелухін обстоює думку про те, що назва Україна в усній традиції відома здавна. Вона засвідчена в літописі XII ст. і трапляється в найдавніших творах фольклору — сирітських, весільних піснях тощо². З погляду дослідників, назва Русь була офіційною, книжною, сусіди звали українців русичами, русинами, руськими.

Давня наша історія, на жаль, не вберегла велику кількість джерел Княжої доби, часів існування могутньої Української держави — Русі, яка простягалася на північ аж до Новгороду. Тому історики послуговуються згадками про руські звичаї в зарубіжних документах, житіях святих, літописах, легендах, переказах, доходять істини методом реконструкції давніх етнографічних реалій. Слушною є думка історика Н. Полонської-Василенко про те, що хронологія Княжої доби дуже суперечлива, зміщена й потребує критичного осмислення³.

Після Олега в Києві княжив Ігор (913 — 945 рр.), який робив великі військові походи на Царгород, на Азовське узбережжя, а також

УКРАЇНКА В ТРАДИЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

* Портрет Ольги роботи Віктора Васнецова

¹ Залізняк Леонід. *Париси стародавньої історії України*. К., 1994. С. 136–139.

² Шелухін Сергій. *Україні — назви наших земель з найдавніших часів*. Прага, 1936.

³ Полонська-Василенко Наталія. *Видатні жінки України*. Віднієг; Мюнхен, 1969. С. 17–34.

⁴ Там само. С. 43.

⁵ Грушевський Михайло. *Ілюстрована історія України*. К., 1990. С. 66.

⁶ Висоцький С. О. *Княгиня Ольга і Анна Ярославна — єдині жінки Київської Русі*. К., 1991. С. 30.

⁷ Там само. С. 13.

продовжував об'єднавчі дії щодо уличів, деревлян, із застосуванням сили. Збираючи подвійну непосильну данину з деревлян влітку 945 р., князь Ігор трагічно загинув біля міста Іскоростеня (Коростеня). Деревляни покарали його за несправедливі побори.

В Києві залишилися молода вдова Ігоря княгиня Ольга з їхнім малолітнім сином Святославом.

Серед жінок України-Руси Княжої доби Ольга* — чи не найяскравіша особистість. Те, що її по смерті було канонізовано, свідчить про велику шану до княгині тогочасного люду. Коло джерел, із яких можна було би почерпнути дані про життя Ольги, обмежене. Найдавніший літопис розповідає детально про її помсту деревлянам за свого чоловіка, про подорож до Греції влітку 955 р., хрещення в Царгороді. Про подорож княгині Ольги до Царгорода свідчать і візантійські хроністи, тільки вказують іншу дату — 957 р. Зокрема, імператор Константин Багрянородний у своєму творі “Про церемонії візантійського двору” чимало місця присвятив перебуванню княгині у Візантії. І пізніші джерела XI–XII ст. згадують її подорож та вміння вести дипломатичну гру. Вони зазначають, що Ольга, поїхавши до греків на гостину, здобула там велику прихильність. Літопис передає таку легенду: цар Константин побачив, що “ вона дуже гарна лицем і розумна, подивувався її розуму, бесідуючи з нею, і мовив їй: достойна ти еси царствувати з нами в столиці нашій”⁴. Щоб не заторкнути гордість царя, княгиня Ольга вдалася до хитрощів. Вона попросила його бути її хрещеним батьком на обряді хрещення. Відомо ж, що церква забороняла шлюби з духовним батьком. Ольга, як слушно зауважує М. Грушевський, добре знала християнські приписи⁵, а це, безумовно, говорить про її освіченість, можливо навіть, і про належність до християнського обряду. Як і про вміння дипломатично розв'язувати доволі складні питання, про відданість своїм традиціям і звичаям. Наявність у її дипломатичному почеті знатних жінок підтверджує їхній високий статус в державі.

За народними уявленнями, Ольга була взірцем шанованої жінки. Вона зберігала пам'ять про свого покійного чоловіка, виховувала сина і дбала про державні інтереси. Безперечно, діяння знатних людей оповиті легендами, переказами. Зарубіжні хроністи, зокрема, не дають підтвердження хрещення Ольги в Царгороді. А це наводить дослідників на думку, що княгиня на час свого візиту вже була християнкою, оскільки супроводжував її священник Григорій. Є свідчення, що вона відвідувала Софійський собор і подарувала для ризниці золоте блюдо⁶. Вже залишаться таємницею багато фактів, які змогли б відкрити нам цілісний портрет жінки — володарки України-Руси X сторіччя.

В історії України Ольга постає як мудра правителька високого дипломатичного хисту, реформаторка внутрішнього життя своєї держави в різних площинах: економічній, культурній, ідеологічній.

Повстання деревлян проти надмірних поборів і трагічна загибель чоловіка змусили Ольгу подумати над упорядкуванням збору податків. Вона здійснює поїздки по всій Україні, «... де встановлює оброки, данини, “уроки”, визначає спеціальні місця — “погости” — для збирання податків, ставить “знамення”, тобто князівські знаки, що визначають державні володіння»⁷.

Реформування економічного життя держави, усунення причин, які викликали невдоволення люду через обтяжливі побори, сприяло консолідації племен, зміцненню держави. І в цьому велика заслуга мудрої княгині Ольги.

До низки перетворень, які мали за мету впорядкування маєтків князівського двору, належать чіткі розпорядження про встановлення по Дніпру і Десні “перевісищ” (велетенських сітей) — для виловлення риби, а також “ловищ” для звірини. Як зазначають дослідники, за вказівкою Ольги «...в лісах і прибережних хащах були встановлені “знамення” — тавра, що визначали княжі місця для збирання меду диких бджіл, з якого готували на продаж і для вжитку хмільні напої (мед), а також місця, де водилися бобри (так звані “боброві гони”) — хутра цих звірів користувалися великим попитом у східних країнах, з якими торгувала Київська держава»⁸. Отже, княгиня дбала і про покращення торговельних відносин Русі з іншими державами.

За часів Ольги в Києві будують церковні храми, збільшується кількість християн, вона не обходить своєю увагою важливі справи облаштування церкви. Очевидно, не завжди погоджуючися з впливом Константинополя на свою державу, Ольга шукає контактів з іншими державами Європи — Угорщиною, Германією, Римською імперією⁹. Мудра і далекоглядна, вона намагається незалежитись від Візантії.

Княгиня Ольга зміцнює внутрішньодержавні стосунки, нарешті знаходить порозуміння з деревлянами, за гіпотезою, робить дочку деревлянського князя Малущу своєю ключницею.

Успіхи в господарюванні, політиці, розбудові держави, міжнародних контактах принесли володарці Київської Русі почесні, шанування, славу.

Нестор Літописець порівнював княгиню Ольгу із зорею, що передую сходу сонця. Висока похвала княгині вміщена у творі Іакова Мніха: “Ой як похвалю блаженну Ольгу, братіє? Не бачивши її! Тілом жінка, мужеську мудрість маючи, просвячена святим духом, урозуміла бога істинного, творця неба і землі...”¹⁰

Найдавніша мініатюра із зображенням Ольги під час прийому в Константина Багрянородного збереглась у хроніці Іоанна Скилиці (Національна бібліотека у Мадриді). Увічнено образ княгині і на фресках Софійського собору в Києві. Мініатюри Радзивіллівського літопису XV ст. відтворюють основні події із її життя.

За наявними джерелами княгиня Ольга померла 11 липня 969 р. в Києві. Як пише літописець, “і плакали за нею плачем великим син її, і внуки її, люди всі”¹¹.

Під 1007 р. у “Повісті врем'яних літ” згадується, що князь Володимир (онук княгині Ольги) переніс останки княгині до Десятинної церкви Богородиці, і поховано їх у кам'яному саркофазі. Археологи підтверджують цю цілком імовірну версію літопису.

Як зауважує Н. Полонська-Василенко, “староруське право визнавало жінку рівноцінною чоловікові; в час розпаду родового устрою жінка стає на друге місце за своїм чоловіком, і після смерті його вона робиться головою родини. З історії Ігоря, і ще більше Ольги, бачимо, що жінки дійсно користалися в часі, коли тільки зароджувалася держава, значними правами”¹².

⁸ Іванченко Раїса. Княгиня Ольга: легенди і реальність // Історичний календар. К., 2002. С. 61–62.

⁹ Там само. С. 66.

¹⁰ Вислицький С. О. Княгиня Ольга і Анна Ярославна — славі жінки Київської Русі. С. 38.

¹¹ Повість врем'яних літ. К., 1990. С. 49.

¹² Полонська-Василенко Наталія. Видатні жінки України. С. 49.

Мужній син княгині Ольги Святослав більше дбав про військові походи, обходячи питання внутрішньої політики.

Він залишався прихильником первісних і рідних йому релігійних уявлень, а це на той час не шанувалося в Європі. Після загибелі князя від рук печенігів київський престол виборов у братів син Малуші і Святослава — Володимир, який почав зміцнювати свою державу, прийнявши у 988 р. християнську релігію.

Очевидно, це був поступ, який давав можливості Київській Русі утверджуватися на міжнародній арені, розширювати торгівлю, зв'язки з тогочасними християнськими країнами. Князь Володимир, якого пізніше нарекли Володимиром Великим, мав великі наміри щодо розбудови Києва, але раптово помер 1015 р.

Не без боротьби 1019 р. посів престол син Володимира і Рогніди — Ярослав, який своїми діями зажив слави Мудрого. Аби догодити тогочасним настроям, він продовжив розбудову та укріплення Києва з урочистим в'їздом до міста — Золотими воротами та надбрамною церквою Благовіщення. При славетному Софійському соборі 1037 р. було засновано першу бібліотеку і майстерню-скрипторій, де здійснювалися переклади книг з іноземних мов. Тут була і школа, де дітей навчали грамоті й церковному співові.

Князь Ярослав Мудрий удруге був одружений з донькою шведського короля Інгігердою-Іриною, з якою мав дев'ятеро дітей, серед них три доньки. Одна з них — князівна Анна Ярославна, народжена приблизно 1028 р.

Її дитинство і юність проходили в княжому дворі. Там виховували любов до книги, мистецтва, вивчення іноземних мов. Дівчина навчалась у приватних учителів й опанувала грамоту, історію, математику, іноземні мови, правила тогочасного європейського етикету. Вона була освіченою князівною.

1048 р. до Києва прибуло французьке посольство з дорученням Генріха I вислати йому князівну. Самі пошуки нареченої на берегах далекого Дніпра можуть лише засвідчити неабиякий престиж України-Руси на міжнародній арені, а також вроду дівчат.

Після урочистих прийомів, церемоній, знайомств послам короля Франції дали згоду на шлюб Анни Ярославни з Генріхом I.

Перекази оповідають, що нелегко було прощатися з рідними, з містом. Попереду незнайоме життя. Батько давав напуття своїй доньці: "Пам'ятай, дочко, про честь Русі і нашого рідного Києва"¹³. Путь князівни до Франції пролягала торговельними шляхами до Європи через Краків, Прагу, Регенсбург і далі до Франції.

14 травня 1049 р. (за деякими даними 19 травня 1051 р.) відбулася урочиста шлюбна церемонія Анни і Генріха у Реймському кафедральному соборі. Анна Ярославна подарувала собору Євангеліє, привезене з Києва, яке збереглося до наших часів. Варто зазначити, що Реймське Євангеліє написане кирилицею і є найдавнішою пам'яткою XI ст. київського походження.

Життя королеви Анни у Франції було, очевидно, нелегким. Чужа країна, інтриги при дворі, боротьба короля за захист Франції, заколоти вельмож.

У шлюбі з Генріхом Анна народила трьох синів: Філіппа, Робера і Гуго. Середульший помер у підлітковому віці.

У вихованні дітей Анні знадобилася її освіта, яка і в Європі на той час не була поширеним явищем серед жінок. Недарма чутки про розум королеви дійшли до Папи Римського Миколая II. Він писав Анні, що чув "...про її розум, доброчесність, королівську гідність, повагу і щедрість до церкви"¹⁴.

Генріх I після 30-річного перебування на троні передав його дев'ятирічному синові Філіппу. Сам же помер через рік після коронації сина. Регентом та опікуном короля став Бодуен Фланський разом із матір'ю-королевою Анною Ярославною.

Виховання малолітніх синів, безперечно, забиало час і сили матері-королеви. Її обов'язки і раннє вдовство також робили життя нелегким. Другий шлюб з непокірним графом Рудольфом ускладнив стосунки Анни з сином — королем Франції. Але її підписи на багатьох королівських грамотах поруч із підписами Філіппа дають підстави думати, що вона допомагала синові у державних справах. У 1063 р. Філіпп I надав грамоту Суассонському абатству, скріплену підписами Анни та її короля-сина. Її підпис "Ана рѣина", тобто "Анна королева", зроблено кирилицею. Цей документ засвідчує, що 1063 р. Анна зберігала свій королівський титул. То був автограф жінки — державного діяча Франції, яка походила з наших земель.

1067 р. із досягненням Філіппом повноліття вичерпано і роль Анни як наставниці короля. Вона залишає королівський двір і живе у своїх маєтках, але, очевидно, все ще допомагає синові. Останній документ із підписом Анни датується 1075 р. Іще раніше Анна Ярославна заснувала у м. Санлісі (40 км від Парижа) абатство на честь святого Вікентія. Там збереглася каплиця зі встановленою пізніше скульптурою і написом: "Анна руська, королева французька, засновниця храму у 1060 р."¹⁵

¹³ Висоцький С. О.
Княгиня Ольга і Анна
Ярославна — славі
жінки Київської Русі.
С. 71–72.

Київська княгиня Ольга
на прийомі
у Константина Багрянородного*

* Реконструкція фрески
Софійського собору
С. Висоцького
і Ю. Коренюка.

¹⁴ Там само, С. 76.

¹⁵ Там само, С. 82.

УКРАЇНКА В ТРАДИЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

¹⁶ Кузич-Березовський
Іван. *Жінка і держава*.
Варрен. Міш., 1970.
С. 185.

Королева Франції, яка народила і виховала короля Філіппа I, що увійшов в історію Франції як переможець, господар, дипломат, була українкою, донькою князя з берегів Дніпра і столичного міста Києва. Її онук Людовик (Луї) VI (найстарший син Філіппа) прославився як відважний захисник Франції від німецьких завойовників та був великим прихильником вільного селянства. А внук Анни Ярославни Філіпп II (1165—1223) заснував у Парижі університет, що став відомим центром науки у всій Західній Європі¹⁶.

Колти — прикраси
часів Київської Русі

Анна Ярославна померла, ймовірно, 1079 р. у Франції, але точна дата смерті королеви й місце її поховання вважаються нез'ясованими.

Дві сестри Анни Ярославни також були віддані заміж за європейських володарів. Єлизавета Ярославна 1047 р. одружилася з Гарольдом і стала королевою Норвегії, але скоро овдовіла і вдруге вийшла заміж за данського короля Свена II Естрідсена. Анастасія Ярославна одружилася з угорським королем Андрієм I і 1047 р. стала королевою Угорщини.

Валентина Борисенко

ЖІНКА В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ ЗА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

У періоді української історії, названому дослідниками Козацькою добою, ще й досі залишається невивченою ціла низка явищ. Зважаючи на важливу роль у суспільному житті України XVI—XVII ст. козацтва як стилю життя та світосприйняття, зазначимо, що поза увагою дослідників залишилася така значуща сторінка багатогранного життя того часу, як роль і статус українських жінок. Висновки про становище жінок базувалися в основному на вивченні козацького аскетизму — відреченні запорожців від сімей, жінок та зосередженні їхніх розумових і фізичних зусиль на військовій справі. Дехто з дослідників української минувшини взагалі вважав, що, живучи на дніпровських островах, козаки байдужі до звичайних мирських радощів, нехтували сімейним затишком і добробутом, а драматичні події XVI—XVII ст. — ворожнеча та кровопролиття — не сприяли цивілізованому устрою життя, розхитували шлюб та сім'ю¹.

Відзначимо, що українська жінка як об'єкт суспільного життя XVI—XVII ст. вивчалась істориками досить поверхово. Проте без її присутності в історії годі й сподіватися, що стара Україна “розкаже” про себе всю правду. Історія України давно потребує такого опису, де б не лише змальовувалася боротьба за постання Української держави, а й відтворювалося буденне життя людей, що населяли землі, на яких творилася ця держава. Для українського суспільства традиційно вагомішою була діяльність соціальних груп, станів чи громадських організацій, аніж державних установ.

Питань, пов'язаних зі становищем жінки в українському суспільстві, торкався історик М. І. Костомаров². Роботи польського історика Антонія І (Йосипа Ролле) були описовими та мали до певної міри пропольську спрямованість, проте автор досить чітко вирізняв українку з-поміж росіянок чи польок³. Суто наукове вивчення проблеми становища жінки в українському суспільстві XVI—XVII ст. започаткував відомий український історик академік О. І. Левицький. Він перший із вітчизняних дослідників присвятив розгляду окремих аспектів цієї складної проблеми низку спеціальних робіт⁴.

В Україні в XVI — першій половині XVII ст., на відміну від Західної Європи, суспільне становище жінки залежало не від суспільного статусу чоловіка, а від її власного майнового становища. Тому шляхтянки, незалежно від сімейного стану, володіючи інколи величезними земельними латифундіями, мали значну суспільну вагу у своїх повітах⁵. На таку обставину

УКРАЇНКА В ТРАДИЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

¹ Bohachivsky-Chomiak M. *Feminists Despite Themselves*. Edmonton, 1988; Андрущенко В. *Запорожці і жіноцтво*. // *Наука і суспільство*. 1991. № 7. С. 35.

² Костомаров Н. И. *Две русские народности*. Исторические монографии и сочинения. Кн. 1, т. 1. СПб., 1903. Костомаров Н. И. *Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетиях*. СПб., 1860.

³ Антопий І (Ролле Н.). *Украинские женщины*. Киевская старина. 1883. Июнь; Антопий І (Ролле Н.). *Женщины при Чигиринском дворе во второй половине XVII века*. Там же. 1894. Январь. Март.

⁴ Левицкий О. *О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв.* // *Русская старина*. Т. XXIX. 1880. Ноябрь; Левицкий О. *Обычные формы заключения браков в Южной Руси*. // *Киевская старина*. 1900. Январь.

⁵ Валиковиче Й. *Первый Литовский Статут* — один из важнейших источников по истории положения женщин в Великом Княжестве Литовском. *Первый Литовский Статут 1529 года: Матер. респуб. конф. “450 лет Первому Литовскому Статуту”*. Вильнюс. 1982. С. 41.

⁶ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Под ред. В. Антоновича. Вып. 1. К., 1890. С. 42.

⁷ Гуревич А. Я. *Категории средневековой культуры*. М., 1984. С. 123.

⁸ *Первый Литовский Статут 1529 г.* Подготовлен Лазаревичем С., Гудвичем З. Вильнюс. 1983–1985. Ч. 1–2. С. 35–40.

⁹ Там же.

звертав увагу ще Михайло Литвин, який 1550 р. побував в Україні. Він писав, що “татарські та московські жінки не мають чоловічих прав, а наші панують над багатьма чоловіками: одні — управляючи волостями, містами, помістями; інші — отримуючи прибуток; ще інші — спадок”.

“Хоча влада жінки — це сором навіть усередині приватного дому, — наголошував М. Литвин, — проте вона начальствує в нас у фортецях, навіть прикордонних із землями московськими, турецькими, татарськими і молдавськими, які необхідно було б доручати лише чоловікам великої сміливості”⁶.

Правове становище жінок нормував Литовський Статут, у карних та цивільних постановах якого був закріплений принцип рівного права для чоловіків і жінок. Забезпечивши майнову незалежність жінок та їхні права на успадкування землі, Литовський Статут таким чином узаконив рівний з чоловіком правовий статус, що мало неабияке значення. Адже саме правовий статус людини характеризував середньовічну людину і диктував її моральні якості⁷.

Вік повноліття в першому Литовському Статуті 1529 р. був визначений для чоловіків — 18 років, для жінок — 15 років⁸. У третьому Статуті 1588 р. вік повноліття жінки був знижений до 13 років⁹. Від цього часу дівчина ставала не тільки повноправною володаркою спадкового майна в тому разі, якщо осиротіє, але й могла мати окрему власність ще за життя батьків. Цю власність дівчина отримувала шляхом розподілу майна із заміжніми сестрами або ж у подарунок від батьків. Майнові права незаміжньої жінки були такими ж, як і неодруженого чоловіка.

Жінки-шляхтянки в означений період мали широкую свободу і правову незалежність, не поступаючись у повноті своїх громадських прав чоловікам¹⁰. Суспільне становище жінки-шляхтянки відрізнялося від становища чоловіка тільки тим, що жінки при живих братах наслідували четверту частину батьківщини¹¹. Цей виняток пояснюється тим, що за литовсько-феодалним законодавством володіння маєтностями завжди поєднувалося з обов’язком військової служби. У випадку, коли землевласниця була вдовою або жила окремо від сім’ї, вона зобов’язувалася поставляти певну кількість воїнів, а не служити особисто. Проте жінки іноді самі виконували цей обов’язок, з’являючись на військову службу, як це зробила 1565 р. шляхтянка Зофія Єзофова.

Хоча Запорозька Січ і була майже неприступною для жінок, проте українка, як мало яка жінка в Європі, була пов’язана з військом і військовими обов’язками. Особливості нестабільного життя в українських воеводствах біля татарських кордонів зумовлювали необхідність озброєння, войовничу вдачу та своєрідність світосприйняття. За таких умов жінки переймалися тими ж інтересами, що й їхні чоловіки чи брати. У місцевості, повній небезпек, жінці часто доводилося ставати на захист родинного вогнища, на оборону домашнього майна. Життя на прикордонні привчало українських жінок до витривалості, самостійності, сміливості, вміння постояти за себе і свою родину зі зброєю в руках. Щоб переконатись у цьому, досить вчитатися в рядки народних пісень і дум Козацької доби. Образ матері, дружини, сестри, нареченої змальовано тут із щирістю та реалістичним відображенням дійсності, яка не дає підстав сумніватися, що українським ідеалом краси й жіночості XVI — першої половини XVII ст. була жінка, гарна, “як зірниця”, “гнучка, як тополя”, з “рум’яним личеньком”, з “очима, як терен”, соціально активна, вільнолюбива особистість, водночас здатна визволяти бранців, воювати з ворогом, керувати військовим загоном чи управляти господарством.

Волинська шляхтянка Ганна Борзобагата-Красенська управляла казною Луцької єпархії, робила наїзди на маєтки сусідів-шляхтичів і навіть відмовлялася виконувати накази та вимоги самого короля. Коли проти неї було організовано загальне ополчення цілого воєводства, то ця безстрашна жінка одягнула панцир і, керуючи гайдуками, відбила атаки шляхти і розгромила її військо¹².

¹⁰ Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII вв. // АЮЗР. СПб., 1909. Т. 3, ч. 8. С. 6.

Фотій Красицький

Гість із Запорозжя

1584 р. шляхтянка Милохна Осташкова з дочкою Софією організували збройний напад на маєток шляхтича Гнівоша Стрижевського в с. Дуднівцях на Житомирщині і завдали значних збитків¹³.

Сестра полковника Івана Донця брала безпосередню участь як кіннотник у бойових діях проти польсько-шляхетських військ на Волині 1649 р. Під час однієї з атак вона загинула¹⁴.

За переказом, записаним А. М. Ковальовим, у повстанні під проводом Якова Острянина (1638 р.) брала активну участь дружина козацького сотника Семена Мотори — Варвара. Особливо відзначилася вона під час захисту повстанського табору біля Жовнина на р. Сулі. Острянин нібито доручив Варварі Моторі стріляти в особливо важливих персон у ворожому таборі, приставивши шість козаків заряджати мушкети та готувати стріли для неї.

¹¹ Мордовець Л. (Левачик О.) Про шлюб на Україні-Русі в XVI—XVII ст. Львів, 1906. С. 6.

¹² Мицик Ю. А., Плехін С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали: Іст. розповіді про запорізьких козаків. Дніпропетровськ, 1990. С. 150.

УКРАЇНКА В ТРАДИЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

³³ Акимова жінки
Житомирського міського
вряду кінці XV і ст.
Пам'ятки української
мови, К., 1965, С. 83.

³⁴ Мицик Ю. А.,
Плохій С. М.,
Стороженко І. С.
Як козаки воювали,
С. 151.

³⁵ Демисюк І. Амазонки
на Поділлі. Луцьк, 1993,
С. 11–12.

³⁶ Дуровий Ол. Визначне
життєво Україн.
К., 1994, С. 157.

³⁷ Цит. за: Антонович В.
Розповіді про
запорозьких козаків,
К., 1991, С. 83.

³⁸ Мицик Ю. А., Пло-
хій С. М., Сторожен-
ко І. С. Як козаки
воювали, С. 153.

³⁹ Антонович І (Ролле Н. А.)
Українські жінки,
С. 268–269.

⁴⁰ Мордовець Л.
(Левачик О.)
Про шлюб на Україні
Русі в XVI–XVII ст.
С. 7.

⁴¹ Козуля О. Жінки
в історії України,
К., 1993, С. 33.

⁴² Акції в заселенні
Южної Русі XVI–
XVII вв. АУЗР,
Т. 3, ч. 8, С. 3.

⁴³ Гришевський М.
Барське староство:
Історичний нарис (XV–
XVIII ст.), Львів, 1996,
С. 307.

Як свідчать документи, 1524 р. після битви під замком Прухник на Поділлі серед убитих захисників були знайдені тіла жінок, переодягнених у чоловічий одяг. Щоб їх не розпізнали, жінки навіть погодили собі голови¹⁵.

Значну владу над козаками Правобережної України і вплив на них мала “мати-полковниця”, дружина фастівського полковника Семена Палія — Феодосія. Славна Паліха не тільки вмila прийняти послів, що приїздили в Палієву державу, а й за відсутності чоловіка керувала господарськими справами Фастівського козацького полку. В період заслання чоловіка до Сибіру не раз проводила походи проти московитів та польської шляхти, обороняючи Фастівщину від їхніх зазіхань¹⁶.

Українських жінок забирали в полон не рідше, ніж чоловіків, але доля їхня була трагічнішою. Невільниць чекала тяжка, виснажлива праця в маєтках поневолювачів, а наймолодші та найкращі потрапляли до гаремів. Українські полонянки цінувалися на невольничому ринку дуже високо за свою вроду, розум і високу фізичну витривалість.

Автор хроніки XVI ст., вже згадуваний Михайло Литвин, писав, що гарних українських дівчат купують іноді, як золото, і часом тут же, на місці, перепродують з баришем... “У нинішнього турецького імператора, — писав він, — кохана дружина, мати його первістка і спадкоємця, викрадена з нашої землі”¹⁷. Йшлося про дружину турецького султана Сулеймана I Настю Лісовську, що увійшла в історію як Роксолана.

Українки були дружинами турецьких султанів — Османа II (1618–1622), Ібрагіма (1640–1648), Мустафи II (1695–1703), а також матерями Мухамеда IV (1648–1687) і Османа III (1754–1757)¹⁸.

Активна присутність жінки в козацьких традиціях, фольклорі дає підстави вважати, що її постать у козацькому суспільстві не розглядалась як менш вартісна, ніж чоловіча.

Жінки нарівні з чоловіками творили чи добре, чи лихе і в своїх учинках однаково виявляли моральні риси свого часу. Жінка “рішуча, смілива, — писав про українок Йосип Ролле, — мала велику пошану, легко відшукувала собі прибічників, а суспільство поблажливо дивилося на її витівки”¹⁹.

Жінки-землевласниці не були усунуті й від сплати податків, котрі збиралися з них як з повноправних членів суспільства, без будь-яких обмежень. Показовим є й факт участі жінок у прийнятті найважливіших політичних рішень. Коли польський король Жигмонт Август наказав українській та польській шляхті присягнути на унію Литовського князівства з Польщею, то на Волині разом із зем'янами присягнуло чимало зем'янок — тих, що сиділи на “вдовинім столці” і володіли маєтностями²⁰. За себе та своїх дітей складали присягу княжна Василиса Ружинська, княгиня Катерина Скорупинська, каштелянова Луцька, пані Михайлова Козинська. Причому зять Козинської — князь Миколай Ярославович — мав право на підпис лише після матері сімейства²¹. Тим самим, підпис жінки-шляхтянки був вирішальним і в справах державної ваги.

Як свідчать документи, жінки могли обіймати та наслідувати посаду старости. Для прикладу, посада корсунського старости перейшла від Яна Даниловича до його дружини Софії²².

1613 р. право пожиттєвого користування та володіння війтівством отримала дружина барського війта Яна Ожигалка — Катерина Кавецька²³.

Згідно з угодою між шляхтичем Михайлом Дубницьким та його дружиною, на погашення грошового боргу чоловікові дружина по смерті шляхтича Дубницького отримувала право на володіння Володи-

мирським війтівством “зо всією справою і владністю, і зо всіма доходами і пожитками”²⁴.

1576 р. війтівною міста Луцька була шляхтянка Богдана Єлович-Малиновська. Між нею і громадою міщан Луцька виник конфлікт. Справа залагодилася лише після втручання королівської влади, яка офіційно заборонила війтівні порушувати права луцьких міщан²⁵.

Володіння маєтностями, повноправність, повага в суспільстві давали українським жінкам вищих суспільних станів права на видачу документів різної ваги — від адміністративно-господарських розпоряджень щодо управління війтівством чи староством до надання права самоврядування окремим містам і розподілу земель та маєтностей.

Документи виразно доводять активну участь жінок-магнаток у справах місцевого самоврядування та їхній вплив на суспільно-політичне життя українських міст і містечок. Як зазначав Й. Ролле, жінки-шляхтянки за Козацької доби ведуть досить активне політичне життя: «беруть участь у конференціях, нарадах, сеймах, у з'їздах сільських господарів, проникають у трибунали, і навіть — у сейм, упадають нерідко коло ватажків союзних армій теж заради користі “застінкової” дипломатії, одне слово, верховодять у краї»²⁶.

На межі XVI—XVII ст., коли православ'я стало в Україні символом боротьби із засиллям польської мови та культури в цілому, немало найдостойніших жінок своєю меценатською та культурною діяльністю виступили на захист православної віри. Ганна Гойська, Раїна Соломирецька, Галшка Острозька, Софія Чарторийська, Галшка Гулевичівна, Раїна Могилянка та інші вписали не одну яскраву сторінку в історію визвольних змагань українського народу проти полонізації.

Меценатська діяльність жінок вважалася цілком закономірним явищем тогочасного українського життя. Один із її напрямів — заснування православних церков, монастирів та шкіл при них. У пом'янику Києво-Печерського монастиря згадано багато жінок, які вносили офіри, а вдова чернігівського скарбника Катерина Угорницька передала монастирю всі свої маєтки²⁷. Олена Горностаєва, уроджена княжна Чарторийська, була фундаторкою Пересопницького монастиря на Волині (1596 р.). Вона склала для нього гуртожитний статут і влаштувала при монастирі шпиталь для убогих та недужих, а також школу для селянських дітей. Її сестра Софія відкрила друкарню у своєму маєтку в м. Рахманові, де друкувалися перекладені нею з грецької мови на українську книги Святого Письма — євангельські та апостольські²⁸. Прихильниця православної віри та освіти княгиня Чарторийська підтримувала відомого діяча Львівського братства Кирила Транквіліона-Ставровецького, автора “Євангелія учительного”, що вийшло друком в Рахманові 1619 р.²⁹

Наприкінці XVI ст. монастир при церкві Успіння в Почаєві фундавала дружина земського судді луцького Ганна Гойська³⁰, а шляхтянка Олена Стеткевич, дружина майбутнього гетьмана України Івана Виговського, будує церкву в с. Юсиптичі³¹. 1637 р. волинська шляхтянка Раїна з Боговитинів Ярмолинська заснувала монастир у своєму маєтку Загайцях Кременецького повіту³². Два роки по тому в м. Гощі розбудовує на власні кошти монастир остання з роду Гойських, княгиня Раїна Соломирецька, каштелянова Смоленська³³. Наведені приклади були не винятком, а скоріше нормою тогочасного життя.

Інший напрям меценатської діяльності українських жінок — організація нових православних шкіл та підтримка уже діючих. Так, шляхтянка Раїна Ярмолинська й господарівна Марія Могила активно

²⁴ Козуля О. Жінки в історії України. С. 81.

²⁵ ЦДАУК. Ф. 25 (Луцький гродський суд). Оп. 1. Арк. 129 зв.

²⁶ Антоній І (Ролле П.). Українские женщины. С. 272.

²⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 5. К., 1994. С. 265.

²⁸ Луговий Ол. Визначення жіноцтва України. С. 125.

²⁹ Левіцький О. Волинські оповідання з життя Волинського монастиря XVI ст. К., 1914. С. 17.

³⁰ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 5. С. 265.

³¹ Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 3. Львів. 1998. С. 403.

³² Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 5. С. 265.

³³ Там само.

Невідомий художник

Портрет Парасковії Сулими

підтримували у своїх повітах православні школи та монастирі³⁴. Єлизавета Могила підтримувала Львівське братство, допомагаючи йому своїм впливом та матеріально. Дочка Єлизавети Ганна Могила, у шлюбі Пржерембська, не лише допомагала братству, а й сама 1630 р. вписалася у реєстр львівських братчиків³⁵.

Галшка (Єлизавета) Гулевичівна, дружина київського шляхтича Стефана Лозки, була однією із засновниць Київського братства, Київського Богоявленського монастиря та школи при ньому³⁶. Про вчинок Гулевичівни схвально відгукувалися культурні та політичні діячі того часу — Іов Борецький, Ісає Копинський, Афанасій Пузина, гетьман Запорозького козацтва Петро Сагайдачний³⁷.

Княжна Галшка Острозька вважала своїм обов'язком у заповіті, складеному 1579 р., велику суму грошей передати на шпиталь та академію Острозьку, на монастир Святого Спаса недалеко від Луцька³⁸.

Отже, меценатська діяльність жінок-шляхтянок на користь православної церкви та шкіл була досить поширеною серед шляхти та магнатських родів.

Слід сказати, що й високу освіченість жінок привілейованого стану сучасники вважали справою звичайною — багато з них мали домашні бібліотеки, перекладали й видавали церковні книги.

Відвідавши Україну в 1654 і 1656 рр., арабський мандрівник архидиякон Павло Алеппський залишив у своєму щоденнику такий запис: "... по всій землі русів, себто козаків, ми помітили прекрасну рису, яка викликала наш подив: усі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх жінок та дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб ..." ³⁹.

Щодо освіти, яку давали дітям тодішньої української шляхти, дівчата нічим не відрізнялися від хлопців і разом з ними навчалися дома у приставлених до того "бакалярів"⁴⁰.

Домова система навчання дівчат була традиційною і найбільш поширеною на українських землях за козацьких часів. Батьки рідко коли нехтували початковою освітою дочок, про що свідчать численні записи в актових книгах (на продаж, купівлю, дарування, різноманітні скарги, про передачу своїх майнових прав іншій особі чи отримання грошей). Зроблені вони були не лише шляхтянками, а й жінками нижчих суспільних станів⁴¹.

Неписьменність серед жінок вищих і середніх верств українського суспільства була досить рідкісним явищем. Більше того, деякі шляхтянки мали навіть вищу освіту. Серед них княгиня Ганна Корецька, княжна Анастасія Юріївна Гольшанська (в заміжжі Заславська), сестри княжни Олена і Софія Чарторийські та інші.

Опікунська діяльність жінок-шляхтянок передбачала також підтримку відомих церковних та культурних діячів. Так, магнатка Раїна Могилянка, княгиня Вишневецька, підтримувала українського церковного діяча, а згодом митрополита Київського (1631 — 1632 рр.) Ісаю Копинського, який заснував на землях князя Михайла Вишневецького та Раїни Могилянки православні монастирі — Густинський-Прилуцький, Ладинський-Підгірський та Мгарський-Лубенський⁴². На прохання Копинського княгиня Вишневецька не лише видала "фундаційні" записи на користь задніпровських монастирів, а й дозволила в Підгірському скиті заснувати жіночий монастир, а настоятелькою зробити рідну сестру Ісаї — інокію Олександру. Особливим "фундушем" 1619 р. вона передала в пожиттєве завідування Ісаї на правах ігумена Густинський,

³⁴ Левицький О. Раїна Могилянка, княгиня Вишневецька. К., 1887. С. 3.

³⁵ Там само.

³⁶ Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII ст. //

Грушевський М. С. Духовна Україна. К., 1994. С. 245.

³⁷ Хижняк З. Галшка Гулевичівна // Київська старовина. 1994. № 4. С. 63.

³⁸ ЦДАУК. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 38—39 зв.

³⁹ Цит. за: Січинський В. Чужинці про Україну. К., 1992. С. 65.

⁴⁰ Мордовець Л. (Левицький О.) Про шлюб на Україні Русі в XVI—XVII ст. С. 7.

⁴¹ Левицький О. Обычае формы заключения браков в Южной Руси в XVI—XVII ст. Киевская старина. Кн. 1. 1990. С. 2—3.

⁴² Левицький О. Раїна Могилянка, княгиня Вишневецька. С. 6.

УКРАЇНКА В ТРАДИЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

⁴² Девіцький О. *Райна Могиланка, княгиня Вишневецька*. С. 6.

Райна Могиланка

Мгарський та Ладинський монастирі, а також доручила Копинському завідувати всіма парафіяльними церквами в її українських маєтностях, з підкоренням йому священників та всього духовенства — і навіть з правом “надання приходів за згодою з її старостами”⁴³.

Отже, жінки вищих суспільних станів України у XVI—XVII ст. вели повноцінне суспільно-політичне життя, мали досить широкі спадкові права, на відміну від більшості країн Західної Європи, де будь-яка спадкова власність у руках жінки розглядалася як можливість росту рентабельності господарства чужого роду. Самостійність і свобода жінок не визначалась лише економічними факторами. Незалежно від станової належності, жінки мали право самостійно вирішувати свою особисту долю в шлюбному житті, спираючись на економічні важелі такої самостійності. Йдеться про унікальну юридичну конструкцію, яка побутувала тільки в українському звичаєвому праві — материзну. Материзна — це придане жінки у вигляді нерухомості або наділу землі, яке ніколи не входило в загальносімейне майно, не ділилося між членами сім’ї, а передавалось у спадок лише по материнській лінії і становило, таким чином, окремий жіночий юридично-майновий інститут⁴⁴.

Влада чоловіка над жінкою трактувалася церквою як закон, який відповідає ієрархічності побудови станової держави: “Дружинам глава чоловік, чоловікові — князь, а князю — Бог”⁴⁵. Однак у реальному житті питання про шлюб та сімейну владу часто вирішувались усупереч церковним догмам. Літописці відзначали випадки, коли в княжій сім’ї дружина “владяще” мужем⁴⁶.

Обов’язкове “віно” робило жінку матеріально незалежною від чоловіка за його життя і забезпечувало у вдовуванні. Стосовно права власності жінка ні від кого не залежала і вважалася вільною господаркою свого добра, про що

свідчать численні акти дарування, передачі в користування іншим особам та застави приватної власності, що належали жінкам та були укладені жінками з їхньої власної волі⁴⁷. Жінка вільно розпоряджалась усім майном, отриманим від своїх батьків, мала ніким не обмежене право продавати, заставляти, передавати іншій особі або церкві своє рухоме й нерухоме майно, а також самостійно придбати різного роду власність.

Жінки як шляхетного, так і міщанського станів могли від власної особи вступати в зобов’язання, видавати “правні листи”, вести судові справи, для чого особисто з’являлися в суди — і світські, й духовні⁴⁸. Жінки всіх суспільних станів мали право передоручати ведення судових справ як сторонній особі, так і власному чоловікові, якому жінка, згідно з законом, давала формальне доручення — “умоцований лист”⁴⁹.

Вільною жінка була і в набутті прізвища чоловіка, поряд з яким “утримувала” своє родове ім’я, а також титул. У значній кількості випадків жінки підписували документи дівочим прізвищем. Більше того, шляхтянки та міщанки широко вживали свою окрему печатку, на якій були їхні ім’я та герб. Таку печатку жінка прикладала до різних виданих нею документів і записів⁵⁰.

⁴⁴ Гуслистий К. І. *Україні: Історико-етнографічна монографія*. Макет. К., 1959. С. 442.

⁴⁵ Цит. за: Пушкарєва Н. Л. *Женщины Древней Руси*. М., 1989. С. 87.

⁴⁶ Буданов М. *Начерк родитного права Литовської Русі у пер. пол. XVI ст.* Часопис притиска. Львів, 1895. С. 244.

⁴⁷ АЮЗР. Т. 3, ч. 8. С. 43, 81, 86, 283.

⁴⁸ Там же. С. 270, 459.

⁴⁹ Мордовець Л. (Девіцький О.) *Про шлюб на Україні Русі в XVI—XVII ст.* С. 29.

⁵⁰ АЮЗР. Т. 3, ч. 8. С. 62.

Для шлюбності XVI—XVII ст. в Україні було характерним таке унікальне для середньовічної Європи явище, як розлучення, причому воно відбувалося не лише з причин, які допускала церква, а й через незгоду в подружньому житті і навіть через утрату довіри та любові або хронічну хворобу одного із членів подружжя. Процес розлучення відбувався шляхом подання обопільної “протестації” з визначенням матеріальних умов та прав дітей. Після всіх формальностей, пов’язаних з розлученням, чоловік та жінка могли вступати в нові шлюби. Жінки-селянки також мали ініціативу як в укладенні шлюбу, так і в розлученні⁵¹. При цьому право на власний посаг ніколи не розчинялось у спільній власності, а навпаки — чітко усвідомлювалось і визнавалось.

Однак наявність можливості розлучення аж ніяк не означає, що створювані сім’ї не були досить міцними. Історичні джерела свідчать, що відносини в подружжя були рівноправними, теплими і часто дружини із вдячністю, без будь-якого примусу дарували своїм чоловікам власне майно⁵². Більшість дарчих записів закінчуються юридичною формулою, яка пояснювала причини дарування: “Мужу своєму в знак щирої любові до нього і пошани за таку ж любов з його боку”⁵³. Значна кількість таких записів зроблена самими чоловіками, де йдеться, що чоловіки також дарують дружинам майно в подяку “за подружню любов та вірність”⁵⁴.

Отже, правове становище жінок в Україні за Козацької доби було досить стабільним і регулювалося нормами, закріпленими світським і церковним законодавством та звичаєвим правом українського народу. Майнові права жінок, які не належали до привілейованих станів, ґрунтувалися на таких самих засадах. Жінки нижчих верств, як і жінки-шляхтянки, мали досить широкі майнові права, але реалізовували їх своїми можливостями на своєму рівні. Сферою реалізації таких прав, для прикладу, була торгівля. Серед документів актових книг того часу маємо багато свідчень про участь жінок усіх станів у торговельних відносинах, причому в торговельно-економічні стосунки жінки вступали часто з власної ініціативи, без участі чоловіків. У середині XVI ст. тільки у м. Крем’янці було 70, у Луцьку — 40, у Холмі — 20 крамниць⁵⁵.

З поширенням корчем та шинків, виник і поступово сформувався унікальний тип української жінки-торговки горілчаними напоями — шинкарки. Ідея особистості, історично вихована в українках, їхнє рівноправне становище в суспільстві й постійна відсутність чоловіка-козака, що пішов на Січ, у похід або загинув, турбота про сім’ю і добробут навчили їх підприємливості. Саме завдяки таким якостям багаті козаки наймали жінок торгувати крамом та горілчаними виробами. Так, у крамницях і шинках Чернігівської та Полтавської губерній торгували переважно жінки⁵⁶. Вони ж вели всі торговельні справи. Працьовитість, розум та підприємливість дали змогу жінкам “майже повністю витіснити чоловіків із цього промислу”⁵⁷.

Оповіді іноземних мандрівників та дипломатів того часу свідчать про значну самостійність українських жінок.

У праці “Опис України” Гійома Левассер де Боплана (1650 р.) розповідається про те, “як дівчата залицяються до парубків”: “Тут, на відміну від звичаїв та традицій інших народів, дівчина першою звертається до парубка, якого собі сподобала. Їхній (український) традиційний та незламний забобон майже завжди дівчині в цьому допомагає, та й вона більш певна успіху, ніж парубок, коли б наважився першим свататися до обраної дівчини”. А далі Г. Боплан детально

⁵¹ Ефименко П. С. Обычное право украинского народа. Украинский народ и его прошлое и настоящее. Петроград, 1916. С. 659.

⁵² АЮЗР. Т. 3, ч. 2. С. 62.

⁵³ Там же. С. 33, 109, 191, 349, 424.

⁵⁴ Там же. С. 14.

⁵⁵ Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильнюс, 1867. Т. 4. № 74. С. 255—289.

⁵⁶ Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в. Киевская старина. К., 1901. С. 184.

⁵⁷ Там же.

описує, якими словами й діями дівчина домагається від парубка погодитися стати її чоловіком.

Варто розглянути статус української жінки й у правових традиціях запорозького козацтва.

Сучасний дослідник В. Кульчицький визначав козацьке право як “сукупність звичаєвих норм (приписів), переважна більшість з яких виникла в Запорозькій Січі”⁵⁸. У використовуваному козаками праві, котре визнавали як іноземні держави, так і польський уряд, жінці відводилось особливе місце.

Запорожцям не дозволялось бути жонатими у місці їхнього проживання (на Січі), а жінкам одружених годилося жити поблизу Січі, в зимівниках і слободах, куди козаки навідувалися час від часу. Однак брати участь у козацьких судах жінкам не заборонялося.

Дослідник козаччини Д. Яворницький зазначав, що до найтяжчих злочинів запорожці зараховували не лише зраду, зв'язок із жінкою і содомський гріх (крайня розпуста), з огляду на звичай, що забороняв січовим козакам одруження, але й “кривду, заподіяну жінці, коли козак знеславить жінку як не належить”, бо такий злочин “до знеславлення усього війська Запорозького служить”⁵⁹. За свідченням джерел, козацький вождь Іван Сірко досить суворо дотримувався цієї традиції. Бо за кривду, заподіяну кимось із запорожців полоненій туркені, черкесці чи татарці, він засуджував винного до страти. Не викликає сумніву, що зневага до жінки-українки теж суворо переслідувалася козаками. У вироках, записаних до “Войска Запорозького козацького Прилуцького полка Справой книги”, сказано, що 1707 р. за згвалтування прилуцької жительки Гребенички було страчено П. Микитченка. Згідно зі звичаєм, на Запорожжі нещадно карали не лише за присутність жінки на Січі, а й за перелюбство. За цей злочин козаків карали і на Січі, і на Гетьманщині. Зокрема у вироках, записаних до “Справой книги”, говориться, що парубка Грицька за такий ганебний гріх засуджено до спалення на вогнищі⁶⁰.

В системі духовних цінностей запорожців традиції шанування жінки-матері набули й світоглядного значення. Це виявилось не лише в ідеалізації таких понять, як Україна-мати, Січ-мати, козацька шабля-мати, де Січ і шабля уособлювали ідеальну матір-заступницю, а й у поклонінні жінці-матері-Богородиці, яку козаки вважали своєю релігійною покровителькою та заступницею⁶¹. Це під її покровом січовики не боялися ні вогню, ні грізної морської бурі. На всіх Січах церква її імені вважалася головною, а храмовим святом на Запорожжі було свято Покрови Пресвятої Богородиці. Козаки носили на грудях хрестики з її зображенням, а значна частина церков і каплиць, зведених на землях запорозьких вольностей, присвячувалась Богоматері. Ікони Божої Матері вважалися серед козаків найшанованішими.

Отже, досліджені нами історичні джерела XVI–XVII ст. доводять, що жінки цього періоду мали свободу для самовираження та значну правову дієздатність.

Олександр Кривошій

⁵⁸ Довідник з історії України. Бондаренко К., Гордієнко В. та ін. К., 1995. Т. 2. С. 60.

⁵⁹ Гайдай Г. Козацький суд // Український світ. 1996. № 1–3. С. 20.

⁶⁰ Там само. С. 24.

⁶¹ Кривошій О. П. Роль образу Богоматері в духовному становленні Запорозжя // Південь України XVIII–XIX ст. Вип. 1: Запоріжжя. 1996. С. 69–72.

КНЯГИНЯ АНАСТАСІЯ ГОЛЬШАНСЬКА-ЗАСЛАВСЬКА

Друга половина XVI — перша половина XVII ст. в історії України характеризуються глибокими структурними зрушеннями в соціально-економічній, політичній, культурній та духовній сферах українського суспільства. В цей період на українських землях відбувався активний процес формування самосвідомості українського народу, що здійснювалося на двох рівнях: побутовому та ідеологічному.

Перший виявлявся через етнічне усвідомлення, другий — через боротьбу за національні права та культурні традиції народу: за офіційне визнання української мови, за чистоту релігійних канонів, утворення національно-державних інститутів¹.

В означений період українські жінки нарівні з чоловіками були носіями української культури і звичаїв, активними оборонцями батьківської віри, традицій і рідної мови. Вони намагалися сприяти інтелектуальній діяльності суспільства, створювали належні умови для поширення освіти й наукових знань, налагодження книговидавання, дбали про вкорінення нових гуманістичних ідей.

Серед інтелектуальної еліти тих часів особливе місце належить княгині Анастасії Юріївні Гольшанській, дружині князя Козьми Івановича Заславського, чиїми стараннями і коштом з'явилася на світ Українська Першокнига — Пересопницьке Євангеліє, писане живою староукраїнською мовою.

Княгиня Анастасія Гольшанська зуміла реалізувати найголовнішу ідею свого часу — переклад Святого Письма на живу народну мову, а також уживання народної мови в Богослужінні. В післямові до Євангелія сказано, що переклад зроблений “для ліпшого врозуміння люду християнського посполитого” і що писано це “накладом благоверной і Христолюбивой княгині Козьми Івановича Заславського Прасковї”. Парасковія — друге ім'я Анастасії Юріївни.

За словами протоієрея Н. Думитрашка, Пересопницьке Євангеліє являє собою “єдиний екземпляр чотириєвангелія”, перекладеного українською мовою².

А чи мріялось княгині Гольшанській і її однодумцям у далекому 1561 р., що через чотириста тридцять років саме на Пересопницькому Євангелії, ідейним творцем якого була ця мудра і далекоглядна жінка, буде складати присягу на вірність народові України перший Президент незалежної Української держави?

В середині XVI ст. українські землі були включені до складу Речі Посполитої і приведені, за висловом М. Грушевського, в тісний зв'язок з її політичним і культурним життям³. А воно, своєю чергою, було втягнуте контрреформаційним рухом у справи прогресуючого становлення західноєвропейської цивілізації.

На межі XVI—XVII ст. православ'я стає в Україні прапором боротьби із засиллям польської мови й культури, а релігійні ідеї — символом, головними цінностями, навколо яких консолідувалася самосвідомість українського етносу. Бо визнання себе православним в ті часи означало визнання себе українцем⁴.

У Європі всі народи, що сповідували католицтво, творили молитви латиною, а не рідною мовою. В православних країнах молилися так званим церковнослов'янським “язичієм”. Що ж до України, то тут спілкувалися українською мовою, а молитися мусили церковнослов'янською. Отож, свідомі діячі України почали докладати зусиль для перекладу богослужбних книг рідною мовою. Бо, за влучним висловом М. Грушевського, вони прагнули не самих успіхів церкви, а відродження національного поступу й життя. А церква виступала скоріше як найзрозуміліший тодішнім українцям знаковий символ українства. Адже не випадково визначний український церковний і культурний діяч, письменник-полеміст початку XVII ст. Мелетій Смотрицький у трактаті в оборону православ'я “Тренос, або Плач східної церкви...” зауважує, що не віра робить Русина Русиним, Поляка Поляком, Литвина Литвином, а народження і кров руська, польська та литовська⁵.

Серед перекладів українською мовою конфесійних творів визначне місце належало Євангелію — одній з найпопулярніших книг Нового Завіту, який широко використовувався у богослужінні. Потреба в перекладі гостро відчувалася ще й через те, що, попри тісну взаємодію української літературно-писемної і церковнослов'янської мов, відмінність між ними невпинно поглиблювалася. Тим самим поява перекладу Євангелія живою українською мовою, дуже близькою до народно-розмовної, означала розширення її функціональних можливостей, засвідчувала самоусвідомлення та самоідентифікацію українського народу. Отож, аби люд християнський посполитий

ліпше розумів Святе Письмо та говорив з Богом рідною мовою, в червні 1556 р. княгиня Анастасія Гольшанська-Заславська береться за втілення в життя давно задуманої разом із чоловіком справи — створення Євангелія, перекладеного на українську мову.

Євангеліст Матвій.
Мініатюра з Пересопницького
Євангелія

Та одна справа замислити, а інша — втілити задумане в життя.

12 червня 1556 р. княгиня та її син Януш Заславський складають дарчий Акт про надання монастиреві в с. Двірці маєтностей. В Акті говорилося: “Я, князь Януш Іван Кузьминич Заславський, сповняючи волю небожчика князя його милості отця мого, разом з її милостю маткою моею княгинею Анастасією рівною Гольшанською-Заславською, віддаємо тій імінія, що отець мой небожчик князь Козьма Іванович Жаславський-Заславський міг надати монастиру нашому Дворецькому к церков Святої Троїці”⁶.

А за два місяці, 15 серпня 1556 р. в селі Двірці, неподалік містечка Заслава, почало творитися Євангеліє, пізніше відоме як Пересопницьке. Для роботи над перекладом княгиня Анастасія запросила архімандрита Пересопницького монастиря Григорія та переписувача Михайла Василевича із Санюка. Своїми знаннями й уміннями вони чудово доповнювали один одного.

Натхненником і керівником праці був пересопницький архімандрит Григорій — високоосвічена людина свого часу. Він володів кількома мовами — українською, польською, чеською, латинською і, можливо, навіть грецькою та німецькою⁷. Розуміючи вагомість роботи, день і ніч молився, аби Господь сподобив його “видіти діла свого кінець”⁸. Не поступався архімандритові й Михайло, який не тільки переписував, а й складав приписки та післямови до кожної з чотирьох частин рукопису.

І от, “на день о Успенію пресвятої Богородиці”, як сказано в післямові, робота над першою частиною Євангелія була завершена. Княгиня уважно переглянула рукопис і вдоволено посміхнулася. Роздивляючись на пергаментних аркушах свіжий живопис мініатюр, помітила — на неї дивляться не святі, а мудрі люди з народу.

Олюднення канонізованих біблійних персонажів на ті часи було не просто зухвалістю, а свідченням мужності княгині-патріотки, адже саме вона була замовницею перекладу.

Завершувалася благородна праця в Пересопницькому Пречистенському монастирі в містечку Пересопниця. Сюди, в маєток зятя, князя Чарторийського, переїхала до дочки княгиня Гольшанська. Пересопницький рукописний осередок знаходився неподалік від волинського містечка Загорів, у якому в першій половині XVI ст. також сформувався значний центр переписувачів. Власники маєтку в Загоріві, шляхтичі Загоровські, були відомі як меценати книжної справи та фундатори початкових шкіл⁹. Зберігся, зокрема, “духовний заповіт” Василя Загоровського, надісланий ним із татарського полону. Згідно із заповітом, частина коштів мала бути витрачена на придбання Євангелія, Апостола, Псалтиря та інших книг, необхідних для церковного вжитку, а також на виготовлення цих книг на місці. Для цього Василь Загоровський наказував знайти “доброго діяка ... з доброго зводу жеби уставчно пісал, аби каждый тий день по три тетраді дестних справеделе, а не фальшиве напісал...”¹⁰

Слід зазначити, що меценати Пересопницького і Загорівського рукописних осередків були в тісних родинних зв'язках¹¹. Більше того, шляхтичі Загоровські — Петро і вже згадуваний Василь — були членами антикатолицького культурно-освітнього гуртка православних магнатів Волині, до якого входили князі К. К. Острозький, О. Ф. Чарторийський, Р. Ф. Сангушко, російський князь-емігрант А. М. Курбський та інші¹². Княгиня Анастасія Гольшанська-Заславська також прилучилася до гуртка православних магнатів¹³.

¹ Дашкевич Я. Основні етапи етнічної історії української нації: міфологізація та деміфологізація // Родовід. Черкаси, 1991. № 2. С. 33–35.

² Протоіерей Н. Думитрашко. Замечательная рукопись Полтавской семинарии Пересопницкое Евангелие. Полтава, 1874.

³ Грушевський М. С. Духовна Україна. К., 1994. С. 176.

⁴ Луговий Ол. Визначення жіноцтва України. К., 1994. С. 113–114.

⁵ Цит. за: Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. К., 1993. С. 83.

⁶ Цит. за: Косенко Т. Берегня України. К., 1995. С. 17.

⁷ Грузинский А. С. Пересопницкое Евангелие как памятник искусства эпохи Возрождения в Южной России в XVI веке // Искусство. 1911. № 1. С. 2.

⁸ Пономарьова Т. О. Пересопниця (Історико-краєзнавчий нарис: до 850-річчя писемної згадки). Рівне, 1999. С. 35.

⁹ Фотинский О. Обыкновенные люди старой Волины // Волинский историко-археологический сборник. Житомир, 1900. Вып. 2. С. 138–139.

¹⁰ Духовное завещание Василия Загоровского, кастеляна Брацлавского. Наставление детям и правила для их воспитания: распоряжение об устройстве церквей, гостиниц и школы. 1577. июля 11 // АЮЗР. К., 1859. Т. 1. Ч. 1. С. 82–91.

¹¹ Фотинский О. Обыкновенные люди старой Волины. С. 119.

¹² Немировский Е. А. Начало книгопечатания на Украине: Иван Федоров. М., 1974. С. 20.

УКРАЇНКА В ТРАДИЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

¹³ Запаско Я. П.
Пам'ятники книжкового
мистецтва: Українська
рукописна книга. Львів,
1995. С. 86.

29 серпня 1561 р. роботу над рукописом завершено. Вона тривала аж п'ять років. Перед княгинею лежала монументальна рукописна книга, оправлена двома дубовими дошками, покритими зеленим оксамитом. Складалося Євангеліє з чотирьох частин, загальним обсягом 964 пергаментні сторінки. Своєю одухотвореністю рукопис нагадував світський витвір, зрозумілий і близький сучасникам. Княгиня Анастасія перехрестилась і, припавши губами до теплового оксамиту, зашепотіла: "Отче Наш, котрий еси на небесах, нехай святиться ім'я Твоє. Нехай придедєт кролєвство Твоє й нехай будєт воля Твоя якє в небє, так і на землі..."

Отак народився і пішов у тривале, сповнене бурхливих подій життя, безцінний дарунок великої дочки України, княгині Анастасії Юріївни Гольшанської-Заславської.

Олександр Кривоший

Благовіщення.
Гаптування на ризі

ГАЛШКА ГУЛЕВИЧІВНА — ФУНДАТОРКА КИЄВО- МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ

Галшка Гулевичівна* давно стала для нас однією з тих постатей жінок-українок, які мислили категоріями, притаманними всім, хто любить свою землю, хто ладен творити для неї добро.

Походила вона з українського шляхетського православного роду Гулевичів, відомого в історичних джерелах від початку XVI ст. Гулевичі посідали друге місце серед можновладців Волинської землі. Так, 1629 р. за 28 представників роду значилося 45 поселень (1124 дими)¹. Гулевичі обіймали високі посади — воєвод, підстарост, хорунжих тощо. Дід Галшки, Федір Гулевич (помер 1548 р.), згадується в документах за 1539 р. як Володимирський намісник, 1540 р. висвячується за королівським привілеєм на Луцького православного єпископа під ім'ям Феодосій. Мав власний двір у Луцькому замку. П'ятеро його синів — Михайло, Григорій, Роман, Януш і Василь — відомі як громадські мужі, захисники православ'я. Дем'ян, син Михайла, був на Берестейському соборі (1596 р.) серед православних депутатів. Василь Гулевич, наймолодший серед синів Феодосія, людина заможна й поважна, обіймав посаду підстарости, від 1569 р. — воєводи Волинської землі. Залишався ним до смерті (1601 р.). Мав трьох синів — Андрія, Миколу, Бенедикта — й дві донечки — Анну, одружену близько 1590 р. з князем Юрієм Пузиною, і наймолодшу — Галшку. Ім'я Галшка (Галжка) було досить поширене в ті часи. Утворилося від польського Галжбета чи Галжбіта (Elżbieta), тобто Єлизавета. За документами XVI—XVII ст., імена Галшка і Єлизавета подаються як ідентичні. У скарзі до суду на Галшку Гулевичівну, поданій 1618 р. шляхтичем Денком Лукаревським, іменується вона і як Галшка, і як Галжбіта².

Отже, Галшка (Єлизавета Василівна) Гулевичівна народилася, як впливає з тогочасних документальних джерел, найвірогідніше 1577 р. Одружується вона 1594 р. з Христофором (Криштофом) Потієм, сином брацлавського каштеляна,

УКРАЇНКА В ТРАДИЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

* Сучасний портрет Галшки Гулевичівни за матеріалами XVII ст. створив художник Віктор Брикулень.

¹ Яковенко Н. М. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна*. К., 1993. С. 139.

² Новицкий И. *Настоящее имя первой фундаторки Киевской братской школы* // *Киевская старина*. 1885. № 8. С. 732–735.

³ Голубев С. Т. *История Киевской духовной академии*. Вып. 1. *Период до-Могилянский*. К., 1886. Приложения. С. 100.

потім Володимирського єпископа Іпатія Потія, який був одним із головних ініціаторів і провідників Берестейської унії, згодом — греко-католицьким митрополитом в Україні.

Про одруження Галшки свідчать два документи від 24 грудня 1594 р. Перший — про надання Василем Гулевичем доньці Галшці посагу на одруження: 5 тисяч злотих польських, 1000 кіп грошей литовських та різної рухомості такої ж вартості. Другий — про передачу зятю Христофору в тимчасове користування, до викупу, маєтності Несвіч. Обидва документи підписані й нареченими. Цікаво, що Галшка ставить підпис українською мовою — “рукою власною”, Христофор польською³. Це дає підставу вважати, що освічена Гулевичівна виховувалась у доброчесній родині, яка залишалася відданою старожитній православній вірі та українським традиціям.

Овдовівши, Галшка сама виховувала доньку Катерину, котру 1615 р. віддала заміж за православного Оршанського хорунжого Миколу Млечка, чим накликала на себе гнів братів покійного чоловіка — Яна й Петра Потіїв, які офіційно вважалися опікунами Катерини.

1606 р. Галшка одружується вдруге — зі Стефаном Лозкою, представником заможного українського шляхетського роду Київщини, відомого від початку XVI ст. Обіймав посаду підчашого Київського й маршалка Мозирського.

Стефан не лише був знайомий з Гулевичами, але й мав з ними тісні стосунки. Двоюрідна сестра Галшки — Анна Гулевичівна, донька Януша Гулевича, була одружена з братом Стефана — Лавріном Лозкою. Саме Лавріну передає Стефан Лозка вже у зовсім похилих літах маршальство Мозирське й доручає опікуватися сім'єю після його смерті. Анна й Лаврін Лозка мешкали в Києві. Тут оселяються й Галшка зі Стефаном.

Шлюб був нерівним (за віком). Галшка мала близько 30 років, Стефан — під 60, але, треба гадати, щасливим. Мали сина Михайла. В документах за 1613 р. він значиться як “літ не маючий”, тобто неповнолітній.

Саме в Києві Галшка звершує справу, котра назавжди пов'язала її ім'я з Києво-Могилянською академією. Вона надає свою землю під Київський Братський монастир і Братську школу, тобто стає їх засновницею. Чи був цей крок випадковим, як схильні вважати деякі дослідники, чи заздалегідь продуманим?

На той час, коли подружжя оселилося в Києві, саме сюди переміщується головний осередок культурно-національного руху. Земля, яку дарує Галшка під школу й монастир, — то її повна власність, дарована свого часу дружині Стефаном у вічне користування. Обмірковує свій задум Галшка спільно з чоловіком і діє за його підтримкою, про що говорить сама в дарчій.

14 жовтня 1615 р. Галшка складає й підписує дарчу (фундуш), а 15 жовтня вносить її при поважних свідках (серед яких був і її Стефан) до київських гродських (магістратських) книг, за чим вона набрала юридичної ваги. У дарчій пані Гулевичівна викладає, найперше, мотиви, якими керується, даруючи братству землю: “Я, Галшка Гулевичівна, дружина його милості пана Стефана Лозки, маршалка мозирського, за згодою його милості на все нижче викладене, будучи здорова тілом і розумом, явно і добровільно усвідомлюю цим моїм добровільним листом, що я, живучи постійно у давній святій православній вірі Східної Церкви і побожною ревністю палаючи до неї, з любові й приязні до братів моїх — народу руського і для спасіння душі своєї з давнього часу уміслила Церкві Божій добро учинити...”⁴

⁴ Заповіт Галшки Гулевичівни. Тут і далі див.: *Памятники, издаваемые Временной Комиссией для разбора древних актов*. Т. 2. К., 1846. С. 1–29.

Далі Гулевичівна наголошує, кому саме вона призначає свій дар: “Даю, дарую і записую правовірним і благочестивим християнам народу руського в повітах воєводств Київського, Волинського і Брацлавського, станом духовним і світським: інокам, священникам і дияконам чину чернечого і чину мирського, сіятельним княжатам, вельможним панам, шляхті і всякого іншого звання і стану людям руським, єднак тим лише, котрі в благочестивій Східній Церкві тривають і тривати будуть”.

Що ж дарує Галшка Гулевичівна? “Даю, дарую, записую і відказую, фундую добра мої власні, дідичні права і вольності шляхетські маючі... власний мій двір з землею, зі всіма до того двору і землі правами, пожитками, різними належностями, нічого собі самій, ані нащадкам моїм не залишаючи”. Садина Галшки лежала в самому центрі Подолу, головній частині Києва, біля ринку, що традиційно розміщався на Красній (потім Контрактовій) площі. Сусідами Гулевичівни були скарбничий, бурмистри

Василь Забашта

Гетьман Сагайдачний
та Галшка Гулевичівна.
Заснування Києво-
Могилянської академії

й неубогі міщани. Згодом тут з'являються садиби представників відомого козацького роду Сулим, митрополита Петра Могили, ректора Академії й митрополита Київського Йоасафа Кроковського, трохи згодом — архімандрита Києво-Печерської лаври Луки Білоусовича та інших відомих поважних громадян Києва й України. Тут, висловлюючися сучасною мовою, була найпрестижніша частина міста. Не відомо, в яку суму оцінювалася садиба Галшки, але тільки за спробу відібрати землю у братства (хай то будуть навіть родичі) встановлювався штраф у 10 тисяч польських злотих.

Далі в дарчій Гулевичівна приступає до головного — призначення фундушу: "...все сіє — на монастир ставропігійний спільного життя по чину Василя Великого, також і на школу дітям, тако шляхетським, яко і міщанським, і на всякий інший спосіб богоугодного життя, котрий би... слугував вихованню й подаванню наук учтивих дітям народу християнського, а при цьому й на гостинницю странників духовних... з тим, щоб монастир, і школа, і весь чин керувався законом Східної Церкви Грецького обряду..., а відступників від належності й добродійства тієї фундації й того запису цим моїм визнанням віддаляю".

Не було ще на садибі, яку дарує Галшка Гулевичівна, ні монастиря, ні "гостинниці", то — справа майбутнього. Але відразу, того ж дня розпочинає своє життя школа. Галшка пише: "...І аби тая фундація skutок свій брала, тоді я... зараз, в той двір і на його плац школу впровадила і впроваджаю". Ці слова не залишають сумніву в тому, що Київська братська школа розпочинає діяти від 15 жовтня 1615 р. Вірогідно, розмістилася вона в Галшчиному будинку. Слова "двір і плац" ідентичні, за тодішніми документами, поняттям "будинок і земля" (садиба). Сьогодні будинок Галшки знаходиться на території Національного університету "Києво-Могилянська академія" поряд з Трапезною, або Святодухівською церквою. Ця церква збудована була на початку 30-х років XVII ст. митрополитом Петром Могилою як нове навчальне приміщення для об'єднаних Братської та Лаврської шкіл (1632 р.) з домовою церквою Св. Бориса й Гліба. Згодом школу було переведено в корпус, зведений для студентів гетьманом Іваном Мазепою (1704 р.), а попередня школа стала монастирською трапезною із залом для зібрань і бібліотекою.

Серед перших учнів Братської школи був і син Галшки й Стефана — Михайло, якого вони бажали бачити вихованим і навченим у православної українській школі під наглядом знаних учених, світських і духовних, яким Галшка доручає свою школу. Серед них — перший ректор Іван Борецький, згодом він — вже Йов Борецький — перший митрополит Київський, Галицький і всієї Руси відновленої 1620 р. української православної ієрархії, що була зруйнована свого часу Берестейською унією.

Дар Галшки Гулевичівни впав на благодатний ґрунт. Опіку над заснованою нею школою перебирає на себе Київське братство, світська й духовна інтелігенція, підтримана козацтвом. Ось чому саме Київська братська школа, що мала за мету виховання української молоді, відданої традиціям, історії, мові та вірі своєї землі, готової стати на її захист та виборювати свободу, швидко зміцніла й посіла провідне місце в суспільно-культурному житті України. Таким чином, 15 жовтня 1615 р. звершилась історична подія — розпочався відлік історії української Alma mater вищої освіти й культури — Києво-Могилянської академії,

яка завоювала славу, визнання й гідно репрезентувала Україну в європейському культурному світі. І причетна до цієї події була Галшка.

Невдовзі по смерті чоловіка Галшка повернулася до рідного Луцька. Збереглися окремі вісточки про її судові клопотання щодо ґрунтів, маєтностей тощо. Син Михайло, вочевидь, не виправдав материнських сподівань. Не обіймав ніяких посад, жив за рахунок продажу батьківських маєтків. Двічі одружувався. Обидві дружини були католичками, врешті католиком став і Михайло (помер 1648 р.).

2 квітня 1641 р. Галшка Гулевичівна складає передсмертний тестамент. У ньому згадує найближчих їй людей: сина Михайла, єпископа Луцького Ісаакія Борискевича, княгиню Курцевичеву, ігуменю Печерського жіночого монастиря, Андрія Пузину — єпископа Луцького, князя Юрія Пузину — підкоморія Володимирського та інших. Була Галшка тоді далеко не заможною панею. Вірогідно, свого часу всі її маєтності, як і маєтності Стефана Лозки, перейшли у володіння синові. Майже всі свої гроші — готівкою й ті, що їй заборгували — всього 4,5 тисячі злотих, а також закладене срібло, яке Галшка наказувала синові викупити, заповідає вона на Луцький Братський монастир, який опікувався Луцькою Братською школою, на його шпиталь та на Братську Хрестовоздвиженську церкву, "...де тіло моє спочинок і душа рятунок до прощення гарячими молитвами мати має"⁵. Отже, Галшка заповідає все, що мала, окрім дрібних дарунків, саме на Луцьку Братську школу, адже відомо, що всі благодійні внески на братські школи робилися через братські учительні монастирі. Це ще раз підтверджує, що дар її на Київську братську школу, тобто на розвиток освіти в Україні, не був випадковим.

⁵Голубев С. Т. История Киевской духовной академии. Вып. 1. Приложение С. 113—117.

Варто нагадати, що так знічев'я в братських церквах чи при них не ховали будь-кого, а лише визначних членів братства (до братств, за їхніми статутами, приймали і жінок) або благодійників братських монастирів та шкіл. До них, безперечно, належала й Галшка Гулевичівна. Померла Галшка в березні 1642 р., бо заповіт її був уписаний у Луцькі гродські книги 31 березня цього ж року. На жаль, надгробок не зберігся, бо ще на початку XIX ст. церква, де була похована Галшка, згоріла, довго стояла зруйнованою й відбудована лише наприкінці століття. Але земляки Галшки, як і всі українці, пам'ятають її, одну з найвідоміших українських меценаток.

У Києві, зокрема в старій Києво-Могилянській академії, свято зберігали пам'ять Галшки Гулевичівни, на землі якої стояла й стоїть Академія. Щороку в день її іменин — 22 грудня, тобто в день Св. Анни (ім'я Галшка довгий час трактувалося як Анна) поминали Галшку як фундаторку Академії. У цей день відбувалися зібрання академічної корпорації, на яких вирішувалися найважливіші справи, зокрема вибирали професорів, затверджували новообраних викладачів тощо. Сьогодні в календарях-довідниках Національного університету "Києво-Могилянська академія" її ім'я стоїть першим серед почесних засновників Академії. Стипендією її імені нагороджуються кращі, розумні й мудрі студентки, серед яких, Бог дасть, будуть і такі, як і незабутньої пам'яті Галшка Гулевичівна.

МАТИ ГЕТЬМАНА МАРІЯ МАГДАЛЕНА МАЗЕПИНА

Іван Мазепа 25 серпня 1687 р. урочисто прийняв освячені гетьманські клейноди — отримав під свій регімент Україну, яка за Богдана Хмельницького постала незалежною козацькою державою. Та вже незабаром Переяславська угода була порушена, українськими землями прокотилася Руїна, по живому вони були розірвані й поділені між Московщиною та Річчю Посполитою.

Гетьман Мазепа мав на меті відродити Україну, об'єднати її землі, повернути незалежність, за що й поклав своє життя. На похоронах гетьмана Пилип Орлик пророче сказав: "Ім'я славного гетьмана вічно житиме зі славою в пам'яті нашого народу, бо він бажав для нього свobodного розвитку всіх його безкінечних можливостей".

Поволі відлущуються наклепи, що спотворювали його образ, паплюжили вірних і близьких йому людей, й час висвітлює їхні постаті, та серед них — і постать Марії Магдалени Мазепиної, матері гетьмана, його дорадниці й хранительки. Недаремно в останні години життя Мазепа в мареннях своїх кликав матір, — так писав шведський комісар Сольдан, який був на еміграції біля гетьмана.

То хто ж була ця дорога гетьману жінка, його мати? Ім'я її Марина, Марія Магдалена Мазепина. Рік народження її встановити можна лише приблизно. Якщо взяти найбільш загальноприйнятну дату народження Івана Мазепи — 20 березня 1639 р.¹, то одружилася Марина щонайменше за рік до його народження. Враховуючи те, що в Україні на той час одружуватись дозволялося від 14 років, будемо вважати, що народилася Марина близько 1624 р. Походила вона зі старовинного шляхетського роду Мокієвських, знаних на Білоцерківщині від другої половини XVI ст. Більшість Мокієвських покозачилися і брали участь у Визвольній війні Богдана Хмельницького. Спростовуючи черговий донос, Мазепа писав цареві, що в його родині

немає нікого “лядської віри”, а “київський полковник (Мокієвський) зовсім не лях, а чистий русин: дід його за Хмельницького положив голову під Чортковим (Західна Україна, 1655 р.), а батько — в Дрижопольському бою під Охматовим (Уманщина, 1655 р.)”². Так Мазепа підкреслював українське походження обох родин — Мазеп і Мокієвських.

Костянтин Мокієвський, найбільш вірогідно, двоюрідний брат матері Івана Мазепи³. Пам’ять про нього увіковічена в Києві, у збудованих його коштом церквах: Різдва Пресвятої Богородиці на Дальніх Печерах Києво-Печерської лаври (1696 р.), Воскресіння Христового й Феодосіївської на Печерську (1699 р.). Пішов за Мазепою у вигнання, там і згинув.

Марина Мокієвська була одружена зі Степаном Адамом Мазепою. Мазепи відомі на Білоцерківщині також від середини XVI ст.: 1544 р. там по р. Кам’янці тримав землі шляхтич Мазепа-Колединський. 1572 р. король Сигізмунд Август надав Миколі Мазепі на ці землі привілей. Так постав хутір, а потім село Мазепинці, а в ньому церква Св. Миколая. Онук Миколи Мазепи Степа́н Адам Мазепа став батьком Івана Мазепи, який народився також у Мазепинцях⁴. У письмових джерелах Степан Адам Мазепа згадується від 1638 р. 1643 р. пристав до війська Богдана Хмельницького. Від 1654 р. він — отаман Білої Церкви. Активно виступав на боці гетьмана Івана Виговського. 1659 р. отримав підтвердження від Яна Казимира на родові землі, 1662 — посаду підчашого чернігівського. Помер 1665 р.

По смерті чоловіка Марина прийняла чернецтво в Київському Вознесенському монастирі на Печерську під ім’ям Марія. За О. Оглоблиним, це сталося 1674 або 1675 р., коли вона одружила вже свою доньку Олександру, сестру Івана Мазепи. Згодом Марина прийняла схиму під ім’ям Магдалена. 1686 р. бачимо Марію Магдалену вже игуменею дівочого Печерського Вознесенського монастиря, але коли саме це сталося — не відомо. Монастир заснований на початку XVII ст. архимандритом Києво-Печерського монастиря Єлисеєм Плетенецьким. Він був розміщений напроти Троїцької надбрамної церкви. У цьому монастирі постригалися дівчата зі знатних родин.

Відвідавши Київ на початку 1630-х років, французький інженер Гійом Левассер де Боплан писав, що у “Вознесенському монастирі живе багато черниць, числом до сотні; вони займаються шитвом і гаптують на опатних хустинах прегарні вишивки, продаючи їх тим, хто приходить на огляд і відвідини. Вони вільно виходять з монастиря, коли хочуть, і звичайно йдуть до Києва... Всі вони вбрані в чорне, ходять лише попарно, як і більшість католицьких черниць. Пригадую, що доводилося бачити серед них обличчя таке гарне, яке рідко коли зустрінеш у самій Польщі”⁵.

Інший мандрівник, архідиякон Павло Алеппський із Сирії, відвідавши монастир на початку 1650-х років, був уражений, що його черниці знають латинь, обізнані з філософією. При монастирі була школа. Очолити такий монастир могла лише освічена, інтелігентна, шляхетського походження жінка, твердих релігійних переконань. Такою була Марія Магдалена Мазепина.

Родина Марії Магдалени належала до шляхти, що мала звичай давати добру освіту не лише синам, а й донькам. Дослідники вважають, що освіту, як на той час, Магдалена мала добру. Про це свідчать, зокрема, її вишуканий почерк, характер письма й підпис. Один із його зразків знаходився у музеї В. В. Тарновського: “Maryia Magdalena Mazepina monasterów panienskich Ihumenia Peczarskiego Kiiowskiego i Hluchowskiego”.

¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1960. С. 12; Сибельський О.

Мазепинці. К., 1994. С. 17; Павленко С. Міф про Мазепу. Чернівці, 1998. С. 16.

² Костомаров Н. Собрание сочинений. Кн. VI. СПб., 1905. С. 463.

³ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. С. 12.

⁴ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. Изд. 1-е. К., 1903. С. 562.

⁵ Гійом Левассер де Боплан. Опис України... Руан, 1651. Репринтне видання. К., 1990. С. 35—36.

Марина Мазепина відома була в громадських колах як справжня ревнителька Вітчизни й Православної церкви. Ще 1666 р. вона вступила до Луцького православного братства. У його записі значиться: “Марина Мазепина, підчашина чернігівська” — і власноручний підпис українською мовою. Отже, походження, освіченість, відданість громадським справам зробили ім'я Марини Мазепиної відомим у релігійних і громадських колах, чим вона й зобов'язана такій високій посаді — ігумені привілейованого дівочого монастиря. Зауважимо, ігуменею вона стала ще до обрання її сина гетьманом.

*Ігуменя Марія Магдалена
Мазепина*

Христос, Богоматір,
Іоанн Богослов.
Гаптована пелена

Перша документальна звітка про ігуменство Марії Магдалени є в актах Печерського Вознесенського монастиря на його володіння, надісланих до Приказної ізби 1686 р. з її власноручним підписом⁶.

Ігуменя Марія Магдалена владно й мудро керувала справами монастиря. Двічі їздила до Москви, щоб підтвердити права на його маєтності й отримати дозвіл на нові. Взимку 1687 р. вона повернулася з Москви з царською грамотою, якою підтверджувалися маєтності Вознесенського монастиря, зокрема на с. Ходосівку, й надавалися нові вотчини-села. Марія Магдалена їздила до Москви сама, але

мала супровідні листи від гетьмана Івана Мазепи, в яких він підтримував прохання матері-ігумені й давав пояснення щодо правового стану маєтностей, про які йшлося. В Москві з великою шаною поставилися до Марії Магдалени й віднині в листах і документах іменували її не інакше, як “пречесною ігуменею Печерського й Глухівського дівочих монастирів”. Глухівський Преображенський монастир Марія Магдалена отримала в управління за грамотою 1687 р.⁷

Глухівський Преображення Господня дівочий монастир був заснований з благословення архієпископа чернігівського Лазаря Барановича й за підтримки гетьмана Дем'яна Многогрішного вдовою військового товариша Марка Кимбари Агафією на її власній землі. Марію Магдалену не задовольняло його розташування біля самого ринку, де було гамірно й стояло багато шинків. 1692 р. вона їде до Москви й здобуває грамоту патріарха Адріана: “...монастир тот перенести по разсмотрению той епархии преосвященного Варлаама, митрополита Киевского, советом гетмана Иоанна Стефановича и что де она усердствует о переселении того ради пользы и благочиния монахиням — благословляем строити тамо добро повелеваем”⁸.

Ігуменя переводить Преображенський монастир на садибу Успенського собору, який свого часу розпочав будувати гетьман Іван Самойлович, але звів його вже власним коштом Іван Мазепа. Віднині монастир став іменуватися Успенським. До володінь монастиря гетьман долучає два млини, що раніше належали Самойловичу, а Марія Магдалена купує за 1110 золотих для монастиря слободу Гремячку. Окрім того, на користь монастиря відписує всі “свої добра” вдова Стародубського полковника Колпчиця Катерина, погодившись стати його черницею. Тим часом Марія Магдалена зводить для черниць нові келії і трапезну. На початку XVIII ст. садиба монастиря була обгороджена цегляним муром з наріжними вежами й надбрамною оборонною дзвіницею. Це був “перший в архітектурі козацького відродження ансамбль оборонно-культурного призначення, споруджений гетьманом Мазепою”⁹.

1701 р. Глухів відвідав московський прочанин священник Леонтій Лук'янов. У подорожніх нотатках він записав: “В городе Глухове строения преузорчатые, светлицы хорошие, палаты полковника Миклашевского зело хороши, церквей каменных много; девичий монастырь предивен зело, соборная церковь хороша очень; зело лихоманы хохлы затейливы к хорошему строению”¹⁰. Так стараннями гетьмана Мазепи і його шляхетної матері Марії Магдалени Глухів зазнав злету козацького ренесансу. Ігуменя передала мистецтво гаптування Вознесенського монастиря черницям Успенського. Їхні вироби й сьогодні можна віднайти в музеях Чернігівщини. Обидва монастирі процвітали. Збереглися дані, що гетьман Мазепа надав універсали ще на двоє сіл — Русанів і Плоське, але достеменно невідомо, якому саме монастирю чи самій ігумені.

Мати часто гостювала у сина в Батурині, зокрема це засвідчують листи ігумені з Батурина до полковника глухівського Миклашевського в справах Успенського монастиря¹¹.

Історики наводять кілька доказів на користь того, що Марія Магдалена була утаємничена в політичні дії гетьмана. Так, на прохання Мазепи вона розслідувала справу з підкинутим листом-пасквілем на гетьмана в Києві, а коли 1707 р. виникла в гетьмана потреба передати таємні листи Андрію Войнаровському до Варшави, він завірив Пилипа Орлика, що найкраще зробить це його мати. Характерно, що Марія Магдалена цих листів не відіслала. Перед смертю передала їх своїй онуці, черниці Марті, щоби та по її смерті віддала їх гетьману.

⁷ Біднов В. *Марія Магдалена, мати гетьмана Мазепи*. Праці Українського наукового інституту. Т. XLVI, кн. 5. Зб. Мазепа. Т. 1. Варшава, 1938. С. 45.

⁸ Там само.

⁹ АЮЗР. Т. 5, ч. 1. С. 348.

¹⁰ Венерський В. *Глухівська старовина*. Пам'ятки України: історія та культура. 1994. Ч. 3—6. С. 60.

¹¹ Ципенко М. *По равнинам Десны и Сейма*. М., 1967. С. 36.

¹² Біднов В. *Марія Магдалена, мати гетьмана Мазепи*. С. 49.

¹² Костомаров Н.
Собрание сочинений
С. 125.

До Марії Магдалени горнулись і діти, й онуки. До неї в Печерський Вознесенський монастир переселилася після негараздів сімейного життя донька Олександра, про яку гетьман писав, допомагаючи їй переїхати до Києва: “У мене в цілому світі немає іншої рідні, окрім сестри, з якою нас єднає сердечна любов”¹².

Уперше Олександра була пошлюблена зі шляхтичем Обидовським. Невдовзі він помер, залишивши дружину з сином Іваном. Гетьман покладав на нього великі сподівання як на наступника своєї справи, але 1701 р. він був убитий під Нарвою в російсько-шведській війні. Син племінника й Ганни Кочубеївни після поразки Мазепи був позбавлений усіх прав і маєтностей. Удруге Олександра одружилася зі шляхтичем Вітославським. Мали доньку Мар’яну. Після смерті Вітославського Олександра вийшла заміж за шляхтича Яна Войнаровського, а Мар’яна оселилась у Марії Магдалени в монастирі. Ставши дорослою, прийняла чернецтво під ім’ям Марта. Олександра залишила Войнаровського, як вважають, через релігійні суперечності (Войнаровський був католиком) і перебралася за підтримки Мазепи до Києва з сином Андрієм і двома доньками Войнаровського від його першої дружини, які не хотіли з нею розлучатися. В Києві Олександра прийняла чернецтво у Вознесенському монастирі, але незабаром, 1695 р., померла.

Син її, Андрій-Станіслав Войнаровський, виховувався дядьком Іваном Мазепою. Навчався в Києво-Могилянській академії і Дрезденському університеті, був на державній службі в Гетьманщині. Всі свої сподівання, зокрема пов’язані з династичною спадковістю у вільній Україні, Мазепа покладав на Андрія. Утаємничив його у свої плани. Після кончини гетьмана Андрій відмовився від булави на користь Пилипа Орлика. Був підступно схоплений резидентами Петра I в Дрездені, загинув у Сибіру.

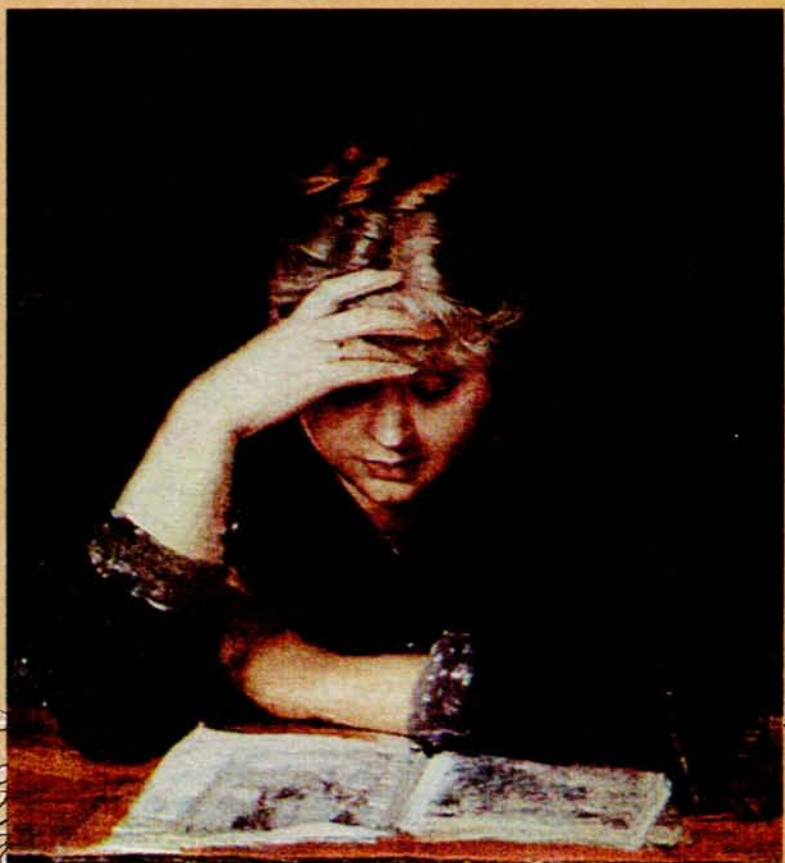
Померла Марія Магдалена восени 1707 р. у Вознесенському монастирі. В останні дні її життя біля неї був син Іван Мазепа, який мешкав у Києві з жовтня до 27 листопада. У листі до московського канцлера Федора Головікіна гетьман писав: “Госпожа мати моя вельми болізноє і до кончини життя свого приближається”¹³. Інших даних про останні дні життя Марії Магдалени поки що не виявлено. Дослідники, ґрунтуючись на наведених рядках із листа гетьмана, пишуть, що саме тоді Марія Магдалена померла. Далі йдуть інші припущення: як ігуменю Вознесенського монастиря вона мала бути похована біля його головної Вознесенської церкви.

¹³ Бантиш-Каменский Д.
История Малой России.
С. 374.

1710 р. цар Петро I наказав знести будівлі Вознесенського монастиря, а на їхньому місці збудувати “Пушечный дом”, тобто Арсенал. 1711 р. почалося переселення черниць до Флорівського Успенського монастиря на Подолі. Так був знищений Вознесенський, найстаріший жіночий монастир у Києві, яким майже чверть століття управляла Марія Магдалена. Усі його земельні володіння, зокрема села Підгірці, Ходосівка, Бугайівка, Берки, Бзів, Березна, перейшли у володіння Флорівського монастиря. Покидаючи Вознесенський монастир, черниці взяли з собою національну українську реліквію — ікону Рудненської Божої Матері. Її приніс до Вознесенського монастиря 1689 р. священник Василій із села Рудня, що біля Чернігова. Ікона була чудотворною, й негайно ченці Києво-Печерської лаври забажали перенести її до Успенського собору. Але, як писав Самійло Величко, Мазепа “...благоволил тій святій іконі зостатися в монастиру Печерським”, тобто Вознесенським. Чудотворні дії ікони записувались у спеціальну книгу, серед них — зцілення Івана Мазепи, Івана Скоропадського, Леонтія Полуботка.

Розділ 2

ВИЗНАЧНІ
УКРАЇНКИ-ВЧЕНІ
НОВІТНЬОЇ ДОБИ
(XIX—XX СТ.)

ОЛЕКСАНДРА ЄФИМЕНКО — ДОСЛІДНИЦЯ УКРАЇНИ

Серед видатних учених України кінця XIX — початку XX ст. одне з найпочесніших місць належить історику, етнографу і педагогу Олександрі Яківні Єфименко.

Народилася вона 30 квітня 1848 р. в с. Варзуга Кольського повіту Архангельської губернії (нині Мурманська область Російської Федерації). 1850 р. її батькові — колезькому асесору Я. Ставровському — вдалося перевезти багатодітну сім'ю до м. Архангельська. В 1857—1863 рр. Олександра навчалася в Архангельській жіночій гімназії, яку закінчила з відзнакою. Отримавши звання домашньої вчительки, вона розпочала педагогічну діяльність і водночас вивчала історію та етнографію Архангельського краю. Юна дівчина змушена була напружено працювати, щоб подолати скрутне матеріальне становище родини, яка після смерті батька й старшого брата залишилася без годувальників. Олександра Яківна спочатку працювала в Архангельському училищі для дівчат, згодом — на жіночому відділенні Холмогорського парафіяльного училища.

Можливо, вона до кінця своїх днів прожила б на далекій Півночі, коли б не познайомилася з українцем Петром Савовичем Єфименком, який перебував там на засланні за революційну діяльність. У лютому 1870 р. вони обвінчалися в церкві м. Холмогори. Одружившись із політичним засланцем, Олександра Яківна значно ускладнила своє життя. Адже вона, по-перше, мусила піклуватися про хворих матір і чоловіка, які мешкали в різних містах, по-друге, втратила роботу, оскільки царська влада заборонила виховувати дітей дружині особи, що була під поліцейським наглядом. Однак молода жінка, якій 1870 р. виповнилося лише 22 роки, ступивши на важкий життєвий шлях, від самого початку долала його з честю та гідністю.

Саме в цей час головним видом діяльності О. Єфименко є наукова праця. Вона відвідує бібліотеки, архіви, готує свої перші наукові

статті. Наприкінці 1872 р. молоде подружжя отримало дозвіл властей на переїзд до центральних областей. Після тимчасового перебування в Ярославлі та Воронежі в січні 1874 р. Єфименків звільнили з-під нагляду поліції й надали право вибору місця проживання. Восени 1874 р. вони переїхали в Самару, згодом — до Чернігова, нарешті 1879 р. оселилися в Харкові.

Загалом О. Єфименко як учений-історик посідає особливе місце в українській історичній науці кінця XIX — початку XX ст., що зумовлено кількома чинниками. По-перше, будучи представником народницького напрямку української історіографії, вона не схилялася сліпо перед концепціями високих наукових авторитетів, прагнула виробити власний, оригінальний погляд на історію України. Як і інші вчені-народники, О. Єфименко зосереджувала основну увагу на вивченні історії українського народу, вважаючи, що народ є основним рушієм історії. По-друге, вона була єдиною представницею жіночої статі у вітчизняній історіографії. По-третє, Олександра Яківна — росіянка за походженням, що, з одного боку, обумовлювало деяку її прив'язаність до “загальноросійських” концепцій, але, з іншого, певною мірою сприяло об'єктивнішому баченню українського історичного процесу, стримувало його ідеалізацію.

Незважаючи на часті переїзди, Олександра Яківна не припиняла наукову діяльність, наполегливо займалася самоосвітою. Неоціненною була допомога чоловіка, авторитетного історика і етнографа, що досліджував різні аспекти народного життя, особливо звичаєвого права. Під час свого перебування в Харкові Єфименки засновують історичний гурток, беруть активну участь у діяльності історико-філологічного товариства при Харківському університеті. Як свідчив Д. Багалій, подружжя Єфименків разом з ним утворювали в Харкові “так би мовити, триєдиний гурток українських істориків-колоністів”, “дружно працювали на користь української історії”, закладаючи “перші підвалини харківської документальної школи української історіографії”¹.

Тим часом діяльність самої О. Єфименко поступово вийшла далеко за межі Харкова. Її обирають членом Всеросійського географічного, Московського психологічного, Київського юридичного товариств, Почесним членом Полтавської архівної комісії. Олександра Яківна стала однією з основоположниць жіночого руху в Україні. Зокрема, була засновницею товариства “Трудящих жінок”, 1905 р. домоглася дозволу для 50 жінок відвідувати Харківський університет тощо.

О. Єфименко широко співчувала важкій долі українського народу, засуджувала переслідування українців царською владою, її русифікаторську політику, виступала на захист національної культури України. Наголошуючи, що український народ мав “особливу історичну долю”, що його історія “є боротьба за свободу”, вона доводила: хоча українцям не вдалося відстояти свою політичну самостійність, це ще не означає, що “вони повинні втратити і свою особливу культуру, тобто мову, побут, звичай, писемність”. Адже, якщо “нація, народність усвідомила себе як культурну особину, вона тим самим значною мірою убезпечила себе від зникнення, від поглинення іншою народністю”².

Україна стала для Олександри Єфименко другою батьківщиною, де були написані найцінніші праці. Науковий діапазон ученої досить широкий, він охоплює історію, етнографію, економіку, право, статистику. Вона — авторка понад 100 праць, серед яких десятки наукових статей, підручники з історії, рецензії тощо. Проте найголовнішим предметом її

¹ Багалій Д. І. Харківська доба діяльності Олександри Яковлевни Єфименкової (1879–1906 рр.) // Збірник науково-дослідної кафедри історії української культури. Т. 10. Харків. 1930. С. 3, 5, 8.

² Єфименко А. Памяти Тараса Григорьевича Шевченка. — Южная Русь: Очерки, исследования и заметки Александры Ефименко. Т. 2. СПб., 1903. С. 340–342.

наукових пошуків була історія українського народу, дослідженню якої вона віддала більшу частину свого життя.

Вивчаючи історію України, О. Єфименко здійснювала ґрунтовні наукові дослідження. В 1905 р. побачив світ збірник праць “Южная Русь. Очерки, исследования и заметки”, до якого ввійшли 24 раніше опубліковані дослідження. Весь гонорар за цей твір авторка передала українським студентам, які навчалися в Москві та Петербурзі.

1906 р. в Петербурзі вийшла друком її двотомна монографія “История украинского народа”. За словами Д. Дорошенка, це “одна з перших в нові часи спроб популярно-наукового синтезу української історії”³.

Слід наголосити, що О. Єфименко не була послідовницею М. Грушевського в деяких концептуальних питаннях, зокрема, щодо відсутності “загальноросійської” історії чи того “цілком очевидного факту, що Київська держава, її право, побут і культура були утворенням української народності”⁴. Разом з тим, усупереч офіційній російській історіографії, вона у своїх працях послідовно відстоювала думку, що Україна завжди була і є рівноправною частиною східного слов'янства, в тому числі і в добу Київської Русі.

Згорьована втратою двох дітей родина Єфименків переїхала до Петербурга, куди Олександр Яківну запросило керівництво Вищих жіночих курсів ім. Бестужева-Рюміна. Тут вона читала курс з історії України (Юго-Западной Руси), проводила семінарські заняття з історіографії, археології, літератури. Проте сімейне горе знайшло Єфименків і в столиці. 20 травня 1908 р. після тяжкої й тривалої хвороби помер Петро Савович.

Втративши двох доньок і чоловіка, мужня жінка не зламалася, продовжуючи напружено й невпинно працювати. Не випадково Софія Русова, яка добре її знала, свідчила: “Такі люди, як Ол. Як. Єфименко, проходять як прекрасні постаті, суцільні в своїй морально-інтелектуальній незалежності, непідлеглі ніяким життєвим перешкодам, віддані одній високій меті”⁵.

Наукова громадськість визнавала заслуги вченої в історичній науці. В травні 1910 р. О. Єфименко, не маючи вищої освіти, стала першою жінкою в Російській імперії, якій за видатні успіхи в галузі історії Харківський університет присвоїв учений ступінь почесного доктора російської історії, причому — без захисту дисертації. Водночас учена рада Вищих жіночих курсів Петербурга присвоїла їй звання професора.

1917 р. після вимушеного закриття курсів О. Єфименко вирішила залишити революційний Петроград і повернутися в Україну. На запрошення своєї знайомої А. Колокольцевої вона переїхала на хутір Любочка поблизу с. Писарівка на Харківщині. Разом з нею приїхала дочка Тетяна — молода, але вже відома поетеса, яка 1916 р. видала в Петрограді збірку віршів “Жадное сердце”, шановану О. Блоком.

Попри 70-річний вік і хворобу, О. Єфименко продовжувала щиро вболівати за український народ, який у цей час прагнув визволитися з-під віковичного гніту. Оцінюючи тогочасні революційні події, Олександра Яківна наприкінці 1918 р. писала: “Коли Україна проголосила себе самостійною державою, це ще не був акт політичної та національної самосвідомості народних мас, оскільки поки що все відбувалося лише в культурних верхах. Але незабаром настане час і народним українським масам сказати своє рішуче слово”⁶.

О. Єфименко планувала ще чимало зробити для розвитку української історичної науки, зокрема підготувати нові підручники з історії.

³ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага. 1923. С. 170, 205–206.

⁴ Слід зазначити, що поживавлення національного життя в Україні на рубежі XIX–XX ст. вимагало створення узагальненого курсу української історії. Першою такою працею став “Очерк истории украинского народа” М. Грушевського (1904), другою — вищеназвана праця О. Єфименко, третьою — “Історія України Русі” М. Аркаса (1908).

⁵ Див.: Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. К., 1990. С. 77.

⁶ Русова С. Мої спомини. К., 1996. С. 169.

⁶ Див.: Єфименко О. Я. Історія України й її народа. Харків, 1919. С. 6.

Але жорстокі події громадянської війни не дали можливості втілитися цим намірам. У ніч з 17 на 18 грудня 1918 р. Олександра Яківна та її донька Тетяна були вбиті бандитами, які увірвалися до їхнього будинку. Від самого початку, незважаючи на проведення слідства, подробиці цієї жахливої події були заплутані. Автори статей, опублікованих у “Новій раді” в січні 1919 р., звинувачували в загибелі Єфименків більшовиків. Натомість радянські дослідники пізніше доводили, що “вбивцями були петлюрівці”. Відомо, що загиблих поховали на місцевому цвинтарі. Згодом останки Олександри Єфименко перенесли на цвинтар с. Революційне, де спорудили надгробок. Щороку 30 квітня на могилі з’являються квіти, які приносять учні місцевої школи і мешканці Вовчанського району Харківської області. Ім’ям О. Єфименко названо одну з вулиць Харкова, а у Вовчанську відкрито музей⁷.

Загальновідомо, що особливе місце в історії України та вітчизняній історіографії належить Галицько-Волинській державі, яка існувала на українських етнічних землях майже півтора століття. О. Єфименко — одна з перших учених, які, висвітлюючи історію українського народу, зверталися до минулого Галицько-Волинської держави. Однак досі її внесок в історіографію цієї проблеми не був предметом спеціального дослідження.

Слід зазначити, що, висвітлюючи історичний розвиток Галицько-Волинської держави, О. Єфименко висловила гіпотетичну думку про можливість перетворення її вже в XIII ст. на “одну могутню самостійну південноруську державу”. Проте Галицько-Волинська держава не встигла об’єднати довкола себе всі українські землі — на заваді стало татаро-монгольське нашествя, яке спрямувало історію України “в інше русло”⁸. І все ж історик стверджувала, що “саме литовська, а не московська, половина Русі повніше сприйняла, зберегла і розвинула традиції давньоруського життя, що в подальшому саме вона, литовська Русь, була... прямою наступницею великокнязівської й удільної Київської Русі”⁹.

Оцінюючи вагомість і роль визначної вченої в українській історіографії, академік Д. Багалій писав: Олександра Яківна була людиною “з надзвичайно розвиненим розумом, з видатним хистом до аналізу й синтезу, з блискучим, яскравим, художньо-історичним талантом викладу, з високими думками й нахилом у бік філософії, з кришталеву чистими душею й серцем, з надзвичайно підвищеною етикою й постійним шуканням правди й добра, що правила в неї за основу для історичних подій”¹⁰.

⁷ Марков П. Г. Олександра Єфименко // Історія України. 1998. № 17. С. 5.

⁸ Єфименко О. Я. Історія України й її народа. С. 26.

⁹ Єфименко А. Я. Литовско-русские данники и их даны Южная Русь... Т. 1. С. 423.

¹⁰ Багалій Д. І. Харківська доба діяльності Олександри Яковлевни Єфименкової. С. 15.

ПЕЛАГЕЯ ЛИТВИНОВА-БАРТОШ. ДОЛЯ НАРОДОЗНАВЦЯ

Внесок цієї мужньої і надзвичайно працелюбної жінки у вивчення культури, традицій, народного мистецтва, обрядів, звичаїв українського народу заслуговує на пошану і вдячність нащадків.

Пелагея (Поліна) Яківна Литвинова-Бартош — етнограф, письменниця, громадська діячка. Народилася 3 жовтня 1833 р. на хуторі Терембень Глухівського повіту Чернігівської губернії в родині Єлизавети і Якова Бартошів. Батько її, людина чесна, добра, щедра, тривалий час домагався визнання втраченого дворянського титулу, але марно. В архівних документах зберігся лише родинний герб Бартошів. Яків Бартош захоплювався І. Котляревським, знав напам'ять “Енеїду”.

Материнська лінія Поліни походить зі знатного старшинського роду Чернігівщини Туманських. В її родоводі знаходимо чимало судової старшини, вчених, поетів. Дід, Федір Туманський, був дійсним членом Академії наук. Саме він був автором першої в історії етнографії анкети-програми для опису України, яку підготував 1779 р. Програма Федора Туманського передбачала збирання історико-географічних, економічних та етнографічних відомостей для складання Топографічного опису України¹. Немає сумніву, що народознавчі інтереси діда, його історико-етнографічні дослідження мали значний вплив на спрямування наукової та збирацької роботи онуки. Пелагея Литвинова-Бартош активно збирала твори народного мистецтва, записувала обряди, звичаї українців.

Її мати, Єлизавета Туманська, одружившись з Яковом Бартошем, народила двох дочок — Поліну і Марію — та дуже швидко залишила їх сиротами. Вдівець батько намагався дати дівчатам освіту. Спочатку Поліна навчалася у місті Шостці в пансіоні, де виявила здібності до навчання, музики, мов. Вивчала французьку, польську. Це спонукало Якова віддати обох дочок 1847 р. до Єлизаветинського Московського

Василь Тропінін

Дівчина з Поділля

¹ Горасико В. Ф. *Нариси з історії української етнології*. К., 1964. С. 106.

² Спасока Явга. *Пелагея Яківна Литвинова*. Етнографічний вісник. К., 1928. Кн. 7. С. 175.

інституту, в чому посприяли вельможні родичі його дружини. Та невдовзі, через рік, він занедужав і помер. Поліна пізніше написала: “За все моє життя я не відчувала такого горя, що спало на мене тоді”².

Опікуни допомогли Поліні закінчити 1852 р. Єлизаветинський інститут, де вона отримала успішні оцінки з історії, російської, французької, німецької мов, географії, малювання, хореографії, музики. До музики й танців дівчина мала неабиякий талант, навчалась у найкращих московських учителів.

Після закінчення навчання сестри-сироти повернулися на Чернігівщину. Тут у селі Некрасово Поліна познайомилася з багатим 37-річним відставником росіянином Петром Литвиновим, який походив з гербових курських дворян. Після завершення служби він жив у своєму маєтку в сусідньому селі Богданові.

Очевидно, сирітство шукало міцного крила й домашнього затишку. Поліна Бартош вийшла заміж 1853 р. за значно старшого Петра Литвинова, який виявився розпусним і злим чоловіком. Подружнє життя жінки було нестерпним, що, мабуть, гартувало її волю і сили. Коханки чоловіка жили часто в їхньому будинку й відверто ображали її, а вона залишалася енергійною, доброю, вірною дружиною, турботливою матір'ю десятих своїх дітей. У цей час вона майже 15 років безвиїздно проживала у с. Богданові й ростила діточок.

Та водночас Пелагея Литвинова-Бартош досконало вивчала народний побут, збирала, замальовувала зразки орнаменту вишивки і ткацтва, щиросердно працювала на ниві народної освіти, укладала “Азбуку для народних шкіл”, писала оповідання для дітей і прагнула та переконувала поміщиків, щоб усі діти, незалежно від майнового стану, мали право навчатися. Паралельно дослідниця описувала звичаї, обряди, а також занотовувала думки про своє подружнє життя, щиро, відверто. Вона активно працює над своєю самоосвітою, передплачує часописи, які публікували матеріали про нові суспільно-політичні рухи, про освіту.

Від 1866 р. починається у П. Литвинової зовсім інше, нове життя. Діти підросли. Потрібно було подбати про їхню освіту, та гульвіса батько вважав це зайвим для дворян. Наполегливість матері перемогла. І тоді Пелагея мандрує зі своїми дітьми до місць їхнього навчання: двадцять років вона живе то в Києві, Чернігові, то в Ніжині, Москві. Разом з дітьми удосконалює і свою освіту, працює в різних галузях — допомагає притулкам для дітей, жінкам. Її інтересом і життям стала діяльність Київської Громади 1870-х років. Передові погляди Пелагеї не подобалися чоловікові та його родині. А вона, здружившись із Варварою Антонович, Олександрою Кістяківською, Людмилою Драгомановою, познайомившись з молодим на той час ученим Федором Вовком, цілком зайнята наукою, питаннями жінок, дітей, освіти, економіки.

У своїй доповіді від 30 січня 1874 р. про “жіноче питання” П. Литвинова закликала до конкретних дій у роботі з жінками, забезпечення освіти, “щоб визволити їх нарешті з неволі, дати їм змогу працювати нарівні з чоловіками...”³

Багато працюючи на літературній, науковій, збирацькій ниві, ця надзвичайна жінка живе поруч своїх дітей, ділить з ними усі їхні радощі, тривоги, болі. Доля посиляє їй нові й нові випробування: від хвороби помирають двоє дочок і син, молодшого сина арештованого за участь у студентських протестах.

Життєві незгоди вдавалося долати Пелагеї Литвиновій завдяки своїй невгамовності до праці, громадського життя. Добре пізнавши нелегку

³ Там само. С. 183.

жіночу долю на своєму власному досвіді, вона намагається допомогти жінкам, зокрема, поліпшити та організувати економічне життя на селі, покращити земську медицину, гігієнічні умови для дітей і жінок.

У 1886 р., після того як діти здобули освіту, П. Литвинова оселяється в с. Землянці Глухівського повіту на Чернігівщині в родовому

маєтку свого батька. Там і проживає свої останні 18 років. Але працює надзвичайно багато і тепер, як згадують друзі. Олександр Малинка пише про неї: "Насамперед, це була надзвичайно енергійна людина, що ніколи не давала собі відпочинку. Сидіти без діла — була для неї найгірша мука. Вона навіть не ходила, а бігала дрібненькими кроками, ніби боялася кудись спізнитися, не поробити всього, що треба. І спала, і їла вона не тоді й не так, як це звичайно роблять люди, а якось випадково, між іншим"⁴.

Як згадує вчений, Пелагея допомагала в організації археологічних розвідок у с. Богданові відомому археологові, музеєзнавцю М. Т. Біляшівському: "...Пелагея Яківна лягала ще після нас, а вставала тільки розвиднювалося. Зате, їде вона куди, хоч у поле, драбнястим возом, підмостить під боки сіна й, поки доїхала, встигла уже виспатися"⁵. Сучасники П. Литвинової відзначали в її характері ще й такі риси, як делікатність та скромність; ніколи вона не висувала себе на перший план.

Понад тридцять років П. Литвинова-Бартош збирала народний орнамент, замальовувала візерунки вишивок, ткацтва, малюнки на кахлях, керамічних виробках, дереві, змальовувала писанки, рушники, скатертини. Була віддана цій роботі. Той же О. Малинка згадує: "...Почула вона, що в Дорошенковій садибі у с. Баничах переробляють кахельні груби, і зараз-же схопилась їхати в с. Баничі змальовувати

Писанки.
Східне Поділля

⁴ Малинка Олександр.
Мої спогади про
П. Я. Литвинову //
Етнографічний вісник.
К., 1928. Кн. 7. С. 204.

⁵ Там само.

кахлі. Даремно намовляли її не їхати під дощ, почекати, коли буде видно та покращає погода, — сіла на свою натачанку й поїхала. А від Глухова до Баничів 20 верстов”⁶.

⁶ Малинка Олександр.
Мої спогади про
П. Я. Литвинову. С. 205.

Спочатку її праця над збиранням селянського мистецтва дивувала багатьох родичів. Діти ж допомагали матері, як могли. Але це заняття було небезпечним. “Один із її синів, гімназист, мало не постраждав за таку неблагондійну працю — під час трусу у нього знайшли сторінки з візрцями, що він змальовував для матері, й мережану українську сорочку: довелося і те, і те знищити, щоб реабілітуватися в очах начальства й залишитися в гімназії”⁷.

⁷ Спаська Ївга.
Пелагея Яківна
Литвинова. С. 188.

Пелагея Литвинова багато працювала над статистично-економічним описом сіл Богданова і Землянки на Чернігівщині. Її дослідження в галузі ведення сільського господарства знаходили схвальні відгуки, нагороди Вільно-Економічного товариства. Вчена багато зробила у вивченні домашніх промислів селян, народної агротехніки, надсилала свої статті до журналу “Киевская старина” та до інших часописів.

Одна з найгрунтовніших етнографічних праць П. Литвинової — “Весільні обряди і звичаї у с. Землянці в Чернігівщині”, опублікована 1900 р. в третьому томі “Матеріалів до українсько-руської етнології”, яку свого часу високо оцінив Федір Вовк.

Здається, немає такої галузі народної культури, яку б поминула увагою у своїх численних розвідках П. Я. Литвинова-Бартош. Вона збирала матеріал з народного ткацтва, рибальства, кулінарії, народних вірувань тощо. Чимало матеріалів вченої залишилося неопублікованими і зберігаються в Рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. Максима Рильського НАН України (фонд 5). Її опис давніх українських свят зимового циклу народного календаря було опубліковано лише 1989 р.⁸

⁸ Борисенко В. Розвідки
колядки. З неопублі-
кованої спадщини
П. Я. Литвинової
Бартош. Наука
і суспільство. К., 1989.
№ 12. С. 32 — 40.

Останні роки життя Пелагея Яківна хворіла, втім не полишала свої захоплення. Замовила у м. Кролевці верстат, сама ткала на ньому і навчала інших, відвідувала кустарів, мріяла влаштувати у своєму с. Землянці ткацьку школу й подарувати її селу.

Доглядала її дочка Настя Боголюбова, яка й сама перейнялася збиранням етнографічних матеріалів.

Померла Пелагея Яківна 8 вересня 1904 р. тихо, спокійно, уві сні. Похована на цвинтарі під великою ялиною проти свого будинку в с. Землянці на Чернігівщині. Про таких в народі кажуть: “Рідко земля родить таких людей...”

Валентина Борисенко

НАТАЛІЯ ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО — ВИДАТНА ВЧЕНА-ІСТОРИК

Наталія Дмитрівна Меньшова (дівоче прізвище Н. Полонської-Василенко) народилася 13 лютого 1884 р. в Харкові в родині військовослужбовця. Її батько, Дмитро Меньшов, походив з українського роду зі Слобожанщини. Військову службу (дослужився до звання генерал-лейтенанта) він поєднував з дослідженнями військової історії, мав друковані праці. Захоплення батька вплинуло на формування професійної орієнтації юної Наталії.

1889 р. сім'я Меньшових переїхала до Києва. Там же 1900 р. Наталія закінчила один із провідних навчальних закладів імперії — Фундуклеївську Маріїнську жіночу гімназію. 1906 р. вона вийшла заміж за прапорщика С. Полонського. Але шлюб виявився невдалим, перетворившись на кількарічну подружню драму, й закінчився в січні 1914 р. розлученням. Проте молода жінка вирішила зберегти прізвище чоловіка, яке й стало відомим в українській історіографії. У цей драматичний період свого життя Н. Полонська навчалася на історико-філологічному відділенні приватних Вищих жіночих курсів (ВЖК) А. Жекуліної. У 1907—1911 рр. вона продовжила навчання на історико-філологічному відділенні ВЖК при Київському університеті.

У довоєнні та воєнні роки відбулося становлення Н. Полонської як педагога та вченого. Вона викладала історію в Київській жіночій прогімназії Н. Байкової (1910—1918 рр.), а також — у приватній жіночій гімназії В. Трифонової (1912—1913 рр.), працювала асистентом кафедри російської історії та методики викладання історії на ВЖК (1912—1915 рр.) тощо. Успішно склавши іспити на історико-філологічному факультеті Київського університету, в травні 1913 р. Н. Полонська отримала диплом. 1915 р. там же склала магістерський іспит з російської історії, а в травні 1916 р. була обрана приват-доцентом. Вона стала дійсним членом:

1911 р. — Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва, 1912 р. — Історичного товариства ім. Нестора Літописця, а 1916 р. — Таврійської вченої архівної комісії.

Ще 1909 р. під керівництвом відомого історика М. Довнар-Запольського Н. Полонська почала наукову діяльність. 1910 р. були опубліковані її перші науково-популярні статті, присвячені історії Київської Русі¹. Результатом активної археологічної діяльності молодшої вченої став вихід у світ найбільшої наукової праці довоєнного періоду — “Историко-культурного атласа по русской истории” (1913—1914).

Здійснюючи інтенсивні пошуки архівних документів, дослідниця їздила до різних міст (Катеринослава, Одеси, Сімферополя, Москви та ін.), але після Лютневої революції 1917 р. в Росії повернулася до Києва. Саме в роки революційного лихоліття Наталія Дмитрівна зазнала важкої втрати: 4 січня 1918 р. помер її батько, а 4 березня — мати.

Від осені 1917 р. до кінця національно-державницьких змагань українського народу Н. Полонська викладала на ВЖК А. Жекуліної, в Київському народному університеті, в київських Географічному та Археологічному інститутах. Незважаючи на закінчення громадянської війни, з утвердженням радянської влади в Україні настали не менш важкі часи. У зв'язку з реорганізацією та закриттям наукових і педагогічних установ, а також через упереджене ставлення більшовиків до старої інтелігенції перервалася активна творча праця Н. Полонської. Хоча деякий час вона читала лекції в Київському Археологічному інституті, який продовжував функціонувати на громадських засадах, у Жіночому богословському інституті тощо. У Наталії Дмитрівни була можливість переїхати й займатися улюбленою справою в одному з російських чи навіть азербайджанському університетах, але вона вирішила залишитися в Україні.

У квітні 1923 р. Наталія Дмитрівна вийшла заміж за відомого українського вченого, державного та громадського діяча (колишнього міністра народної освіти в уряді П. Скоропадського), академіка М. Василенка. Історія їхнього кохання була надзвичайно ніжною і водночас драматичною. Вже у вересні 1923 р. М. Василенка заарештували й звинуватили в керівництві таємною “контрреволюційною” організацією “Київський обласний центр дій”. Попри величезні зусилля Н. Полонської-Василенко домогтися звільнення чоловіка чи пом'якшення покарання, в квітні 1924 р. відбувся суд, який виніс вирок — 10 років ув'язнення. Сама Наталія Дмитрівна була звільнена з усіх посад. Проте вона не здавалась, оббивала пороги багатьох владних структур і врешті-решт добилася амністії для чоловіка. Однак поневір'яння на цьому не закінчилися: чоловік перебував у тяжкому стані; подружжя змушене було жити в одній кімнаті власної чотирикімнатної квартири (решту кімнат займали особи, насильницьки підселені більшовицькою владою); дружина “ворога народу” деякий час не могла знайти роботу. Лише за сприяння А. Кримського їй удалося влаштуватися спочатку тимчасовим співробітником ВУАН, згодом реєстратором Центрального архіву давніх актів (ЦАДА). Одночасно вона відновила свою наукову діяльність, зосередившись на ґрунтовному вивченні архівних матеріалів з історії українського козацтва. Саме в середині 1920-х років у науковій долі 40-річної Н. Полонської-Василенко відбувся кардинальний поворот: переглянувши й переосмисливши усталені погляди, вона остаточно сформувалася як учений-україніст, “на обрії якої світила європейська слава”².

¹ Див.: *Русская история в очерках и статьях*. М., 1910. Т. 1.

² Ульяновський В. Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета // Полонська-Василенко Н. *Історія України*. Т. 1. К., 1992. С. XXIX.

1927 р. Н. Полонська-Василенко відновила викладацьку діяльність як професор Київського художнього інституту, де до 1932 р. читала курс з археології. В травні 1929 р. вона почала працювати в комісії, що вивчала соціально-економічну історію України XVIII—XIX ст. У травні 1930 р. її обрали дійсним членом Археографічної комісії ВУАН, яку очолював М. Грушевський.

У 30-ті роки в житті вченої вкотре настали жахливі часи: постійні моральні цькування в ході “чисток”; необхідність дотримуватись анти-наукової марксистсько-ленінської методології; переведення на принизливу посаду лаборанта й 1934 р. звільнення з ВУАН. Не знайшовши нової роботи, 50-річна Наталія Дмитрівна живе з пенсії за інвалідністю. А 3 жовтня 1935 р. в її житті сталося велике горе — після тяжкої й тривалої хвороби помер чоловік. Того ж року більшовицькою владою був ліквідований Аскольдовий цвинтар, а разом із ним знищені могили її батька та матері.

Лише після кількох років безробіття, хвороби, самотності в травні 1937 р. вона повернулася до наукової діяльності, спочатку як старший бібліограф Інституту економіки АН УРСР, згодом як старший науковий співробітник відділу феодалізму Інституту історії АН УРСР. Саме тоді Наталія Дмитрівна втретє вийшла заміж, цього разу ставши дружиною відомого економіста та історика кооперативного руху О. Моргуна.

У жовтні 1940 р. в Інституті історії СРСР у Москві, оминувши ступінь кандидата, на підставі рукописних і друкованих праць, вона захистила докторську дисертацію на тему: “Очерки по истории заселения Южной Украины в середине XVIII в. (1734—1775 гг.)”. Одночасно Н. Полонська-Василенко відновила й свою викладацьку діяльність. Упродовж жовтня 1940 — січня 1941 рр. вона читала спецкурс з історії України на історичному факультеті Київського держуніверситету, де була обрана професором. Водночас учена обіймала посаду старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР.

З огляду на репресивний характер радянського тоталітарного режиму, особливо наприкінці 1930-х років, факт присудження ступеня доктора наук і присвоєння звання професора дворянці за походженням, дочці царського генерала, дружині міністра уряду П. Скоропадського й опального академіка виглядає певною мірою парадоксальним. Однак дивна, на перший погляд, реабілітація пояснюється, по-перше, тимчасовим затишшям репресій в академічному середовищі і, по-друге, намаганням залучити до науково-педагогічної діяльності вцілілі кваліфіковані кадри.

На початку німецько-радянської війни Н. Полонська-Василенко не потрапила до числа тих, хто евакуювався, й залишилася в Києві.

20 жовтня 1941 р. її призначили директором Інституту археології відновленої УАН. За складних умов Наталія Дмитрівна намагалася вирішити кадрові питання, організувати інвентаризацію пам'яток старовини, упорядкувати картотеку тощо. Однак уже 1 січня 1942 р. змушена була подати заяву про звільнення через звинувачення її в русофільстві групою співробітників. Восени — взимку 1941 р. Н. Полонська-Василенко читала курс археології, української історії, спецкурси на кафедрі історії України Київського університету. В грудні вона очолила ЦАДА, де займалася упорядкуванням архівних документів. Після приєднання (в травні 1942 р.) ЦАДА до Головного історичного архіву ім. В. Б. Антоновича на правах відділу давніх актів Н. Полонська-Василенко очолила цей відділ, де й працювала до вересня 1943 р. За часів нацистської

окупації вона також входила до Комісії з перейменування вулиць Києва, Комітету з охорони пам'яток культури і старовини, була науковим консультантом Музею-архіву переходової доби історії Києва, Комісії з української емблематики тощо. Незважаючи на колосальну завантаженість, Н. Полонська-Василенко продовжувала науково-дослідницьку роботу.

19 вересня 1943 р. Наталія Дмитрівна разом із чоловіком і групою науковців виїхала до Львова, залишивши в Києві велику бібліотеку та підготовлені матеріали, яких, за її свідченням, “вистачило б на десятки монографій”³. На початку 1944 р., коли радянські війська все далі просуvalися на Захід, Н. Полонська-Василенко отримала й зразу ж прийняла запрошення викладати українську історію в Українському Вільному Університеті (УВУ) в Празі. За цих обставин у 60-річному віці вона назавжди залишила батьківщину, й у березні 1944 р. з групою інших учених прибула до Праги. Проте перебування в Празі також було короткотривалим. Незадовго до приходу Червоної армії вона разом з іншими вченими та чоловіком виїхала на Захід. Капітуляція Німеччини застала їх на кордоні Чехії у Вінтерберзі. Наприкінці травня їм вдалося переїхати до Баварії й поселитися в гірському селищі Трасфельден. Характерно, що після всіх поневірянь Н. Полонська-Василенко мріяла не про відпочинок, а про те, щоб у її житті знову засяяло “сонце наукової роботи”. В листопаді 1945 р. вона з чоловіком переїхала до Мюнхена, де спільно з іншими українськими патріотами залучилася до активної роботи з відновлення УВУ. Читала курс історії України і деякий час була деканом філософського факультету УВУ. Разом з тим від 1946 р. вчена працювала на кафедрі історії української церкви Української Православної богословсько-педагогічної академії в Мюнхені. 1964 р. вона стала одним із співзасновників Українського історичного товариства, яке об'єднувало науковців еміграції, та обрана заступником його голови. Заслуги Наталії Дмитрівни пошановувалися науковою еміграцією: 1947 р. її обрали дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка, 1948 р. — Української вільної Академії наук, 1953 р. — Міжнародної Академії наук у Парижі.

Щодо наукової діяльності Н. Полонської-Василенко в еміграції слід виділити характерні особливості: по-перше, це належність до державної школи в українській історіографії⁴ і, по-друге, перехід до концептуального висвітлення історії України.

На початку 1960-х років вона завершила довголітню роботу над рукописом “Історії України”, який являв собою двотомний загальний нарис національної історії, призначений для вищих шкіл. Проте цей твір побачив світ лише 1972 р. (перший том) і 1976 р. (другий том). Репринтне видання цієї праці на батьківщині вченої було здійснене вже після здобуття Україною державної незалежності — в 1992 і 1995 рр.

Важливу роль в українській історії Н. Полонська-Василенко відвдила жінці. Вона глибоко пройнялася переконанням у месіанській ролі української жінки, а її власним девізом стало гасло: “Ще не вмерла Україна, якщо живуть і діють українки!”⁵. 1969 р. вийшла друком книга “Видатні жінки України”, де вчена висвітлювала діяльність знаменитих українських жінок, починаючи від Княжої доби.

Ще 1961 р. їй довелося пережити смерть третього чоловіка. Після тривалого періоду нестерпної самотності, тяжкої хвороби, ностальгії за рідною Україною, не доживши вісім місяців до свого 90-річчя, Наталія Дмитрівна померла 8 червня 1973 р. в Дармштадті (ФРН). Поховали її поряд з чоловіком на цвинтарі містечка Новий Ульм.

³ Полонська-Василенко Н. *Сторінки спогадів. Український Вільний Університет. Український історик*, 1963, № 3–4. С. 41.

⁴ *Належність Н. Полонської-Василенко до державної школи в українській історіографії зарубіжними вченими сприймалася неоднозначно. Так, О. Пріцак наголошував, що “на еміграції її оточували люди з ультрапатріотичної інтегрально націоналістичної ОУН, що не визнавали свободи наукового досліджу”* (Див.: Пріцак О. *Наталія Полонська-Василенко: жмуть спогадів*. Полонська-Василенко Н. Д. *Українська Академія Наук (Нарис історії)*. К., 1993. С. 7).

⁵ Ульяновський В. *Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета*. С. XLVIII.

Таким складним, неоднозначним і драматичним був життєвий і творчий шлях Н. Полонської-Василенко — щирої патріотки України та видатного історика-вченого. “Це жінка, що стояла на передових позиціях української історичної науки і академічного життя; жінка, яка до останніх днів свого життя зберегла увесь запал діяльності і ясність думки; жінка, яка мужньо ставила опір усім матеріальним злидням, злоби буднів, життєвим втратам та фізичним недугам”, — писала про неї І. Герус-Тарнавецька⁶. Мужні особисті якості ніжної й чарівної жінки, її науковий талант дали можливість посісти чільне місце в пантеоні діячів національної історичної науки. В зв’язку з цим цілком можна погодитися з В. Ульяновським, який зазначає, що, почавши писати, говорити й мислити в контексті загальноросійської історії, Н. Полонська-Василенко врешті-решт стала другою після О. Єфименко, але першою за значенням ученою-жінкою в українській історіографії⁷.

⁶ Герус-Тарнавецька І.
Наталія Полонська.
Вінніпег, 1974. С. 24.

⁷ Ульяновський В.
Наталія Дмитрівна
Полонська-Василенко.
Морган: сторінками
життєпису /
Полонська-Василенко Н.
Історія України. Т. 2.
К., 1995. С. XVI.
LXXXVIII.

Особливе місце в її науковій діяльності займало дослідження історії Київської держави, зокрема проблеми її зародження. Обґрунтовуючи історичну концепцію, вчена передусім доводила, що український народ — “автохтон своєї землі, який жив на своїй території, починаючи з неоліту”, а саме — від IV—III тис. до н. е. Успадкувавши від своїх попередників і сусідів “господарські традиції, звичаї, культурні зв’язки...”, українці простягали “нитки від неолітичної трипільської культури до Української держави”⁸.

⁸ Полонська-Василенко Н.
Історія України.
Т. 1. К., 1992. С. 66.

Висвітлюючи принципово важливий період в історії Європи — час, коли на території нинішньої України виникла Київська держава, Н. Полонська-Василенко відмовилася від існуючих стереотипів. Вона висунула й обґрунтувала власну концепцію. Докорінно переоцінивши науковий доробок своїх попередників і сучасників, спираючися на загальну державницьку концепцію, вчена твердо заманіфестувала своє наукове кредо щодо проблеми зародження Київської держави: давньоруська державність була створена самими українцями; час її виникнення — IX ст. — доба князя Аскольда; процес зародження “Української Київської держави” не мав нічого спільного з “напівфінською Новгородською державою” та її засновником Рюриком і почався значно раніше. Звичайно, не всі положення та висновки Н. Полонської-Василенко є безперечними. Але, незважаючи на дискусійність її окремих оцінок, авторська концепція зародження Київської держави повинна сприйматися в сучасній історіографії як один із важливих засобів вивчення новітньої концепції історії України.

Сергій Пивовар

ПЕДАГОГ І ГРОМАДСЬКА ДІЯЧКА СОФІЯ РУСОВА

Серед діячів педагогічно-просвітницького руху в Україні одне з чільних місць по праву належить Софії Русовій, яка своєю невтомною діяльністю осяяла кінець XIX і третину XX ст. Народилася Софія 18 лютого 1856 р. в с. Олешня на Чернігівщині в родині Федора Ліндфорса, шведа за походженням, та французьки Ганни Жерве. Родина Ліндфорсів формувала в дітях гуманістичні життєві орієнтири. Може, одним із перших ваговитих наслідків гуманістичного виховання стала організація старшою Софіїною сестрою в своєму домі в Олешні школи для сільської молоді.

Коли Софії виповнилося 10 років, батько з дітьми переїжджає до Києва (мати на той час померла). Двері дому Ліндфорсів відкриті для багатьох гостей, серед них і подружжя Старицьких. Софія закінчила з золотою медаллю Фундуклеївську гімназію. Та раптово помер батько, і вибір подальшого шляху став важчим. Не маючи можливості вступити до Петербурзької консерваторії, про яку мріяла, Софія вирішує пов'язати свою долю зі школою: 1871 р. разом із сестрою Марією відкриває в Києві свій перший дитячий садок — на 20 дітей. Молоді педагоги спілкуються з Миколою Лисенком, Павлом Чубинським, Володимиром Антоновичем, Федором Вовком, Михайлом Драгомановим, Ольгою Косач, Олександром Русовим. Останнім Софія зачарувалася: «Він перший відкрив мені красу української народної поезії, заговорив до мене українською мовою і без довгих промов та пояснень збудив у мене ту любов до нашого народу, що вже ніколи не покидала мого серця й кермувала всією моєю працею довгі літа»¹.

1874 р. Софія одружується з О. Русовим і під цим ім'ям входить в українську педагогіку як велика патріотка й подвижниця в справі навчання і виховання. Розпочинають своє подружнє життя Русови в Петербурзі, куди Олександр змушений виїхати, бо як росіянин за національністю і непокірний українофіл був

звільнений з роботи в Першій Київській гімназії. Пригадаймо, що це був важкий час для української мови — між Валувєвським циркуляром та Емським указом. З Петербурга вони виїжджають до Праги, щоб підготувати до видання двотомник Великого Кобзаря без цензурних скорочень. Це їм вдається, і цей внесок Русових в українську культуру безцінний. Потім буде повернення в Україну, проживання в Чернігові, Ніжині, Києві, Харкові, Одесі, Херсонщині та інших містах. На Херсонщині (в 1883—1889 рр.) Софія Русова продовжила просвітницьку діяльність і двічі притягувалася до відповідальності за зв'язки з народниками та за проукраїнські погляди. Саме тоді вона почала систематичну літературну працю. Під враженням катеринославської в'язниці написала нариси “Дети тюрьмы” та “Дунька Криворучко”. Крім того, уклала читанку для дітей, що згодом вийшла друком у київському видавництві Йогансона; складала оповідання для своїх дітей. Їх у сім'ї було троє: Михайло Русов — ініціатор та один із засновників Революційної української партії (РУП), співредактор закордонних журналів РУП “Гасло” і “Селянин”; Любов Русова-Ліндфорс — піаністка, медик, член Українського громадського комітету в Празі; Юрій Русов — біолог та іхтіолог. Один із сучасників Русової писав про її відданість родині, дітям: “А при тім всім запоядливо працювала над вихованням власних дітей, впоюючи в них інтереси до тих питань, якими сама інтересувалась і про які вони в гімназії нічого не могли почути”².

Надзвичайно насиченим був харківський період життя Русових (від 1889 до 1894 р.). У Харкові на той час існувало два українські гуртки: “Братство тарасівців”, засноване І. Липою, М. Базькевичем, М. Байздренком та В. Боровиком, і гурток старих українофілів, до якого належали О. Русов, Л. Падалка, С. Левандовський та ін. Діяльність обох гуртків спрямовувалася на видання українських книжок, проведення широкої громадської роботи серед населення. “Братство тарасівців” підтримувало зв'язки з Галичиною, де видавалася література українською мовою, яку потім таємно пересилали до Харкова. Нелегальну літературу переховувала у себе С. Русова, за що й була заарештована³. У доповідній записці прокурору судової палати вона пише: “Ні свобода релігійної совісті, ні свобода вживання рідної мови не може бути відтіснена ніякими законами та циркулярами тому, що це така ж потреба людського ества, як необхідність думати та дихати”⁴.

1899 р. Софія Федорівна знову була притягнута до слідства та внесена до списку гласнопіднаглядних до 1904 р.

У Харкові вона працювала у видавничому комітеті “Общества грамотности”. Підсумовуючи 10-річну діяльність комітету, працівники його писали у привітальній листівці на ім'я С. Русової: «Ви своїм шляхетним ентузіазмом, який складає таку яскраву особливість Вашої прекрасної натури, вдихнули в нього “живу душу”»⁵. (Під цим привітанням підписалась 81 особа, зокрема: Д. Багалій, Л. Жебуньов, О. Єфименко, Ф. Піснячевський, Х. Алчевська.)

Після висилки з Харкова 1894 р. родина Русових знову повернулася до Чернігова. Тут Софія продовжила свою журналістську практику.

1899 р. Софія Федорівна з дітьми переїхала до Полтави, де працював О. Русов. А 1902 р. знову була заарештована разом зі старшим сином Михайлом за проукраїнські погляди. Родину Русових звинуватили в організації української партії та постійному спілкуванні з особами, що співчують українському сепаратизмові⁶. Того ж року Русових вислали з Полтави у зв'язку із селянськими бунтами і дозволили жити в

² Русова С. *Моя спомини*. К., 1996. С. 33.

³ Жук А. Михайло Русов і його батьки. *Сучасність*. 1963. № 6. С. 33.

⁴ ЦДАУК. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 730. Арк. 34, 37.

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Ф. № 11789. Арк. 33.

⁶ Там само. Ф. 159. № 30.

⁷ ЦДАУК. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 617. Арк. 216.

Петербурзі. Олександр працював статистом у земствах, а Софія організовувала дитячі садки, недільні школи, народні читальні, вела просвітницьку роботу. Родина активно виступає за зняття заборони з української мови. Коли 1904 р. було створено комісію при Академії наук у Петербурзі для розв'язання питання щодо української мови, Русови ввійшли до її складу як експерти.

Від 1908 р. Олександр Русов у Києві. Викладає статистику в Комерційному інституті. А від 1910 р. в Києві й Софія, вона — член вчительської колегії комерційної школи і вчительського товариства. Тоді ж Софія стає співредактором легального педагогічного журналу “Світло”, де друкує низку педагогічно-просвітницьких статей. А прочитання доповіді про дошкільне виховання за кордоном служить переконливим аргументом для запрошення Русової на викладацьку роботу до Фребелівського інституту. Відтепер діяльність Русової на все життя пов'язується з педагогікою.

На початку XX ст. склалися сприятливі умови для часткового вирішення українського питання. Створено комісію під головуванням академіка Ф. Корша, куди ввійшли українці-науковці: Ф. Вовк, О. Лотоцький, С. Русова, О. Русов, П. Стебницький, М. Славінський. За результатами декількох засідань комісії було підготовлено записку академіка О. Шахматова, в якій доводилася незалежність української мови й необхідність її розвитку. До неї додавалися статті експертів, серед яких і стаття С. Русової “О необходимости малорусских книг для поднятия умственного развития малорусского народа”⁷.

1905 р. у Фінляндії організувалося Всеросійське Товариство Вчителів, до якого належала й С. Русова як представниця українського вчительства. Товариство вимагало від уряду дозволу на національні школи для кожного народу Російської імперії та поліпшення умов праці й життя народних учителів. При Центральному бюро спілки працювала національна комісія під головуванням Софії Русової. У період підготовки III з'їзду вона звернулася до українських учителів через першу щоденну українську газету “Громадська думка” (Київ) із закликом створити національну спілку вчителів. Зокрема С. Русова наголошувала, що під час потрясінь український народ являє собою вдячне середовище для пропаганди визвольних ідей, які має нести в народні маси інтелігенція⁸.

Одним із найважливіших своїх завдань Софія Русова вважала видання першого українського педагогічного журналу “Світло” (1910–1914), серед засновників якого була разом із Г. Шерстюком та С. Черкасенком. Вона не тільки редагувала журнал, а й неодноразово виступала дописувачем видання разом з Дніпровою Чайкою, Д. Дорошенком, І. Огієнком, С. Єфремовим, А. Тесленком, С. Шелухіним та ін. На сторінках журналу надруковано понад 100 її праць. Софія Федорівна також співпрацювала з багатьма іншими часописами. Високо оцінив співробітництво журналу “Украинская жизнь” з С. Русовою один із його редакторів С. Петлюра. Він вважав, що статті С. Русової в російській пресі з питань української літератури й просвіти мали велике значення для пробудження національної свідомості та позитивно впливали на демократизацію російського суспільства⁹.

1915 р. разом з Фребелівським інститутом Русови їдуть в евакуацію. Але в перші дні по приїзді до Саратова помирає Олександр. Софія перевозить його тіло до Києва, ховає на Байковому цвинтарі й повертається

⁷ Лотоцький О. *Сторінки минулого*. В 3 ч. — Праці українського наукового інституту. Т. XII. Серія мемуарів. Кн. 4. Варшава, 1933. Ч. 2. С. 259–272.

⁸ Русова С. *Українці на съезде учителей*. // *Украинский Вестник*. 1906. № 5. С. 20.

⁹ Петлюра С. *Рецензия на статью С. Русовой “Малорусская (украинская) литература”*. // *Украинская жизнь*. 1912. № 1. С. 137.

в Саратов. Від 1916 р. вона знову в Києві, читає педагогіку у Фребелівському інституті, французьку — в комерційному.

Надзвичайно насиченим і плідним для Русової був 1917 р., після Лютневої революції. Вона — член Центральної Ради, член першого українського уряду. На пропозицію міністра народної освіти УНР І. Стеценка очолює два відділи — позашкільної освіти й дошкільного виховання. В цей час активізується процес творення дитячих садків, відродження старих і відкриття нових закладів “Просвіти”.

Далі, як відомо, розпочинаються сумнозвісні події, спровоковані більшовицькою політикою. Уряд 1919 р. їде в евакуацію до м. Кам'янця, в тому числі й Міністерство освіти. Там відкривається перший український університет під орудою І. Огієнка. В ньому Русова читає лекції, а крім того, опікується дитячими притулками, госпіталями, організовує Товариство дошкільного виховання ім. Песталоцці. На жаль, атмосфера шпигунства не сприяла поступові в педагогіці за більшовицьких часів. І Русова після третьої чи четвертої спроби переходить р. Збруч. Якийсь час працює у Львові, потім переїздить у Відень до сина. Саме тоді пише дві свої визначні праці: “Теорію і практику дошкільного виховання” та “Історію педагогіки”. Після відкриття в Чехії, в Подебрадах, Української академії її запрошують на посаду професора. Коли в Гаазі проходили збори Інтернаціональної Жіночої Ради, Русова була делегована туди Українською Національною Жіночою Радою. З її виступу в Гаазі жінки з інших країн світу почули про справжню ситуацію в Україні, про те, що на східнослов'янських теренах голодує не лише Поволжя, а й Україна. На особисте прохання Русової голландський Червоний Хрест послав харчі голодуючим на Катеринославщину.

Коли постало питання про створення в Празі в травні 1923 р. Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, Русову запросили розробляти програми інституту, розв'язувати організаційні питання; викладати в ньому педагогіку. Водночас вона очолює притулок для дітей емігрантів.

С. Русова намагалася залучити цей інститут до роботи педагогічної Ліги в Женеві “Нова ера”. Брала участь у педагогічних з'їздах у Римі (1923 р.), Гейдельберзі (1925 р.), Женеві (1929 р.), Празі (1930 р.). На конференції в Празі 1927 р. Софія Федорівна у промові французькою мовою висловила думку про те, що лише вільна й національна школа зможе розв'язати проблеми миру та співпраці всіх народів¹⁰. Трибуни педагогічних з'їздів С. Русова використовувала для ознайомлення світової громадськості з досягненнями української педагогіки та з метою привернути увагу до української проблеми.

Від часу ліквідації педагогічного інституту С. Русова зосередилася на науковій роботі в Українському соціологічному інституті у Празі, заснованому 1924 р. з ініціативи М. Шаповала. Однією з перших до співпраці в Інституті М. Шаповал запросив Софію Русову, з якою його поєднували дружні стосунки, робота в громадських установах та політичні симпатії. Сама вона, намагаючися розібратись у своїх почуттях і думках, писала: “Прийшла до переконання, що мені бракує суцільного світогляду, от я і соціалістка по переконанню, а вірю в Бога, вірю в передчуття... от через що в моїх статтях немає суцільності”¹¹.

Наприкінці 1927/28 навчального року при Соціологічному інституті був відкритий педагогічний семінар Софії Русової. Учасники семінару

¹⁰ Сіропало С.
Міжнародний з'їзд
“Через школу до миру”
Тризуб, 1927, № 21,
С. 9.

¹¹ Центральний
державний архів вітчих
органів влади України
(далі ЦДАВОВУ).
Ф. 3889. Оп. 2. Спр. 17.
Арк. 12 зв.

досліджували історію розвитку школи в Україні та нові течії в педагогіці розвинених народів.

Апогеєм визнання наукового доробку Софії Федорівни стало присвоєння їй звання доктора соціології на загальних зборах Інституту 10 грудня 1929 р.¹²

Аполлон Мокрицький

Портрет дружини

¹² ЦДАВОВУ, Ф. 3793, Оп. 1, Спр. 153, Арк. 15.

¹³ Проскура О. Біля джерел української педагогічної думки. Русова С. Вибрані твори. К., 1996. С. 16.

При Соціологічному інституті 1927 р. було закладено Український робітничий Університет (УРУ). С. Русова підготувала лекції з географії, французької мови та з курсу “Як учити дітей”. При Соціологічному інституті також діяв Музей-Архів, де збиралися документи та матеріали з історії української держави, визвольної боротьби й життя української еміграції. Це була перша на еміграції установа такого роду. С. Русова виконувала функції експерта з культурно-педагогічних питань. Пізніше були засновані Український музей у Відні та Музей визвольної боротьби України у Празі.

1934 р. з нагоди Українського жіночого конгресу Софія Русова пише книгу “Наші визначні жінки”, яка вперше була видрукувана в Коломиї. У передмові до перевидання, що 1945 р. вийшло в Канаді, Олена Кисілевська писала: Русова “ніжним серцем відчула горе й кривду народу, серед якого жила, і так полюбила його, що стала найкращою донькою України”¹³. У книзі авторка веде мову про Наталю Кобринську, Уляну Кравченко, Марка Вовчка, Ганну Барвінок, Олену Пчілку, Дніпрову Чайку, Грицька Григоренка, Христю Алчевську, Лесю Українку, Ольгу Кобилянську, Марію Загірню, Олександру Єфименко, Любов Яновську, Ганну Журбу, Миколаю Божуківну, Катрю Гриневичу, Олену Кисілевську.

Про багатогранність натури Русової свідчить увесь її творчий шлях. У перший період (кінець XIX — 1906 р.), справедливо названий науковцями періодом просвітницької діяльності, Русова виступає як історик, письменник, педагог-просвітитель, літературознавець, мистецтвознавець. Пише низку статей про діячів української культури, літератури, у тому числі про Т. Шевченка (французькою мовою, стаття була надрукована в Парижі), про Г. Квітку-Оснот’яненка, Г. Сковороду, М. Гоголя, М. Драгоманова, Марка Вовчка, Н. Кобринську, про український театр з присвятою Марії Заньковецькій з нагоди 20-річчя театру (в московському журналі “Русская мысль”).

Другий період (1906—1916 рр.) — педагогічна творчість, коли Русова поєднує викладацьку діяльність з підготовкою підручників “Український буквар”, “Початкова географія”, “Підручник з французької мови”.

У статті “Націоналізація школи”, надрукованій у журналі “Вільна українська школа” за 1917 р., вона пише: “Рідна мова у вихованні й освіті — то є найкращий інтимний провідник думок, почувань, вражень.

От через що першою свідомою вимогою задля справедливого психологічного задоволення нації є вимога національної школи. І на нас, українських педагогах, лежить невідложний обов'язок допомогти в цій справі нашому народові дати змогу йому утворити тепер, негайно, свою власну, не чужу, а рідну школу”¹⁴.

¹⁴ Націоналізація школи.
Русова С. Вибрані твори. С. 294.

Надзвичайно актуальні слова Русової й сьогодні: “Рідна національна школа — це є перша політична і соціально-педагогічна вимога кожного народу, який скидає з себе ланцюги, скидає ту кригу байдужості, якою було окуто його серце за часів утисків і пригноблення його власної думки, його національної свідомості... Тільки рідна школа може виховати громадянську свідомість, почуття своєї людської гідності”¹⁵.

¹⁵ Там само. С. 295.

Три аспекти виводить вона в націоналізації школи: народна словесність, мистецька і музична творчість. Слово народне, народні мистецькі вироби, спів — усе це “дає психічне задоволення учням, сприяє вільному розвитку їх духовних сил”¹⁶.

¹⁶ Там само.

Підвалинами націоналізації школи Русова вважає націоналізацію самих засобів навчання й виховання: рідну мову викладу і зміну програм тих дисциплін, які дають найбільш громадської національної свідомості: історії і географії рідного краю, а також народного мистецтва — музики, співів, орнаменту¹⁷. Власне, йдеться про українізацію змісту освіти, що актуально також сьогодні.

¹⁷ Там само. С. 296.

І ще один аспект — “гармонійне освітлення всього рідного оточення учнів, щоб вони якомога краще вчилися свідомо ставитися і до природи своєї місцевості, і до своєї історичної минувшини”¹⁸.

¹⁸ Там само.

А що ця любов до свого краю дасть? Русова відповідає так: “Навчаючись любити і свідомо ставитися до свого люду, до свого краю, ми разом з цим навчаємося шанувати і других людей, що живуть поруч з нами, закладати з ними певні товариські зносини. Культурно, педагогічно поставлена національна школа ніколи не приводить ані до обмеженого безпросвітнього шовінізму, ані до людожерства”¹⁹.

¹⁹ Там само.

А в статті “Нова школа”, що була опублікована 1917 р. в журналі “Українська школа”, читаємо: “На Україні рідна мова — українська; нею й повинно вести активними творчими силами учнів”²⁰.

²⁰ Нова школа.
Там само. С. 209.

“Хай на стіні нашої майбутньої рідної школи висить портрет великого апостола правди й науки — Тараса Шевченка, на вікнах стоять квіти, на стінах рушники з рідним вишиванням, хай у вікнах тішать погляд рідні дерева й квіти”²¹.

²¹ Там само. С. 218.

У період еміграції (1921 — 1940 рр.) Русова продовжує розробляти педагогічні теми, видає підручники, посібники для студентів, які готувалися для праці в дитячих садках, притулках. Найважливіші з-поміж них — “Теорія і практика дошкільного виховання” (1924), “Дидактика” (1925), “Нові методи дошкільного виховання” (1927).

1931 р. у Празькому педагогічному інституті було широко відзначено 75-річчя від дня народження С. Русової та 60-річчя педагогічної діяльності.

Не стало Софії Русової 5 лютого 1940 р. Похована вона в Празі на Ольшанському цвинтарі неподалік від О. Олеса.

НА ТЕРНИСТІЙ НИВІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОЛОГІЇ

КАТЕРИНА ГРУШЕВСЬКА

Наукова діяльність Катерини Михайлівни Грушевської (21.06.1900 — 30.03.1943), доньки знаного вченого-історика Михайла Грушевського, довгий час замовчувалася в радянській історіографії. Лише в роки незалежності України з'явилося чимало наукових публікацій про непересічну постать в українській науці, подвижницю, мужню працю видатної вченої Катерини Грушевської¹.

Народилася Катерина у Львові. Мати, Марія Сильвестрівна Грушевська, за професією педагог і знавець багатьох мов, займалася її початковою освітою.

Талановита дівчинка уважно вслуховувалася в науково-інтелектуальні розмови діячів науки, культури, мистецтва, такі органічні в їхньому родинному гнізді, і рано подорослішала. Під впливом батька, самої творчої обстановки формувався цілеспрямований характер. Опанувавши іноземні мови, здобувши широкі гуманітарні знання, молода вчена спрямовує свої інтереси на вивчення етнології, історії, первісної культури, заглиблюється у порівняльний аналіз.

Безперечно, що Михайло Грушевський мав велику втіху від таланту своєї доньки, відданої його помічниці. Вона ділила долю своєї родини під час вимушених переїздів, еміграції та заслання Михайла Грушевського. Можна лише згадати заслання батька царем у 1914 — 1917 рр. до Симбірська і Казані. Потім переїзд до Москви, Києва, а від березня 1919 р. почався емігрантський період в житті родини Грушевських. Разом з батьком переїжджала і його донька Катруся — до Праги, Берліна, Женеви, Парижа та інших міст.

У березні 1924 р. родина Грушевських приїхала до Києва. Тут не тільки батько досяг визнання (Михайло Грушевського 1929 р. обрано дійсним членом Академії наук СРСР), а й донька Катерина заявила про себе як обдарована вчена, організатор етнологічної науки в Україні.

Вона розпочала свою наукову діяльність у Києві в академічних установах, створених Михайлом Грушевським, де працювала штатним науковим співробітником Культурно-історичної комісії та Комісії історичної пісенності Науково-дослідної кафедри Всеукраїнської Академії наук, керівником Кабінету примітивної культури, незмінним редактором часопису “Первісне громадянство і його пережитки на Україні”².

Катерина Грушевська, безперечно, була вихована в дусі історичної школи свого батька, але намагалася, й досить успішно, обрати свій власний шлях у науці, саме в етнології, і тільки трагічні часи репресій над українцями перешкодили її талановитому поступу.

Грунтовність та глибина знань К. Грушевської в етнології, соціології, культурології, історії, фольклористиці безсумнівні. Здобувши освіту в Київському та Женевському університетах, вільно володіючи кількома іноземними мовами, вона взяла за основу своїх досліджень порівняльний метод. А пізніше (1927 р.), опанувавши програму Французького етнологічного інституту в Парижі, ознайомившись із методиками науковців-етнологів у Берліні, Відні, вчена використовувала свій досвід у дослідженні давньої культури українців, спираючися на досягнення французької соціологічної школи.

Саме Катерина Грушевська своєю широкою обізнаністю сприяла виходу української етнологічної школи на європейський рівень. Вона багато уваги приділяла перекладам з французької, німецької, англійської, чеської мов. Завдяки публікаціям статей провідних європейських учених на сторінках часопису “Первісне громадянство...” українським науковцям стали доступні основні теоретичні думки Ф. Боаса, З. Фрейда, Е. Дюркгейма, Л. Леві-Брюля. Так, у “Первісному громадянстві...” за 1928 р. вміщено велику працю визначного французького антрополога й американіста Поля Ріве “Вивчення людини”.

Наукові праці К. Грушевської добре відомі в Європі. Про це свідчить хоча б той факт, що на прохання Лондонського антропологічного інституту вчена підготувала для порівняльного аналізу “Програму збирання матеріалів до українського народного сонника”.

Вона запровадила комплексний метод дослідження традиційної культури і викладала для аспірантів та науковців кафедри історії України в Київському інституті народної освіти курс “Методологія збирання етнографічного матеріалу”.

У часописах “Україна”, “Первісне громадянство...” та інших молода вчена опублікувала понад 60 праць. Серед них: “Примітивні оповідання, казки і байки Африки та Америки” (Київ; Відень, 1923); “Програма Культурно-історичної комісії ВУАН для збирання матеріалів, що вияснюють значіння огню в світогляді українського народу” (К., 1924); “Програма збирання матеріалів до українського народного сонника” (К., 1925); “Принципи моралі в освітленні французької соціологічної школи: Еміль Дюркгейм” (К., 1926); “З примітивного господарства. Кілька завважень про засоби жіночої господарчої магії у зв’язку з найстаршими формами жіночого господарства” (К., 1927); “Про поділ господарства між чоловіком і жінкою” (К., 1927).

Безперечно, найбільш значимим досягненням ученої було її перше академічне видання українських дум. Перший том “Українські народні думи” зі вступною статтею К. Грушевської вийшов у видавництві Академії наук 1927 р. З нагоди виходу книжки академік В. Перетц писав, що “поява першого тому була найбільшою науковою подією за останні десять років”³. Другий том побачив світ 1931 р. Катерину Грушевську

¹ Малик Я. Й. Катерина Грушевська: Тексти лекцій з курсу політичної історії України. Львів, 1991; Матіяш І. Б. “Первісне громадянство...” — перший науковий етнографічний часопис в Україні 20-х років XX ст. Руккописна та книжкова спадщина України. Вип. 3. К., 1966; Матіяш Ірина, Катерина Грушевська: життя і творчість, бібліографія, архів. К., 1997; Кирич Роман. Катерина Грушевська — дослідниця й редактор українських народних дум // Народознавчі зошити. Львів, 1999. № 2 (26); Горинь Ганна. Народознавча діяльність Катерини Грушевської // Там само; Желницька О. Невідомий портрет Катерини Грушевської // Там само.
² Горинь Василь. На сторожі “огню в світогляді українського народу” // Народознавчі зошити. 1999. № 2. С. 142.

³ Полонська-Василенко Наталя. Видатні жінки України. Вінніпег: Мюнхен, 1969. С. 127.

прийняли дійсним членом Наукового товариства імені Тараса Шевченка. Її працю належно оцінили, і всі змогли переконатися, що ця квола здоров'ям дівчина (хворіла з дитинства на туберкульоз легенів) обрала самостійний шлях у науці.

Успіхи Катрусі були найбільшою радістю для її батьків, особливо Михайла Сергійовича, який бачив наслідки своєї праці, талант і наукові здібності своєї єдиної доньки.

Михайло Грушевський, вітаючи свою доньку з днем народження, коли Катерині виповнилося 26 років, писав: "Найдорощенько, я часто думаю в сі дні, як я собі крутив голову в Бадені і потім приїхавши до Києва — як тобі улєкшить твою наукову путь і забезпечити можливе становище, і як ти зробила зайвими і непотрібними всі мої клопоти і замисли, так прегарно себе заявивши в сих двох роках і по лінії дослідчій і організаційній!

Яку різноформність виявила і як в кожній сфері, до якої бралася, виявила хист і умінне (методу!). Способив я тебе, признаючись, передусім для того, щоб забезпечити тобі фак і кусник хліба, а ти і насправду починаєш науку двигати так, як я навіть не надіявся, і справді з моїх маленьких зав'язків дослідів примітивної культури і соціології під твоєю рукою — дай Боже — виросте справжня нова українська дисципліна!"⁴

Справді, Катерина Грушевська стала дуже ґрунтовно займатися малодослідженими проблемами соціальної передісторії України. Працювала в галузі етнології, спираючися на новітні досягнення західноєвропейської науки, перекладала багато робіт на українську мову.

Творчу працю Катерини Грушевської, яка так успішно розпочалася у 1920-ті роки, призупинила тоталітарно-репресивна машина більшовиків. Вже 1929 р. починаються безпідставні нападки і критика Михайла Грушевського "як українського буржуазного історика", а його доньки Катерини — як "ревізіоніста марксо-ленінської методології".

За умов цькування, перевірок учена працювала над другим томом українських дум, який усе ж удалося видати на початку 1931 р. У цей час іде шалена критика діяльності та ліквідація всіх етнологічних установ й осередків. Постійні комісії з Харкова, робітничо-селянські інспекції визнавали працю Катерини Грушевської політично неблагонадійною. Закривалися часописи, установи, було закрито журнал "Україна".

Мужня патріотка, донька славного історика, Катерина в цей час писала в листах до знайомих: "Ми — наша родина, а зокрема батько, мусимо переховуватися... Та що робити — іншої України нема і треба приймати її з тими конкретними умовами, що в ній зложилися, коли хочеться працювати в ній і для неї"⁵.

Катерина Грушевська
в дитинстві

⁴ Цит. за: Хорунжий Юрій. *Шляхетні українки*. К., 2003. С. 166.

⁵ Цит. за: Матія Грина. *"Зірка першої величчя". Життєпис К. М. Грушевської*. К., 2002. С. 180.

За родиною Грушевських було встановлено пильний нагляд. Завдяки зусиллям підсланого професіонального шпигуна і водночас здібного історика К. Штепи, котрий на правах “друга” Катерини зблизився з родиною, репресивно-каральні органи до подробиць знали про всі політико-академічні справи сімейства Грушевських⁶.

У березні 1931 р. Михайла Грушевського відправили у “відрядження” до Москви, що фактично було засланням. Як особистий секретар академіка до Москви поїхала і його донька Катерина. Жили вони в будинку для аспірантів в умовах надзвичайної моральної і матеріальної скрути. З Москви службовці Народного Комісаріату Внутрішніх Справ (НКВС) возили Михайла Грушевського на допити. Приїхав він звідти до невпізнання змученим. Його дружина Марія Сильвестрівна, яка також прибула до Москви, згадувала, що “... чоловік дуже змінився і багато не говорив, але розказав тільки, що в Харкові його довго допитував слідчий Южний, увесь час загрожував, кажучи між іншим, що зашле дочку на Соловки на 10 років...”⁷ Знали нелюди, що може найбільше ранити вченого.

У Москві за Катериною почали стежити. Та вона багато працює в архівах і бібліотеках, повсякчас допомагає батькові, який катастрофічно втрачав зір. Катря писала родичам у цей період: “У нас все сіро і все сіріше, коби між всі були здорові і нічого злого... Татусь з очима має клопіт — темно тут, очі болять, працювати трудно. Палять дуже паршиво і в хаті холодно. Без пальто я не висиджу”⁸. Зрозуміло, що такі умови для хворої Катерини були вкрай згубними. Вона кашляла, але дбала перш за все про батьків і працю.

А в Києві “вирувала” робота з викриття буржуазних учених. Знаходилися недавні колеги, які, даючи характеристику Катерині, зазначали, що вона “взяла на себе почесну роль фашизму ревізувати погляди Енгельса”⁹.

25 листопада 1934 р. в м. Кисловодську помер академік Михайло Грушевський. Для його доньки Катерини це була непоправно важка втрата найріднішої у світі людини, порадирика, вчителя.

Після поховання батька у м. Києві Катерина Грушевська обіймає посаду наукового співробітника Інституту матеріальної культури. Їй доручають упорядковувати наукову спадщину Михайла Грушевського. Вона усамітнилася і наполегливо працювала над систематизацією рукописів свого батька. За її ж визнанням, ні з ким не контактувала, щоб не відволікатися від роботи і не компрометувати себе і свою працю. Та в умовах, коли репресивна система набула небувалих, злочинних обертів, це не змогло врятувати. Не дбаючи про своє кволе здоров'я, Катерина все-таки встигла підготувати до друку десятий том “Історії України-Руси” та п'ятий том “Історії української літератури” Михайла Грушевського.

Трагічний 1938 рік. Хвору Катерину Грушевську, яка мала загострення туберкульозу, 10 липня заарештували і кинули до в'язниці. Дома залишилася немічна мати — не тільки без опіки доньки, а й без засобів на життя. Відібрали все: гроші, речі, навіть постільну білизну.

А Катерина Грушевська, заарештована в легкій літній сукні, терпіла нелюдські тортури, побиття, допити, знущання. Її зізнання з плямами сліз і крові свідчили, що 15 серпня Катерина визнала себе “членом націоналістичної організації з 20-річним стажем (1918—1938 рр.)”¹⁰, тобто мало не з дитинства.

А дещо пізніше було влаштовано зустріч з колишнім “другом” К. Штепою, який підтвердив “фашистське спрямування” праць Катерини Грушевської.

⁶ Див.: Верба І. В. *Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр.* // Український історичний журнал. 1996. № 5. С. 136.

⁷ Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. *Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924—1934. К., 1996. С. 102.*

⁸ Митиш Ірина. *“Зірка першої величини”.* С. 182.

⁹ Там само. С. 187.

¹⁰ Там само. С. 203.

Мати її весь час клопоталася про перегляд справи доньки, але все було марним. Слідство тривало близько року.

¹¹ Матіяш Ірина. “Зірка першої величини”. С. 209.

Судове засідання у квітні 1939 р., попри те, що вчена відмовилася від своїх попередніх зізнань, засудило Катерину Грушевську до позбавлення волі у виправно-трудовому таборі на вісім років із позбавленням політичних прав на п'ять років та конфіскацією особистого майна¹¹. Мати й родичі продовжували писати про перегляд справи невинної Катерини, але їм ніхто не відповідав.

Досі невідомо, де спочила шляхетна донька українського народу, де прийняла останні муки. За документами кримінальної справи, вона померла в тюрмі в м. Темлазі (недалеко від Новосибірська) 30 березня 1943 р. Є й інші версії дати її смерті.

Реабілітовано вчену за відсутністю складу злочину 30 липня 1959 р.

НІНА ЗАГЛАДА

Ніна (Леоніла) Борисівна Заглада — етнолог, видатна українська дослідниця народної культури — народилася 1896 р. в м. Києві. Працювала науковим співробітником Музею (Кабінету) антропології та етнології ім. Хв. Вовка, від січня 1934 р. — молодшим науковим співробітником Інституту матеріальної культури Всеукраїнської Академії наук. Була дійсним членом Етнографічної Комісії ВУАН, членом Всеукраїнського Етнографічного Товариства. За час роботи в цих установах Ніна Заглада збрала неоціненний фактичний матеріал з народної культури українців Чернігівщини, Київщини, Полтавщини, Волині. Здійснила низку стаціонарних досліджень у селах Жукин на Чернігівщині, Замисловичі на Волині, Пекарі, Старосілля на Київщині. Унікальне значення має її ґрунтовна рукописна монографічна праця про матеріальну культуру села Ново-Шепеличі Чорнобильського р-ну 1934 р. (фрагменти праці надруковані в журналі “Родовід”. 1992. № 3; 1993. № 4), яке внаслідок дезактиваційних робіт після аварії на ЧАЕС перестало існувати.

Н. Заглада — автор багатьох етнографічних праць: “Побут селянської дитини” (К., 1929); “Ярмо” (Матеріали до етнології. К., 1929. Ч. 2); “Коза” (Матеріали до етнології й антропології. Львів, 1929. Т. XXI—XXII. Ч. 1); “Систематичні дослідження над процесом змін в народному побуті” (Побут. 1928. № 1) та програм до зби-

рання етнографічного матеріалу: “Жнива”, “До пізнання дитячого життя” тощо. Написала багато етнографічних розвідок із проблем народного харчування, ремесла та промислів, народного мистецтва в Україні.

Із життєпису Н. Заглади, що зберігся в архіві, дізнаємося: 1934 р. їй доводилося на зборах Інституту “самокритично визнавати і засуджувати свої хиби, які допустила під впливом буржуазної методології, і весь час переозброюватися, опановуючи єдино наукову марксо-ленінську методологію...”¹²

Ніну Загладу було заарештовано 30 березня 1938 р. і за рішенням трійки УНКВС Київської області від 11 квітня 1938 р. (протокол № 215) засуджено до розстрілу. Вирок виконано о 23 годині вечора 28 квітня цього ж року. Реабілітована 8 лютого 1957 р. рішенням військового трибуналу КВО.

¹² Борисенко Валентина. Етнографічна експедиція на Полісся 1939 року // Родовід. 1992. № 3. С. 30–36.

ЛІДІЯ ШУЛЬГИНА

Л

ідія Савівна Шульгіна — український етнограф, краєзнавець. Дівоче прізвище — Тартаковська. Народилася 21 січня 1897 р. в м. Києві. Була одружена з наймолодшим сином громадівця, історика Якова Шульгіна — Володимиром Шульгиним, який загинув у бою з російськими більшовиками під Крутами. Закінчила Ленінградський університет 1928 р., навчалася також на географічному факультеті Київського університету. Працювала науковцем Музею (пізніше Кабінету) антропології та етнології ім. Хв. Вовка у Києві (в 1921–1933 рр.). З 1927 р. — завідувачка Музею, була членом Етнографічної Комісії ВУАН. Працюючи в Музеї, здійснила експедиції на Чернігівщину, Вінниччину, Київщину та в інші регіони України. Зібрала й описала тисячі музейних експонатів, розробила низку наукових програм із методики збирання фольклорно-етнографічних матеріалів. Серед них — “Пасічництво”, “Засоби та способи перенесення вантажу”, “Народний календар”. На основі польових матеріалів написала цінні етнографічні праці: “Українські воскобійні” (1929), “Прилади для освітлення в с. Бубнівці на Поділлі” (Рук. архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського. Ф. 43. Од. зб. 165. Арк. 1–30); “Гончарство в с. Бубнівці на Поділлі” (Матеріали до етнології. К., 1929. Ч. 2). Вивчала історію ткацтва (зберігся рукопис її твору “Ткацькі верстати в с. Мартиновичі

¹³ Борисенко Валентина.
Нариси з історії
української етнології
1920—1930-х років.
К., 2002. С. 60.

на Київщині”), розробляла програми і методологію дослідження культур національних меншин, які проживали в Україні¹³.

Активна праця на ниві відродження української культури стала причиною арешту 1933 р. “за контрреволюційну діяльність”. Звільнена через два місяці, оскільки теми її дослідів були далекі від політичної історії. 29 березня 1938 р. Лідію Шульгину знову заарештовано. За рішенням трійки УНКВС Київської області від 11 квітня 1938 р. (протокол № 215) була засуджена до розстрілу, незважаючи на те, що мала на той час трирічного сина Віктора Шмальгаузена. Вирок було виконано о 23 годині 28 квітня того ж року. Реабілітована 8 лютого 1957 р. рішенням військового трибуналу КВО.

ЄВГЕНІЯ СПАСЬКА

Івга (Євгенія) Юріївна Спаська (1892 — 1980) — мистецтвознавець, етнограф — народилася в м. Ніжині. Навчалася на історико-філологічному факультеті Московських вищих жіночих курсів.

У роки Першої світової війни була сестрою милосердя. В цей час вона перебувала в Галичині, Буковині, де вже тоді цікавилася етнографією регіону, збирала фотоматеріали.

У 20-ті роки переїхала з Ніжина до Києва, де працювала секретарем у різних видавництвах (“Пролетарська правда”, “Новая деревня”), одночасно цікавилася народним мистецтвом.

1924 р. стала студенткою Київського археологічного інституту і захопилася вивченням кахлярства, гончарства. Познайомилася тут з видатним ученим, мистецтвознавцем, етнографом Данилом Щербаківським, який мав надзвичайно великий вплив на формування творчих інтересів і наукову діяльність Євгенії Спаської.

Цього ж року дослідниця опрацювала колекцію малюнків татарської вишивки й опублікувала статтю “Татарские вышивки Старо-Крымского района” (Баку, 1926).

Пізніше Є. Спаська ґрунтовно вивчала гончарство Чернігівщини і написала кілька нарисів: “Пузирьовський посуд на Чернігівщині”, “Шльонський гончарний круг”, “Глечик з хрестом”, “Гончарні кахлі Чернігівщини”, “Нарис історії заводу А. Миклашевського в селі Волокитині”, “Кахльові печі в садибі Покорщина” та інші, які були опубліковані частково в збірнику “Український музей” (К., 1927. Т. I).

Під час наукового відрядження до гончарного центру на Поділлі — села Бубнівки, Євгенія Спаська обстежила понад 700 виробів із глини подільських гончарів та опублікувала статтю “Орнамент бубнівського посуду”*.

*Матеріали до української етнології. К., 1929. Т. II.

Перебуваючи влітку 1926 р. в експедиції в м. Глухові, Євгенія Спаська випадково натрапила на надзвичайно цінний архів видатної діячки Громади, етнографа, мистецтвознавця Пелагеї Яківни Литвинової-Бартош. Вона постукала в двері, щоб попросити напиться води. Хвора господиня дому виявилася дочкою П. Я. Литвинової-Бартош і дуже зраділа, що зможе віддати у надійні руки архів своєї матері. Євгенія Спаська перевезла архів до Києва і написала першу наукову розвідку “Пелагея Яківна Литвинова (1833—1904)”, яку було опубліковано в “Етнографічному Віснику” (К., 1928. Кн. 7).

1931 р. Є. Спаська захистила дисертацію при Науково-дослідному інституті історії матеріальної культури в Харкові з історії кріпацького порцелянового заводу Миклашевського.

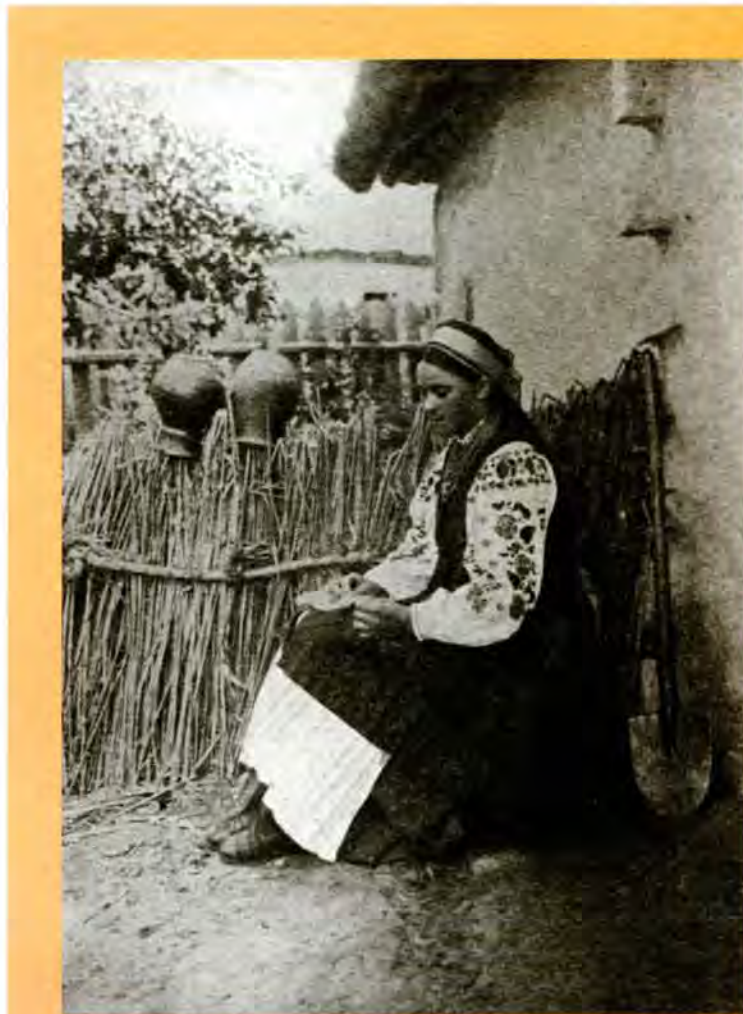
У 1931—1934 рр. Євгенія Спаська працювала в Київському інституті промислової кооперації, де займалася науковим вивченням української вишивки. Тут вона підготувала працю “Промислова вишивка Київщини”, яка й на сьогодні не втратила своєї наукової цінності**.

Авторка опрацювала колосальний статистичний матеріал, подала аналіз важкої праці кустарок-вишивальниць, продемонструвала економічні показники від збуту виробів, простежила еволюцію промислової вишивки, починаючи від найстаріших в Україні її осередків — Вознесенського й Флорівського монастирів.

Є. Спаська детально розглянула діяльність Київського земства з організації кустарних пунктів вишивки. При цьому багато уваги приділила питанню втрати традиційного шитва, кольорової гами від початку XX століття, простежила вплив друкованої продукції на народне українське мистецтво і з'яву червоно-чорного кольору на вишивках, що сьогодні багатьом видається вже традиційним.

Видати цей рукопис учень не судилося: вона була заарештована 1934 р. і вислана в Казахстан, де, скільки могла, займалася дослідженням народного мистецтва, перебуваючи під постійним наглядом. Все ж написала в заслання ще кілька наукових праць, зокрема “Мідні казани ранніх кочівників Казахстану й Киргизії”.

Дослідниця сумувала за Україною, але страх, який пережила в роки тотальних репресій, не змогла подолати і померла на чужині, в Казахстані 1980 р.

Українка у традиційному вбранні за шиттям

**Зберігається в рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України (Ф. 48).

РАЇСА ДАНКІВСЬКА

Раїса Сергіївна Данківська — відома вчена, етнограф, фольклорист — народилася 1885 р. в с. Новому Осколі Курської округи.

Навчалася в Першій жіночій гімназії м. Харкова. 1911 р. закінчила історико-філологічний факультет Московських вищих жіночих курсів зі спеціальності етнографія. Науковою роботою почала займатися ще навчаючись на курсах. Її статті “Свадебные обряды у малороссов Грайворонского уезда в 1897-х годах”, “Малороссийские обрядовые печенья Курской губернии”, «“Кулик” и “Лесничка” — обрядовые печенья Фатежского уезда» були надруковані в журналі “Этнографическое обозрение” (1909. № 2—3).

Після закінчення Вищих жіночих курсів працювала від 1912 до 1917 рр. учителькою в Першій жіночій школі у Москві. Паралельно завідувала бібліотекою Товариства любителів природознавства, антропології, географії та етнографії при Московському університеті. 1919 р. була обрана членом комісії зі створення в Москві Музею народного мистецтва й побуту та одночасно працювала завідувачкою відділу Строганівського художнього музею. Цього ж року переїхала до Харкова, де стала працювати у шкільному педагогічному музеї¹⁴.

1920 р. її обрали членом Географічної секції Харківського комітету освіти і хранителем етнографічного відділу Музею Слобідської України. Здійснила ряд експедицій по Харківщині, збирала великий фольклорно-етнографічний матеріал. Вивчала народне вбрання, звичаї та обряди, записувала легенди, збирала матеріал про кобзарів та лірників на Слобожанщині. Активно друкувалася на сторінках часописів: “Етнографічний Вісник”, зокрема, опублікувала тут “Легенду про старика” (1926. Кн. 2), “Записки Етнографічного товариства”, “Побут”. Була членом Етнографічного товариства у м. Києві.

Після смерті академіка М. Сумцова Раїса Данківська від 1923 до 1929 рр. завідує Музеєм Слобідської України. Активізувала експедиційну роботу і втричі збільшила кількість експонатів Музею, організувала видання бюлетеня Музею, де друкувалися програми зі збирання етнографічного матеріалу. У 1930-х роках зазнала утисків і переслідувань, була звільнена з роботи. Померла вчена 23 лютого 1956 р. в Харкові, де і похована.

Костянтин Трутовський

Весільний викуп
(фрагмент)

СОФІЯ ТЕРЕЩЕНКО

Софія Мефодіївна Терещенко — мисткиня, етнограф, організатор і директор Звенигородського музею старовини, дійсний член Етнографічної Комісії ВУАН — народилася в с. Попівка на Звенигородщині (сучасна Черкащина) 1 серпня 1887 р. у селянській родині. Дівчинка і два її брати були відомі на селі своїм умінням гарно малювати. Доросле їхнє життя також було пов'язане з мистецтвом. Старший брат Нифонт здобув освіту в іконописній майстерні Києво-Печерської лаври і став іконописцем та пейзажистом. Брат Каленик захопився скульптурою і відомий своїми пам'ятниками Тарасові Шевченку в с. Кирилівці та в містах України. Була в них ще й сестра Галина, яка закінчила в Петербурзі археологічні курси і працювала в Російському музеї при вченому-етнографові Федорові Вовку, а після 1922 р. — хранителем у Звенигородському музеї.

Випадково з талановитими селянськими напівсирітськими (батько помер, коли Софії було 6 років) дітьми познайомився відомий гравер, академік В. В. Мате. Він у 1902 р. забрав Софію та її брата Каленика з собою до Петербурга, де допоміг їм вступити на навчання до технічного училища малювання імені Штігліца. Допитлива Софійка опанувала малюнок, чеканку по металу. Вона відвідувала також уроки в Академії мистецтв, навчалась у художників Мате та Новоскальцева. Закінчивши навчання, Софія Терещенко працювала в реставраційних майстернях, заробляла на хліб малюванням. Проживала в помешканні графині Шувалової, яка допомагала дівчині.

1918 р. через голод і революційні події сестри Софія, Галина й брат Каленик покинули Петербург і повернулися до матері на Звенигородщину. Від 1919 р. Софія Терещенко вчителювала в школі, а 1922 р. заснувала Звенигородський музей старовини, де й працювала директором. У ці роки вона познайомилася з професором Агатангелом Кримським і на його прохання записала весільний обряд у селі Попівці, збирала вірування, матеріали з народного календаря до його етнографічного збірника “Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного” (К., 1928). Почала готувати етнографічні розвідки також для Етнографічної Комісії ВУАН, куди її було прийнято 1927 р.

За порадами членів Етнографічної Комісії, її вченого секретаря Віктора Петрова Софія Терещенко досліджує чумацькі промисли, побут і звичаї чумаків, перекази, легенди про них. У селі Орлах біля містечка Лисянки дослідниця віднайшла старих чумаків, чумацьких удів і записала надзвичайно цінний етнографічний і фольклорний матеріал. Такі самі записи вона проводила в м. Лисянці, селах Дібрівці, Гусині, Стебному, Михайлівці, Чичиркозівці, Богачівці, Хлипнівцях, Тарасівці, Кирилівці та багатьох інших¹⁴. У ці роки Софія Терещенко цікавилася ще й археологією, побувала на розкопках в Ольвії, дбала про їх розгортання в Звенигородці, критикувала невдалі розкопки археологів.

Софія Терещенко записала також чимало легенд, казок, пісень про сільськогосподарський побут, жнива, докладала багато зусиль для створення музею, хоча сама жила у великій матеріальній скруті, голодувала.

Протоколи допиту Софії Терещенко показують усю абсурдність звинувачень проти неї. Заарештували її у вересні 1929 р. і засудили за участь у контрреволюційній організації “Спілка Визволення України”. С. Терещенко не визнала своєї участі в будь-якій контрреволюційній організації. Але довготривалі допити довели її до зізнання, яке свідчить про те, що далеко не всі з радістю сприймали радянську владу. В протоколах можна прочитати таке: “Я визнаю себе винною лише в тім, що коли була на селах, по збірці експонатів та етнографічних записок, я не розбивала тих негарних настроїв проти влади, які доводилося чути...” (Родовід. 1994. № 7. С. 85).

Ув'язнено в концтабір Софію Терещенко було на 10 років. Померла вчена 31 серпня 1948 р. Залишилося неопублікованими чимало цікавих її наукових досліджень, описів обрядів та звичаїв, зокрема “Весілля в селі Попівці”, “Чумаки на Звенигородщині”, “Перекази про завмирання” та інші.

¹⁴ Борисенко Валентина. Нариси з історії української етнології... С. 63.

¹⁵ Власюк Лесь, Лихач Лідія. Софія Терещенко. Додаткові поклади до протоколів слідства. Родовід. 1994. № 7. С. 39–92.

ІСТОРИК ОЛЕНА АПАНОВИЧ

Книжка Олени Апанович “Збройні сили України першої половини XVIII ст.” (К., 1969) сповістила світові про те, що Україна, маючи в історичній ретроспективі такий атрибут держави, як військо, має, безперечно, й перспективу як цілком самостійна держава. Книга відразу ж зробила авторку знаменитою й водночас принесла їй багато важких випробувань.

«В кожного покоління своя лексика, свої слова, які стріляли, вбиваючи наповал. Такі слова виробило й покоління шістдесятників, до яких належить віднести й українського історика Олену Апанович. Так, у своїх подальших дослідженнях, надто ж в останніх, вона розкута, радикальна, й не знає меж її патріотизм. Якщо останню книжку цього історика “Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі” порівняти з тією давньою, де вперше за всю кам’яну епоху більшовизму поряд поставлено три такі несумісні слова — “Збройні сили України...”, — то порівняння буде нібито на користь отієї останньої, за яку Олена Михайлівна вшанована Шевченківською премією. І все-таки ота, старіша, — то вже рядок із нашого Золотого фонду, то наша класика, якою ми, грішні, звітуватимемо перед прийдешніми поколіннями українців»¹, — так оцінить зроблене цією легендарною жінкою з висоти сьогоднішнього дня письменник Іван Білик.

Не перестаєш дивуватися, як ця скромна жінка, не українка за національністю, вихована переважно на російській культурі, так перейнялася українською національною ідеєю, що цілковито освоїла ту цілину, яка звалася Запорозькою Січчю, ще тоді, коли туди боязко було ступати відомим і визнаним мужам від науки.

“Вважаю, що не може такого бути, щоб по-справжньому вивчити історію українського козацтва і не стати патріотом України”, — напише вона пізніше, на схилі літ.

...Народилася Олена Михайлівна 9 вересня 1919 р. в російському місті Мелекесі (тепер

Димитровград Самарської області), за родинними переказами, у залізничному вагоні під час чергового батькового переїзду. Батько, Михайло Йосипович, залізничник за фахом, — із білоруських селян, мати Каміла Бортновська була з польського шляхетського роду. Дитячі роки Олена Апанович провела в Північній Маньчжурії, звідки сім'ю силоміць виселили японці. Голодного 1933 р. родина поселилася в Харкові, де дівчина успішно закінчила середню школу. 1937 р. вступила до Московського всесоюзного інституту журналістики, проте наступного року його було зліквідовано, і вона продовжила навчання в Харківському державному педінституті, закінчивши його 1941-го. У 1942 — 1944 рр. була інструктором Башкирського радіокомітету в Уфі. Від 1944 р. жила в Києві. До 1950 р. працювала в Центральному державному історичному архіві УРСР у відділі давніх актів. Закінчила аспірантуру при архіві, 1950 р. захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук на тему “Запорозьке Військо, його устрій і бойові дії в складі російської армії під час російсько-турецької війни 1768 — 1774”. Тут і були написані її перші відомі праці — “Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50 — 70-ті роки XVII ст.” (К., 1961) та “Збройні сили України першої половини XVIII ст.”

*Білик І. Під лупою
Дни, або Мій горископ
для Олени Михайлівни.
Літературна
Україна. 1994. 13 жовтня.*

Сама ж Олена Михайлівна не раз повторювала, що до свого успіху вона прийшла не одна, а рука в руку з Михайлом Брайчевським, відомим своєю крамольною в ті роки статтею “Приєднання чи возз'єднання. Критичні замітки з приводу однієї концепції”, а також колегою, вірною подругою та однодумцем, дружиною письменника Івана Сенченка Оленою Компан — воістину легендарна, гідна нашої пошани трійця сподвижників, що визріла в лоні шістдесятництва.

Прикметно, що сама Олена Михайлівна, попри належність до іншого покоління, вважала себе шістдесятницею, адже її, як і М. Брайчевського та Олену Компан, захопив вир тих бурхливих подій. Брала участь у зібраннях Клубу творчої молоді. Великий резонанс мав лекторій “Запорозька Січ”, створений Оленою Апанович разом із головою організації Товариства “Знання” Інституту історії Академії наук України Валентиною Сидоренко, — зал не вмщав усіх охочих почути з її уст історію запорозького козацтва.

“Хортиці віддала серце й душу,” — скаже з висоти прожитих літ Олена Михайлівна, і це буде чистою правдою. Вона була з-поміж тих, хто складав проект історико-меморіального комплексу козацтва, входила до складу журі відкритих конкурсів на кращий проект історико-меморіального комплексу та проекту музею-панорами Державного Хортицького заповідника.

Її метою було виявити по території всієї України пам'ятні місця українського козацтва й скласти відповідний реєстр, а результатом цього стала публікація списку-реєстру з анотаціями відповідно до наукової класифікації за категоріями.

Саме ці публікації О. Апанович привернули увагу першого секретаря ЦК КПУ П. Ю. Шелеста, і в розмові з тодішнім директором Інституту історії Академії наук України К. К. Дубиною він запропонував видати щось із її наукових праць. Як на те, у видавництві “Наукова думка” вже два роки лежала книжка Олени Апанович “Збройні сили України першої половини XVIII ст.” “Видати цю книжку якнайшвидше і якнайкраще” — таке було розпорядження згори.

Багатоілюстрована книжка в твердій малиновій обкладинці з тисненими зображеннями козацьких клейнодів і зброї та із глянцевою білою

суперобкладинкою з козацькою печаткою і написом українським скорописом XVIII ст. із прізвищем Олени Апанович на обкладинці тиражем три тисячі примірників миттєво щезла з полиць книгарень, принісши авторці справжню наукову славу. Планувалося перевидання наступного року накладом 50 тисяч примірників, однак можновладці раптом схаме-

нулися, що збройні сили — одна з головних ознак держави, а це, звичайно ж, суперечило їхнім уявленням про Україну як частину імперії й накликала на автора підозру в націоналізмі. До того ж, крामольним був і сам намір показати, як Російська імперія нищила козацтво.

Книжку вилучили з продажу та з усіх бібліотек, а Олену Михайлівну позбавили права працювати в Інституті історії аж на... 24 роки (лише на початку 1995 р. наказом президента Академії наук Є. О. Патона її серед інших наукових співробітників, звільнених 1972 р. «за скороченням штатів», було відновлено на роботі), так само, як і позбавлено права публікувати свої праці.

Отже, то був 1972 р. — рік ідеологічної чистки в Інституті історії, коли звільнили з роботи трьох істориків — Олену Компан, Олену Апанович та Ярослава Дзиру. Уже було відповідне рішення Президії Академії наук та Інституту історії, уже був гіркий осад після засідання профкому, коли колеги одноголосно вирішили підтримати дирекцію... «Прочитавши на дошці оголошень наказ про звільнення, підписаний директором Інституту, колишнім секретарем ЦК КПУ з ідеології, — згадує Олена Михайлівна, — я відчула ніби удар в серце і кинулася з п'ятого поверху на другий, де знаходився Інститут археології, до Федора Павловича Шевченка, щоб висловитися, полегшити свій біль. Він подивився на мене сумними очима і сказав: «Я ж нічого не можу зробити»». Тільки тоді Олена Михайлівна помітила, що він пакує книж-

ки, й збагнула, що і його було вже звільнено, як те трактувалося, — за «безкласовість» та «націоналізм»².

Гіркота переживань була такою сильною, що «не могла себе примусити пройти повз будинок на вул. Кірова, 4, де знаходився Інститут історії, уникала навіть ходити тією вулицею, яка тепер, слава Богу, носить благословенне ім'я Михайла Грушевського»³.

Водночас, як згадують її сучасники, вона й тоді залишалася сонячно усміхненою, дивуючи своїх знайомих (тих, звичайно, хто у той скрутний час не відвернувся од неї): «де в неї береться та сила й витримка, щоб дивитися на життя з такою незбагненою поблажливістю».

То справді був період важких випробувань: помер чоловік, на руках безробітної Олени Михайлівни залишився малолітній син Сергій, зрекся ті, хто ще недавно шукав її прихильності. Тих же зарубіжних

Невідомий художник

Покрова

² Апанович О. Федір Павлович Шевченко: Спогади та історіографічний аналіз. К., 2000. С. 134—135.

³ Там само, С. 137.

шанувальників, хто захоплювався її хистом науковця та її громадською мужністю, до неї просто не допускали. Вже в роки незалежності України один із них якось із гіркотою сказав, що зміг виконати своє заповітне бажання — поцілувати руку цій легендарній жінці — лише через чверть століття.

Однак і за тих страшних для неї часів заборон та обмежень вона писала. Виїздила з доповідями на наукові конференції, друкувалась у Москві, в Ленінграді — щоб хоч звідтіля доходило до українства те, що несамовито глушилось у маланчуківській вотчині.

Пізніше Ф. Шевченко крадькома приносив Олені Михайлівні наукові праці М. Грушевського, В. Кубійовича, С. Рудницького та багатьох інших заборонених тоді авторів, якими вона зачитувалася ночами. “Я вдячна Федору Павловичу за справжню науку... У моєму житті це був єдиний керівник, який ніколи не вимагав роботи, але з яким хотілося більше працювати, більше пізнавати складні історичні процеси, терміново зробити і скоріше закінчити наукову розробку карт, редагування історичних і написаних картографічних формулярів...”,⁴ — напише вона згодом про вчителя, згадуючи спільну роботу над Атласом історії України від доісторичної доби до сучасності, розпочату 1979 р.

*Апанович О. Федір Павлович Шевченко. С. 117.

Страшну правду про голодомор в Україні 1932—1933 рр. Олена Михайлівна дізналася в 60-х роках від археолога, доктора історичних наук Василя Довженка, ім'я якого також називала з незмінною повагою.

Так само прихильно і з вдячністю згадувала О. Апанович завжди й свого найпершого вчителя й наставника — К. Гуслистого, історичну школу якого вона репрезентувала й завдяки якому, за її власним зізнанням, увійшла в невідомий світ українського козацтва і віддала йому душу й серце. Більше того, під впливом К. Гуслистого вона сформувалася як науковець із власним баченням й концептуальним трактуванням історичних подій та фактів.

Як науковець О. Апанович повною мірою змолоду відчула на собі жорсткий режим тоталітарної системи, який (в особі КДБ, оскільки Архівне управління — керівна “надархівна” установа — підпорядковувалася МВС або КДБ) обмежував доступ дослідників до архівних документів, надаючи таку “унікальну можливість” лише небагатьом перевіреним особам. З цього приводу варто лише згадати її роботу над кандидатською дисертацією. Архівіст за освітою і за покликанням, вона із захопленням працювала в українських архівах, особливо над унікальним — “Архів Коша Запорозької Січі” (1734—1775), відвідувала й московські та ленінградські архіви. Та особливо мріяла дослідити матеріали фондів Архіву МЗС СРСР.

Як згадувала Олена Михайлівна, діставши, нарешті, особливий дозвіл МЗС УРСР, вона таки потрапила до Архіву МЗС СРСР, щоб розшукати додаткові документи про експедицію запорозького флоту 1771—1772 рр. Дніпром із Запорозької Січі до Дунаю. Але мусила заходити до читального залу з одним лише зошитом, залишаючи його ввечері у завідувачки читального залу, а коли в день від'їзду отримала свої записи, багато що там було викреслене чорним чорнилом.

Після цілого року поневірянь її нарешті беруть на роботу у відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки АН України — нині це Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України, де вона працювала від 1973 до 1986 рр. (до речі, в тому, що цій бібліотеці було присвоєно ім'я Вернадського, велика заслуга й О. Апанович). Там у неї з'явилася праця “Рукописная светская книга

18 в. на Україні. Исторические сборники” (К., 1983) і — чим вона особливо пишалася — праці про В. І. Вернадського.

За 55 літ життя “під знаком Клію” — а саме такою цифрою вимірюється наукова діяльність Олени Апанович — у її дослідницькому доробку знайшлося місце сотням історичних постатей: найперше гетьманам та кошовим Запорозької Січі, зокрема Богдану Хмельницькому, Івану Виговському, Петрові Дорошенку, Івану Сірку, Івану Мазепі, Пилипові Орлику, Петрові Калнишевському, і таким ближчим до нас постатям, як Володимир Вернадський, Сергій Подолинський.

Олена Михайлівна, людина невсидюча, була дуже скрупульозним, терпеливим архівістом — і в цій роботі знаходила велике задоволення, адже, можна сказати, душею й серцем торкалася нетлінних історичних документів. Досить згадати, що О. Апанович описала особисті архівні матеріали видатних українських учених та громадських діячів: мистецтвознавця О. Новицького, археолога й етнографа Я. Новицького, істориків А. Степовича та М. Лілеєва, математиків Г. Вороного й М. Остроградського, а ще — митрополита київського Платона, матеріали фамільних та родових архівів Болсуновських, Дорошенків, Закоморних, Капністів, Жежельських, Лашкевичів, Радзівіллів, Шодуарів та ін. І все це у ті роки, коли через опалу довелося знову повернутися до архівної роботи.

Та ім’я В. Вернадського в цьому ряду стоїть особіно, оскільки воно на тривалий час заповонило Олену Михайлівну як історика й визначило її основні світоглядні засади. Вона сама вважала надзвичайно важливим моментом своєї наукової біографії те, що їй вдалося довести українську ментальність творця Української Академії наук в 1918 р. і першого її президента, лідера світового природознавства ХХ ст., мислителя, нащадка запорозьких козаків В. Вернадського. Знайдені нею майже випадково — під час опису одного архівного розсипу в рукописному відділі — його щоденники та окремі наукові праці, власне, стали новою віхою в її дослідницькій справі. Тож у 1984–1988 рр. вона із захопленням вивчала життя й творчість цієї неординарної людини зусібіч.

«Всебічне вивчення особи В. І. Вернадського сприяло і тому, що зародилася нова інтегральна парадигма її досліджень, яка спричинила новий рівень наукового узагальнення соціальних і природних процесів в розробці проблем історичної науки, — зазначають Л. Дубровіна та В. Гром. — Так, у тезах доповіді дослідниці “Концепція ноосфери та історична наука” піднімаються філософські питання про взаємозв’язки природних та соціальних процесів»⁵.

У ті важкі часи Олені Михайлівні все ж пощастило опублікувати в Москві та Ленінграді низку праць, присвячених В. І. Вернадському, а пізніше статті та інтерв’ю почали з’являтися і в київській періодиці, що Ф. Шевченко згодом прокоментував так: “Коли б Ви працювали в Інституті історії, Ви не змогли б їх написати, а тим більше надрукувати”.

Монографія (у співавторстві з К. Ситником та С. Стойком) “В. И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине” (роки видання — 1984 і 1988), понад два десятки статей, з-поміж яких — “Академік Вернадський і слов’янський світ”, “Роль книги в житті і научному творчестві В. И. Вернадского”, “Искусство в духовной и научной деятельности В. И. Вернадского”, “Рукописные материалы В. И. Вернадского в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР”, “Французські адреси Володимира Вернадського” (пошуки привели невтомну Олену Михайлівну до Національного архіву та Національної бібліотеки Франції,

⁵ Дубровіна Л., Гром В. *Життєвий і творчий шлях Олени Михайлівни Апанович*. — Олена Михайлівна Апанович: *Бібліобіографічний покажчик*. К., 1999. С. 18.

Інституту Кюрі), а також публікація нею деяких праць, листів великого вченого та спогадів про нього — це далеко не повний перелік її “публікаційного” освоєння такої привабливої для неї теми.

“Характерним є те, що діяльність В. І. Вернадського в Україні тепер подається його російськими біографами як малозначущий факт, дріб’язковий епізод і всіляко затушковується. Апанович О. М. перша здійснила спробу повернути Вернадського Україні. Принаймні після її відомих публікацій проблеми щодо психологічних основ творчості В. Вернадського вже не існує”⁶, — небезпідставно констатують нині дослідники незаперечну роль О. Апанович у поверненні Україні імені видатного вченого.

Ще одна цікава і, можливо, маловідома сторінка з життя й творчості Олени Михайлівни. Коли вона працювала в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР, їй довелося описувати книжки XV—XVIII ст. і, ясна річ, її увагу не могли не привернути записи, зроблені рукою власника або читача на незаповнених сторінках чи на полях та внутрішньому боці обкладинки. Це та сфера, якою займається маргіналістика, і саме ці дослідження Олена Михайлівна вирішила продовжити, наслідуючи приклад Ф. Шевченка.

Для початку вона переглянула майже 8 тисяч рукописних книжок із колекції ЦНБ, а далі захопила в поле своєї діяльності інші бібліотеки України та Росії. Ці так звані покрайні записи дослідниця систематизувала, класифікувала й узагальнила, поставивши за мету ввести масив українських маргіналій до наукового обігу. А оскільки її тоді в Україні не друкували, більше того, було заборонено навіть посилатися на її праці, то весь напрацьований матеріал можна було оприлюднювати лише на наукових конференціях у Москві, Ленінграді, Таллінні, Вільнюсі, друкувати або ж у збірниках їхніх матеріалів, або на сторінках журналу “История СССР”.

Здається, дуже слушно завважили властивість наукової та суто людської вдачі Олени Михайлівни автори вступної статті до її “Біобібліографічного покажчика”: “Завдяки притаманному їй прагненню до історико-філософського осмислення об’єкта дослідження, у разі, якщо той збігається з духовними властивостями її натури, Олена Михайлівна блискуче розробляє будь-яку тему”⁷.

Чітка аргументація, вивіреність історичних реалій, широка джерельна база, дохідливість викладу матеріалу, розрахованого не тільки на істориків, а й на широке коло читачів, уміння подивитися на історичні реалії під новим, часом несподіваним кутом зору, а відтак зробити концептуальне відкриття — ось що забезпечило її оригінальний внесок у з’ясування історичної правди.

Останнє десятиліття вона була на вершині свого творчого злету й у зеніті зоряної слави: доля мовби схаменулась і поспішала віддавати їй те, що відібрали довгі роки гонінь, переслідувань, замовчувань і цькувань.

1994 р. за подвижницьку працю, що вилилась у цілу низку історичних творів, зокрема й у книжку “Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі” (К., 1993), її відзначено Державною премією України ім. Т. Г. Шевченка. А ще вона здобулася на звання лауреата престижної премії Фондації Тетяни й Омеляна Антоновичів (1994 р.), нагороджена хрестом Українського козацтва. Останні роки свого життя була стипендіатом Президента України.

Під час вручення Державної премії України імені Т. Г. Шевченка Олена Апанович сказала: “Коли Україна здобула незалежність, я запитала

⁶ Політич Ф.
В. І. Вернадський
у контексті доби?
Потреба нового
прочитання //
Сучасність, 2000, № 6,
С. 82.

⁷ Дубровіна Л., Грам В.
Життєвий і творчий
шлях Олени Михайлівни
Апанович. С. 16.

себе, що я зможу зробити за моїх можливостей, сил і віку для розбудови держави. Як історик і філолог мушу взяти участь у відродженні вкраденої в нашого народу історичної національної пам'яті. Треба правдиво досліджувати історію України й писати книжки і статті, які б доходили до свідомості й сердець найширших кіл громадськості нашої країни”.

І вона писала. Одна тільки невелика її книжечка “Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність”(1994) варта була багатьох томів, адже авторка не лише спростувала безсоромні фальсифікації радянської історіографії, але й на підставі документальних джерел відтворила історичну істину — саме тоді, коли розбуджене українське суспільство того найбільше потребувало.

Подиву гідною була невтомна діяльність цієї жінки. Щойно, здається, закінчила готувати “Козацьку енциклопедію для юнацтва” — книгу статей про історичне буття українського козацтва, в яку втілюється напрацьоване десятками років та опубліковане в багатьох книжках і статтях (а всього публікацій налічується близько 400), як уже з'являється друком її нове дослідження “Чортомлицька Запорозька Січ. До 345 річниці заснування”, а відразу по тому читачі отримують і ще одну її концептуальну працю — “За плугом Господь іде. Агрокультура українського козацтва в контексті ідей Сергія Подолинського та Володимира Вернадського”, де розглядаються ідеї цих учених про сенс землеробської праці та біосферу, в світлі яких селянство постає, за переконанням дослідниці, космічно зумовленою силою, здатною згармонізувати суспільне та виробниче життя з природою.

Тільки останніми роками читачі мали можливість ознайомитися з цілою низкою її поважних статей у періодиці, як-от: “Гетьман Іван Виговський”, “Щоденник Якова Марковича”, “Гетьман І. Виговський — тактик і стратег” (у збірнику “Легенда про гетьмана”. Івано-Франківськ, 1997), “На чужині, але — з Україною. Міжнародна політична діяльність гетьмана України в екзилі Пилипа Орлика”, “Конституція Пилипа Орлика”, “Чигирине, Чигирине” та багатьма іншими, зокрема, присвяченими українському козацькому війську, які не залишилися непоміченими.

Характерно, що ці й усі інші її наукові розвідки спершу проходили апробацію в пресі — вона широко публікувала свої дослідження на сторінках періодики, і кожне серйозне видання вважало за честь бачити на своїх шпальтах ім'я Олени Апанович, яка мала високу репутацію не тільки талановитого вченого, а й популяризатора наукових ідей.

Бо була Олена Михайлівна не лише доскіпливим дослідником, що молиться одному богові — історичному фактові, — вона ще й добре володіла пером, розвиваючи рідкісний нині науково-літературний жанр: її науково-художні тексти, що їх по праву можна назвати художньо-історичною прозою, відзначаються літературною майстерністю, образністю, особливим космогонічним ритмом письма — не даремно ж вона була шанувальницею вчення В. Вернадського. Пишалася тим, що є членом Національної Спілки письменників України (від 1991 р.).

А ще ж була в неї робота наукового консультанта й співавтора художніх (“Ще є час” та “Чорна долина”) і низки науково-популярних фільмів: “Не пропала їхня слава”, “Гомоніла Україна”, “Козак Мамай”, “Слава і біда України”, “Анатема”, “Рід Розумовських”, “Останній Гетьман”, “Райські острови Сагайдачного”, “Козацькі могили”, “Останнє гніздо вольностей”, “Минулося, та не збулося”. Була вона також автором сценаріїв театралізованих вистав “Життя, спрямоване до високих ідеалів” (Сценарій вечора-розповіді про В. І. Вернадського,

1988) та “Гетьмани України — будівничі української культури: Петро Конашевич-Сагайдачний та Іван Мазепа” (1993), написаних на замовлення Міністерства культури України.

Чесна, самовіддана дослідниця, мужня, цілісна й послідовна особистість, здавна одержима ідеєю незалежності України, одне слово, справжня козачка — такою я знала цю незвичайну жінку, людину глибокої душевної краси.

Причому її наукова діяльність завжди органічно поєднувалася з духовним покликанням до громадської, просвітницької діяльності.

В одній зі статей Микола Шудря характеризував її як людину, яка “правила всім за взірць”⁸. Її життя було наче “якась дивовижна круговерть, в якій, як на мене, Олена Михайлівна встигала зробити все”⁹, — таке спостереження тих, хто мав щастя з нею спілкуватися.

Надзвичайно цікава співрозмовниця, Олена Михайлівна, про що би не говорила — а її інтереси були надзвичайно широкими й різнобічними, — завжди поверталась у розмові до своєї улюбленої “запорозької” теми. Нею вона жила до останніх своїх днів — а доля великодушно відміряла їй активних 80 літ¹⁰. Померла 21 лютого 2000 р. і похована на Байковому кладовищі в Києві.

Інтелектуал, естет, пацифіст — так характеризували цю незвичайну жінку й, безперечно, мали рацію. До схилю літ кохалася вона в поезії, знала напам’ять твори своїх улюблених авторів, часто цитувала при наших довгих розмовах. І цікавилась усім, що відбувалося довкола, багато читала, причому речі, які, здавалося, були далекими від її фахових зацікавлень.

“...А будь-який прояв особистості не є випадковим чи неістотним фактом у світобудові”, — ці слова В. Вернадського, адресовані з Парижа другові, чеському вченому Франтішеку Славику в листі від 7 березня 1925 р., де він згадує свої лекції в Карловому університеті¹¹, Олена Михайлівна любила часто повторювати, вбачаючи в них глибокий філософський сенс.

Мені завжди пам’ятатимуться її уроки мудрості, любові — ба більше — жадоби до життя, вміння вивищитися над труднощами, образами, вибачитися, коли приходить розуміння власної неправоти.

Якось по-особливому шляхетно пішла вона від нас у Вічність, оберігаючи друзів своїх від негативних емоцій та зайвих переживань. Наче розчинилась у мороці неблаганного часу... А через те важко й повірити, що її вже нема з-поміж нас...

⁸ Шудря М. *Берегиня січового лицарства*. Літературна Україна. 1999. 28 жовтня.

⁹ Апанович О. Федір Павлович Шевченко. С. 134–178.

¹⁰ Див.: Тарнашинська Л. *Зоряний час Олени Апанович*. // *Our Life*. 2000. Березень; Тарнашинська Л. *Перша жінка, котра проникла на Запоріжжя*. // *День*. 1999. 28 вересня; Тарнашинська Л. *Мартиролог. Козацька берегиня. Пам’яті Олени Апанович*. // *День*. 2000. 24 лютого.

¹¹ Апанович О. *Володимир Вернадський і Чехія*. // *Хроніка*. 2000. Вип. 25–26. С. 235–246.

Людмила Тарнашинська

ХРИСТИНА АЛЧЕВСЬКА. НА ОСВІТЯНСЬКІЙ НИВІ

Значимий слід в українській культурі залишила родина Алчевських: мати Христина Данилівна — засновниця Харківської приватної жіночої недільної школи; її чоловік — промисловець, банкір та меценат; дочка Христина — відома поетеса, перекладачка та педагог; сини Іван — оперний співак, засновник і керівник товариства “Кобзар” у Москві та Григорій — композитор.

Майже шість десятиліть свого життя Христина Данилівна Алчевська присвятила справі народної освіти: від учительки до керівника недільної школи та віце-президента Міжнародної ліги освіти, від автора першого науково-практичного дослідження проблеми сприймання і розуміння народом класичних творів до керівника великих творчих колективів зі створення всесвітньо визаних навчально-методичних посібників.

Христина Алчевська народилася у 1843 р. (подається й інша дата — 16 квітня 1841 р.)¹ в повітовому містечку Борзні Чернігівської губернії в сім’ї викладача міського училища Данила Журавльова. Її юність проходила в роки піднесення громадсько-педагогічного руху. В м. Курську, куди переїхала сім’я, Христина відвідує молодіжні народницькі гуртки та вперше пробує свої сили на освітянській ниві — вчить грамоти селянських дітей.

Найвагомішим внеском Х. Алчевської в розвиток народної освіти стала її діяльність як засновниці, вчительки, наставниці й керівника великої групи педагогів Харківської приватної жіночої недільної школи, відкритої 13 травня 1862 р., яку вона утримувала власним коштом². Недільні школи — це нетрадиційні безплатні заклади освіти для дітей і дорослих, навчання в яких відбувалось у неділю (а для євреїв — у суботу) та святкові дні. В Україні перша недільна школа була відкрита 11 жовтня 1859 р. в Києві на Подолі, на розі вулиць Костянтинівської та Хорива (9/16) у приміщенні Києво-Подільського повітового дворянського училища.

Після повсюдної заборони руху “недільників” 10 червня 1862 р. Христина Данилівна запросила своїх учениць продовжити навчання в неї вдома. Майже вісім років її жіноча недільна школа перебувала на нелегальному становищі. На шляху до офіційного відкриття цієї школи поставало безліч усіляких перешкод, зокрема, відсутність належного приміщення та вчительського диплома у Х. Алчевської, якій довелося скласти екзамени. Нарешті, 22 березня 1870 р. в будинку міського парафіяльного училища відбулось офіційне відкриття Харківської приватної жіночої недільної школи.

1879 р. Христина Алчевська влаштувала подібну до Харківської недільну школу в селі Олексіївці на Катеринославщині, в якій вчителював і письменник Борис Грінченко. Вона домагалася відкриття на Харківщині жіночих безплатних шкіл, збереження українських книг у бібліотеках та присвоєння парафіяльним школам імені Т. Г. Шевченка³.

Відповідно до “Статуту попечительного комітету Харківської приватної жіночої недільної школи” навчання в ній було безплатним і вчителі працювали без будь-якої винагороди.

З року в рік недільна школа міцніла, а кількість учнів зростає настільки, що доводилося багатьом відмовляти у навчанні. Тому навесні 1896 р. школа отримала власне приміщення, збудоване на кошти її засновниці, в якому було вже 8 класних кімнат, великий зал, кімнати для шкільного музею та бібліотеки.

Викладачі-“недільники” на чолі з Х. Алчевською у своїй практиці використовували передові освітні методики. В Харківській приватній жіночій недільній школі апробувався та популяризувався звуковий метод навчання грамоти, розроблений К. Ушинським, метод бесіди, пояснювального та позакласного читання, центром якого була шкільна бібліотека, видавалися розроблені у школі “Програми з усіх предметів навчання в недільній школі для дорослих і малолітніх учнів”. Для поповнення бібліотеки існувала особлива “Комісія з розгляду нових книг”. Від перших же днів діяльності школи запроваджено чіткий порядок видачі і прийому літератури: працівники бібліотеки (всього 24 особи) з метою визначення придатності книги для читання, з’ясування її переваг та недоліків обов’язково проводили з ученицями бесіди.

Дані, отримані завдяки критико-бібліографічному дослідженню вчителів Харківської недільної школи у співпраці з учителями інших недільних шкіл та фахівцями з різних галузей знань, стали цінним матеріалом для створення великої тритомної методико-бібліографічної праці — критично анотованого, з широким використанням відгуків чи-

У родинному колі*

* На фото — дружина Володимира Шухевича Герміна з дітьми.

³ Шухрикова Катерина Л. П. Видатні жінки українки і їхній внесок у розвиток національної і світової науки (орієнталістика XIX – середина XX ст.). Дніпропетровськ, 2003. С. 80.

² *Енциклопедія українцівистави. Слов. частина. Париж; Нью-Йорк, 1953. Т. 1 С. 38.*

³ *Смоляр Людмила. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України другої пол. XIX — поч. XX ст. Статистики історії. Одеса, 1998. С. 255.*

тачів показчика книг для народного й дитячого читання “Що читати народові?”, в якому дається аналіз 4183 видань!

Поряд з уроками в недільній школі Х. Алчевської великого значення надавали позакласній роботі, особливо ж проведенню шкільних свят. Новорічні ялинки, прогулянки за місто, відвідування театрів, музично-театралізовані вистави були ефективними складовими виховного процесу.

Унікальним явищем у діяльності Харківської приватної жіночої недільної школи став музей наочних посібників (таблиць, картин, альбомів, приладів, історичних та географічних карт, манекенів, чучел тощо) — єдиний у своєму роді, якого не мала жодна початкова школа Російської імперії. 1896 р. музей налічував 434 експонати, причому під деякими номерами значилися цілі колекції наочних посібників, а вартість окремих із них сягала багатьох тисяч карбованців. А ще були посібники, спеціально виготовлені для цього музею.

Від початку 80-х років XIX ст. школа Христини Алчевської стає громадським центром “недільників”. У результаті навчально-методичної співпраці вчителів Харківської приватної жіночої та інших недільних шкіл і великої групи науковців вийшла друком “Книга дорослих” — перший в історії вітчизняної народної освіти посібник для читання, складений з урахуванням специфіки навчання дорослих.

З метою поширення даних про стан справ у недільних школах, у журналі “Русская школа” протягом десяти років (1897 — 1907) існувала рубрика “Хроніка недільних шкіл” (вела її вчителька М. Салтикова, а редагувала матеріали Х. Алчевська).

Христина Алчевська неодноразово виступала в ролі ініціатора та співорганізатора освітянських виставок, у тому числі й міжнародних. Першою з них була Паризька всесвітня виставка 1889 р., на якій журі педагогічної секції присудило показчику “Що читати народові?” найвищу нагороду — “Diplome d'honneur” — та удостоїло вчителів Харківської недільної школи двох золотих і двох срібних медалей. Під час цієї виставки проходив Міжнародний конгрес приватної ініціативи у справі народної освіти, на якому Х. Алчевську було обрано віце-президентом Міжнародної ліги освіти. Харківська приватна жіноча недільна школа також брала участь в Антверпенській, Брюссельській, Чиказькій, 2-й Паризькій міжнародних виставках, де показчик “Що читати народові?” знову отримав найвищі нагороди.

Х. Алчевська видала навчальний посібник, була авторкою спогадів “Передуманное и пережитое” та багатьох методичних статей.

Пішла із життя Христина Алчевська 1920 р.

Понад півстоліття (57 років) Харківська приватна жіноча недільна школа, в якій здобуло освіти понад 17 тис. жінок, була не лише зразковим навчальним закладом, а й своєрідною дослідницькою науково-педагогічною лабораторією, яка, розгорнувши широку діяльність, перетворилася немовби на “маленьке міністерство” недільних шкіл. Історія розвитку громадсько-педагогічного руху “недільників” нерозривно пов’язана з історією Харківської недільної школи та з іменем її засновниці — Христини Данилівни Алчевської.

Наталія Коляда

ФІЗИК АНТОНІНА ПРИХОТЬКО

У XX ст. набув стрімкого розвитку один із напрямів фізики твердого тіла — низькотемпературна спектроскопія неметалевих кристалів. В Україні дослідження за

цим науковим напрямом нерозривно пов'язані з іменем академіка Антоніни Федорівни Прихотько.

Народилася Антоніна Прихотько 1906 р. в м. П'ятигорську Ставропольського краю. Наукову діяльність розпочала в Ленінградському фізико-технічному інституті, коли ще навчалася на третьому курсі Ленінградського політехнічного інституту.

Після закінчення інституту 1930 р. її разом із групою молодих учених направили до Харкова для створення центру фізичної науки в Україні — Українського фізико-технічного інституту (УФТІ). Тут на базі першої кріогенної лабораторії під керівництвом академіка І. Обреїмова Антоніна Прихотько провела низькотемпературні дослідження спектрів органічних молекулярних кристалів. Уперше були досліджені також спектри кріокристалів речовин, які при звичайних умовах перебувають у газоподібному стані і кристалізуються лише при дуже низьких температурах: кисню та його розчинів, метану, етилену, ацетилену тощо. Отримані експериментальні результати стали основою для написання докторської дисертації. 1943 р. було оголошено про присудження А. Прихотько ступеня доктора фізико-математичних наук. Вона стала першою в Україні жінкою-фізиком, котра здобула цей високий науковий ступінь.

1944 р. Антоніна Федорівна переїжджає до Києва на запрошення очолити відділ в Інституті фізики Академії наук. Свою діяльність тут вона розпочинає зі створення другої (після Харкова) кріогенної лабораторії. Під її керівництвом в Інституті фізики вперше у світі були сконструйовані металеві оптичні кріостати для азотних, водневих і гелієвих температур з комплексом спеціальних пристосувань для дослідження

кристалів при низьких температурах, а згодом налагоджено випуск цих приладів. Раніше для низькотемпературних спектральних робіт використовувалися лише скляні й кварцеві посудини Дюара. В наш час удосконалені металеві кріостати використовуються в різних галузях науки й техніки, зокрема, у космічних дослідженнях.

Завдяки таланту й інтуїції фізика-експериментатора А. Прихотько було запроваджено методику вирощування надтонких молекулярних кристалів і дослідження їхніх спектрів при низьких температурах у поляризованому світлі. Підсумком цих досліджень стало виявлення у спектрах поглинання молекулярних кристалів різко поляризованих уздовж головних кристалографічних напрямків дублетів електронних смуг, які властиві лише кристалам і відсутні в спектрах вільних молекул¹. На підставі експериментальних результатів А. Прихотько та уявлень Я. Френкеля про молекулярні екситони (колективні збудження), О. Давидов створює теорію поглинання світла молекулярними кристалами, яка пояснила походження дублетної і мультиплетної структури їхніх спектрів.

Під керівництвом Антоніни Прихотько виконано також великий цикл експериментальних робіт, що охоплює різні аспекти взаємодії світла з кристалами при поглинанні, відбиванні, люмінесценції, дисперсії². Досліджено основні характеристики спектрів кристалів, вивчено роль дефектів і деформацій у них, встановлено зв'язок між спектрами й структурою молекул і кристалів. Вивчення впливу домішок та дефектів на свічення молекулярних кристалів привело до відкриття їхньої власної екситонної люмінесценції. Було розроблено метод дослідження структури екситонних зон, виявлено роль екситонів у фотопровідності органічних кристалів. Наукові результати А. Прихотько та співавторів, отримані при вивченні низькотемпературних спектрів поглинання кристалів великої кількості гомологів бензолу, опубліковані в двотомній монографії “Спектры поглощения молекулярных кристаллов”³. У науковій фаховій літературі немає іншого подібного видання — ні за обсягом матеріалу, ні за ретельністю його аналізу.

Ці експериментальні й теоретичні результати стимулювали розвиток спектроскопії неметалевих кристалів у світі. Під керівництвом А. Прихотько та О. Давидова було створено новий напрям досліджень фізики твердого тіла — фізику екситонних станів неметалевих кристалів. Тепер уявлення про екситони використовуються не тільки у фізиці, а й у хімії, біології, електроніці.

У подальшій роботі Антоніна Прихотько разом зі своїми учнями і в тісній співдружності з теоретиками провела важливі дослідження спектрів монокристалів кисню різних модифікацій, впливу на них магнітних полів, температури, домішок. Кристалічний кисень, а також кріокристали завжди були найбільш захоплюючими об'єктами досліджень ученої. Розпочаті ще в Харкові в УФТІ дослідження кисню інтенсивно продовжувались у Києві в 70-ті роки, коли розвиток кріогенної техніки уможливив використання температур, близьких до 1° К. На підставі проведених досліджень уперше було встановлено існування в молекулярних кристалах зв'язаних екситонів Френкеля — біекситонів та поліекситонів. Ці експериментальні й теоретичні дослідження узагальнені в монографії “Криокристаллы”⁴. Тоді ж в атмосфері планет Сонячної системи було виявлено кристали легких газів (зокрема, 1976 р. в атмосфері Юпітера виявлено твердий аміак), при цьому астрофізики зіставляли свої результати з відповідними спектрами, отриманими А. Прихотько ще в Харкові.

¹ Прихотько А. Ф. *Электрические и колебательные свойства кристалла и молекулы нафталина*. Изв. АН СССР. Сер. физ. М., 1948, Вып. 6, № 3, С. 199—302.

² Прихотько А. Ф. *Спектральные и оптические исследования молекулярных кристаллов*. Тр. Ин-та физики АН УССР, К., 1953, Вып. 6, С. 43—69.

³ Брауде В. Л., Климушина Г. В., Прихотько А. Ф. и др. *Спектры поглощения молекулярных кристаллов*. К., 1963, Т. 1; 1972, Т. 2.

⁴ Криокристаллы. Под ред. Б. И. Веркина, А. Ф. Прихотько. К., 1983.

1965 р. Антоніна Федорівна організувала Всесоюзний семінар “Екситони у кристалах”, який потім щорічно збирався в Києві, Харкові, Львові, Чернівцях, Одесі, у Чорноголовці під Москвою, Ленінграді, Кишиневі, Тарту, Вільнюсі, Ризі. Найактивнішу участь у ньому брали відомі вчені України, Молдавії, Естонії, Латвії та Литви. Це стимулювало роботи з дослідження екситонів у кристалах не тільки в Україні, а й в інших країнах. Пізніше також успішно почав працювати створений нею республіканський семінар “Кріокристали”. Велику роль у вдосконаленні якості робіт з фізики твердого тіла в Інституті фізики відіграв об’єднаний міжвіддільський семінар, очолюваний ученою, на якому обговорювалися всі підготовлені до публікації статті. Людям, захопленим науковим пошуком, завжди було цікаво зустрічатись і працювати з Антоніною Прихотько. Завдяки її підтримці в Інституті розвивалися високочастотна спектроскопія, рентгеноструктурний аналіз молекулярних кристалів, лазерна фізика, обчислювальна техніка.

На початку 1970-х років А. Прихотько у своєму відділі згуртувала молодих фізиків, які почали вивчати надпровідники з аномально низькою частотою струму. Антоніна Федорівна, як пізніше згадували співробітники, так уміла захопити поставленим завданням, що одразу виникало бажання вирішити його, та ще й нетривіальним способом. Справді, при дослідженні керамічних надпровідників виявлено такі ефекти, які в подальшому були знайдені й у високотемпературних надпровідниках.

Під керівництвом А. Прихотько успішно проводилися також дослідження з кріобіології та кріомедицини, розроблялась апаратура для лікування різноманітних захворювань за допомогою низьких температур. Створені спільно з ученими Інституту нейрохірургії та Інституту проблем онкології інструменти успішно застосовувалися при онкологічних, нейрохірургічних, урологічних та інших операціях. Вони неодноразово відзначалися нагородами виставок і запатентовані в США та Великобританії.

Наукова діяльність Антоніни Прихотько була широко визнаною і поцінованою. 1948 р. її обрали членом-кореспондентом, а 1964 р. — академіком. 1966 р. вона отримала звання Заслуженого діяча науки. Роботи А. Прихотько та її колективу неодноразово відзначалися найвищими державними нагородами, преміями, орденами, медалями й почесними грамотами. Вона працювала заступником директора з наукової роботи, а від 1965 до 1970 р. — директором Інституту фізики Академії наук. Була членом наукових рад, редколегій багатьох наукових журналів.

Антоніна Федорівна вміла оцінювати творчі можливості людей, тут виявлялися її особисті якості видатної вченої, організаторки, вчительки і просто людини. Багато її учнів стали академіками, професорами, докторами наук, лауреатами Державних премій. За ініціативою вченої в Інституті фізики створено нові відділи та лабораторії, які очолили її

Теодор Вацик

За шахами

учні. Вона організувала нову експериментальну школу низькотемпературної спектроскопії та оптики молекулярних кристалів, дослідження якої тісно пов'язані з фізикою елементарних збуджень у кристалах. І зараз школа А. Прихотько відіграє велику роль у розвитку фізичних досліджень в Україні. Концепція елементарних збуджень, яка набула світового визнання, поширилася на фізику рідких кристалів та полімери, а активне життя школи підтримують уже учні учнів ученої.

Вона була повністю віддана науці й водночас мала широкі знання з різних сфер культури і духовного життя, була цікавим співрозмовником. У молодості займалася альпінізмом, кінним спортом, грала на фортепіано. Чоловік Антоніни Прихотько — видатний фізик, фахівець у галузі ядерної фізики та атомної енергетики академік Олександр Ілліч Лейпунський. Їхня дочка Ніна Лейпунська — фахівець з археології Північного Причорномор'я — вже понад 40 років досліджує античну кераміку, беручи безпосередню участь в Ольвійській археологічній експедиції НАН України. Відділ фізики кристалів в Інституті фізики НАН України, яким керувала А. Прихотько, зараз очолює її внук, доктор фізико-математичних наук Юрій Резніков — відомий фахівець з фізики рідких кристалів.

Гертруда Клімушева

НАТАЛЯ ОСАДЧА-ЯНАТА — ВЧЕНА-БОТАНІК

Наталія Осадча — ботанік-флорист, автор кількох монографій, багатьох наукових розвідок і науково-популярних статей. Її численні збори вищих рослин з території України, що зберігаються зараз у гербарії Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України, використовуються вже не одним поколінням дослідників. А проте це ім'я не знайти в анналах радянської ботанічної науки, бо ж була вона дружиною репресованого, до того ж у роки війни мусила покинути Україну. Видані на Заході її праці не доходили навіть до спеціалістів, яким не вільно було цікавитися доробком українських еміграційних учених, хай навіть у невинній сфері ботаніки, лікарських рослин.

Народилася Наталя в Херсоні 1891 р. в селянській родині¹. Батько, Тихін Осадчий, походив із селян, самотужки здобув освіту і протягом тривалого часу очолював Сільськогосподарський кредитовий союз на Конотопщині. 1917 р. став членом Центральної Ради, а потому продовжував працю в сільськогосподарській виробничій кооперації. Мати, Марія Осадча — спочатку вчителька, була кілька разів арештована, заслана на п'ять років у Сибір. Після повернення із заслання склала іспит на атестат зрілості і, закінчивши медичний інститут, працювала лікарем.

Навчалася Наталя в Київській жіночій гімназії. Крім програмних навчальних дисциплін, цікавилася питаннями політичної економії, еволюційної теорії, читала нелегальну політичну літературу. Двічі адміністрація гімназії мала намір виключити ученицю, яка брала участь у таємних гуртках молоді, збирала пожертви на політичний Червоний Хрест, потерпілим від єврейських погромів і назагал "погано" впливала на інших гімназисток. Але вчителі кожного разу відстоювали її.

Після восьмого класу гімназії 1908 р. вступила на природничий відділ фізико-математичного факультету Київських вищих жіночих курсів.

¹ Доброчасна Дарина.
Рибалко Олександр.
Двоє вчених, дві
зміщені долі
Україна. Наука
і культура, К., 1993.
Вип. 26 – 27. С. 271.

Під час навчання познайомилася зі студентом політехніки Олександром Янатою, і на третьому курсі вони побралися. З чоловіком переїхала до Сімферополя. Тут працювала у Природничому музеї Таврійського губернського земства, вела флористичні дослідження в Сімферопольському повіті, робила ботанічні аналізи засміченості збіжжя. Водночас була співробітником ботанічної секції Кримського товариства природників, провадила практичні роботи з анатомії рослин для вчителів шкіл. А ще вчилася на курсах, наїжджаючи до Києва складати іспити.

Така напружена робота, матеріальні нестатки далися взнаки — відкрилися сухоти, тож довелося перервати навчання. Потім через вислання чоловіка з Криму сім'я переїхала до Харкова. Тут у подружжя народилася донечка, яку вони назвали Мар'яною. Тільки вже 1918 р. на Харківських вищих жіночих курсах Н. Осадча змогла закінчити освіту, набувши фаху ботаніка вищих рослин.

Зацікавлення її як науковця зосереджувалися довкола двох основних тем — ботанічної номенклатури й термінології та лікарських рослин. Ще з дореволюційних років вона співпрацювала з Українським науковим товариством у Києві, а 1919 р. стала співробітником його ботанічної секції, добираючи та систематизуючи матеріали до української ботанічної термінології. Завдяки зусиллям наукової громадськості, а потім і новоствореної Української держави (УНР) дедалі розширювалися можливості українських наукових публікацій, засновувалися природничі періодичні видання. Наталя Осадча бере участь у перекладі українською мовою різних книжок і статей, переважно з ботаніки. До більших обсягом її перекладів, виданих згодом, належить “Атлас малюнків з анатомії та біології цукрового буряку” О. Табенцького (К., 1922), “Рослина та її життя” О. Янати (К., 1922). До цієї останньої праці перекладачка уклала словничок ботанічних термінів (близько 1000 слів).

Восени 1919 р. Наталя вирішила разом з дочкою виїхати до чоловікового батька в Крим, щоб поправити здоров'я. Та склалося інакше — події громадянської війни роз'єднали сім'ю. Вже через кілька днів після їхнього приїзду в Крим шляхи до Києва були відрізані. Тут, терплячи нужду, — згадувала вона, — мусила ходити на поденну чорноробну працю, доки не одержала відповідної посади. Близько семи місяців, до кінця 1920 р., завідувала Кореїзьким Народним будинком та його бібліотекою, де й брала участь у заснуванні та діяльності українського гуртка при Народному будинкові². 1921 р. повернулася до Києва й продовжила роботу в Українському науковому товаристві як спеціаліст ботанічної підсекції природничої секції Термінологічної комісії, а коли невдовзі Товариство перейшло до складу ВУАН, — в Інституті української наукової мови.

Науковці підготували й видали 15 словників — зоологічної, ентомологічної номенклатури, природничої, технічної (з різних галузей), геологічної, хімічної, математичної, педагогічної термінології тощо. Одним із таких видань був “Словник української ботанічної номенклатури”, започаткований її чоловіком Олександром Янатою. Чотири роки віддала Наталя Осадча укладанню його, довівши цю ґрунтовну працю (обсяг її становив близько 50 друкованих аркушів) майже до викінчення. Словник побачив світ 1928 р. Це одна з найкращих, зразкових праць Інституту української наукової мови, яка ґрунтувалася цілковито на народних назвах.

Інститутові української наукової мови не дали змоги повною мірою розгорнути роботу. Більшість термінологічних видань (1926 р. було

² Там само, С. 273.

Семен Прохоров

Українська дівчина

підписано з видавництвом угоду на випуск 34 нових словників), що готувалися в його стінах, так і не побачили світ. Почалися нападки в пресі. 1930 р. Інститут було закрито, а його організатора й невтомного керівника Г. Холодного та інших співробітників репресовано у зв'язку зі сфальсифікованою справою так званої Спілки визволення України.

Від другої половини 1920-х років Н. Осадча, переїхавши разом із чоловіком до Харкова, зайнялася переважно вивченням лікарської флори. Влітку 1927 р. продовжила розпочате ще за студентських літ обстеження рослинності Конотопщини. Результати його опублікувала в статті “До флори лікарських рослин Конотопщини” в другому томі “Трудів прикладної ботаніки” (1928).

Загалом протягом 1926–1941 рр., працюючи в інститутах прикладної ботаніки, експериментальної медицини та Українському хіміко-фармацевтичному, Осадча обстежила близько 150 сіл з метою вивчення лікарських рослин, вживання їх у народній медицині й виявлення нових лікувальних речовин. Практичним вислідом її роботи стало запровадження у вітчизняну фармакопею препаратів з нової лікарської рослини *Peganum harmala* L.

Пережила трагічний арешт чоловіка, який загинув на Колімі 1938 р. І, може, саме улюблена робота допомогла їй вистояти. Цілі дні проводила в полі, вивчаючи рослини, їхні лікувальні властивості, часто їздила по селах, збираючи народні назви рослин. У ці тяжкі роки Н. Осадча зуміла підготувати три великі монографічні праці: “Лікарські рослини України, їх розповсюдження і вживання в народній медицині” (1930–1937), “Дикі лікарські рослини України в офіційній і народній медицині” (1939), “Лекарственные растения Украины, употребляемые в народной медицине для лечения ран, абсцессов, ожогов, переломов” (1941). Проте друком вони не вийшли.

Під час дослідження лікарських рослин учена звертала увагу на етнічні особливості народної медицини. Фіксувала цікаві зустрічі. Так, на Одещині зустрілася бабця 102 років, жвава й рухлива. Зналася на рослинах, але берегла таємниці... А то колись бабцю заарештували за “незаконне лікування”, а вона вилікувала якесь начальство, і її пустили з тюрми, згадувала Наталя³.

У роки війни, коли вже не було надії на повернення чоловіка, Н. Осадча з дочкою Мар'яною, зятем — художником М. Жеваго — та малою онукою Лесею “пішли на еміграцію”^{*}.

Врешті Янати опинились у Німеччині; саме у цій країні по війні в середовищі українських учених-емігрантів почалося відродження української науки в її організованих формах. Уже в листопаді 1945 р. в Аугсбурзі засновано Українську вільну Академію наук (УВАН). А в червні 1947 р. в Мюнхені відновлено Наукове товариство імені Шевченка, розпущене 1940 р. у Львові після приєднання Галичини до УРСР. Перед цими та іншими науковими установами на еміграції їхні фундатори ставили завдання продовжувати кращі традиції української науки, занепаoloї після репресій 1930–1940-х років в Україні, вести дослідження передусім із тієї тематики, яка була заборонена для вчених на батьківщині.

Наталя Осадча-Яната була обрана дійсним членом УВАН та НТШ. У виданому 1949 р. в Аугсбурзі “Медичному збірнику УВАН” з'явилася її стаття “Лікарські рослини, що їх уживає населення Правобережної України в народній медицині”. Співпрацю з українськими науковими установами вона продовжила, переїхавши до США. У Нью-Йорку, де

³ Дражевська Любов. *Учена ботанік // Наше життя. Нью-Йорк, 1951, № 9. С. 9.*

^{*}Про цю добу життя Наталі Тихонівни та її родині допомогла нам зібрати матеріали українська журналістка з Нью-Йорка Любов Дражевська. Вона ж дала адресу онуки — Лесі (Олександри) Плев, яка надіслала кілька повоєнних праць своєї бабусі та родинні фотографії. Обом їм при цій нагоді складалемо найширшу подяку.

оселилася, вийшла 1952 р. англійською мовою її книжка “Вживання лікарських рослин в українській народній медицині”, а в 1954—1957 рр. на сторінках “Лікарського вісника” (до речі, й досі єдиного україномовного загальномедичного журналу в світі) була видрукувана серія статей “Українська народна медицина”. З інших її публікацій відомі велика стаття “Лікарські рослини” в “Енциклопедії українознавства” (1962. Т. 4), наукова розвідка “Антибіотики у вищих рослин”, уміщена в “Наукових записках” (1966. Т. IX/XII) Українського технічно-господарського інституту в Мюнхені.

На схилі віку Наталя Осадча-Яната мала радість побачити, нарешті, монографічне видання “Українські народні назви рослин” (Нью-Йорк, 1973.) — матеріали її багаторічних досліджень народної ботанічної номенклатури, виконаних ще в Україні. Збережений крізь десятиріччя пієтет до свого чоловіка передають слова: “Присвячую цю працю пам’яті мого чоловіка Олександра Янати, одного з основоположників української ботанічної термінології та номенклатури”⁴.

Книжка видана українською мовою, містить огляд літературних джерел, причому авторка виявляє добре знання наукової літератури, яка з’явилася в повоєнний час, коли вона вже перебувала за кордоном. У праці подано зібрані нею в експедиціях відомості, що стосуються 810 видів рослин природної флори України (дикорослих). Взірцем для молодих науковців можуть бути наведені фрагменти карти України з помітками та списком усіх місцевостей, аж до найменшого хутірка, що їх вона відвідала. Загалом дослідниця обстежила 158 місцевостей, де збрала багато народних назв рослин і всі їх занотувала в щоденниках, а потім нанесла на карти й подала в списку із зазначенням назви області, району, села. Аналогів цій сумлінно підготовлених і виданих у нелегких еміграційних умовах праці в українській ботанічній літературі немає.

До кінця життя Наталя Осадча-Яната була тісно пов’язана з українським середовищем: протягом багатьох років очолювала фонд УВАН у США для допомоги вченим, брала участь у роботі бруклінського відділу Союзу українок Америки.

Останні роки Наталі Тихонівни були сумні. Єдина дочка померла в грудні 1980 р., онука і правнуки жили в Німеччині. Самотня і хвора вчена була здана долею на ласку домашніх робітниць, яких оплачувало місто. Відійшла у вічність 9 квітня 1982 р. на 91 році життя, похована в Америці.

Онука Олександра й Наталі Янати зазначила: “У всіх нас дуже важка доля була: чи у вас на Україні, чи у нас — на чужині. Ні моя мама, ні бабуся не звикли до Америки, аби щасливими там бути...”⁵

⁴ Доброчаєва Дарина,
Рибалко Олександр.
Двоє вчених, дві
знівчені долі. С. 275.

⁵ Там само. С. 276.

Дарина Доброчаєва, Олександр Рибалко

ПРОФЕСОР МАРІЯ ЗЕРОВА

Марія Зерова належала до славетної української родини Зерових. Її чоловік — видатний ботанік, академік НАН України Дмитро Зеров протягом 16 років очолював Інститут ботаніки. Він був молодшим братом Миколи Зерова — видатного українського поета-неокласика, перекладача та історика літератури, професора філології Київського університету, репресованого і знищеного радянським режимом у 1930-х роках. Дочка Марії і Дмитра Зерових — Марина Зерова — доктор біологічних наук, професор, вчена-ентомолог, очолює відділ в Інституті зоології ім. І. Шмальгаузена НАН України.

Марія Яківна Зерова (уроджена Дудник) народилася 1902 р. в м. Козятині Вінницької області в родині залізничника. 1904 р. батька перевели на роботу до Києва. Марія завжди була вдячна йому, бо він прагнув дати їй гарну освіту й вимагав наполегливості в навчанні. Після закінчення (1917 р.) зі срібною медаллю Маріїнської жіночої гімназії вона вступила до Київського медичного інституту, але після 3-го курсу мусила перервати навчання через загострення туберкульозу. За порадою лікарів після одужання перейшла на біологічний факультет Київського університету (на той час він називався Інститут народної освіти), який закінчила 1924 р. В університеті Марія зустріла Дмитра Зерова, з яким одружилася.

По закінченні університету Марія Зерова нетривалий час учителювала в середній школі, а в подальшому повністю присвятила себе науковій діяльності, протягом усього життя вивчаючи гриби різних таксономічних і екологічних груп. Вона працювала в Тресті зелених насаджень, Науково-дослідному інституті цукрової промисловості, Українському інституті каучуку і каучуконосів, а від 1934 р. і до останнього дня свого життя — в Інституті ботаніки ім. М. Холдного НАН України науковим співробітником, завідувачкою відділу мікології.

Досліджуючи у 1930-ті роки мікофлору та хвороби каучуконосів, вона широко використовувала метод чистих культур, виокремила та описала чотири нових види грибів, які увійшли в науку під її іменем: *Phyllosticta tau-saghyziana* Zerova, *Macrosporium tau-saghyzianum* Zerova, *Myrothecium transchelium* Zerova & Tropova і *Melanospora asclepiadis* Zerova. Щодо останнього виду, то М. Зерова експериментально довела факт його паразитизму на *Fusarium solani* App. & Wr.

Вона активно досліджувала гриби, що розвиваються на деревних і чагарникових породах, декоративних трав'янистих рослинах, які використовуються для озеленення міст¹. Провела мікологічне обстеження 160 видів таких рослин і знайшла понад 400 видів грибів, ряд яких описані як нові для науки.

Матеріали вивчення онтогенетичних зв'язків аскоміцетів з мітоспоровими грибами лягли в основу кандидатської дисертації М. Зерової "Плеоморфізм деяких аскоміцетів", котру вона захистила 1942 р. Глибокий знавець аскоміцетів, вчена вже у 60-ті роки опублікувала низку узагальнюючих праць, присвячених питанням класифікації та еволюції цієї групи грибів. Марія Зерова — один з основних авторів 2-го тому "Визначника грибів України"², де репрезентовано численні опрацьовані нею родини аскоміцетів, представників яких виявлено в Україні. У матеріалах до 3-го тому "Визначника"³ вчена здійснила критичну ревізію низки великих за обсягом і складних родів мітоспорових грибів. Ці два томи капітального видання підвели підсумок флористико-систематичним дослідженням аскоміцетів, котрим учена віддала понад чверть століття.

1969 р. на цьому матеріалі вона захистила докторську дисертацію на тему "Дослідження мікофлори УРСР і мікориза степової частини України".

Від вивчення ектотрофної мікоризи як явища, безпосередньо пов'язаного з вищими базидіальними грибами, М. Зерова перейшла до дослідження їхньої видової різноманітності в Україні, почавши з території Степової зони⁴. Близько 1000 видів вищих базидіоміцетів, представлених понад 12 тис. зразків, зібраних ученою в Степовій зоні, зберігаються в Національному гербарії при Інституті ботаніки (KW). В подальшому вона вивчала вищі базидіоміцети в багатьох інших регіонах України (Полісся, Крим, Лісостеп). Величезний матеріал, нагромаджений у процесі цих досліджень, ліг в основу другої книги 5-го тому "Визначника грибів України"⁵.

У 70-х роках ХХ ст. М. Зерова, досконало володіючи методом чистих культур, широко застосувала його до вивчення вищих базидіоміцетів. Організація колекції чистих культур, яку ініціювала вчена, стала для розвитку мікології в Україні таким же важливим кроком, як і створення гербарію. Ці дослідження виявилися пріоритетними у наш час, а М. Зерова практично стала першою в науковому дослідженні лікарських грибів в Україні.

Марія Зерова — авторка понад 200 наукових праць — багато разів представляла свою науку на міжнародних конференціях, симпозіумах, мікологічних конгресах.

Щоб запобігти грибним отруєнням, читала лекції, називала характерні ознаки, за якими можна відрізнити їстівні гриби від отруйних, вказувала час збирання та наводила способи приготування різних страв. Застерігала про можливість отруєння їстівними грибами в разі накопичення ними шкідливих речовин у забруднених екосистемах.

¹ Хвороба ялини, викликана грибом *Phomopsis piceae* sp. n. Укр. ботан. журн. 1939. № 20(28). С. 137–143.

² Визначник грибів України. Т. II. Аскоміцети. К., 1969.

³ Визначник грибів України. Т. III. Незавершені гриби. К., 1971.

⁴ Ектотрофна мікориза на деревних та чагарникових породах в умовах Степу Української РСР. Укр. ботан. журн. 1950. Т. 7. С. 67–81.

⁵ Визначник грибів України. Т. V. Базидіоміцети. Кн. 2. К., 1979.

Випереджаючи час, вже в 1970-ті роки вчена вважала, що у зв'язку з різким погіршенням екологічного стану лісів, майбутнє — за налагодженням промислового виробництва їстівних грибів. Ці поради стали особливо важливими у післячорнобильську пору. Перша її науково-популярна книга про їстівні та отруйні гриби України побачила світ 1963 р. А 1972 р. у співавторстві вона видала книжку про їстівні та отруйні гриби Карпат, 1974 р. — “Атлас грибів України”. Цей атлас із досконало виконаними кольоровими малюнками 550 видів грибів був гордістю Марії Яківни. Вона присвятила свою працю пам'яті Д. Зерова — незабутнього вчителя і друга.

Марія Зерова була жінкою-філософом, з почуттям доброго гумору до себе та свого оточення. Прекрасно знаючи твори В. Шекспіра, вона цитувала рядки з них відповідно до ситуацій. Марія Яківна розповідала, що звертатися до Шекспіра її навчив Дмитро Зеров, про якого говорила тільки з великою любов'ю та щирою повагою: він ніколи не зраджував, постійно піклувався про неї, допомагав у наукових дослідженнях слушними порадами, створював атмосферу доброзичливості, уваги й затишки, що робило їхнє життя радісним, наповненим змістом та надихало на творчість. Часто подружжя запрошувало молодь на свята у свій дім, передаючи таким чином не тільки наукові знання, а й загальну культуру — української мови, поведінки, ставлення до інших. Запам'яталися учням і розмови про представників “Розстріляного Відродження”, і цитування мужніх слів І. Франка — “не мовчи, коли бачиш підлоту”.

Наука для М. Зерової до останньої хвилини залишалася способом її життя. Її цікавили біохімія, фізіологія, генетика, медицина. Особливо захоплювалася генетикою людини, різноманітністю людських рас, спадковими хворобами та їхніми причинами. Пропагувала режим харчування, що включав обов'язкове вживання за півгодини перед їжею чаю, завареного тибетським способом, а на сніданок рекомендувала свіжозварену гречану кашу. Самотужки обґрунтувала свою систему харчування і мала силу волі дотримуватися її протягом життя, виключивши зі свого раціону все те, що може зашкодити здоров'ю. Ця перемога над собою підтримувала її фізичний стан і високу працездатність майже до 90 років, незважаючи на далеко не міцне здоров'я. Померла Марія Зерова 21 липня 1994 р.

Марія Яківна дуже близько сприймала щонайменшу несправедливість до жінок. Вона була сильною особистістю, насамперед духовно сильною, вміла долати труднощі і проблеми. Своїм прикладом намагалася підкреслити, яку високу гідність мусить мати жінка, як її відстоювати і не підкорятися обставинам.

Вона багато часу і сил віддавала підготовці молодих наукових кадрів, керувала роботами студентів, аспірантів, колег. Ніхто з попередників не зробив для мікології більше, ніж М. Зерова, яка залишила по собі довідники, створила та підготувала свою наукову школу, що продовжує її справу⁶.

⁶ *Марія Яківна Зерова. До 100-річчя від дня народження. К., 2002.*

НАДІЯ ПУЧКОВСЬКА — ПРОФЕСОР-ОФТАЛЬМОЛОГ

Надія Пучковська — відома вчена, лікар-офтальмолог, доктор медичних наук, професор, громадська діячка. Її ім'я тісно пов'язане з іменем академіка В. Філатова, ученицею якого вона себе вважала, та з Інститутом очних хвороб і тканинної терапії в Одесі, який очолювала впродовж майже 30 років.

Народилася Надія Олександрівна 25 травня 1908 р. в м. Смоленську в сім'ї відомого отоларинголога Олександра Митрофановича Пучковського і сестри милосердя Юлії Опанасівни. 1917 р. її батька призначили головним лікарем Одеського військового госпіталю, а 1920 р. обрали першим завідувачем кафедри отоларингології Одеського медичного інституту. Від 1921 р. він завідував кафедрою в Київському медичному інституті. 1937 р. був репресований. Реабілітований посмертно у 1957 р.

Рішення стати лікарем прийшло до дівчинки в дитинстві, коли вона разом з батьками їздила дорогами Першої світової війни: батько був начальником санітарного поїзда, мати — сестрою милосердя. 1930 р. Надія закінчила Київський медичний інститут, працювала санітарним лікарем у Херсоні, а в 1932—1934 рр. — в Одеському медичному інституті на кафедрі гістології. Але завжди мріяла про кафедру очних хвороб, очолювану В. П. Філатовим, ученицею якого стала під час навчання в аспірантурі. Згодом вона згадувала: "Мені дуже повезло в житті, тому що я працювала разом з такою людиною, якою був мій учитель Володимир Петрович Філатов. Він був видатним ученим, прекрасним талановитим і обдарованим лікарем".

1937 р. Надія Пучковська захистила кандидатську дисертацію. Далі працювала в Київському (в 1936—1940 рр.), Ташкентському (в 1941—1942 рр.) медичних інститутах, протягом 1943—1946 рр. очолювала очне відділення фронтового евакошпиталю у складі військ 4-го Українського фронту. Після демобілізації 1946 р. на запро-

шення директора академіка В. Філатова почала працювати в Одеському науково-дослідному інституті очних хвороб і тканинної терапії. Була керівником відділення відновлювальної офтальмології, заступником директора з наукових питань, а після смерті В. Філатова від 1956 до 1985 р. — директором Інституту. 1954 р. захистила докторську дисертацію на тему “Пересадка рогівки при стафіломах, випуклих більмах і деяких інших видах ускладнених більм”.

Дослідниця створила власну наукову школу, підготувавши 54 науковці — докторів та кандидатів наук. Багато її учнів сьогодні очолюють інститути, кафедри, клініки, лабораторії. В офтальмології немає такої галузі, яка б не цікавила Н. Пучковську, але основними напрямками її наукової діяльності були: кератопластика і кератопротезування, лікування опіків очей, травм очей, тканинна терапія. Вона є автором понад 300 наукових праць. З одинадцяти її монографій п’ять перекладено на англійську, німецьку та японську мови. Деякі з цих монографій наводимо у списку публікацій¹.

Надія Олександрівна Пучковська у своїй діяльності поєднувала унікальний досвід клініциста, вченого, педагога, адміністратора. Заслуги її відзначені достойно: була академіком Академії медичних наук і Національної Академії наук України, членом-засновником Інтернаціональної офтальмологічної Академії та почесним членом офтальмологічних товариств Болгарії, Німеччини, Чехословаччини, Польщі, Угорщини, В’єтнаму, Заслуженим діячем науки України. 1978 р. Н. Пучковська з колегами Н. Шульгиною та Г. Легезою удостоєна Державної премії України за роботу з патогенезу і лікування опіків очей.

Упродовж 20 років Н. Пучковська обиралася депутатом Верховної Ради України, протягом двох скликань була заступником голови цього державного органу. Мудра і добра людина, спеціаліст найвищого гатунку — вона ділилася своїм досвідом, знаннями, вмінням дбайливого й уважного ставлення до кожної людини.

Рано втративши матір, а пізніше і батька, Надія Олександрівна досягла так багато в житті завдяки величезній працездатності, організованості, високій ерудиції і вимогливості до себе. Вона завжди працювала для здоров’я хворого. Вчена гідно представляла філатовську школу й вітчизняну офтальмологію, виступаючи на конгресах, з’їздах, симпозіумах. Заснований В. Філатовим у 1946 р. “Офтальмологический журнал”, головним редактором якого від 1957 до 1996 р. була Надія Пучковська, відомий далеко за межами України.

Лікар і вчена Надія Пучковська понад 70 років віддала улюбленій справі — офтальмології, врятувала тисячі людей і своїми науковими здобутками досягла світового визнання. Основні праці Н. Пучковської та література про неї зібрані колегами й учнями в окремих публікаціях². Померла вона 15 травня 2001 р.

Тетяна Остапенко, Раїса Павленко

¹ Пучковская Н. А. Пересадка роговой оболочки при осложненных бельмах. К., 1960; Пучковская Н. А., Титаренко З. Д. Кератоконус. К., 1984; Пучковская Н. А., Войно Яценецкий В. В. Вторичные дистрофические и структурные изменения в переднем отделе глаза. М., 1985; Пучковская Н. А., Якименко С. А. Оптическое кератопротезирование. К., 1986; Пучковская Н. А., Якименко С. А., Непомнящая В. М. Ожоги глаз. М., 2001.

² Ученые Одессы. Надежда Александровна Пучковская. Одесса, 1986; Памяти академика Надежды Александровны Пучковской // Офтальмол. журн. 2001. № 2. С. 88.

ОЛЕНА КАЗИМИРЧАК- ПОЛОНСЬКА — ВЧЕНА-АСТРОНОМ

Одна з малих планет Сонячної системи (планета № 2006) була названа “Полонська” — на честь дослідниці руху комет Олени Іванівни Казимирчак-Полонської.

Народилася Олена 21 листопада 1902 р. в м. Селці Володимирського повіту Волинської губернії в сім’ї Івана та Євгенії Полонських, що мали невеликий маєток. 1920 р. вона на відмінно закінчила гімназію в Луцьку, добре володіла українською, польською, російською, німецькою та англійською мовами. Життєві обставини змусили її після гімназії працювати в канцелярії луцького суду, а також допомагати хворій матері доглядати маєток. 1922 р. Олена блискуче здала вступні іспити на фізико-математичний факультет Львівського університету, після закінчення якого 1927 р. працювала у Львівській астрономічній обсерваторії, а від 1932 р. — в Астрономічній обсерваторії Варшавського університету. У Варшаві на здібну й сумлінну асистентку звернув увагу відомий учений, патріарх польської наукової школи з небесної механіки професор М. Камінський і запросив її до аспірантури. Небесна механіка — один із найскладніших розділів теоретичної астрономії, який під силу тільки талановитим та наполегливим. Темою дисертації Олени Полонської було вивчення руху комет у період захоплення їх великими планетами Сонячної системи. 1934 р. вона успішно захистила дисертацію “O ruchu planetocentrycznym komet” на здобуття вченого ступеня доктора філософії.

1936 р. Олена одружилася з Леоном Казимирчаком — ученим-іхтіологом, який також працював у Варшавському університеті. 1937 р. в них народився син Сергій. Це була щаслива пара талановитих людей, сповнених великих творчих задумів. Та війна змінила всі плани... На війні безвісти пропав чоловік, а на руках Олени залишилися маленький син і хвора мати. У воєнні роки працювала у Львові в астрономічній обсерваторії, а після переїзду до Варшави

1944 р. давала приватні уроки математики. Мріяла повернутися в Україну та поселитися у теплій південній місцевості — це було потрібно хворим синові й матері. У травні 1945 р. переїхала до Херсона і влаштувалася на роботу до педінституту спочатку лаборантом, а потім старшим викладачем кафедри математики. Мешкала з сином і матір'ю в комунальній квартирі. Щоб зводити кінці з кінцями, працювала 17 годин на добу, одночасно готуючи до захисту кандидатську дисертацію, оскільки її польський диплом доктора філософії не визнавався в СРСР.

Доля готувала їй нові удари. 1948 р. за нез'ясованих обставин у херсонській лікарні помер син Сергій. Щоб відволіктись і заглибитися в наукову роботу, Олена Іванівна прийняла запрошення директора Інституту теоретичної астрономії АН СРСР члена-кореспондента АН СРСР М. Ф. Субботіна і переїхала до Ленінграда. Тут вона завершила роботу над кандидатською дисертацією, яку захистила 1950 р. Та доля не щадила її. Під час “сталінських чисток” і боротьби з “ворогами народу” у листопаді 1951 р. її звільнили з роботи нібито за скороченням штатів, але вона продовжувала викладати в педінституті. 1952 р. О. Казимирчак-Полонську заарештували за “шпигунську діяльність” і ув'язнили. Хоча за відсутністю доказів її невдовзі звільнили, але про влаштування на роботу не могло бути й мови. Олена Іванівна повернулася до Херсона і дізналася, що під час її перебування у в'язниці померла мати. Деякий час працювала викладачем в Херсонському суднобудівному технікумі, а потім переїхала до Одеси і впродовж 1953—1956 рр. викладала фізику, математику й астрономію в Одеському педагогічному інституті.

В Одесі вчена організувала астрономічний гурток ім. Ф. А. Бредіхіна і продовжувала займатися науковими дослідженнями, вивчаючи, зокрема, рух комет — загадкових об'єктів Сонячної системи.

Спираючись на власні методики та високоточні програми з використанням електронно-обчислювальних машин, О. Казимирчак-Полонська розробила безперервну числову теорію руху дуже цікавої комети Вольфа 1 за весь столітній (1884—1984) період спостережень за нею¹. Водночас підготувала монографію, а 1968 р. захистила докторську дисертацію на тему “Теорія руху короткоперіодичних комет і проблеми еволюції їх орбіт”². Вона вперше точно визначила, як впливають на рух комет збуджуючі дії великих планет і, таким чином, своїми розрахунками підтвердила гіпотезу щодо захоплення комет Сонячною системою. Це було дослідження світового значення, за яке їй того ж року присуджено вищу в галузі астрономії наукову іменну премію ім. Ф. А. Бредіхіна.

Ім'я Олени Казимирчак-Полонської широко відоме і шановане серед світової астрономічної спільноти³. Завдяки теоретичним дослідженням та розрахункам руху комет, виконаним ученою, американські астрономи відшукали “загублені” спостерігачами комети. Яскравою подією в астрономічному житті став міжнародний форум — симпозіум Міжнародного Астрономічного Союзу “Рух, еволюція та походження комет”, який відбувся у серпні 1970 р. в Ленінграді і організатором якого була О. Казимирчак-Полонська.

Прожиті нелегкі роки далися взнаки. Олена Іванівна втратила зір, але не піддалася відчаю. Маючи добру пам'ять, вона вирішила викладати в Ленінградській Духовній академії, бо в серці завжди мала велику віру в Бога. Останні свої праці вчена надиктовувала своїм помічницям та публікувала під псевдонімом “Zakonnica Helena”. Померла О. Казимирчак-Полонська 31 серпня 1992 р., похована на цвинтарі видатних астрономів на території Пулковської обсерваторії.

¹ Казимирчак-Полонська Е. П. Чисельная теория движения кометы Вольфа (1884-1911) на интервале 1884—1984 // Труды Института теоретической астрономии. 1982. Вып. 18.

² Kazimirchak-Polonskaya E. I. Review of studies on capture of comets by Neptune and its role in the dynamics evolution of cometary orbits // Dynamics of comets: the origin and evolution. Ed. by the Reider Publ. Comp. 1985. P. 243—258.

³ Rudnicki Konrad. Helena Kazimirzak-Polonska // Postępi astronomii. 1995. № 3. P. 139—141.

КАТЕРИНА ЮЩЕНКО — ВИДАТНА ВЧЕНА, МАТЕМАТИК, КІБЕРНЕТИК

Видатна вчена-математик, фахівець із програмного забезпечення комп'ютерів, член-кореспондент НАН України, Заслужений діяч науки Катерина Ющенко поруч з В. Глушковым була серед засновників Інституту кібернетики НАН України, з яким на завжди пов'язала своє життя.

Народилася вона 8 грудня 1919 р. в старовинному українському місті Чигирині у сім'ї вчителів Логвина та Ксенії Рвачових, які, крім Катерини, виховали ще чотирьох дітей: Людмилу і Миколу, що стали шкільними вчителями, Олексія — професора Харківського авіаційного інституту — і Володимира — всесвітньо відомого академіка НАН України. Дітям назавжди запам'яталися трагічні роки сталінських репресій, коли були заарештовані спочатку батько, а потім мати. Висланий ще царем 1907 р. на поселення в Україну, росіянин за походженням Логвин Рвачов був звинувачений в українському буржуазному націоналізмі. Помер він 1943 р. в колимському таборі і реабілітований лише у 1960-ті роки. 1938 р. Ксенія Рвачова також була ув'язнена на три страшні табірні роки, а дочка її була змушена залишити навчання в Київському університеті.

1942 р. К. Ющенко закінчила Середньоазіатський університет у Ташкенті і пішла працювати на вугільну шахту в м. Ангрені. Після звільнення України з вересня 1944 р. вчителювала в сільській школі на Житомирщині, а потім — у м. Стрий Львівської області.

Свою наукову діяльність у системі Академії наук Катерина Ющенко розпочала в серпні 1946 р. у Львівському відділенні Інституту математики¹. Перший цикл її досліджень належить до теорії ймовірностей і математичної статистики. Тут вона отримала ряд оригінальних результатів щодо багатовимірних стійких законів розподілу, локальних граничних теорем і критеріїв порівняння емпіричних даних. 1950 р. захистила дисертацію на звання кандидата фізико-математичних наук.

¹ Мадзишевський Б. М.,
Перевозникова О. Л.,
Засновниця
програмування
в Україні // Вісник
НАН України. 1999.
№ 12.

Від початку 1950-х років К. Ющенко зі своїми учнями й колегами переключилася на розробку алгоритмів розв'язання класів народногосподарських завдань методами класичної і дискретної математики, що швидко розвивалися. До них належать алгоритми розв'язання диференціальних рівнянь (звичайних і в частинних похідних), визначення областей стійкості перехідних процесів електродинаміки, календарного планування, нових методів лінійного програмування, розрахунку плану виробництва й випуску продукції та інших методів, що відрізняються високою швидкістю і компактністю подання даних.

Визначальним етапом у науковій діяльності К. Ющенко стали дослідження й розробки, пов'язані з поняттям *адресного програмування*, що на мовній основі втілили два загальні принципи роботи комп'ютера — адресності і програмного керування. Створюючи зручну систему понять для опису архітектури комп'ютера і його системи команд, К. Ющенко разом з академіком В. Королюком ввели в Адресну мову засоби маніпулювання *адресами другого рангу*, що ввійшли в сучасні мови як класичні конструкції.

Саме створення 1955 р. Адресної мови — перше фундаментальне досягнення київської школи теорії програмування. Випередивши створення перших мов програмування, таких як ФОРТРАН (1958), КОБОЛ (1959) і АЛГОЛ — 60 (1960), Адресна мова передбачила появу не лише мов програмування з апаратом непрямої адресації, але й асемблерів. Підручник з Адресної мови² було перекладено словацькою, угорською, німецькою і французькою мовами. Розробка й упровадження серії трансляторів з Адресної мови на всіх вітчизняних комп'ютерах першого покоління “Київ”, “Дніпро”, “Урал”, “Минск”, М-20 багато в чому сприяли піднесенню рівня програмування. Крім того, механізм непрямої адресації був апаратно реалізований у комп'ютері “Київ”, і це — чи не найперший приклад впливу теорії програмування на проектування архітектури й елементної бази комп'ютерів.

Висунуті Катериною Ющенко ідеї автоматизації процесу конструювання трансляторів шляхом їхнього формального опису вже реалізованою мовою програмування, а також концепція параметризації систем набули подальшого розвитку в роботах її учнів і вилилися в окремі напрями теорії і технології програмування, що стали всесвітньо визнаними. Вдала спроба одержання 1962 р. на комп'ютері “Київ” компілятора з Адресної мови для іншого комп'ютера “Дніпро” майже за двадцять років передбачила появу метакомпіляторів і генераторів компіляторів.

За короткий час Катерина Ющенко — одна із провідних фахівців із програмування. 1966 р. вона захистила свою докторську дисертацію і стала першим доктором фізико-математичних наук, якому цей ступінь було присвоєно за роботи з програмування. Заснована на початку 1950-х років і очолювана нею наукова київська школа теорії програмування на початку 1970-х років, із розширенням тематики, дала життя самостійним школам, які очолили учні Катерини Ющенко — академіки НАН України І. Сергієнко і В. Редько, член-кореспондент РАН і НАН України А. Стогній, професор І. Вельбицький. Протягом 1960-х і на початку 1970-х років зусиллями К. Ющенко, В. Редько, О. Летичевського, І. Вельбицького та їхніх учнів були розроблені й упроваджені оригінальні класи граматик для безпереборних парсерів, що відповідало світовому рівню результатів. Ряд інструментально-технологічних засобів, створених під керівництвом К. Ющенко, не тільки надав інженерного характеру процесу розробки програмного продукту, але і почав

² Гребенко Б. В.,
Королюк В. С., Ющенко
Е. Л., *Элементы
программирования*.
М., 1961.

широко застосовуватися для розв'язання важливих прикладних завдань народного господарства, освіти тощо.

У 1990-ті роки Катерина Ющенко і керована нею київська школа сконцентрували зусилля на дослідженні алгебро-граматичних методів подання знань про моделі організації обчислень і дружнього інтерфейсу користувача щодо проектування і розробки систем прийняття рішень, експертних систем та індуктивних методів добуття знань самонавчальних систем різної орієнтації, наприклад, систем професійної підготовки інвалідів з метою їхньої соціальної реабілітації.

Для підготовки кадрів програмістів у 1970-ті роки К. Ющенко за-снувала навчальну серію підручників. Не можна не згадати про внесок ученої у створення Енциклопедії кібернетики³, двох видань Словника з кібернетики⁴.

³ *Енциклопедія кібернетики: В 2 т. К., 1974.*

⁴ *Словарь по кибернетике. К., 1989.*

Вже у 1970-ті роки постала проблема комп'ютерної стандартизації не тільки техніки й елементної бази, а й перших інтерфейсів — мов програмування, оскільки з появою мов число їхніх версій швидко наблизилося до 1000 і для кожного нового комп'ютера розроблялася своя мова програмування.

Для вирішення проблеми мобільності програм від 1970-х років у співтоваристві з зарубіжними колегами К. Ющенко активно працювала над стандартизацією мов програмування. 1977 р. створено Держстандарт мови КОБОЛ, розроблені стандарти з мов ФОРТРАН-2, АЛГАС, АЛГОЛ-68, Ада, ФОРТРАН-77, Паскаль, ПЛ/1, Сі.

В Україні вже від 1993 р. почалися планові розробки нормативних документів зі стандартизації ІТ. Значна увага приділялася формуванню української термінології з інформатики, комп'ютерної техніки, телекомунікації і гармонізації з міжнародними ISO/IEC-стандартами. Як член Технічного комітету зі стандартизації ІТ, К. Ющенко активно включилася у розробку системи, що складається із 47 термінологічних Державних стандартів України (ДСТУ) з ІТ, ставши співавтором дев'яти ДСТУ з програмування. Ця досить повна система термінологічних ДСТУ узагальнила й осучаснила категоріальну базу, що вперше зафіксувала сучасні норми термінологічної лексики української мови щодо ІТ і має неocenенне значення для інформатизації України.

К. Ющенко — автор понад 200 наукових праць, із них три десятки монографій і підручників, п'ять авторських свідоцтв на винаходи, ряд Державних стандартів. Частина з цих робіт вийшла двома — трьома виданнями і перекладена за кордоном. За роботи з програмування Катерині Ющенко присуджені дві Державні премії України, а теоретичні результати з комп'ютерної алгебри відзначені премією імені В. Глушкова. Україна високо оцінила заслуги К. Ющенко, нагородивши її Орде-ном княгині Ольги.

Багато сил віддала Катерина Логвинівна підготовці наукової зміни. Вона викладала у Львівському та Київському університетах, серед її учнів — 47 кандидатів і 11 докторів наук. Була членом редколегії журналів «Кібернетика і системний аналіз» і «Проблеми програмування», беззмінним членом кількох спеціалізованих рад із присудження вчених ступенів і популярним опонентом величезної кількості дисертацій.

Відаючи багато сил науці, Катерина Логвинівна зі своїм чоловіком Олексієм Андроновичем виховали трьох дітей. Відрадою останніх днів Катерини Логвинівни стали її дев'ять онуків. Померла Катерина Ющенко 15 серпня 2001 р. і похована в Києві.

КЛАВДІЯ БЕЛЬТЮКОВА — ВЧЕНА-МІКРОБІОЛОГ

Одним із найстаріших наукових підрозділів Інституту мікробіології і вірусології НАН України (раніше Інститут мікробіології та епідеміології АН УРСР) є відділ фітопатогенних бактерій, створений 1932 р. з ініціативи директора Інституту І. О. Ручка, медика за освітою, яким він керував до арешту 1937 р. Організація відділу бактеріозів рослин була спричинена не модними віяннями, а нагальною потребою захисту рослин від хвороб. Адже з колективізацією і створенням великих господарств почалося масове вирощування монокультур, яке без належного захисту рослин сприяло виникненню епіфітотій. Захист рослин базується на якісному визначенні етіології захворювання. На той час воно було дуже неточним і перебувало в зародковому стані. Для вирішення питань боротьби з хворобою рослин необхідно насамперед установити її етіологію. Вивченню цих питань присвятила себе фітопатолог Клавдія Бельтюкова.

Народилася вона 14 червня 1900 р. в містечку Теплик Вінницької області в родині Повстанків, закінчила гімназію та Інститут народної освіти (1918—1923) у Кам'янці-Подільському.

Клавдія Гнатівна прийшла в науку зрілою людиною (у 31 рік) і починала свій науковий шлях у Всесоюзному науково-дослідному інституті тютюну і махорки. Як здібну та працювиту людину її 1934 р. запросили на наукову роботу в Інститут мікробіології і вірусології НАН України, де вона працювала до останнього дня свого життя. Померла на Хрещатику, по дорозі з роботи 17 червня 1971 р.¹

Першу наукову працю К. Г. Бельтюкова присвятила фагам фітопатогенних бактерій, які виявлялися під час перебігу інфекційного процесу (1935 р.). Це була перша робота, яка вказувала на зв'язок патологічного процесу з появою фагів.

Особливий талант дослідника у Клавдії Бельтюкової проявився при вивченні бактеріальних хвороб та їхніх збудників. Попри те що

українські вчені Л. І. Сербінов (Одеський сільськогосподарський інститут) та Ф. Ф. Потебня (Харківський сільськогосподарський інститут) вважаються основоположниками вчення про бактеріози рослин у Росії, бактеріальні хвороби сільськогосподарських рослин майже не були вивчені. З певністю можна сказати, що цю прогалину значно заповнила особисто Клавдія Гнатівна зі своїми учнями. Тільки сам перелік рослин, бактеріальні хвороби яких вони вивчали, вражає як обсягом дослідження, так і його глибиною. В полі зору К. Г. Бельтюкової — бактеріози картоплі, тютюну, моркви, вівса, сорго, гороху, кок- і таусагізу та цукрових буряків, квасолі, гороху, зернобобових, зернових, плодових, лісових деревних, цибулі, огірків, квітів. Суть не лише в тому, що бактеріози деяких рослин були вивчені або зовсім не вивчені в Україні та колишньому СРСР, а в тому, як точно пов'язує Клавдія Гнатівна результати фітопатологічних досліджень із мікробіологічними та серологічними даними і заплутану симптоматику хвороб подає як чіткий, зрозумілий опис.

К. Г. Бельтюкова показала, що збудники хвороб тютюну в природних умовах викликають захворювання бур'янів (щириці, молочаю, лободи білої) у даному агробіоценозі. Це єдина такого плану робота на терені всього колишнього Радянського Союзу. Тільки в останні роки в цьому напрямі працюють українські вчені Л. А. Пасічник та С. Ф. Ходос. Отримані дані мають значення для вирішення питання локалізації первинних джерел інфекції, зміни агресивності патогену залежно від паразитування на певних видах рослин, що необхідно при розробці захисних заходів для боротьби з бактеріозами.

Клавдія Гнатівна суворо дотримувалася тріади Коха, часом указуючи, що штучне зараження рослин проводили після 17 години без пояснення, чому саме в цей час. Таким чином, вона була близькою до встановлення циркадних ритмів стійкості рослин до хвороб (це відкриття було зроблене її учнем Р. І. Гвоздюком).

У роботах вченої знаходимо теоретичні роздуми стосовно еволюції паразитизму — утворення фітопатогенних бактерій. Адже не могли пройти повз її гострий розум та надзвичайну спостережливість такі факти, як прояви патогенності визначних сапрофітів — *Pseudomonas fluorescens* та *Pantoea agglomerans* (*Erwinia herbicola*). Згідно з її поглядами, ці бактерії за спеціальних умов спричиняють захворювання коріння бобових трав, каучуконосів, що згодом було підтверджено їхньою вірулентністю на зернових.

К. Г. Бельтюкова приділяла велику увагу вивченню засобів обмеження шкідливості патогенів, зокрема стійкості сортів до патогенів, впливу на захворювання та його збудника бактеріальних, органічних та неорганічних добрив, пробіотиків, фітонцидів, хімічних речовин, температури, стимуляторів росту.

Для боротьби з бактеріальними хворобами рослин у 1930–1940 рр. К. Г. Бельтюкова рекомендувала використовувати певне співвідношення компонентів мінеральних добрив, гною. Вона пропонувала застосовувати для обмеження шкідливості *Xanthomonas malvacearum* на бавовнику пробіотик (*Bacillus subtilis*). Антагоніст вибірково впливав тільки на збудник гомозу і не діяв на інші бактерії.

Коли стала відомою причина неефективності поверхневої дезінфекції насіння бавовнику (його внутрішня зараженість), Клавдія Гнатівна запропонувала поєднати два відомі методи знезараження насіння — хімічний та термічний.

¹ Гвоздяк Р. І. Наукова спадщина К. Г. Бельтюкової — організатора досліджень бактеріозів рослин в Україні. Мікробіологічний журн. К., 2000. Т. 62. № 6. С. 3.

Вона 1953 р. показала, що бактеріальні добрива неоднаково впливають на чутливість різних видів рослин до хвороб. Так, обробка насіння азотобактером підвищує схожість квасолі, але стимулює ураження рослин збудником опіку *Xanthomonas campestris* pv. *phaseoli*, тоді як на бобах збудник *Pseudomonas viciae* пригнічується, а так звані силікатні бактерії позитивно впливають на схожість та на ріст рослин у перший рік вегетації і негативно — на другий.

Було проведено широкі дослідження для з'ясування біологічної та хімічної природи антибіотичних речовин для захисту рослин від бактеріозів. При цьому до речовин, що досліджувалися, ставилася вимога не лише пригнічувати бактеріальні інфекції, а й позитивно впливати на рослини. Із сотень вивчених препаратів для боротьби з бактеріозами томатів було рекомендовано аренарин. Це єдиний препарат рослинного походження, який було дозволено застосовувати в рослинництві.

Ще від довоєнного часу К. Г. Бельтюкова почала вивчати роль фітонцидів в імунитеті рослин, зокрема вплив позеленіння бульб картоплі на стійкість вирощуваних рослин до захворювання. Чітку залежність стійкості сортів томатів, капусти, квасолі та вівса від фітонцидної активності тканин цих рослин встановлено в 50-ті роки. Більше того, 1959 р. було виявлено синтез нових антибактеріальних речовин у капусті під впливом бактеріальної інвазії.

У непростий історичний час жила і дуже плідно працювала Клавдія Гнатівна. Складне політичне життя навчило її бути обережною, але в жодному разі не поступатися науковими принципами. Згадаймо ті часи, коли панували лженаукові погляди всесильного академіка АН СРСР Т. Д. Лисенка і небезпечно було навіть згадувати про стимулятори росту рослин. Саме тоді Клавдія Гнатівна разом з академіком М. Г. Колодним вивчає вплив стимуляторів росту на бактерії. В опублікованій праці відсутні посилання на лженаукові "досягнення" Т. Д. Лисенка, претензійні вислови Й. В. Сталіна. На прохання вчених Клавдія Гнатівна дарувала їм, як це прийнято, відбитки своїх праць з надписом, не вказуючи, кому його призначено. Це була обережність. Через обережність не наважилася прийняти без дозволу спецорганів видатного американського вченого українського походження професора Арка, який прибув в Інститут. Вона змушена була викреслювати у відбитках праць (як і в бібліотечних журналах) прізвище невинно засудженого І. О. Ручка.

В Європі серед учених-фітобактеріологів переважно відомі чоловічі імена: голландець А. Левенгук, француз Л. Пастер, німець Р. Кох. З-поміж них як рівну можна назвати українську вчену Клавдію Бельтюкову з Поділля. Її дослідження врятували чимало рослин. Саме завдяки їй Україна в радянські часи стала центром вивчення бактеріозів рослин у всьому СРСР².

Клавдія Бельтюкова створила в Україні велику школу науковців-бактеріозників, серед яких 90% жінок. Зусиллями цього жіночого колективу вчених було досягнуто світових успіхів у даній галузі науки. Вперше в Україні встановлено етіологію бактеріальних хвороб таких рослин, як тютюн, томати, картопля, буряки, морква, цибуля, квасоля, горох, люцерна, конюшина, сорго, квіткові рослини та багатьох інших³.

Клавдія Гнатівна Бельтюкова заслуговує на те, щоб її ім'я було в одному ряду з іменами видатних учених-фітопатологів. Адже її 150 наукових праць і 10 монографій і донині є настільними книгами не тільки початківців, а й зрілих науковців та практиків.

² Гвоздяк Р. І. Роль К. Г. Бельтюкової у становленні вчення про фітопатогенні бактерії. Жінка в науці та освіті. Минуле, сучасність, майбутнє. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. К., 1999. С. 144.

³ Там само. С. 145.

Розділ 3

В ОБОРОНІ НАЦІОНАЛЬНИХ ПРАВ

МІЛЕНА РУДНИЦЬКА

Мілена Рудницька була чи не найбільш званою політичною постаттю в міжвоєнній Галичині. Голова потужної громадської організації — Союзу Українок, ефективний представник українців у польському Соймі, невтомний оборонець українських справ на міжнародних форумах (завдяки їй Ліга Націй принаймні рго fogта звернула увагу на голодомор 1932—1933 pp.), блискучий публіцист, тонкий політик і далекоглядний спостерігач світових процесів, борець за демократичний політичний устрій, одна з перших відкритих критиків інтегрального націоналізму та фашизму, холоднокровний аналітик комунізму. Як же сталося, що навіть на Заході її ім'я мало знане, а в Україні невідоме?¹

Рудницька народилася 15 липня 1892 р. в Зборові на Тернопільщині. На схилі літ вона написала спомини зі свого дитинства та родинної історії; зібрала уцілілі в час еміграції статті й просила сина, щоб він видав їх. Так і не дочекалася. Померла Мілена Рудницька, самотня й розчарована, 29 березня 1976 р. в Мюнхені (Німеччина). Закордонні українці забули про її заслуги, а в Україні й не знали.

Рудницьку спіткала доля поміркованих політиків в екстремальні часи — не зрікшись своїх поглядів та не бажаючи опуститися до політичної лайки, вона не зуміла втримати своїх прихильників.

Девізом життя Рудницької можна вважати вислів з її листа до Софії Русової від 12 липня 1931 р.: “Ви знаєте, Достойна, Дорога Пані, що я маю сміливість казати людям те, що думаю, що я ніколи не вагаюся робити собі ворогів, якщо цього вимагає моя внутрішня правда”².

З такою внутрішньою настановою жити нелегко.

Рудницька була серед першої горстки дівчат, які пройшли повну гімназійну програму, та одною з небагатьох галичанок із закінченою вищою освітою. Ці жінки прагнули узгодити й

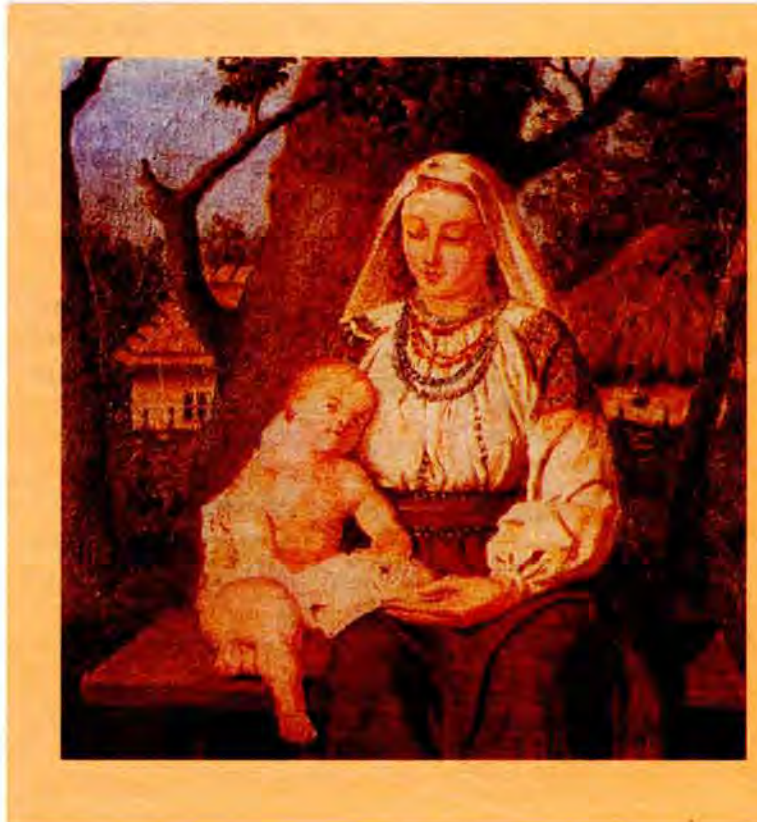

гармонізувати материнський інстинкт — що часто обмежував і підривав потреби жіночої емансипації — з професійною та громадською працею. Це намагання неминуче й відчутно боляче врзалося в їхнє життя. Справа була не просто в кар'єрі — її можна було зректися. Покоління Рудницької, виховане з глибоким почуттям відповідальності перед народом, вважало громадську працю своїм обов'язком, органічним продовженням того ж материнства. Чоловіки ж, яких причаровували інтелігентність і допеч, підсвідомо припускали, що дитина має задовольнити усі амбіції жінки. Одна з перших статей Рудницької — роздуми про труднощі поєднання материнства і громадської праці. Цей конфлікт роздирає її впродовж цілого життя: почуття вини перед сином переслідує Мілену — вона постійно картає себе за те, що не присвячує своєму “Іванкові” належної уваги (синові було тоді 12 років): “Навіть Іванчик відійшов десь на другий чи, може, десятий план. Бідна дитина у віці, в котрім мене найбільше потребує, полишена сама собі — цілими тижнями, а то й місяцями, сам дома”³.

У листі до Софії Русової від 20 квітня 1930 р., обговорюючи справи міжнародного представництва України в жіночих організаціях та свою працю в Соїмі, М. Рудницька зізнавалася, що не раз задумувалася над одним пасажем із її писань: “...Мимоволі виникало питання, — писала Русова, — чи мала я право захоплюватись політичною діяльністю, коли вона мала неминуче привести до руїни родинного спокою. І життя моє постійно калічилося суперечкою між цими двома обов'язками: родина, діти, чоловік — всіх я їх кохала; а з другого боку — громада, рідний край. Нікому з жінок не бажаю такого роздвоєння, бо з цього виходить і погана праця і страшна драма в серці”.

Ці слова часто зринали в пам'яті Рудницької. Вона відповідала Русовій контраргументом: “Я не вповні погоджуюся з останнім реченням. Чи не думаєте, що таке роздвоєння, таке завішення поміж двома життєвими сферами, двома протилежними інтересами збагачує нас та робить наше життя цінним і цікавим? Знаю лиш одно, що я однаково не могла б жити і без громадської праці, і без дитини, без особистого щастя”⁴.

Мілена Рудницька, на відміну від інших громадських активісток свого покоління, зрозуміла, що жіноча участь у громадській науковій та політичній праці вимагає усвідомлення фемінізму. Саме фемінізму в значенні намагання жінок, не міняючи свого власного автономного “Я”, брати участь у всіх проявах людського життя. У зв'язку з тим, що на початку XX ст. фемінізм ідентифікувався з політичним радикалізмом та сексуальною розкутістю, від нього відмахувалися навіть найактивніші діячки жіночих організацій.

Юліан Панкевич

Селянка — мадонна

В ОБОРОНІ НАЦІОНАЛЬНИХ ПРАВ

¹ Значно збагачена збірка, яка включає майже повний доробок публіцистичних статей та промов, вийшла за редакцією Марти Богачевської-Хомяк, Ярослава Пеленського та Мирослави Дядюк. Мілена Рудницька: Статті. Листи. Документи. Львів, 1998. Про Рудницьку в контексті жіночого руху див. також: Марта Богачевська-Хомяк. Білим по білому: Жінки в громадському житті України. 1884–1939. К., 1995. У цій статті я стараюсь подати децю імпресіоністичний портрет Мілени Рудницької, використовуючи листування, яке мені раніше не було доступне. Дякую Мирославі Дядюк за виявлення нового матеріалу.

² ЦДАВОВУ. Ф. 3889. Оп. 2. Спр. 23. Арк. 160. Лист від 12 липня 1931 р.

³ Там само.

⁴ Там само. Арк. 158–159. Лист до Софії Русової від 20 квітня 1930 р. М. Рудницька цитує попередні слова С. Русової у тому ж листі.

⁵ Там само. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 155. Лист від 20 жовтня 1929 р.

⁶ Там само. Оп. 2. Спр. 23. Арк. 193–194. Лист від 20 липня 1937 р.

⁷ Там само. Арк. 167–168. Лист від 26 лютого 1931 р.

⁸ Там само.

М. Рудницька натомість була феміністкою, розуміючи, що рано чи пізно у політові, науковцеві чи громадському діячеві побачать саме “жінку” — крізь призму маскулінних поглядів. Вона співпрацювала з чоловіками як рівна з рівними, без реверансів у бік більшого знання чи практики в мужчин, що так болісно вражають сучасника у листуванні деяких чільних жінок із чоловіками. Її тон у спілкуванні з провідними політиками — дружній, рівний, без поклоніння.

Важливий етап у житті Рудницької — її діяльність на “жіночій ниві”, але вона не бачила в цій праці другорядності чи аполітизму. Навпаки, жінка мала право на самовизначення, на артикуляцію своїх прав, їй не годилося бути відлунням візії жінки в мужеській формуляції. Мілена Рудницька — одна із головних творців Союзу Українок. Завдяки її діяльності він перетворився з горстки необ’єднаних окремих жіночих гуртків на могутню організацію з політичною силою: “Наша організація цікавиться головню питанням жіночим, бо національне громадянське освідмлення широких жіночих мас, їх організація, піднесення їх освіти і добробуту — це ж цілі нашого Союзу”⁵.

Українки завжди намагалися відкрити вікно у світ через міжнародні жіночі організації. З цією метою 1918 р. в Кам’янці-Подільському створено Українську Національну Жіночу Раду. Трохи згодом ця Рада стала еміграційною організацією. Українська Жіноча Рада виявилася заслабкою, тож Рудницька просувала створення Всесвітнього Союзу Українок. У листі до Софії Русової вона писала: “...В нас з початком осені має бути загальний з’їзд Союзу Українок і ось я страшенно хотіла би сполучити його з засіданням Ради Всесвітнього Союзу Українок. В Галичині перебуває тепер перша заступниця голови Союзу Українок Америки пані (Олена) Шторгин. З Волині приїхала би (Параскевія) Багринівська, може Буковина і Підкарпаття теж прислали би делегаток. З еміграції потрібні Ви і п. (Зінаїда) Мірна”⁶.

Союз Українок був гордістю Рудницької: вона стала на чолі мобілізації жінок у громадській, а особливо в політичній праці. Ця сила заявила про себе у виборах 1928 р., та найпаче в організації Жіночого Конгресу 1934 р., який відзначав 50-ліття першого жіночого з’їзду, скликаного ще однією не належно оціненою жінкою — Наталією Кобринською. То був справді тріумф зорганізованого Союзу Українок. Жінки продемонстрували політичну зрілість, провели Конгрес через рік голодомору 1932–1933 рр. в Україні, що мало сильний політичний відгомін.

М. Рудницька при організації Конгресу виявилася на вершині свого дипломатичного хисту⁷, і завдяки їй тільки Союз Українок, з усіх угруповань у Галичині, не розбився на політичні уламки, що сталося з усіма українськими партіями. Та цей великий здобуток був постійно загрожений не тільки польською владою, а й власними українськими, навіть жіночими, “приятелями”.

А надто Рудницьку турбувало те, що Олена Кисілевська, одна із найвпливовіших жінок Галичини, намагалася скерувати Союз Українок у визначеному однопартійному напрямі⁸.

Проникнення партійних сил у жіночі організації тривало й після Другої світової війни, коли Рудницьку усунено від політичного активу українських громад за кордоном.

Рудницька — насамперед політик. Але тому, що вона жінка, і тому, що вона зуміла зорганізувати половину галицького населення, тобто жінок, ми зараховуємо її до жіночого, а не загального пантеону.

Мілена Рудницька завжди бачила Україну як суцільну політичну одиницю. Вона свідомо сприймала польський і більшовицький режими як тимчасових найманців, яких треба оперативно побороти. Це яскраво проявляється в організації нею участі українських представниць у міжнародних конгресах: вона детально пояснює, з ким і як зустрічатися і які аргументи матимуть найсильніший вплив.

Методи роботи М. Рудницька вибирала уважно, але мета її була завжди ясною — незалежна самостійна соборна демократична Україна. У своєму житті Рудницька не відокремлювала політичної праці від громадської. Для неї громадська праця — це активне сприяння народним масам перетворитися на свідомі та ефективні самоорганізації, на базі яких проводитиметься результативна політична робота. Союз Українок в Галичині став такою організацією, за допомогою якої Мілену Рудницьку обрано 1928 р. до Сойму, а Олену Кисілевську — до Сенату. Рудницька завжди мала власну думку і не піддавалася намаганням різних ідеологічних сил підпорядкувати себе тій чи іншій партії.

Використовуючи особисті контакти, налагоджені на міжнародних жіночих з'їздах, Рудницька час від часу пробивається до можновладців: "Поза працею, працею без упину, працею незвичайно відповідальною, яка абсорбує всі думки і виснажує всі сили — нема в мене часу на ніщо інше. Ця праця розрослася в останніх часах понад мою голову, переходить вже майже мої сили. Взялася я до неї у відносинах крайньо невідрадних. З одного боку — терор і безправство, з другого — зневіра серед власних рядів. Наш провід заломався тоді, коли повинен був виявити найбільше непохитності, сили і характерності. І в такий момент, майже одна проти всіх, я зачала вести закордонну акцію. Сьогодні є з неї висліди, навіть дуже поважні, є вже також зміна настроїв у моїх товаришів, які зачинають розуміти промахи, зроблені в останніх місяцях"⁹.

У 1920-х роках, коли в Галичині ще були популярні так звані радянофільські тенденції, Рудницька противилася будь-якій співпраці з УРСР. Вона дивувалася, як дехто міг припускати, що з націонал-комунізму таки може вийти Україна. Досвід "перших советів" 1939 р. тільки підтвердив це переконання*.

Але проти Рудницької також виступали так звані націоналісти. Хоч Коновалець був близьким приятелем М. Рудницької, вона вважала, що збройна підпільна боротьба проти поляків нищить українську молодь. Польська антиукраїнська політика, яка обмежувала доступ до вищої освіти, унеможливлювала нормальний розвиток української громади. З іншого боку, українська молодь, вихована в дусі патріотизму та на свіжих традиціях визвольних змагань, ішла в підпілля, замикаючи собі шлях до дальшого розвитку, а то й до дальшого життя. В Соймі у Варшаві Мілена Рудницька боронила українських школярів та студентів, що противилися полякам, а у Львові вболівала над тим, чи взагалі буде нове покоління справді освічених молодих українців. Союз Українок з великими труднощами виборів дозвіл від польського уряду провести з'їзд 1934 р. за умови, що там не буде антипольських виступів.

Молодь, порушивши попередню домовленість, мало не зірвала останній день Конгресу. В пориві патріотизму Русова відкрито схвалила політичну антипольську демонстрацію молоді. Даймо слово Рудницькій: «Маю я до Вас, Дорога Пані, ще деякі справи більш особисті, вже не як голова Союзу Українок, а як близька Вам людина. Не можу скрити перед Вами, що Ваше відношення до мене в деяких моментах мене дуже

⁹ ЦДАВОВУ, Ф. 3889.
Оп. 2. Спр. 23. Арх. 160.

* Дя річі, книга Рудницької "Західна Україна під більшовиками, 1939—1941" (перший наклад звищили радянські власті, друге видання здійснено в Нью-Йорку 1958 р.) досі не втратила своєї історичної цінності. На початку 1950 р. Рудницька намагалася організувати збирання записів про голодомор.

В ОБОРОНІ НАЦІОНАЛЬНИХ ПРАВ

боліло і я вважаю його несправедливим і кривдячим мене. Найбільше мене боліло, що Ви в цьому конфлікті, який виник останнього дня Конгресу з молоддю, зовсім не старалися зрозуміти важкого становища президії і мене, як голови Союзу Українок. Хіба ж Ви не могли зрозуміти, які зобов'язання взяв на себе Союз Українок перед владою за дозвіл на Конгрес та яка страшenna відповідальність тяжіла на мені за долю нашої організації, якої корисну працю Ви самі могли перевірити і оцінити. Коли б я не була з місця зліквідувала цієї дівачької авантюри, яку зробили націоналістки, я була би наразила не тільки Конгрес, але й цілий Союз Українок з усіма філіями і кружками... А Ви, стара громадська діячка — не зорієнтувалися в чому річ і написали в записнику однієї з наших членок: "Я жалію, що з Конгресу прогнано молодь!" Невже я не заслужила собі на те, щоби ви мали до мене довір'я, щоби Ви могли бути глибоко переконані, що моя поведінка є правильна, що вона подиктована добром товариства? Чим я заслужила собі в Вас, що Ви підозрівали мене в недостатці патріотизму — або громадського поведіння з молоддю — або в недостатці реального замислу і знання галицьких політичних умов?»¹⁰

¹⁰ ЦДАВОВУ, Ф. 3889.
Он. 2, Спр. 12.
Арк. 171–173. Лист
до Русовой
від 26 липня 1934 р.

Боляче було те, що після Жіночого Конгресу Українське Народно-демократичне Об'єднання — політичне середовище, з яким Мілена Рудницька тісно співпрацювала — вирішило на домагання поляків не висувати її кандидатури до Сойму. Такий перебіг подій видаватиметься справді дивним для будь-кого, хто перегляне успішну працю Рудницької і в Соймі, і в Лізі Націй, і в Комітеті Національностей, і серед безлічі міжнародних конгресів.

Без перебільшення можна сказати, що Рудницька була чи не найяскравішою постаттю в українській закордонній справі міжвоєнного періоду. Найточнішим мірилом її успіхів є, власне, опозиція польського уряду до продовження політичної праці Рудницької. Її виважений раціональний підхід до цілої низки проблем, які стояли перед українцями в міжвоєнний період, мав найбільше шансів на успіх. Тому проти Рудницької виступали поляки, а згодом і більшовики. І хоч українські політичні діячі не допустили поновлення кандидатури Рудницької до Сойму, вона продовжувала свою політичну працю, де тільки могла. Вона зуміла відстояти Союз Українок, незважаючи на безперервні намагання творити альтернативні жіночі організації з тим чи іншим політичним забарвленням. І в 1930-х, і в 1940-х роках Рудницька активно обстоювала свої позиції. Особливо важливою була її роль у творенні так званого Контактного Комітету. Це була остання спроба поміркованих українських партій сконсолідувати свої сили, щоб боронити права українців.

Рудницька гостро виступала проти всякого авторитарного режиму. Однією з перших засуджувала політичний тоталітаризм, усі форми фашизму, а після особистої зустрічі з Генералісимусом Беніто Муссоліні написала дуже критичну статтю, спрямовану проти "італійського експерименту".

Так само гостро виступала проти проявів авторитаризму в українській громаді. Після Другої світової війни висловила думку, що ті українські громадські та політичні діячі, які навіть з оправданих міркувань оборони населення співпрацювали з німцями, не повинні обіймати будь-які чільні посади в діаспорних організаціях. Ця думка не була популярною.

Після війни Рудницька змогла відновити свої зв'язки з Червоним Хрестом, переїхала до Австрії, але українська діаспора вже не бачила її як політичного діяча.

У США Рудницька ще пробувала оживити свої зв'язки з жіночими організаціями, намагалася якось відновити "свій" Союз. Але українські діаспорні політики не приймали її. Навіть її план збирання споминів очевидців про голод 1932—1933 рр. не знайшов належної підтримки.

На схилі літ Мілена Рудницька стала переконаною католичкою. Вона написала декілька праць на релігійні теми¹¹ та допомагала в діяльності католицької церкви. Коли Микита Хрущов у лютому 1963 р. звільнив голову Української греко-католицької церкви митрополита, згодом кардинала, Йосипа Сліпого, Рудницька одною з перших привітала страдника й активно сприяла популяризації його життя. Її "Невидимі стигмати" — одна з кращих праць про Сліпого.

¹¹ *Дон Боско. Людина. Педагог. Сяйми. Рим, 1963; Невидимі стигмати. Рим, 1970.*

Не все закінчується зі смертю головних осіб. Україна 1991 р. знову стала складовою частиною світової спільноти, а Національна Рада Жінок України поновила своє членство у Міжнародній Раді Жінок. Самостійна Україна має своїх парламентаристок, а Українська греко-католицька церква переможно вийшла з катакомб. Прах Рудницької повернувся на львівський Личаківський цвинтар у тріумфальному поході відновленого Союзу Українок.

Марта Богачевська-Хомяк

ЗІНАЇДА МІРНА

Є жіночі долі, за якими можна вивчати історію української держави. Зінаїда Мірна належала саме до тих Великих, за визначенням Мілени Рудницької, громадянок. Вона зросла як особистість в українському жіночому русі, сформувалася як лідер, пройшла досвід політичної діяльності в Центральній Раді, усвідомила цінність ідеї єдності та солідарності жінок, зорганізувала жінок в еміграції, дала їм почуття вартісності і, виконавши свою високу громадянську та людську місію, довела своїм життям силу жінки у формуванні української держави, в українській історії.

Історія жінок та жіночі долі важко даються до опису через обмежене коло джерел. Жінки прагнули працювати, але мало що писали про свою діяльність. Такою була й Зінаїда Мірна. Тільки спомини близьких людей, таких як Мілена Рудницька, Катерина Антонович, Галина Лашенко (надруковані, на жаль, лише в закордонних виданнях), та ще скупі архівні матеріали й публікації періодичних видань першої чверті XX ст. дали змогу з великими труднощами реконструювати життєвий шлях Зінаїди Мірної.

Івга Лоська, що співпрацювала з нею в Українському Жіночому Союзі (Прага), написала: “12 жовтня 1878 р. в м. Гродно, тодішньої Чернігівської губернії, народилась відома діячка жіночого руху — Зінаїда Мірна”¹.

Дівоче прізвище Зінаїди Мірної — Хільчевська, однак про саму родину нам нічого не відомо. В середовищі української інтелігенції існувала думка, що Зінаїда мала польське походження. Про це згадували Віктор Приходько, який тривалий час проживав у родині Мірних, та професор Борис Мартос, дружина якого, Марія Юріївна, співпрацювала з З. Мірною. “Чув я, що вона до того часу, як вийшла заміж, була католичкою і полькою, — писав Б. Мартос у листі до Галини Лашенко, яка готувала спогади про Зінаїду Ва-

силівну, — ім'я її правдоподібно було Болеслава. Я не раз чув, як Іван Іванович Мірний казав до неї Больця”².

Можливо, остаточно утвердив її як українку шлюб з Іваном Мірним, хлопцем із інтелігентної, заможної родини з глибинними українськими традиціями. Шлюб цей був з любові, яку обоє пронесли через усе життя. Попри його освіту, інтелігентність, чемність у поведженні, відчувалося, як згадували оточуючі, що сильніша індивідуальність якраз вона, а не він. Але ніколи дружина не давила його силою своєї індивідуальності, в їхніх стосунках була рівність. “Спостерігаючи їх відносини в празький період життя, себто багато років пізніше, — писала Г. Лащенко, — я мала враження, що Зінаїда Мірна не тільки любила Івана Івановича, але ставилася до нього з якимось особливим пієтетом. Зі свого боку Іван Іванович ставився до неї з великою пошаною і ніжністю”³.

“Видно, що кожне питання дебатовалося ними наперед разом, що в тих розмовах складалися всі їхні погляди на життя, на людей, на справу. Ставши твердо на УНРівські позиції, вони гаряче їх відстоювали”⁴.

Все довге спільне їхнє життя було пов'язане з українською справою. Вони завжди стояли в центрі нашого національного руху. Ніколи не обмежувалися засіданнями й участю в дебатах, а завжди охоче й сумлінно виконували найрізноманітніші доручення.

У середовищі київської громади Зінаїда Мірна з'явилася вперше 1910 р. Про це згадувала Катерина Антонович, яка була членом управи Українського клубу і через організацію вечорів прагнула залучити щораз більше жінок до співпраці. Саме з цього приводу вона завітала до Зінаїди Мірної, щоб запросити до Українського клубу: “Відчинила двері вона сама. Зробила на мене надзвичайне враження. Це тоді була дуже гарна жінка високого росту, із світлим рожевим обличчям, з великою чорною косою, що мов чорна корона лежала на її гарній голові”⁵.

Приїхавши до Києва, Зінаїда Мірна не могла стояти осторонь громадського життя. Її активна вдача потребувала діяльності. Для Зінаїди Мірної ніколи не було дилеми: українська справа чи жіноче питання. Вона ніколи не вагалася перед вибором “націоналізм чи фемінізм”, а вміла гармонійно їх поєднувати у своїй громадській діяльності.

Надзвичайно швидко в Києві вона входить у товариські стосунки із Софією Русовою, Людмилою Старицькою-Черняхівською, Любов'ю Яновською, Марією Ішуніною та стає активним членом Українського клубу. Але й проблеми жінок, захист їхніх прав не залишаються без уваги Зінаїди Василівни. Від 1910 р. й аж до 1917 р. вона — одна із активних членкинь впливового і великого Київського товариства оборони жінок, яке визначало головним напрямом своєї діяльності боротьбу з торгівлею жінками та проституцією.

Бажання розвивати теоретичні питання освіти дітей привели Зінаїду Мірну до Київського товариства народних дитячих садків, де вона проводила значну роботу з поширення традицій українського народу, української книжки. “Пішла я туди працювати, — згадувала З. Мірна, — з єдиною метою — вводити українську книжку між читачів... Тоді в українстві боролися дві течії: одні думали, що краще ігнорувати московську освіту, московську книжку, другі вважали, що краще йти на компроміс — використовувати московську школу, книжки на чужих мовах, бо всяка наука розбуджує свідомість і тим самим і свідомість національну. Як важко було працювати, свідчить такий факт: на педагогічній виставці товариства в 1910 р. хоч і дозволили врешті улаштувати український відділ, але для цього з кількох величезних залів цілої виставки

¹ Лащенко Г. Зінаїда Мірна. Наше життя. Нью-Йорк. 1966, Січень. С. 39.

² Там само. С. 40.

³ Там само. С. 39.

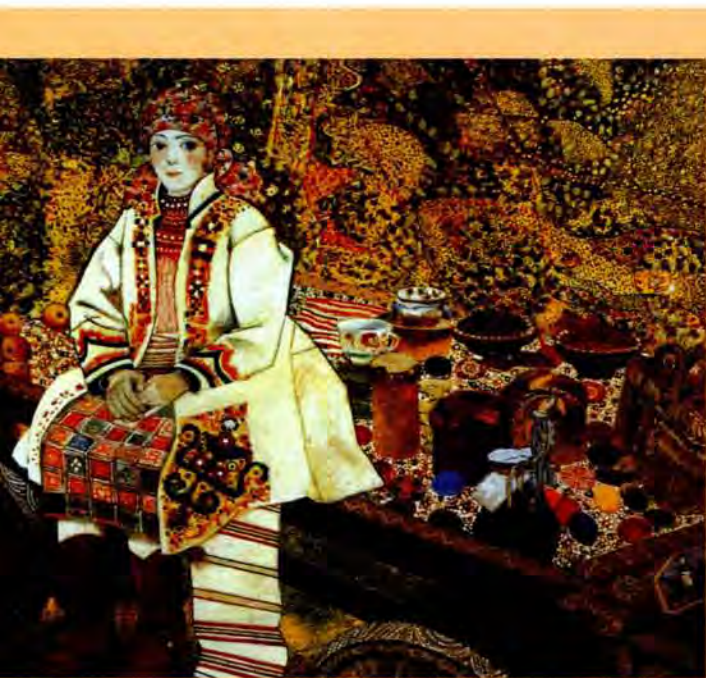
⁴ Шудьгин О. Блаженні чисті серцем (Пам'яті І. Мірного) // Тризуб. 1938. № 11. С. 7.

⁵ Антонович К. Зінаїда Мірна. Наше життя. Нью-Йорк. 1955. Листопад — серпень. С. 3.

В ОБОРОНІ НАЦІОНАЛЬНИХ ПРАВ

⁶ Мірна З. *Жіночий рух на Великій Україні*. Жінка, 1937. № 8–9. С. 6.

Віктор Зарецький

Солдатка

⁷ ЦДІАВК. Ф. 442. Оп. 636, Спр. 647. Ч. 9. Арх. 7; Рада, 1914. 14 січня. № 10. С. 3.

⁸ Смоляр Л. О. *Минуле заради майбутнього*. Одеса, 1998. С. 199.

⁹ *Наше життя*. Нью-Йорк, 1966. Лютий. С. 31.

дали один стіл площини двох метрів. А решта займали експонати російських дитячих садків, які існували в Києві для дітей української національності, наче б це було не в Києві...”⁶

Не залишалася Зінаїда Мірна і осторонь діяльності недільних шкіл, де на той час мало було українських книг. “Втім, уже у ті далекі часи, —

згадувала Мілена Рудницька, — Зінаїда Мірна знаходила добрі українські книжки для своїх слухачок, бо ставилась до кожного українського твору з повагою і любов'ю. Зате вона скаржилася, що українці якось мало дбали про те, щоб вводити книжку в освітні товариства. Вона сіяла зерна національної свідомості серед зросійщеного населення Києва”.

Коли 1913 р. у Києві створюється Київське Жіноче Загальне Зібрання, Зінаїда Мірна стає його членкинею. Товариство об'єднувало “цвіт ліберального київського жіноцтва” і прагнуло піднести жінку, підготувати її до громадського, а головне — політичного життя. Багато-національний склад Жіночого Загального Зібрання не завадив спільній праці жінок, і Зінаїда Мірна разом із Софією Русовою, Вірою Клячкіною та Любов'ю Яновською були обрані до Ради Старшин товариства⁷.

У часи Першої світової війни знадобилася фельдшерська освіта Зінаїди Мірної. Вона — серед організаторів спеціальної комісії для вирішення проблем, пов'язаних з війною, що розгорнула свою діяльність при Київському товаристві оборони жінок (серпень 1914 р.)⁸. А коли при Українському клубі був улаштований шпиталь для поранених

воjakів-українців, то там працювала і З. Мірна.

Її надзвичайна енергія та порядність виявилися в роботі Допомогового комітету опіки над утікачами, який від 1915 р. існував як “Товариство допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від війни”. До його складу ввійшло багато жінок, зокрема Людмила Старицька-Черняхівська, Наталя Дорошенко, Любов Шульгіна, її донька Надія, Марія Ішуніна, що була секретаркою, Надія Ішук-Ішуніна, на яких, головним чином, і лежала вся праця. Зінаїда Мірна, згадувала Надія Ішук, “проводила всю фінансову справу діяльності товариства. Була дуже точна і з нею було дуже приємно мати справу”⁹.

Коли сьогодні жінкам дорікають, що вони не можуть спільно працювати, що фемінізм, жіноча солідарність не притаманні українському суспільству, то історичні документи дають нам протилежні приклади.

Праця в “Товаристві допомоги населенню Півдня Росії” зблизила українських громадських діячок Києва з діячками Західної України, допомогла налагодити з ними тісний контакт. І ґрунт тієї спільної праці наддніпрянок та галичанок, закладений у часи “Першого вінка”, відроджений у роки Першої світової війни, ніколи вже не порушувався.

І саме Зінаїді Василівні Мірній належала особлива роль у формуванні жіночої солідарності різних частин України.

Від перших днів формування Центральної Ради жінки активно залучилися до державотворчого процесу. Велику роботу проводили вони з організації різноманітних з'їздів, конференцій, зустрічали делегатів, займалися їх розселенням, харчуванням. На долю Зінаїди Мірної випала підготовка Всеукраїнського Національного Конгресу та влаштування "Дня Національного Фонду". До обрання нового складу Центральної Ради Зінаїда Мірна працювала представницею українських організацій м. Києва, а від квітня 1917 р. вона — делегатка від Всеукраїнського Національного Конгресу (8 квітня Конгрес обрав новий склад Центральної Ради, до якого увійшло 118 осіб, серед них 11 жінок). Їй доручалося діловодство у фінансовому відділі Центральної Ради, а коли в червні 1917 р. створювалася Мала Рада, то Зінаїда Мірна і Людмила Старицька-Черняхівська були обрані до її складу.

У серпні 1917 р. Зінаїда Мірна очолила Комітет при "Товаристві допомоги населенню України, що постраждало від війни".

1919 р., під час переїзду УНР до Кам'янця-Подільського, Зінаїда Мірна входить до кола демократичних жінок, які обстоювали ідею створення такої жіночої організації, яка стала би центром єднання всього жіноцтва України. А невдовзі, передбачаючи сумні перспективи УНР та не бажаючи розпорошення власних сил по цілій Європі, жінки заснували в Кам'янці-Подільському Українську Національну Жіночу Раду (УНЖР) на чолі з Софією Русовою. До правління Ради однією із чотирьох заступниць голови обрана була і Зінаїда Мірна (разом із Марією Грушевською, Константиною Малицькою, Людмилою Старицькою-Черняхівською).

З виїздом Центральної Ради з України будь-яка праця на окупованій землі була вже неможлива, і через те УНЖР всю свою увагу зосередила на діяльності за кордоном. Комітет Ради звернувся до всіх великих осередків українського жіноцтва на еміграції з пропозицією утворити філії Ради. Головним центром УНЖР стала Празька філія. Вона була міцним ядром, навколо якого єдналися українське жіноцтво аж до Другої світової війни¹⁰.

Зінаїді Мірній належить вагома роль в об'єднанні українських жінок на еміграції та збереженні тих традицій українського жіночого руху, які були закладені десятиріччями попередньої праці на батьківщині. Коли подружжя Мірних 1920 р. виїхало до Німеччини, Зінаїда Василівна відразу приєдналася до громадської праці українців і стала засновницею та головою Берлінської філії УНЖР (1920—1923). Вона зав'язала відносини з німецькою Національною Радою та німецькою Лігою миру і свободи. Заходами Берлінської філії УНЖР влаштовувалися лекції, вечірки, доповіді. Вдалося налагодити стосунки зі Шведським Червоним Хрестом, який надсилав допомогу українській еміграції. Крім того, як згадувала Катерина Антонович, членкині філії допомагали українським студентам, а з ініціативи З. Мірної організували студентську спілку. Студенти визнавали роль Зінаїди Мірної у формуванні спілки і з вдячністю обрали її почесним членом¹¹.

1924 р. подружжя Мірних переїхало до Праги. З усіх країн Західної та Центральної Європи найбільш сприятливі умови для українців утворилися в Чехословаччині, і ця країна на чверть століття стала центром української еміграції.

¹⁰ Конюшенко Х. Українська Національна Рада (на маргінесі припинення). *Нова змита*. 1937, № 12—14, с. 2—3.

¹¹ Антонович К. Зінаїда Мірна. *с. 1.*

В ОБОРОНІ НАЦІОНАЛЬНИХ ПРАВ

У Празі Зінаїда Василівна одразу вступила до Українського Жіночого Союзу (УЖС), який з ініціативи групи жінок на чолі з Ольгою Галаган було засновано 12 червня 1923 р. Втім незабаром після приїзду до Праги, завдяки своїм організаційним здібностям та вмінню залучати до праці людей, головою УЖС стала З. Мірна. Від кінця 1928 р. вона незмінно лишалася на цій посаді аж до 1939 р., коли за німецької окупації гітлерівська влада заборонила УЖС¹².

¹² Головою УЖС на початку була О. Галаган, у 1924–1925 рр. — Зінаїда Мірна, а 1926–1927 рр. головування взяла М. Омелченко, 1928 р. керувала Н. Сірополкова, а від кінця 1928 р. аж до ліквідації Союзу (1939 р.) знову головою була З. Мірна.

Саме Зінаїді Мірній належить заслуга розвитку УЖС у Празі, який став у міжвоєнний період найсильнішим центром українських жінок еміграції. Вона вміла дати усьому лад. Була громадською діячкою в найкращому розумінні цього слова: спокійна, при тому енергійна, наділена неабияким організаційним талантом.

1928 р. за ініціативою Зінаїди Василівни УЖС відкрив майстерню українських вишивок, що мала надавати допомогу своїм немаєтним членкиням та робити важливу справу української пропаганди. Майстерня Союзу допомагала в організації українських виставок у Празі, Чикаго і Нью-Йорку. За результатами виставки у Празі УЖС дістав диплом від чеського уряду¹³.

¹³ Антонович К. Зінаїда Мірна. С. 4.

1933 р. без жодної сторонньої підтримки Жіночий Союз зорганізував у Празі власну їдальню, яка від початку стала досить важливим осередком і культурного життя українців.

1938 р. Зінаїда Мірна разом з Ганною Чикаленко-Келлер звернула увагу жінок на те, що українська еміграція дуже мало знайомила чужинців зі своєю літературою. «У перекладах на французьку мову, — писала З. Мірна, — ми маємо переклади лише Ганни Чикаленко в швейцарському журналі “La quinzaine artistique et litterature”. Ми мусимо упорядкувати справу перекладів, внести в цю справу певний доцільний план. Далі мусимо відшукати таких видавців, яких можна було б зацікавити нашими літературними творами. Хіба ж це не наш обов'язок по-знайомити чужинців з творами наших письменників?»¹⁴.

¹⁴ Чикаленко-Келлер Г., Мірна З. Нагальна справа. Тризуб, 1938, № 32–33, С. 10–11.

Домоглася вона представництва УЖС в Чеській Національній Раді — найбільшій жіночій організації Чехословаччини, яку очолювала відома діячка жіночого руху, сенаторка Франтішка Пламінкова. У цій організації українки активно працювали у Комісії духовної свободи жінки, робили доповіді. Традиційними були зустрічі жінок двох народів під час Днів УНЖР, що проходили в Празі і на яких гості — чеські жінки — висловлювали свої почуття та погляди на українське питання.

Зінаїда Мірна бачила силу в міжнародному єднанні жінок і визнавала необхідність співпраці українок з міжнародними жіночими товариствами. УЖС приєднався до Чеської секції Ліги миру і свободи і, завдяки підтримці чешок, мав вагомі здобутки в поширенні української справи. Саме Ліга ухвалила протести проти процесу “Спільки визволення України”, “пацифікації” Галичини. Саме Зінаїда Мірна як голова УЖС увійшла до Комітету Ліги та головувала у Комісії для боротьби з наркоманією¹⁵. Союз підтримував зносини з чеським Товариством “Пань і Дівок”. Через чеські жіночі організації представниці Союзу передавали матеріали щодо української справи делегаткам міжнародних конгресів (про голод в Україні, про обмеження прав людини в Радянському Союзі тощо).

¹⁵ Український Жіночий Союз. / Нова хата, 1931, № 10, С. 7.

1929 р. за неабияких старань Зінаїди Мірної УЖС був прийнятий до Світового Жіночого Союзу в Женеві (Union mondiale de femmes). Вступ до цієї впливової міжнародної організації сприяв розвитку кон-

тактів українок з жіночими організаціями інших народів, поширенню інформації про Україну та українську справу. Представниці УЖС брали участь у міжнародних з'їздах у Франції, США, Канаді¹⁶. Делегаткою від УЖС на VI Інтернаціональному конгресі Ліги миру і свободи (Прага, серпень 1929 р.) була Зінаїда Мірна. Разом з Софією Русовою вона організувала у дні роботи Конгресу спеціальну виставку робіт українських художників і зустріч українських делегаток.

Згідно з постановою Українського Жіночого Конгресу 12–14 жовтня 1937 р. у Львові відбулася нарада представниць українського зорганізованого жіноцтва Галичини, Волині, політичної еміграції з Великої України, США для об'єднання в один Всесвітній Союз Українок (ВСУ). На цю нараду була запрошена з Праги Зінаїда Мірна. Вона виступила з рефератом “Про стан українських жіночих організацій” та наголосила на важливості збереження єдності надпартійних жіночих організацій¹⁷. ВСУ мав плекати почуття єдності всіх частин нації, поділеної кордонами, та прагнути до консолідації всіх національних сил, бути речником інтересів українського народу в світі.

Зінаїда Мірна відома в нашій історії і як журналістка. Дописувала вона до “Літературно-наукового вісника”, “Жінки”, “Нової хати”, “Жіночої долі”, “Тризуба” та багатьох інших видань. Коли 1934 р. “Канадський голос” готував видання календаря, присвяченого праці українських жінок, то Зінаїда Мірна зголосилася підготувати аналітичну статтю “Визнання хатньої жіночої праці”.

Сила Зінаїди Мірної була не тільки в її таланті, інтелекті, а й у вдачі, яка не дозволяла їй пройти повз чуже горе, суспільні проблеми. Її внутрішня дисципліна, надзвичайна воля, обов'язковість та пунктуальність подиву гідні.

Особливу увагу приділяла Зінаїда Мірна товариству “Музей визвольної боротьби України у Празі”. Іван Іванович Мірний був його співзасновником, а Зінаїда Мірна якнайактивніше підтримувала всі акції чоловіка. Після смерті І. Мірного Зінаїда стала членом управи і скарбником. 1938 р. вона жертвує товариству бібліотеку покійного чоловіка, передає також архівні матеріали УНЖР¹⁸.

1 квітня 1950 р. Зінаїди Мірної не стало — не стало Великої Громадянки, що завжди думала не про себе, а про інших, про долю України.

¹⁶ З. М. Жіночі з'їзди Тризуб. 1927. № 25. С. 38.

¹⁷ Всесвітній Союз Українок. Жінка. 1937. № 21–22. С. 7.

¹⁸ Загальні збори товариства “Музей визвольної боротьби України у Празі” Тризуб. 1938. № 20. С. 6.

СЕНАТОРКА ОЛЕНА ЛЕВЧАНІВСЬКА З ВОЛИНІ

Першою і єдиною жінкою, яка представляла інтереси волинян у найвищому органі державного управління в міжвоєнний період, була Олена Карпівна Левчанівська (Гродзінська). Народилася 21 січня 1881 р. у маєтку Городно на Волині. Гімназійний курс проходила вдома. Іспити на атестат зрілості склала в Петербурзі 1903 р., потім вступила на філологічний відділ Віденського університету. У зв'язку зі смертю батька змушена була перервати навчання і повернутися на Волинь. 1905 р. вийшла заміж і разом із чоловіком-студентом виїхала до Петербурга, а згодом переїхала до Москви, де закінчила історичний відділ на Вищих жіночих курсах. У 1908–1910 рр. була членом Української студентської громади в Петербурзі. О. Левчанівська до жодної партії не належала і взагалі не переносила партійництва¹.

Ще перед Першою світовою війною вона відкрила школу в рідному селі. Заняття проводились у залі родинного будинку Гродзінських. Офіційного дозволу в польської влади не брали через очевидність відмови. Навчання велось українською мовою. Більшість учнів були українці, кілька євреїв і поляків. У школі викладали математику, фізику, історію, географію, українську й російську мови. Вечорами організовували для дорослих читання творів Т. Шевченка, Л. Глібова, І. Котляревського, Марка Вовчка, М. Гоголя та статей з українського журналу «Маяк». До школи горнулися не лише діти, а й дорослі. Її відвідували близько 90 осіб. Влада звернула на це увагу і почала в селі будівництво нової школи, але Перша світова війна все знищила².

Після 1917 р. Олена Левчанівська протягом двох років жила в Житомирі, де разом із послом С. Підгірським та іншими заснувала Український клуб і працювала в культурно-просвітній організації «Просвіта». Наприкінці 1919 р. повернулася на Волинь. 1921 р. працювала в ковельській «Просвіті» і в Раді соціального

забезпечення. Згодом переїхала до Луцька, де в 1921 — 1922 рр. очолювала благодійну секцію «Просвіти».

1922 р. О. Левчанівська обрана до сенату Другої Речі Посполитої, стала членом комісії закордонних справ. На церемонії присяги сенаторка хотіла говорити українською мовою, але за протоколом змушена була присягати польською. На дебатах у сенаті вона не обмежувалася жіночим питанням, а захищала національні інтереси українців і білорусів.

Статус недоторканності члена сенату О. Левчанівська використовувала для таврування політики, що проводилася на західноукраїнських землях. «Замість того, щоб відбудувати наші зруйновані села, замість того, щоб допомогти нашим українським та білоруським селянам загосподаритися, — ви відібрали від нас нашу землю та посадили на ній своїх осадників, а за ті податки, під непомірним тягарем яких руйнується наше селянство, — ви будете фільварки для тих осадників у той час, коли наші селяни живуть ще в землянках. Замість того, щоб оточити опікою наш край, зруйнований світовою війною, — ви руйнуєте його до кінця, — зазначила вона, звертаючися до членів сенату в промові 28 липня 1924 р. — ...В ультраліберальній та ультратолерантній — як ви завжди кажете — демократичній польській республіці ви не хочете дати нам на одвічних наших землях... навіть права називатися українцями й молитися згідно з нашим сумлінням...»³

Сенаторка звинувачувала польський уряд у нехтуванні потреб українців, звертала увагу на брутальність поліції, фізичний і психологічний терор поляків щодо них. Її, як і інших членів Українського клубу, обурювало те, що таке ставлення до українців поступово закріплювалося законодавчо. Низка «кресових законів», ухвалених Сеймом і Радою міністрів Польщі 31 липня 1924 р., що стосувалися державної мови й мови органів державної адміністрації та місцевого самоврядування, реформ у галузі шкільництва, відкривала можливості для дискредитації й полонізації українців у Другій Речі Посполитій.

Якщо два перші закони передбачали незначні поступки для українців, то третій відзначався чіткою спрямованістю на остаточну ліквідацію національних шкіл. Згідно з законом, у всіх населених пунктах школи з польською й недержавною мовою навчання поступово об'єднувалися в одну⁴, де формально навчання мало проводитися двома мовами, а фактично велося польською. Наслідком дії цього закону стало різке скорочення кількості українських шкіл.

О. Левчанівська однією з перших членів парламенту на державному рівні вивчала та підняла питання про становище українського шкільництва. В одній зі своїх промов вона вказує, що у Східній Галичині перед Першою світовою війною на 65% українського населення було 1930 українських, 1872 польських і 385 двомовних (утраквістичних) початкових шкіл. За три роки польського панування 930 шкіл закрито або перетворено на школи з навчанням польською мовою. З 650 тис. українських дітей школу відвідують лише 300 тис., решта — відмовляються ходити до школи з чужою мовою навчання.

У Східній Галичині, де 65% українського населення, 54 державні та 39 приватних гімназій з польською мовою викладання і лише 5 — українських, а також 14 польських учительських семінарій і тільки два курси семінарії — у Львові й Перемишлі — для українців. На Волині, де 85 % українського населення, 494 школи, а на 11 % поляків — 600 польських шкіл; на Поліссі, де 700 тис. українців, діє лише 34 національні школи⁵.

³ Державний архів Волинської області. Ф. Р. 3190. Оп. 12. Спр. 19. Реферат "Життя і творчість Лесі Українки", прочитаний в 1930 — 1931 рр. Арк. 3.
⁴ Нова хата. 1936. № 15 — 16. С. 4, 10.

⁵ З трибуни: Промови українських послів і сенаторів у польських Сеймі і Сенаті. Львів: Луцьк; Холм; Берестя. 1925. С. 95.

⁶ Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921 — 1939*. Wrocław, 1979. S. 38 — 39.

⁷ *Роді наш красній...* В 3 т. Луцьк. 1996. Т. 1. С. 212.

Захист інтересів українців був головним у діяльності Олени Левчанівської. Вона разом з визнаними на той час лідерами українського жіночого руху Софією Русовою, Міленою Рудницькою, Оленою Кисілевською та іншими не раз гідно представляла українське жіноцтво на феміністичних з'їздах. Так, на одному з них, що відбувся в Римі у травні 1923 р., делегатки-українки О. Левчанівська, С. Русова, П. Зеленівська, М. Липовецька, Н. Онацька розповсюдили брошуру, складену англійською та французькою мовами, де яскраво відобразили становище українського народу в складі Другої Речі Посполитої. В ній — бажання звернути увагу світової громадськості «на ті надужиття, нагінки, неправди, знущання», яким піддавалися українці, а також прохання до жіноцтва світу надати їм моральну допомогу в справі політичного або принаймні культурного визволення народу. Цим українки поставили в дуже незручне становище присутніх на з'їзді польських жінок, примусивши їх давати роз'яснення за дії своєї держави.

Така діяльність була оцінена польською пресою, а згодом Варшавською прокуратурою згідно зі статтями 124 і 129 кримінального кодексу як антидержавна агітація. Президія Сенату доручила одному з польських сенаторів детально вивчити справу. Олену Левчанівську, проте, не взяли під слідство, найімовірніше, щоб не заплямувати авторитету польського парламенту перед міжнародною громадськістю.

Після закінчення сенаторських повноважень О. Левчанівська деякий час мешкала в Луцьку, а 1931 р. переїхала разом із дочкою Іриною в рідний маєток у с. Линів (тепер Локачинського району Волинської області). До нього належало 55 га землі, ліс, луки, хата, худоба. У вересні 1939 р. господарство перейшло у власність радянського сільського комітету. Колишнім господарям залишили тільки одну кімнату в будинку і корову. Родину позбавили всіх джерел доходу. О. Левчанівська стала найбіднішою в усьому селі і, захворівши, навіть не могла заплатити за ліки⁶. Її, незважаючи на стан здоров'я, 22 листопада 1939 р. викликали на допит до повітового центру (м. Горохів).

24 грудня після проведеного обшуку О. Левчанівську заарештували. Енкаведисти зовсім не цікавилися паперами чи книгами, лише забрали деякі цінні речі. Їй довелося оформляти власноручно протокол обшуку через неграмотність представників влади. Як непорозуміння сприйняли цей арешт рідні й знайомі Олени Карпівни.

У січні 1940 р. вона стала в'язнем луцької тюрми. Почався останній період її життя, який проліг через сталінські в'язниці. Сьогодні його досить складно відтворити. Ті скупі відомості, поодинокі листи, які знаходяться в особистому архіві її дочки — Ірини Олександрівни, свідчать про мужність і розважливість патріотки-волинянки. За неймовірно важких умов, хвора, вона знаходила у собі сили підтримувати товаришок по камері, вчила їх німецької й французької мов⁷. 24 квітня 1940 р. Олені Карпівні винесено смертний вирок.

Олена Левчанівська представляла волинське жіноцтво в Українській парламентській репрезентації у міжвоєнний період, мала реальні міцні зв'язки з міжнародними жіночими об'єднаннями — Міжнародною Лігою миру й свободи і Міжнародною Радою Жінок. Її голос на захист прав українців у складі Другої Речі Посполитої висловлював прагнення до незалежності українців, знаходив відгомін у діяльності західноукраїнських жіночих організацій, насамперед — Союзу Українок. Її освіченість, політичний досвід стали прикладом для наслідування.

⁶ Левчанівська О. Спогади при мазу. // Волинь, 1991, № 4, С. 139.

⁷ Там само. С. 140–141.

ОЛЬГА БАСАРАБ

Про Ольгу Басараб в Україні знають іще мало, значно менше, ніж серед українців за кордоном, де її ім'я носить Організація Українок Канади, де, далеко від Батьківщини, виходять присвячені їй науково-публіцистичні та художні твори. В Україні ж до завоювання незалежності, як відомо, історія фальсифікувалася, протягом десятиліть нам доводили, що патріотизм може бути лише радянським, а націоналіст — то найлютіший ворог українського народу. І ми не знали своїх героїв, тих, хто тіло й душу поклали за нашу свободу. Серед них і Ольга Басараб з Левицьких.

Народилась Ольга 1 вересня 1889 р. в с. Підгородді Рогатинського повіту на Станіславщині (нині Івано-Франківська область)¹. Батько Олі — отець Михайло Левицький — походив з духовного роду, що дав чимало визначних діячів в обох тогочасних частинах України — російській та австрійській. Її мати Савина також походила з відомого в Галичині священицького роду Стрільбицьких, до одруження вона працювала вчителькою в Рогатині.

Як пригадував брат Олі — Северин Левицький, їхні батьки дуже дбали про виховання дітей у релігійному та народолюбному дусі. “Крім того, — писав він, — батько гартував дітей фізично. Вони мусіли вправляти руханку, ходити босі по снігу, вчив їх плавати в Стирі, заправляв не пеститися, а бути твердими на біль і невігоди”².

Свою освіту Оля починала в німецькій школі монахинь у місті Вайсвассер (Шлеськ), куди батько відправив її разом зі старшою сестрою навчитися чужих мов та познайомитися з життям інших країн³.

Після закінчення цієї школи навчалася в Перемишлі в ліцеї, який називався “Інститут для українських дівчат”, де панувала атмосфера національно-патріотичного піднесення. Дівчина мріяла здобути університетську освіту, захоп-

В ОБОРОНІ НАЦІОНАЛЬНИХ ПРАВ

¹ Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі – ЦДАЛ). Ф. 866. Оп. 1. Спр. 1 (Закордонний паспорт Ольги Басараб); Родовід Ольги з Левицьких Басараб / Романюк П. Галицький меморандум. Львів, 1999. С. 222.

² Левицький Северин. Начерк життєпису Ольги з Левицьких Басарабової. Незабуття Ольги Басараб. Вінніпег, 1976. С. 25.

³ Там само.

⁴ Дялька Ярослав. Бачинський Роман. Жінка з легенди. Голос Опілля. 1993. 3 травня.

⁵ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛЮ). Ф. 1. Оп. 36. Спр. 15 а. Арк. 30 – 32.

лювалася іноземними мовами, літературою, читала вже латинську літературу в оригіналах, але доля розпорядилася інакше.

Безхмарне дитинство для Олі закінчилося рано. Коли їй ішов 13-й рік, помер батько, на 14-му – улюблений дідусь Стрільбицький, на 15-му – мама. Почалося гірке сирітство. Мусила працювати, читала лекції в школі, щоб заробляти на життя. Але жадоба знань була величезною, і на рештки батьківської спадщини вона поїхала вчитися до Відня, де закінчила однорічні торгові курси при торговельній академії (Гандельс-Академі), навчалася на медичному факультеті Віденського університету. У Відні було чимало різних українських організацій, в яких Оля брала найактивнішу участь. Це й Союз Українок, і Червоний Хрест, і студентське товариство “Січ”, куди входили відомі вже тоді політичні діячі – студенти Віденського університету: Дмитро Донцов, Остап Грицай, Никифор Гірняк та інші. Українська молодь у ті роки шукала своє місце в суспільно-політичному житті, свій шлях боротьби за незалежну Україну, відходячи від модних соціальних гасел і переходячи на платформу ідей національної революції⁴.

Повернувшись до Галичини, Ольга попервах учителювала в торговельній школі в Тернополі, а потім до самого початку світової війни служила в Земельному іпотечному банку у Львові⁵. Багато часу віддавала громадським справам. Працювала в бібліотеці “Жіноча громада”, в “Просвіті”, закінчила курси Червоного Хреста, організувала дівочу дружину в “Пласті”. Вона була серед організаторів першої жіночої чоти Українських січових стрільців, яка складалася із 33 жінок і дівчат. Оля стала інструкторкою чоти, де командиром була її подруга Олена Степанів.

1914 р. вона подружилася з випускником Львівської політехніки Дмитром Басарабом із с. Іванків Бережанського повіту на Тернопільщині, колишнім головою студентського товариства “Основа”, котрий незабаром як офіцер-резервіст був направлений до форту Мальборжет в Альпах.

А Оля цілком віддалася стрілецьким та іншим громадським справам. І хоч душею рвалася до свого коханого, разом з тим вважала, що в такий важкий і вирішальний для української національної справи час власні інтереси треба підпорядкувати загальним.

У листах до Дмитра Басараба писала в серпні 1914 р., що у Львові “панує гарячка”. “Чоловік переймаєсь загальною справою так, що мимоволі уступають особисті інтереси на другий план. Не думай, Дмитруньчику, що я вже перестала думати про наші справи, що я не бажаю хвили, коли ми вже зобачимось, але мимоволі пориває чоловіка зложити усьо, що може, для загальної, для нашої справи. Ти ж сам мені писав, що то ходить о існуванє нашої нації, і хто зна, чи не Твої слова дають мені силу і охоту до роботи в тім напрямі”⁶.

Як пригадувала пізніше зі слів Ольги її подруга, “це були для неї хвилини захоплення й підйому”⁷. Та тривали вони недовго. Австрійський уряд заборонив перебування в діючій армії жіночих частин. Для Ольги настали дні розчарування, вимушеного, під натиском російських військ, переїзду зі Львова – спочатку до Перемишля, а потім до м. Радваніци в Моравській Остраві.

У жовтні 1914 р. Ольга Левицька і Дмитро Басараб зустрілися у Відні й 10 числа повінчалися. В листопаді вона поїхала до чоловіка за місцем його служби. Але коротким було родинне щастя молодого подружжя. Як тільки Італія оголосила війну Австрії та Німеччині,

⁶ ЦДАЛ. Ф. 866. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 9.

⁷ Охримович Залізняк Олена. Моменти з життя Ольги Басараб. Незабуття Ольги Басараб. С. 47.

Ольга разом з іншими цивільними особами змушена була у травні 1915 р. залишити форт. Царські війська вже зайняли Галичину, повернутися додому стало неможливо, й Ольга поселилася у Відні. А 22 червня 1915 р., коли італійські війська підступили до форту, під час його обстрілу загинув Дмитро.

Оля залишилася вдовою в 25 років. Мусила розпрощатися з мріями про материнство, а вона ж так хотіла мати сина. Незадовго до загибелі чоловіка вона писала йому 8 червня 1915 р.: “Сину мій (Ти все ще мій син, доки не буду мати іншого, меншого, а я вже того дуже хочу)...” А в листі від 26 червня знову писала, що мріє “мати той дім, а в нім і свого малого. Так вже не можу чогось дочекатись сего”⁸. Ці останні слова вона писала, не знаючи, що Дмитро вже загинув. Та незабаром прийшла страшна звістка. Олена Охримович-Залізняк згадувала: “Як я зайшла до її гарної, ясної кімнати з вікном до парку — застала її, як вона немов закам’яніла стояла над скринєю, що прийшла з фронту. Скриня сказала їй про все. Сумлінні товариші [по] зброї поспішили прислати злочасну спадщину чоловіка — одяг і зброю”. У тій же скрині був недописаний лист до неї та два листи до неї і до мами з написом: “Якби не довелось вернутись”⁹.

⁸ ЦДДА.Т. Ф. 866. Оп. 1.
Спр. 5. Арк. 79, 87

⁹ Охримович-Залізняк
Олена. *Моменти
з життя Ольги Басараб*.
С. 48.

Втратила Ольга найдорожчу людину, єдину свою опору в житті. Було від чого розгубитися, впасти у відчай. Але вона мобілізує всю свою волю і всі сили віддає громадським справам. Опікується пораненими і хворими українськими вояками, розкиданими по шпиталях у Відні, активно працює в Українському жіночому комітеті допомоги пораненим жовнірам. Олена Охримович-Залізняк розповідала, що в шпиталях та клініках Відня в той час були сотні, а то й тисячі поранених українців-вояків, які не мали зв’язку з домом, оскільки Галичина й Буковина були тоді фронтовою територією. Члени комітету відвідували їх по шпиталях, перекладали їхні звернення до керівництва шпиталів, налагоджували листування, роздавали книжки та часописи, давали найрізноманітніші поради. Для тих, що лікувалися довгими місяцями, особливо скалічених, влаштовували навчання грамоти, самоосвітні курси. Ольга Басараб вела такі курси у великому військовому шпиталі і мала там понад сотню учнів. Організувала також бібліотеку в домівці комітету. Олена Охримович-Залізняк згадувала: “Більшість читачів це були селяни і робітники. Всім їм уміла Оля, та бібліотекарка з замилювання, підібрати й дорадити відповідну книжку”¹⁰. За цю свою подвижницьку працю Ольга Басараб була нагороджена почесною срібною медаллю Червоного Хреста, відзначена кількома подяками¹¹.

¹⁰ Там само, С. 49.

¹¹ ЦДДА.Т. Ф. 866. Оп. 1.
Спр. 1. Арк. 1–3, 19, 22.

Листопадові дні 1918 р. кличуть її до праці для новоствореної Західно-Української Народної Республіки. Якийсь час вона працювала бухгалтеркою в уряді ЗУНР, що опинився в еміграції. Живучи у Відні, Ольга зблизилася з родиною Миколи та Олени Залізників, Олена була її подругою ще зі Львова. Коли М. Залізника направляли з дипломатичними місіями УНР до Стокгольма, а потім до Гельсінгфорса, разом із ними туди виїжджала й Ольга Басараб¹².

¹² ДА.Ю. Ф. 1. Оп. 56.
Спр. 45 а. Арк. 30–32;
Охримович-Залізняк
Олена. *Моменти
з життя Ольги Басараб*.
С. 51–53.

Активну громадську роботу ніколи не припиняла. Працювала в Українському Жіночому Союзі, що виник після закінчення світової війни і відігравав важливу роль у житті української еміграції у Відні. Була членом управи цього союзу, налагоджувала зв’язки з міжнародними жіночими організаціями, допомагала готувати відозви, інформативні листи для ознайомлення зі станом справ на українських землях. У Відні відбувалися тоді перші міжнародні жіночі конгреси, і Ольга Баса-

В ОБОРОНІ НАЦІОНАЛЬНИХ ПРАВ

раб докладала зусиль, щоб там були представлені й українські жінки. Один із таких жіночих з'їздів — конгрес Міжнародної Ліги миру і свободи у Відні 1921 р. Щоб українські жінки могли взяти в ньому участь і заявити усьому світові про насилля, заподіяні окупантами українським землям, постала необхідність створити українську секцію Ліги миру і свободи. Для заснування цієї секції «багато зробила Ольга Басараб. Завдяки її енергії, — згадувала Охримович-Залізняк, — підготовані праці пішли швидко. Українська делегація була численна і перевела своє завдання як слід»¹³.

¹³ Охримович-Залізняк, Олена. Моменти з життя Ольги Басараб. С. 54.

Сприяла Ольга Басараб і організації українських військових частин із вояків демобілізованої австрійської армії, вела серед них пропагандистську роботу.

У Відні Ольга працювала разом з такими відомими громадськими діячками, як Софія Русова, Ганна Чикаленко-Келлер, Надія Суровцова, Мілена Рудницька-Лисяк, Стефанія Савицька, Марія Бачинська-Донцова, Анна Жук та інші.

Коли стало зрозумілим, що боротьба за українську національну державу в 1917–1920-х рр. зазнала поразки, була створена Українська Військова Організація (УВО) для боротьби в нових умовах проти всіх окупантів українських земель, за українську незалежну державу. 1921 р. цю організацію очолив Євген Коновалець, якого Ольга Басараб добре знала ще зі студентських часів, і вона стає в ряди цієї організації.

Влітку 1923 р. Ольга приїжджає до Галичини як зв'язкова УВО, щоб установити контакти з колишніми військовиками і створити мережу місцевих організацій. Знайомство з вояками, які були під її опікою у віденських шпиталях, полегшувало цю роботу. Вона стала зв'язковою між окремими групами УВО. Відвідавши рідне село покійного чоловіка — Іванків, організувала там перший осередок УВО¹⁴. Цю роботу вела в глибокому підпіллі. А на життя заробляла, даючи приватні уроки. Легально працювала у Львові в Союзі Українок, Пласті та інших громадських організаціях.

¹⁴ Галас Василь. «За тебе, свята Україно» Новий шлях. 1999. 10–17 липня.

Біда прийшла несподівано. Ольга Басараб була заарештована 9 лютого 1924 р. за доносом польського професора Ф. Сави, який жив неподалік квартири Ольги та її подруги Стефи Савицької і не раз спостерігав, як до помешкання молодих українок заходили незнайомі люди. При обшуку були знайдені документи, які свідчили про їхню належність до УВО. Обоє жінок арештували. Ольга взяла відповідальність на себе, і слідчі раділи, сподіваючися, що від неї дізнаються про зв'язки з іншими членами УВО, про керівництво організації. Але Ольга, незважаючи на тортури, ніяких відомостей не дала.

У короткому протоколі допиту Ольги Басараб від 9 лютого зазначено, з її слів, що на початку тижня прийшов до неї Іван Кушма, якого знає з Відня, і просив приховати пакунок, за яким прийде. Що містилося в пакунку, не знає, приховала в себе з огляду на давнє знайомство з Кушмою¹⁵.

¹⁵ ДАЛО. Ф. 1, Оп. 56. Спр. 45-а. Арк. 36.

Протокол допиту від 11 лютого більший. У ньому зафіксовано основні біографічні дані Ольги Басараб. Про останній час перебування у Львові сказано, що шукала роботу, належала також до Союзу Українок, де виконувала обов'язки касира. «Крім цього до жодної іншої організації політичної або аполітичної не належу»¹⁶.

¹⁶ Там само. Арк. 32.

Більше ніяких зізнань у документах слідчої справи Ольги Басараб не виявлено. У поданні керівника інформаційної агентури до президії дирекції поліції від 14 лютого повідомлялося про вилучені під час

обшуку в Ольги Басараб документи і, зокрема, відзначалося, що “допитувана Ольга Басараб відмовилась від будь-яких пояснень у цій справі”¹⁷.

Слідство вів відомий своєю жорстокістю комісар Кайдан. Його, мабуть, дуже дратувало те, що не може добути зізнання від цієї тендітної жінки. Три доби її кували страшенно, поки не настала мученицька смерть в ніч з 12 на 13 лютого 1924 р.

Слідчі хотіли приховати свій злочин і продовжували глумитися над тілом покійної. Його повісили в камері перед вікном і пустили розголос про самогубство. А потім таємно поховали у братській могилі під чужим прізвищем. Але під натиском родичів Ольги Басараб та української громадськості було одержано дозвіл на ексгумацію тіла та перепоховання. Під час ексгумації було встановлено, що померла вона від страшних тортур. Відомий львівський лікар Маркіян Панчишин прийшов до висновку, що покійна “мусіла бути за життя бита в страшний і варварський спосіб”¹⁸. Це підтвердив і професор Серадзький, який оглядав її тіло в Інституті судової експертизи. А полька — студентка медицини, що була присутня при цьому, писала в редакцію однієї з львівських газет, що ще в дитинстві читала про переслідування борців за волю з боку царських опричників. Але “ніколи не йняла віри, що у вільній Польщі теж будуть опричники, які до тієї степені потраплять знущатися над своїми жертвами, що ціле тіло зміниться в одну масу шкіри, м'язів і крові”¹⁹.

Поховали Ольгу Басараб при головній алеї Янівського цвинтаря у Львові. Похорон перетворився на багатолюдну демонстрацію.

На адресу Союзу Українок прийшло багато листів від окремих громадян і жіночих організацій зі співчуттям і протестом з приводу її насильницької смерті. Зокрема, газета “Діло” 11 березня 1924 р. сповіщала, що надійшли листи від жіноцтва з Перемишля, Станіслава, Рогатина, Ярова і від Комітету Національної Ради українських жінок у Берліні.

Ольга Басараб стала національною героїнею. Її ім'я надихало на боротьбу підпільників ОУН і вояків УПА, всіх, хто боровся за незалежну Українську державу.

Земляки Ольги Басараб свято шанують її пам'ять. У с. Підгородді, де вона народилася, відкрито музей Ольги з Левицьких Басараб. У Львові її ім'ям названо вулицю і шкільний музей, на вулиці акад. Кучера, 3 (раніше вул. Яхновича), де за польської влади була слідча в'язниця, в якій закатовано Ольгу, та на вулиці І. Вишенського, 34 (раніше вул. Виспанського), де вона мешкала в 1908—1914 та в 1923—1924 рр., встановлено меморіальні дошки.

У столиці незалежної України вперше було вшановано пам'ять Ольги Басараб на вечорі, який відбувся з ініціативи Всеукраїнського жіночого товариства імені Олени Теліги 23 лютого 1995 р. в Будинку вчителя з нагоди річниці загибелі славних доньок України Ольги Басараб та Олени Теліги.

¹⁷ ДАЛО. Ф. 1. Оп. 56.

Сир. 45-а. Арк. 3 — 3 зв.

¹⁸ Діло. 1924. 13 березня.

¹⁹ Там само. 11 березня.

ОЛЕНА СТЕПАНІВ — НАУКОВЕЦЬ І ГРОМАДСЬКА ДІЯЧКА

Хто не знає відважної Степанівни? В народі про неї складали пісні та легенди. Безмежна всенародна любов, світлини, що зафіксували обриси краєвиду Маківки і хоробру жінку-воїна, незабутній портрет відомого Куриласа — своєрідне визнання самої історії.

Ця небуденна жіноча постать була не витвором чиеїсь буйної уяви, а реальною людиною, яка подвигом усього свого життя виокремилася з-поміж мільйонів жінок. Ім'я Олени Степанів назавжди увійшло до історії визвольних змагань української нації.

Народилася Олена 7 грудня 1892 р. в селі з мелодійною та ніжною назвою Вишнівчик Перемишлянського повіту в родині священника Івана Степаніва як третя, наймолодша дитина.

У 1910—1911 рр. навчалася у семінарії Українського педагогічного Товариства у Львові. Разом з ровесницями бігала до домівки “Сокола-батька” на пополудневі години руханки, які вів професор Бобрський.

Жага знання в молодій дівчині була безмежною, її цікавило все. Вона стала членом таємної організації середньошкільників, що покладала за мету самоосвіту і насамперед знайомство з українською історією та літературою, соціологією та економікою. Згодом стала членом пластової організації, яка вела військову підготовку, а навесні 1912 р. — членом Повітової Січі. Восени того ж року поринула у вир студентського життя: вступила на філософський факультет Львівського університету. Спеціалізувалася в галузях історії та географії. Лекції М. Грушевського, С. Томашівського, Е. Ромера, С. Рудницького захопили юну дівчину. Вона не марнувала ні хвилини часу: лекції, музика, яку тоді пристрасно студіювала, — все було для Олени гарне, цікаве і варте пізнання.

Була членом Першої секції (студенток) Українського студентського союзу, Академічної громади, Просвітнього гуртка, прихильником Другої секції студентського союзу ім. Драгоманова.

Коли ж настав серпень 1914 р., Олена Степанів однією з перших жінок зі зброєю в руках стала в шерг вояків Українських Січових Стрільців поряд з чоловіками¹.

Всі її поважали і любили. Говорили про неї як про доброго дисциплінованого воїна, з високим почуттям обов'язку, з гарячим бажанням досконало вести службу. Олена чудово знала склад, систему та механізм кріса, так само і револьвера. Ведучи адміністративні справи сотні, була надзвичайно точною.

Український галицький письменник і громадський діяч доктор Осип Назарук з теплою писав про неї: "Се надзвичайна людина: гарна на лиці, гарно збудована, високого образования. З сильним і ніжним почуттям моралі й етики, з незвичайно сильною волею, витривала на труди й невигоди і часом дуже щира".

Молоді стрільці, що бачили Степанівну в бою, оповідали, що вона стріляла, "як хлоп", а потім вела попід руки поранених і плакала. Оповідання своє закінчували словами: "Добра була дівчина" або "Файна була дівчина".

10 листопада 1914 р. Олену Степанів нагородили "Медалею хоробрости" за бій під Комарном². У квітні — травні 1915 р. підхорунжа Олена Степанів відзначилася у боях на горі Маківці. Сотник Будзинівський, який брав участь у бою на Маківці, на запитання, як там поводитися Степанівна, сказав: "Взагалі годі було знайти яку-небудь різницю між поведінкою її з поведінкою совісного офіцера, що сповняє свою службу".

31 травня 1915 р. поблизу Лісовичів під Болеховом разом з двома оточеними сотнями Українських Січових Стрільців потрапила Олена Степанів у російський полон. Від першої хвилини полону мала намір утікати, але солдати так її пильнували, що неможливо було навіть зіскочити з воза. Вже не сподівалася повернутися до Галичини, тим більше, що деякі російські офіцери пропонували її повісити. Вона цього не боялася, але... "сумно було дуже... тужно за домом і Галичиною". Полонених везли возами, потім вагонами. Довгі, курні дороги. Цей шлях можна накреслити тільки схематично: Лісовичі — Журавно — Рогатин — Бережани — Пенза — Симбірськ — Самара — Оренбург — Ташкент. За кожною назвою — муки й біль, приниження і непевність долі. Повні сліз жіночі очі, що проводжали молодесенького "жовніра".

Олена Степанів

¹ Полонська-Василенко Наталія. *Видатні жінки України. Вінніпег; Мюнхен. 1969. С. 142; Степанів О. Непередбачені великі події. Власні переживання й думки. 1912–1914; Львів. 1930. С. 22.*

² Сачук Борис. *Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. — 1939 р.). Івано-Франківськ, 1998. С. 87.*

Табір для полонених містився у Ташкенті, там і пробула Олена Степанів до 1917 р. Всі в таборі ходили вільно, тільки Степанівну водили під конвоем, навіть на роботу до канцелярії на пошту. Внаслідок різних негараздів і переживань вона важко захворіла. Та не падала духом. У вільний від роботи час вчила англійську, французьку мови, математику, німецьку стенографію.

Після Лютневої революції включилася в роботу Ташкентської української громади. 17 серпня 1917 р. через Швецію повернулася до лав УСС і продовжила свій бойовий шлях як четар УГА. Під час перебування в полоні Олені Степанів наказом ч. 20 від 12 липня 1915 р. було присвоєно офіцерське звання хорунжого.

Доля не раз готувала нові випробування цій жінці, та вона не втрачала сили духу. Вже через багато років, даючи інтерв'ю знаній письменниці Ірині Вільде, на запитання про її власну думку щодо участі жіноцтва у війні, доктор філософії Олена Степанів-Дашкевич сказала: “У всякому разі не є я за масовою участю жіноцтва у війську. Ні... рішуче я проти масової акції. Не такі це прості й самозрозумілі справи, як збоку може видаватись... Приходять все нові й непередбачені ускладнення. Зрештою, не мій це тільки погляд”.

Після війни, перестаючи жити і думати загальновійськовими категоріями, поверталася до нормального життя: “Приходило це мені дуже тяжко. Почувала себе зовсім неповоротно в жіночій одязі”.

1919 р. виїхала до Відня і там продовжувала навчання. В липні 1920 р. на адресу Володимира Старосольського прийшла поштівка з Відня, в якій О. Степанів оповідала, що 14 липня одружилася з Романом Дашкевичем, підполковником Січових Стрільців.

Повернулася до Львова зі ступенем доктора філософії. Після одномісячних педагогічних студій у Варшаві викладала історію та географію в Гімназії сестер Василянок у Львові (від 1922 до 1935 рр.).

У жовтні 1924 р. стала головою Товариства жінок з вищою освітою у Львові. В перші ж дні створення товариства новообрана голова отримувала багато листів. До неї писали: “Честь Вам, славна Товаришко Олено Степанів, нова Марто Борецька, нова Жінко-Українко, якою величається наше громадянство! Вам, а не кому іншому бути вождем нового покоління українських жінок”. Товариство ставило собі за мету організувати жінок із закінченими вищими студіями, охороняти їхню наукову працю, надавати їм матеріальну допомогу. Виконуючи свою безпосередню роботу як голова товариства, доктор Олена Степанів-Дашкевич підготувала низку рефератів: “Українська жінка в світлі історії”, “Індіане полудневої Америки” тощо.

Працелюбність, організаторські здібності, енергія Олени Степанів-Дашкевич можуть тільки дивувати. Вона — звичайний член математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. Від 1932 до 1938 рр. була секретарем фізіографічної комісії, а від 1935 до 1939 р. — референтом організаційного відділу Ревізійного Союзу Українських Кооперативів.

У 1941–1944 рр. керує Статистичним бюро міста Львова, одночасно викладає у Львівському університеті, де виконувала обов'язки доцента економічної географії, та в Інституті радянської торгівлі. У 1946–1948 рр. вивезена в “почесну” депортацію до Києва, де працювала старшим науковим співробітником відділу економічної географії Інституту економіки Академії наук УРСР, у 1948–1949 рр. — науковий співробітник Природничого музею АН УРСР у Львові.

Доктор філософії Олена Степанів-Дашкевич написала понад 75 наукових праць, із яких, на жаль, вийшли друком лише 50. Найважливіші з-поміж них: “Розвиток суспільства в давній Русі до половини XIII ст.”: дисертація д-ра історії (Відень, 1920); “Напередодні великих подій” (Львів, 1930); “Кооперативи здоров’я” (Львів, 1937; 2-е вид. Львів, 1938); “Економгеографія українських земель” (Львів, 1938); “Земля і люди. Населення Галичини в роках: 1860, 1900, 1910, 1912 і 1931” (Львів, 1938); “Географічний нарис Львова” (Львів, 1938); “Фізико-географічний нарис Києва” (Львів, 1938, рукопис і перша верстка); “Економічний нарис Львова” (Львів, 1939/1940); “Сучасний Львів” (Краків; Львів, 1943; 2-е вид. Нью-Йорк, 1953; 3-є вид. Львів, 1992); “Мандрівки по рідному краю: краєзнавчий нарис” (Львів, 1943); “Крим — ключ до Чорного моря: геополітичний нарис” (Львів, 1943); “Дністровим шляхом” (Львів, 1943); “Промисловість Львова в 1940—1941 рр.” (Київ, 1944); “Архітектурне обличчя Львова” (Радянський Львів, 1945. № 4. С. 59—61); “Промисловість Львова під час німецької окупації в 1941—44 рр.” (Київ, 1946); “Трудові резерви Львівщини” (Львів, 1947); “Енергетичні ресурси і сировинна база промисловості західних областей УРСР” (Львів, 1949); “Дністер — важлива транспортна магістраль” (Львів, 1949)³.

³ Дядюк Мирослава. Степанівна // Наше життя. Нью-Йорк. 1992. № 12. С. 4—6.

Теми, які розробляла авторка, це — загальна економічна географія України, географія населення і трудових ресурсів, географія природних ресурсів, геурбаністика, географія промисловості, географія транспорту, політична географія, краєзнавство, картографія.

Центральне місце серед суспільно-географічних праць посідає монографія “Сучасний Львів” (1943) — перше і до сьогодні єдине комплексне географічне дослідження Львова — важливого центру Західного регіону України.

Науково-теоретичну, науково-організаційну роботу Олена Степанів тісно поєднувала з освітянською. Найбільше її педагогічний талант розкрився в Гімназії сестер Василянок. Вона здійснювала з гімназистками екскурсії на околиці Львова, у Карпати, на Кременеччину, розуміючи, що без краєзнавства немає справжньої географічної освіти. О. Степанів — авторка наукових праць і карт про шкільництво в Україні (стаття “Школи на Україні в XVII і XVIII століттях”, карта “Народні школи Галичини з українською і польською мовою навчання в рр. 1911, 1912 і 1943” тощо).

Та мирна праця була жорстоко перервана ув’язненням... без суду, десятирічним вироком Особливої наради при Міністерстві державної безпеки СРСР. Пережила страшні мордовські табори, торфові розробки (1949—1956). У червні 1956 р. повернулася до Львова та не мала вже можливості займатися науковою роботою.

Чоловік О. Степанів — полковник УСС Роман Дашкевич, син — Ярослав Дашкевич, відомий сучасний український історик, директор Львівського відділення Інституту археографії і джерелознавства НАНУ.

Померла Олена Степанів-Дашкевич 11 липня 1963 р. Похована на Личаківському цвинтарі у Львові. Ховали за старим звичаєм. Дуже сумно... На цвинтарі правили панахиду і закінчили похорон піснею “Чуєш, брате мій, товаришу мій...”⁴

Чого було більше в житті цієї жінки — щастя чи горя, радості чи смутку? Про це можуть сказати тільки її рідні та найближчі друзі. Відважна Степанівна, мудра і шанована доктор філософії Олена Степанів-Дашкевич заслужила на вдячну пам’ять українського народу.

⁴ Дмитерко Ратич Ганна. Відлітаюнь сірим шмурком журавлі у вирій // Історичний календар. К., 2002. С. 416—419.

ОКСАНА МЕШКО — КОЗАЦЬКА МАТІР

Оксана Яківна Мешко була однією з найсвітліших особистостей нашого часу. Ця жінка вчинила подиву гідний спротив цілій імперії зла спочатку з причини самозахисту, а потім вийшла в організатори цілеспрямованої боротьби за права людини і права народу, відомої в нашій історії як гельсінський рух. Вона стала однією з найвидатніших діячок українського національно-визвольного руху 60—80-х років XX ст.

Доля її родини показова як приклад нищення українства окупаційною російською владою, яка називала себе радянською. Народилася Оксана 30 січня 1905 р. в містечку Старі Санжари над Ворсклою на Полтавщині в малоземельній хліборобській, колись козацькій, родині, що уникла покріпачення, а тому зберегла нескорений дух. Дівчині ледь виповнилося п'ятнадцять, як почалися для неї криваві порахунки з принесеною в Україну на російських багнетах більшовицькою владою. “Весною 1920 року військовий червоний загін, — розповідає О. Мешко у спогадах, — зганяв до волости людей на сходку. В покару за невиконання продподатку брали заложників. У число заложників потрапив і мій сорокалітній батько Яків Мешко... Розстріляли батька в Харкові, на Холодній горі, у грудні 1920 року (так було зазначено в довідці). По арешті батька розпочалося переслідування місцевою владою рад нашої родини і родичів — незаконні реквізиції продуктів, худоби, господарського реманенту...” Невдовзі від руки активіста-бандита загинув 17-річний брат Євген, член “Просвіти”, режисер її художньо-драматичного гуртка. “Гонимі й переслідувані уламки нашої родини — дві сестри, Віра і Катерина, та брат Іван — розбрелися по світу, хто куди”¹.

1927 р. Оксана Мешко вступила на хімічний факультет Інституту народної освіти в Дніпропетровську і закінчила його 1931 р., попри кількаразове виключення “за соцпоходження”. Затиснувши в кулак нерви, знову й знову дома-

галася поновлення, бо не була з “експлуататорів”. Готувалася до екзаменів екстерном, не маючи ні стипендії, ні гуртожитку, але до комсомолу таки не вступила.

У роки навчання Оксана Мешко одружилася з інститутським викладачем Федором Сергієнком, колишнім членом Української комуністичної партії, яка ледве чи не весь 1925 рік сиділа на Холодній Горі в Харкові — Федір теж. Лідери УКП, ніби “попутної” КП(б)У, звіди не вийшли, а рядових “боротьбистів” випустили, щоб винищити пізніше. Не судилося Оксані звідати сімейного щастя: “Двох своїх синів, Євгена і Олександра, народження 1930 і 1932 років, росила в лихі часи штучного голоду в Україні на пайку по карточній системі, в задусі сталінського беззаконня, страху й загальної подавленості у громадському й суспільному житті країни”.

На початку 1935 р. Федора Сергієнка знову заарештували. Дружина домоглася його звільнення. Та, ніби визволившись, чоловік мусив зійти геть з України: поїхав на Урал.

У 1936 — 1937 рр. були заарештовані її дядьки Олександр і Дмитро Янко, двоюрідний брат Євген Мешко. Родичка стількох “ворогів народу” не могла залишатися в радянській установі — 1937 р. її звільнили з Інституту зернового господарства, де вона працювала у хімлабораторії, “за скороченням”.

Забрала Оксана старшого сина Євгена й поїхала до Тамбова, де вже прижився її чоловік. Згодом привезла туди й меншого Олеса. Думалося замкнутися в родинному колі. Там застала сім’ю війна, яка одразу забрала 11-літнього первістка — він загинув під час німецького бомбардування. Невдовзі мобілізували до діючої армії чоловіка. Удвох із маленьким Олесем опинилася Оксана Мешко в розбурханому війною людському океані...

У травні 1944-го повернулася до Дніпропетровська і застала там саму неньку Марію. Інвалідом повернувся з війни чоловік. Сім’я Мешко-Сергієнко зібралася в Києві. Туди ж восени 1946 р. прибилася з Рівненщини старша сестра Віра Худенко, син якої Василь потрапив до німецького полону, втік і загинув у лавах Української Повстанської Армії. Сусіди-інформатори накликали енкаведистів: одного дня Віра зникла — пішла на вулицю й не повернулася. Оксана кинулася на розшуки. Майже півмісяця моталася вона по лікарнях, моргах, міліцейських відділеннях, прокуратурах, поки не натрапила на Вірин слід: “Мої турботи про сестру, елементарне людське ставлення до людини в біді вирішило трагічний напрямок моєї долі, долі мого 13- і піврічного сина і беззахисної старої матері, — напише на схилі літ Оксана Яківна. — 19 лютого 1947 р. на Львівському майдані серед дня три чоловіки в білих кожухах силоміць запхали мене до легкової машини і привезли у внутрішню тюрму КГБ на Короленка, 33”².

Оксані Мешко пред’явили звинувачення у намірі разом із сестрою Вірою вчинити замах на першого секретаря ЦК КП(б)У Микиту Хрущова. Проте вона вперто це відкидала. «Не призналась я і після 21 доби слідства без сну, що здійснювалося в такий спосіб: нічні допити починалися через 30—40 хвилин після “отбою”, кінчалися за годину, часом менше, перед “підйомом”... Вдень пильнував “вовчок”, щоб не дрімала. Можна було сидіти на ліжку, але не лежати. За “клювання носом” саджали до карцеру в холодний підвал і забирали верхній теплий одяг. Карцер без ліжка і “тюфляка”, пайок — 300 г хліба і двічі окріп. Часом за дрімання саджали в бокс, де швидко brakло повітря, і я неприємно...”³

¹ Оксана Мешко. *Між смертю і життям*. К., 1991. С. 3—4. Оксана Мешко. *Спогади*. До друку підготував Василь Скрипка. *Кур’єр Кривбасу*, 1994, № 2—7.

² Оксана Мешко. *Між смертю і життям*. С. 8.

³ Там само.

Попри всі катування Оксана Мешко не зломилася й не підписала підсунутих слідчим “чистосердечних признаний”: “Я лишилася незворушною, приготувавшись до найгіршого кінця, аби тільки не посвідчити, чого від мене так довго вимагали. Разом із сестрою нам було близько 90 років, вік досить поважний, щоб кінчати митарювання на нашій грішній землі, але треба з честю й гідністю”⁴.

⁴ Оксана Мешко, *Між смертю і життям*, С. 10.

Через сім місяців сестрам зачитали у Лук’янівській тюрмі позаочний вирок ОСО МГБ СРСР: 10 років виправно-трудових таборів.

Ціною семиденного голодування Оксані Яківні вдалося вибити належне їй за законом побачення з сином і матір’ю. «Через дві сітки очима уп’ялися ми одне в одного. Намагаючись бути спокійною, передавала я свого сина у дбайливі руки сердешної матері — хворої старої жінки. Мама трималася мужньо. На кількаразове питання сина Олесь, на скільки мене засуджено, відповіла аж на кінець побачення. Олесь протяжно вимовив: “десять років”, а тоді раптом голосно заплакав; мама рвонула двері до кабінки, що була нашим бар’єром, я розчинила двері і в тісних сутичках сплелись ми в обіймах утрюх, в розпачі і сльозах. Затиснутий наглядяч ледве виштовхав мене, а мама вийшла з онуком сама, спотикаючись, похилена...»⁵

⁵ Там само. С. 10 – 11.

Не прийнявши від мами теплового одягу, повезли 42-річну жінку етапом у чому була на Ухту в Комі. Про свої поневіряння у гулагівському пеклі Оксана Яківна розповіла в написаному в 1970-х роках автобіографічному нарисі “Між смертю і життям” (К., 1991). Цей зворушливий людський документ і водночас документ епохи, в якому віддзеркалювалася доля цілого народу, читається з клубком у горлі.

Ось як пише Оксана Мешко про сільгоспзону на Ухті: “Ми ходили на роботу і з роботи як очманілі — такі втомлені й голодні. Голод так допікав, що не можна було думати про щось інше”. Про кар’єр, де була і вантажила камінь: “... Ми були звільнені від усього. Вже не було ні гострого розпачу, ні страху, ні туги за рідними, за дітьми своїми. Був тільки голод і була втома і той повільний стан переходу в духовне небуття через всепоглинаючу апатію”. «На продукційному пайку з диявольським розрахунком “на износ”, з максимальним терміном 3–5 — 10 років — тривалість життя, очевидно, вираховано на теоретичну людську “особь” як біологічну одиницю — отже, завжди голодні, а, значить, виснажені і тому кволі й хворі, ми повинні були працювати “до труни, до німої снаги”»⁶.

⁶ Там само. С. 17–18, 43.

1954 р. комісія, нарешті, комісувала Оксану Яківну як недужу: її випустили з-за колючого дроту на заслання. Щоб повернутися додому, вимагалася згода рідних на її утримання. Син Олесь негайно надіслав такий документ, але паспорт вона одержала аж 1956 р. У червні добилася в куфайчині до Києва, де вклонилася могилі матері-страдниці на Байковому кладовищі (померла 13 листопада 1951 р.). У кімнатці на 4,5 метра бився з нуждою та хворобами 24-річний син-студент.

11 липня 1956 р. полковник юстиції Захарченко, вручаючи Оксані Мешко реабілітаційне посвідчення, з ноткою щирості сказав: “Родина просит извинения. Не пам’ятайте заподіяного вам зла. Бажаю вам щастя і будьте дужі”. Через два роки як реабілітованій надали їй кімнатку на 12 метрів. А по смерті Федора Сергієнка мати з сином стали жити у приватній садибі на Куренівці, по Верболюзній, 16, де почали зводити хату.

Хрущовська лібералізація трохи вивільнила творчу енергію жменьки вцілілої інтелігенції старшого покоління, але вона породила й нове покоління — шістдесятників, що, за висловом поета Миколи Вінгра-

Костянтин Ломикін

Рідна мати моя

новського, “наросли з малих, худеньких матерів в саду порубанім”. Несміливо піднімалася завіса над недавньою ганебною минувшиною. Люди збиралися біля пам’ятників Шевченкові, Франкові, на літературні вечори, які ніким не санкціонувались, але й, на диво, не заборонялися. Десятки їх організовувала й Оксана Яківна. Відчинилися гостинні двері приватного етнографічного музею великого подвижника української культури Івана Гончара. На схилах Дніпра проводив репетиції гнаний хор “Гомін” Леопольда Ященка. То там, то сям публікувалися “крамольні” вірші, забував “самвидав”.

Не налякали шістдесятників арешти, що почалися 25 серпня 1965 р. (за ґратами опинилася 21 особа). Навпаки, з’явилися листи на захист звинувачених. Набув великого розголосу фундаментальний полемічний трактат Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, до підготовки якого був причетний і син Оксани Яківни — Олесь Сергієнко.

Склалася, починаючи від 1964 р., традиція вшановувати Тараса Шевченка в день його перепоховання в Каневі. «В цей день збиралася сила людей до парку, — згадувала Оксана Мешко. — По букетику згромаджувалися гори квітів. 22 травня 1966 року в товаристві активних шанувальників Тараса Шевченка біля пам’ятника був і мій син»⁷. Тоді кількох осіб, серед них Олеся, заарештували на 15 діб, відтак виключили з медінституту. Пішов викладачем малювання і креслення в школу, але за виступ на похороні 8 грудня 1970 р. забитої художниці Алли Горської його звільнили з роботи.

У справі Валентина Мороза в помешканні О. Мешко 2 червня 1971 р. вчинили перший трус. Вигребли все, що здавалося підозрілим. Оксана Яківна запротестувала листом до Президії Верховної Ради і КДБ.

Тим часом над невизрілим ще гроном талановитої й одержимої духом молодії української інтелігенції нависла загроза нового покошу.

Наприкінці 1971 р. молодик із Бельгії на ім’я Ярослав Добош, член Співки Української Молоді, відвідав у Львові та в Києві кількох чільних шістдесятників. Коли повертався назад, його затримали на кордоні в Чопі, вилучили, як сором’язливо написали тоді газети, “один антирадянський документ”. Ним виявилася фотоплівка зі Словником українських рим. “Антирадянським” Словник став лише тому, що уклав його політв’язень Святослав Караванський. Але привід був. 11 лютого 1972 р. газети “Вечірній Київ”, “Радянська Україна” та “Правда України” повідомили: “За проведення ворожої соціалістичному ладові діяльності і в зв’язку зі справою Добоша притягнуті до кримінальної відповідальності Світличний І. О., Черновол В. М. (В’ячеслав Чорновіл. — В. О.), Сверстюк Є. О. та ін.” Саме так — “Черновол”. А за “та ін.” стояли десятки людей, сотні обшуків, тисячі викликів на допити, вигнання з роботи, виключення з вищих навчальних закладів, викидання з черг на квартири.

Покіс почався 12 січня 1972 р. — під нього потрапив і Олесь Сергієнко.

22 травня йшла Оксана Яківна з квітами до пам’ятника Шевченкові — її заштовхали в авто і завезли в КДБ, де в до болю знайомих обставинах улаштували допит у справі сина.

Обшук за обшуком, виклики в КДБ, допити. І наполегливі намагання Оксани Яківни хоча б якось полегшити умови утримання в неволі хворого на туберкульоз легенів сина. Це вже була не просто материнська турбота про сина — це ходіння по лезу бритви. Її заяви, пристрасні й довершені за стилем, були доказовими, бо ґрунтувалися на знанні законів, на залізній логіці й почутті своєї правоти й моральної переваги.

⁷ Оксана Мешко. *Мій смертю і життям*. С. 17–18, 43.

Це блискучі зразки правозахисної публіцистики. Це вже був не просто голос матері на захист сина. Це вже відкрита боротьба за права людини — супроти цілої імперії зла. З власного досвіду знаючи, як страждають люди в неволі, вона намагалася допомогти кожному хоч би добрим словом. Родинам же політв'язнів вишукувала, крім доброго слова, ще й матеріальну допомогу, особливо, коли треба було злагодити пакунок політв'язневі чи їхати на побачення, а не було за що і з чим.

Здавалося, після 1972 р. в порожньому, духовно розгромленому Києві не залишилося жодної живої, не зломленої, не забрудненої каяттям чи окрутенством душі. (“Цей погар раю, храм, зазналий скверни...” — писав В. Стус про Київ 1975 р., коли його привозили сюди невіленьником “промивати мізки” в КДБ.)

І все ж знайшлося в Україні декілька людей, яких нащадки назвуть сумлінням нації. У найтяжчі часи Україна трималася на одержимих. Серед тих, хто “сіяв квітки на морозі”, була й Оксана Яківна Мешко, яку весь український Київ називав уже шанобливо “бабою Оксаною”.

Коли 1 серпня 1975 р. в столиці Фінляндії голови європейських держав, США й Канади (в тому числі й СРСР) нарешті підписали Прикінцевий акт Наради з питань безпеки та співпраці в Європі (НБСЕ), який бодай формально зобов'язував радянський уряд дотримуватися Всесвітньої декларації прав людини ООН, у колах інтелігенції зродилася геніальна ідея: створити громадські групи сприяння виконанню Гельсінських угод. Першою, 12 травня 1976 р., постанала Московська група. Другою — Українська.

Ось як Оксана Яківна розповіла про це Василеві Скрипці в день свого 85-річчя: «До мене прийшов у 1976 році, восени, Микола Руденко зі своєю дружиною Раїсою з пропозицією вступити до Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод. “А решта групи хто?” — питаю. Він каже: “Оце я, а Ви будете друга”. “Але ж, — кажу, — хто буде носити передачі моєму синові і посилати пакунки?” Руденко здивувався, але без сміху сказав мені: “Боже, Оксано Яківно! Ви така залякана, що подумали, що нас можуть заарештувати! Але ж наша Українська громадська група буде заснована на Гельсінських угодах, які укладені 1 серпня 1975 року”.

...От я сіла й задумалася. Кажу: “Нас зараз тільки двоє”. — “Нас буде більше, Оксано Яківно, не бійтеся, що нас двоє. Ми тільки складаємо з Вами серцевину. Буде більше”. — Кажу: “Але Ви знаєте, що всі ми будемо потім заарештовані”. — “Та ну, ні!” — Тут уже він сміявся: “Та не будемо ми заарештовані!” Кажу: “Будемо ми заарештовані. Бо вовк лине, але шкуру не міняє. Я оце тепер, товаришу Руденко, захищаючи свого сина і стикаючися з нашими судовими, державними інституціями, з юстицією, переконалася, що це те саме: ми будемо заарештовані. Але я Вам хочу сказати — не смійтеся — я не боюся, що буду заарештована. Бо мені навіть краще, щоб я була заарештована, бо мені жити тепер тяжко. Я не можу більше так жити”. Я згодилася. Я стала другою»⁸.

Як тільки 9 листопада 1976 р. радіо “Свобода” повідомило, що Микола Руденко на прес-конференції на квартирі Олександра Гінзбурга в Москві (у Києві не було акредитованих іноземних журналістів) оголосив про створення Української Громадської Групи сприяння виконанню Гельсінських угод — через дві години у вікна його житла в Кончі-Заспі під Києвом, де ночували його дружина Раїса Руденко й Оксана Мешко, полетіла цегла. Жінки затулялися ковдрами й подушками, і все ж таки О. Мешко була поранена в плече. Так КДБ — жартував М. Руденко — відсалютував на честь створення УГГ...

⁸ Оксана Мешко: *Свідчу. Записав Василь Скрипка. Бібліотека журналу “Республіка”. Серія: політичні портрети. Ч. 3. К., 1996. С. 14.*

Стоячи на цілком легальних, конституційних позиціях (Прикінцевий акт НБСЄ прирівнювався до національного законодавства), діючи відкрито, Українська Гельсінська Група збирала й оприлюднювала факти порушень прав людини в Україні. Дехто з її членів сподівався, що така тактика дасть можливість досить довго прясти — хоча б тоне-сеньку — ниточку національного спротиву, лише б вона не обірвалася зовсім. Казали, що Оксана Яківна трохи покладалася на свої задарма, “авансом” відсиджені 10 років.

Але вже 5 лютого 1977 р. заарештували Олексу Тихого й Миколу Руденка, 23 квітня — Миколу Матусевича й Мирослава Мариновича, 22 вересня — Гелія Снегірьова (він, щоправда, формально не входив до складу УГГ), 12 грудня — Левка Лук'яненка... Козацтво пішло на війну — і весь тягар боротьби за виживання нації ліг на жіночі плечі.

Після арешту Миколи Руденка вирішено було не обирати нового голову Української Гельсінської Групи, але фактично координація її дій лягла на плечі Оксани Яківни. Ба, практично вона залишилася чи не єдиним дійсно діяльним її членом, бо всі інші сиділи як не за ґратами, то під адміністративним наглядом. Четверо розплатилися життям у неволі — Олекса Тихий, Юрій Литвин, Валерій Марченко, Василь Стус. Один наклав на себе руки перед арештом (Михайло Мельник). 24 члени Групи були заарештовані і провели разом понад 170 років у в'язницях, концтаборах, у психіатричках, на засланнях... Усього в Групі від 1976 до 1988 р. була 41 особа, 39 із них — політв'язні, на страшому рахунку яких понад 550 років неволі, у тому числі 15 років — Оксани Мешко. До Групи вступили й були ув'язнені також Ніна Строката-Караванська, Ольга Гейко-Матусевич, Надія Світлична, Стефанія Шабатура, Ірина Сенік, услід за чоловіком пішла в неволю Раїса Руденко. Гідно трималися й героїчно діяли Стефанія Петраш-Січко, Віра Лісова, Світлана Кириченко-Бадзьо, Михайлина Коцюбинська, Олена Антонів, Ніна Марченко...

Поки що формально лишаючись на свободі, Оксана Яківна після арешту членів-засновників Групи опинилася в щільному оточенні. “Я одна зосталась, як на белебені, як більмо в оці КГБ, тож зазнавала страшного тиску від органів. Постійні труси, ловили мене на вулиці, примусово саджали мене в машину, везли до КГБ, знімали з мене допити і намовляли облишити цю справу, попереджали, що скінчиться це погано”, — свідчила Оксана Мешко.

За перші два роки діяльності УГГ в оселі правозахисниці зробили дев'ять трусів, їй декілька разів перекопували присадибний городець, шукаючи “крамоли”, розіграли під дверима збройний напад “грабіжника”, розраховуючи на інфаркт. За будинком на Верболозній, 16 стежили: кого не хапали тут же, той обов'язково виходив із “хвостом”, людей у дорозі обшукували, обкрадали, шантажували, били, арештовували...

Часом баба Оксана вибиралася з дому через вікно, йдучи на важливі зустрічі або несучи матеріали Групи. Коли ж нічого такого не мала, то, демонстративно скинувши окуляри, сідала в автобус і їхала, куди їй було треба. Автобус у дорозі, бувало, зупиняли, її висаджували: добирайся, бабо, додому, як хочеш... Але зупинити її вже було неможливо. “Я вже не тільки нічого не боялась, але вважала, що це мій громадянський обов'язок і моє призначення”, — писала вона. Коли Василь Скрипка розповідав про неї своїм землякам, то один сказав: “Якби п'ять таких бабусь на Україні, то все КГБ мало б інфаркт”⁹.

І тоді КДБ вдався до випробуваного засобу — психіатричного шантажу. У червні 1980 р. Оксану Мешко силоміць привезли до психіат-

⁹ Оксана Мешко. Свідчу.
С. 3.

ричної лікарні ім. Павлова на “обстеження”, де протримали два з половиною місяці в камері з хворими. Попри шалений тиск на психіатрів, спроби зобразити правозахисницю душевно хворою (і в такий спосіб запроторити на примусове “лікування”) не вдалися — павлівські лікарі не схотіли брати гріха на душу.

Наприкінці літа Оксані Мешко, нарешті, пощастило вирватися з Павлівки. “Я зрозуміла, — згадувала вона, — що моє перебування на волі найкоротше. І таку ж телеграму послала своєму синові (на заслання. — В. О.), і сама вже була готова”¹⁰.

¹⁰ Оксана Мешко
Свідчу. С. 23.

Передчуття не зрадило. 12 жовтня 1980 р. кагебісти зробили в будинку О. Мешко черговий трус, який тривав до пізньої ночі. Нічого не знайшовши, поїхали. А наступного дня — стук у двері. “Глянула у вікно: КГБ... Я зрозуміла, що моя воля скінчена тут. Зібрала те, що необхідно одразу, коли людина опиняється за ґратами... Взяла книжечку, зібрала свої окуляри, зубну щітку, рушничок, пару білизни. Закрила вікна, двері і пішла.

Я вже не повернулася сюди”¹¹.

¹¹ Там само. С. 24.

Після допитів і ще однієї судово-медичної експертизи у Павлівці (даремної — лікарі знов не визнали О. Мешко психічно хворою) кагебісти влаштували ганебне для себе судилище над “особливо небезпечним державним злочинцем” — майже 76-літньою жінкою. Судили з диявольським, сказати б, цинізмом — якраз на Різдво Христове, 5—7 січня 1981 р. Вирок того судилища: півроку ув’язнення і п’ять років заслання за “антирадянську агітацію і пропаганду”, ч. I ст. 62 КК УРСР. Гадали, що бабі того цілком вистачить. А для певності — етапували її через усю імперію до місця заслання — містечка Аян на березі Охотського моря — аж 108 діб.

Ось цей етап:

“На другий день була перед тюремною брамою великою. Оглянулася я на високу огорожу — цементна стіна. І здогадалася: я на Холодній Горі в Харкові. Коли відчинилася брама і я пішла зі своїми пожитками, мені очі наче пеленою закрило, сльози потоком. Я знала, що десь через цю браму в 20-му році провели мого тата Мешка Якова Павловича, 42-літнього мужчину, якого тут же розстріляли. Десь у братській могилі захований. Я знала, що він загинув на Холодній Горі. Уявивши, як він проходив через цю браму, я неначе вступала в його сліди. Через цю браму пройшов і мій небіж Василь Худенко. Дружина Василя Худенка Надія Кандиба. Мій дядько Дмитро Петрович Янко. Скільки ще тут пройшло моїх родичів, яких я, може, й не знаю, що пройшли через цю українську Голготу — Холодна Гора...”¹²

¹² Там само. С. 32—33.

Чого коштував той етап старій, хворій жінці, страшно уявити. То справді була мученицька дорога між смертю і життям. Конвой, бувало, відмовлявся брати її, бо не хотів “мертвяків возити”. Аж сама впрошувала: “Це така стаття, що все одно повезуть. Мертву, а повезуть”.

В Аяні добував заслання син Олесь. Мати чудово розуміла, перед яким вибором поставило його КДБ, заславши її саме сюди. На далекій батьківщині — сама хвора на ноги дружина зі щойно народженою дочкою і сином-третьокласником, на чужині — стара ненька. І вона рішуче, суворо наказала: “Сину, їдь, рятуй родину”.

Хату, за якихось 300 метрів від берега Охотського моря, в хуртовину замітало так, що по кілька днів не могла з неї вибратися. Наперед наймала людей за півлітра горілки, щоб відкопували. Але кагебісти відлякували охочих: хай, мовляв, замітає. “Бували такі випадки, — згадувала Оксана Яківна, — що вітер обривав електросіть, і я залиша-

лась у хаті без світла. Палила свічку. Вікна занесені. Двері занесені, а я одна в тій хаті. І не знаєш, коли ти вийдеш на світ. Це над дорогою хата. Люди, йдучи, питали: “Чи вона там є? Чи вона жива?” Сусіда сказав: “Та, мабуть, жива, бо вчора ще з димаря дим ішов”. Отак я сигналізувала людям про те, що я ще жива”¹³.

¹³ Оксана Мешко.
Свідчу. С. 39.

Роки заслання тягнулися, мов десятиліття. Проте Оксана Мешко не давала волі журбі й відчаю. “Я по натурі не песиміст, але в тих умовах можна здуріти, — розповідала вона. — Та я кожного разу мобілізувала себе на прогулянку, на роботу, на молитву. Я вірю, що молитва і звертання до Бога допомогли мені вибути ту страшну неволю”.

Наприкінці 1985 р. Оксана Мешко повернулася із заслання. Зміни, що відбувались у суспільстві, сприйняла спочатку з недовірливим здивуванням, але невдовзі з притаманною їй енергією й оптимізмом активно включилась у процес суспільно-політичного оновлення. У 1988—1989 рр. на запрошення української діаспори вирушила до Австралії на операцію очей.

Побачивши, як скептично оцінюють перебудову зарубіжні українці, переконувала їх, що склалася сприятлива ситуація для розгортання широкого руху за українську державність. Виступила в Австралійському парламенті про становище в Україні. Поверталася через Сполучені Штати, де взяла участь у роботі Світового Конгресу Вільних Українців. Розгорнула кампанію за звільнення Левка Лук'яненка та інших політв'язнів. Зустрічаючись із журналістами, державними діячами, виступаючи на публічних зібраннях, всюди обстоювала і популяризувала українську ідею.

Повернувшись на початку 1989 р. на батьківщину, Оксана Яківна стала одним із провідників Української Гельсінської Спілки, створеної 7 липня 1988 р. на основі Української Гельсінської Групи, увійшла до її Координаційної Ради. Саме вона 29 квітня 1990 р. відкрила з'їзд УГС, на якому цю громадську організацію, що від самого початку була передпартією і ставила за мету поступ до незалежності, переформовано в Українську Республіканську партію. У червні того ж року, насамперед її зусиллями, було поновлено діяльність правозахисної організації — створено Український комітет “Гельсінкі — 90”. Оксана Яківна залишалася його душею і рушієм до останніх днів. Без неї не обходився жоден мітинг. Разом з іншими колишніми політв'язнями підтримала вона одноденною голодівкою студентське голодування в жовтні 1990 р.

Наприкінці грудня 1990 р. почулася вона зле. Була слизота, а тут, на біду, в крамниці хтось поцупив її ціпок, який вона поставила було в кутку. Оксана Яківна впала, стався інсульт. 2 січня 1991 р. перестало битися її, здавалося, невтомне серце.

Поховали Оксану Яківну Мешко 5 січня 1991 р. на Байковому цвинтарі в могилі мами Марії Граб-Мешко. І не було ніякого знаку, що тут поховано й доньку. Тому громадськість збирала кошти і спорудила 1995 р. на тій могилі два козацькі хрести, які витесав із каменю Микола Малишко.

Відомий правозахисник Юрій Литвин, як дитина, любив Оксану Яківну і називав її нашою Жанною д'Арк. Часом образ багатогранніший за аналогії — мені більше подобалося, коли він казав словами Богдана Хмельницького: “Ще не вмерла козацькая матір!”¹⁴ І там, на далекому Уралі, в лютій неволі нам теплішало на серці, коли згадували, що є в нас така невсипуща, усіх любляча і невмируща наша Козацька Матір.

¹⁴ Оксана Мешко,
козацька матір:
До 90-ліття з дня
народження. Спогади
Упорядкував
В. Овсієнко. К., 1995.
С. 64.

ЩО В ІМЕНІ ТВОЇМ? — НАДІЯ!? НАДІЯ СУРОВЦОВА

По роках випробувань долі, тюремних страждань Надія Суровцова, колись романтичне “біляве дівчатко”, із сумом у своїх “Спогадах” напише: “... життя йде, зростають покоління, і, може, придадуться ці часом кров’ю писані рядки про життя, просякнуте від світанку до останніх днів глибокою вірою в світле майбутнє і певністю: що не піде і не пішло намарно”¹.

Надія Віталіївна Суровцова народилася 5 (17) березня 1896 р. в Києві. Батько тоді був студентом, а мати вчителювала. Її назвали на честь батькової вчительки-революціонерки. Вдома виховувалася переважно “по-руськи”: мати — уродженка Тули, великороска, батько — українець². Згодом родина переїхала до Умані, де Надія закінчила гімназію. Відтоді й до самої смерті Умань стане для неї земним прихистком, куди вона повернеться, як поранений журавель, після років заслання.

1913 р. Надія вступила на історико-філологічний факультет Бестужевських вищих жіночих курсів у Петербурзі. Її вчителями були Є. В. Тарле, О. Я. Єфименко, С. Ф. Платонов. Із зацікавленням вона слухала лекції відомого економіста М. Туган-Барановського. Надія спеціалізувалася як історик. Від першого ж року навчання вступила до українського земляцтва, а дещо пізніше й у підпільний український гурток. Коли розпочалася Перша світова війна, Петербурзьке українське громадянство відкрило приватний лазарет для поранених, у якому Суровцова працювала старшою медичною сестрою. “Лазарет містився на Тучковій Набережній у будинку-палаці княгині Імеретинської. То був двоповерховий будинок, нагорі жила графиня Мусіна-Пушкіна, а надолі був саме створений лазарет. Дамами-патронесами були дружини професора Туган-Барановського, Вовка, Забіли, Ющенка-Караскевича. Лікарем працювала Надія Василівна Кропивницька та доктор Аристархова, і чоловік — доктор Гегелло”³.

В ОБОРОНІ НАЦІОНАЛЬНИХ ПРАВ

¹ Суровцова Н. Спогади. К., 1996, С. 210.

² Див.: Державний архів Харківської області (далі ДАХО). Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 1087. Арк. 65.

³ Суровцова Н. Спогади. С. 48.

⁴ ДАХО. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 1087. Арк. 66.

⁵ Див.: Дашкевич Я. Надія Суровцова: Нотатки з нотаток // Суровцова Н. Спогади. С. 367.

⁶ ДАХО. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 1087. Арк. 67.

Заглибившись у роботу українського підпільного гуртка, належала до групи поражених (противників ведення війни), котру очолював Євген Неронович. Перевозила нелегальну літературу та листівки до Києва. У Петербурзі віддавна існував клуб Старої громади, де відбувалися концерти, читалися лекції. Саме в цьому середовищі вихідців із України й виникла ідея створити Український університет, бо, як пише Суровцова: "...всі ми, пропагандисти своєї батьківщини, зроду не вчилися в українській школі, і всі свої відомості здобували кустарно, самотужки... Організаторами технічної сторони мала бути шкільна управа, що складалася з студентів, і до якої було обрано Полікарпа Ганджу, універсанта Юрка Зебницького та мене". В університеті навчалось близько 200 студентів. Було декілька кафедр: філологію викладали Голоскевич та Ганцов, економіку — Пилипчук, історію — Слісаренко, а мистецтво — Кость Широцький. Університет проіснував близько двох років, до початку революції.

1917 р. Надія Суровцова прилучається до активного революційного життя — спочатку в Петербурзі як член революційного комітету, а з постановою Центральної Ради переїжджає до Умані, де організовує "селянську спілку" і працює в ній при земстві як помічник повітового інструктора⁴. Від осені 1917 р. навчалася в Київському університеті на історичному та юридичному факультетах. 1918 р. — у Консульській академії в Києві.

Українська революція кинула її у вир громадської та державної діяльності. Навчаючись, вона одночасно працювала. За Центральної Ради — діловодом у Секретаріаті внутрішніх справ (у Департаменті у справах біженців), пізніше — завідувачкою загального відділу Секретаріату (міністерства) закордонних справ (допомогло вільне знання двох європейських мов — французької і німецької)⁵. Саме тоді вона познайомилася з більшістю українських діячів і загалом з атмосферою того часу. За доби Гетьманату була начальником дипломатичного відділу (пізніше відділу преси) Міністерства закордонних справ. Після організації страйку-протесту на знак солідарності зі звільненим Колокольцевим (міністром землеробства), як зазначає в "Автобіографії від 2 грудня 1927 р." Надія Суровцова, «моє становище погіршилось, і мені запропонували "відпустку". Я залишилася, але виключно обмежуючись реферуванням газет, інтерв'ю з журналістами тощо»⁶. За Директорії наприкінці 1918 р. її призначили секретарем Інформаційного бюро дипломатичної місії УНР. У складі місії була у Відні, Берні, Лозанні, а у квітні її звільнили. Почалося тяжке життя політичної емігрантки.

У роки віденської еміграції (1919—1925) Надія зазнала багато труднощів і негараздів. Не цуралася ніякої роботи: була лектором, приватним учителем, гідом на виставці, збирала виноград тощо. Продовжила навчання у Віденському університеті, де захистила дисертацію "Богдан Хмельницький та ідея української державности", стала доктором філософії. Коло її знайомств — не тільки визначні діячі української політичної еміграції, а й знані в Європі соціалісти та комуністи. Вона стає однією з найвідоміших постатей у міжнародному пацифістському русі — в Інтернаціональній Лізі миру і свободи (в українській та австрійській секціях, у міжнародній президії), бере участь у міжнародних конгресах. Зрештою, 1924 р. вступає до лав Комуністичної партії Австрії.

Аналізуючи життєвий шлях Н. Суровцової, можна з упевненістю констатувати, що найбільший вплив на неї та її подальшу долю мала зустріч із Юрієм Коцюбинським на початку 1920-х років. Ось як вона

про це згодом напише: “В радянському представництві, куди я таки зважилась піти, щоб зв’язатися з Україною... я познайомилася з Юрієм Коцюбинським. Світла його особа не могла не справити великого враження... Тепер Коцюбинський зустрів мене привітно. Він стримано обіцяв усяку допомогу щодо встановлення зв’язку, поруч із тим дав мені кілька книжок і часописів. Руки тремтіли, коли я їх брала! Так давно вже не було нічого із рідного краю. До того ж все, що він мені дав, було українською мовою! Він ніколи не агітував мене, ні словом не намагався схилити мене на свій бік. Але те, що я читала в узятих писаннях, глибоко мене вражало”⁷.

⁷ Суровцова Н.
Спогади. С. 109.

Саме у віденський період виявився літературно-публіцистичний та перекладацький талант Н. Суровцової. Її нариси, оповідання, статті, переклади друкувались у різних австрійських, канадських та американських виданнях, зокрема в прорадянському часопису “Нова громада” (у 1923—1924 рр.). Через роки вона скаже про свою роботу в цьому журналі: «Там я написала чи не єдину свою декларативну статтю під заголовком “Ми і вони”, де доводила, що “ми”, закордонні, власне, є нічим, а справжнє життя нашої країни творять “вони” на Україні. Цю статтю зло висміяв кореспондент в уманській газеті, в “Селянській правді” (чи не мій віденський приятель Хомик — стаття була підписана “Х”), а у Відні дехто перестав зо мною вітатись».

1925 р. Суровцова приїздить до Харкова і 22 квітня вже виступає на мітингу-протесті проти політики Польщі. Поштовхом до її повернення в Україну були велика любов та ідеалістичний націонал-комунізм. Саме ідеалістичний націонал-комунізм спричинився до переходу на прорадянські позиції. У “Спогадах” Суровцова дасть оцінку собі й друзям: «“Яничари” таборів соціалістичного та національного, ми віддано працювали для своєї партії, батьківщини, комуністичної ідеї. Незабаром нас...було знищено тими, в руки яких ми передали свою роботу, затавровано самих зрадниками, змішано з останнім брудом».

У Харкові вона потрапила до широкого письменницького, театрального, журналістського кола. “Богемне життя” захопило спраглу душу молодій жінки. З-поміж її знайомих — Микола Хвильовий, Микола Куліш, Володимир Сосюра, Павло Тичина, Юрій Смолич, Остап Вишня, Григорій Петренко, Лесь Курбас та ін.; дипломатична радянська еліта: Олександр Шліхтер, Іван Кулик, Карло Максимович, Володимир Ауссем, Михайло Левицький, їхні дружини, послі іноземних держав.

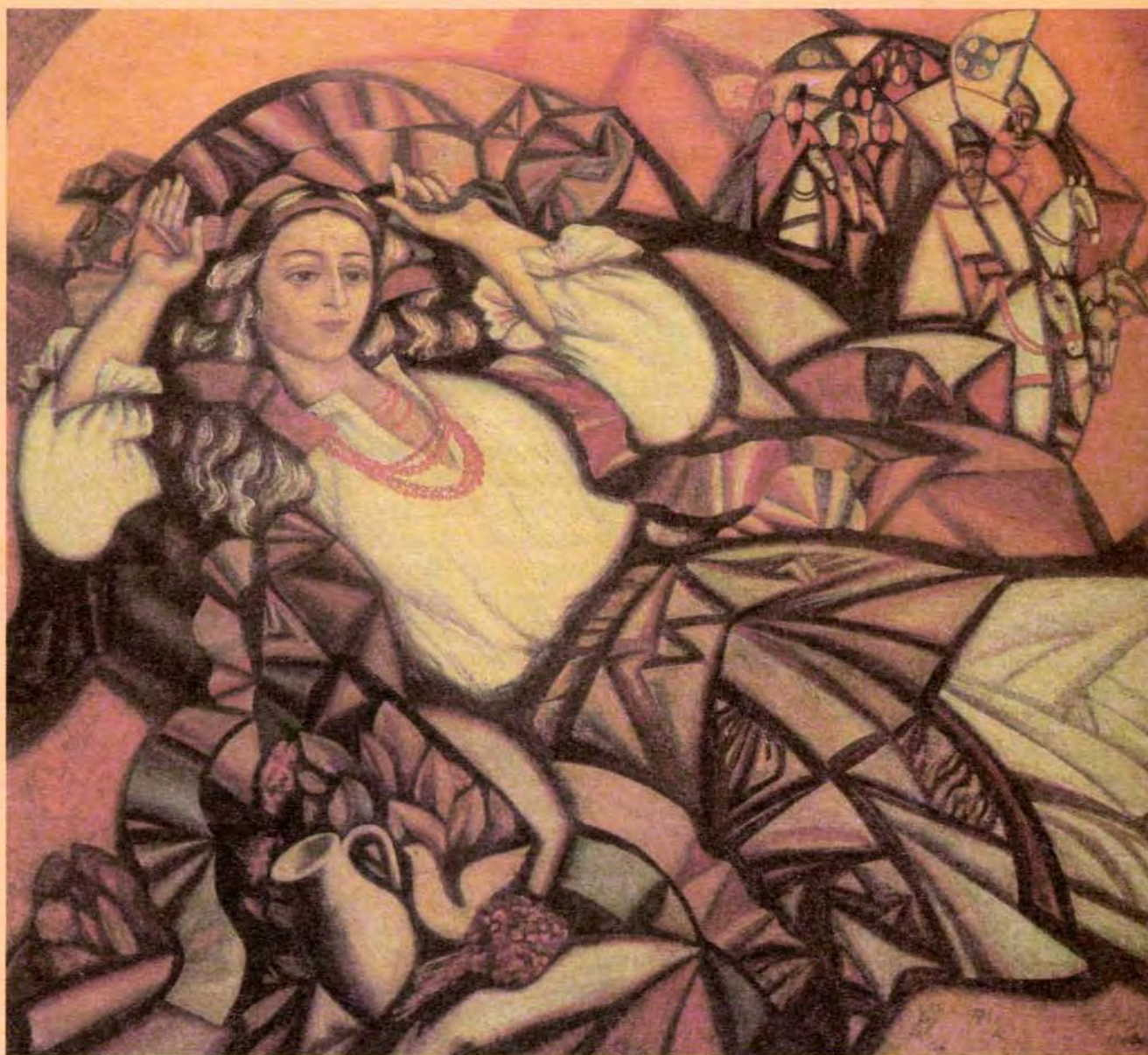
Розпочавши кар’єру в Харкові з літературної та пропагандистської діяльності, Суровцова за два роки почергово обіймала декілька посад — редактора і завідувачки сектора дитячих сценаріїв ВУФКУ, редактора пресового бюро Наркомату закордонних справ, де готувала пресовий спецбюлетень НКЗС УСРР, редактора РАТАУ, цензора закордонної преси в Головліті. Вступила до аспірантури, де навчалася під керівництвом Дмитра Багалія. Її розум та енергійна натура приваблювали багатьох. Я. Дашкевич зазначає: “Надійку люблять, в неї закохуються (Григорій Петренко...і Михайло Баран)”⁸. Як успішний літератор і журналіст вона друкується в харківських газетах і журналах (“Вісті ВУЦВК”, “Робітнича газета”, “Всесвіт”, “Червоний клич”) та закордонних (“Українські щоденні вісті”, “Робітниця”).

⁸ Дашкевич Я.
Надія Суровцова. С. 368.

Нетривала харківська ідилія 1920-х років була перервана арештом, а відтак і 25 роками тюремної камери та заслання (загалом від 1927 до 1954 р.). У Протоколі допиту Надії Суровцової від 14 грудня 1927 р. записано: “Приблизно рік тому назад мене викликали в ГПУ до

тов. Ворончука... Ворончук запитував детально про мою біографію, про закордонні знайомства. Під час бесіди тов. Ворончук пропонував мені працювати в ГПУ, але я відповіла, що поки мої партійні справи не оформлені і у мене немає відповідної директиви від ЦК, я працювати в ГПУ не можу. (До речі, подібну співпрацю з ГПУ їй пропонували і в

Феодосій Гуменюк

Маруся Чурай

Москві під час допитів, намагаючися схилити до стеження за колишніми знайомими Ю. Коцюбинським, М. Левицьким, проте Суровцова категорично відмовилася. — *В. П.*). Націоналістичних і шовіністичних настроїв я позбавилась ще задовго до повернення в УСРР — тому я і повернулася на батьківщину... Що було приводом для мого арешту, не можу собі уявити”⁹.

Чутки про арешт Суровцової швидко долетіли до закордону, очевидно, не без допомоги ДПУ. 12 квітня 1928 р. в “Українській ниві” (органі УНР у Варшаві) було надруковано некролог, де зокрема зазначалося, що, як пишуть газети, тепер її вже немає, вона розстріляна за поширення ідеї самостійної України⁹. Так писав про неї Олександр Ковалевський під псевдонімом В. Розумовський. Подибуємо відомості про цю подію в житті Н. Суровцової і з листування Дмитра Дорошенка та В’ячеслава Липинського. 26 квітня 1928 р. Д. Дорошенко писав із Берліна: «...звістка про розстріл мала на увазі саме Надію Віталіївну С[уровцо]ву, яку Ви знали. Але в совітс[ьких] газетах було спростовання, що її не розстріляно. Та я й сам одразу цій вістці, ніби її розстріляно, не повірив: не похоже це на неї, щоб вона після свого “сменовеховства” вела себе так, щоб большевики мусіли її розстрілювати»¹⁰.

⁹ ДАХО. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 1087. Арк. 90 — 91.

¹⁰ Там само. Арк. 117.

Арешт і подальша доля Надії Суровцової — це ціла географія радянського ГУЛАГу: Ярославська тюрма, заслання до Архангельська, Колима. Її тричі арештовували, й жодного разу так і не було сформульовано й доведено в суді обвинувачення. Врешті-решт 1954 р. вона була амністована.

¹¹ Дорошенко Д. Листи до В’ячеслава Липинського, Філадельфія, 1973. С. 288.

Н. В. Суровцова неодноразово подавала звернення про свою реабілітацію. Так, 21 червня 1955 р., проживаючи в Магаданській області, вона надіслала скаргу Генеральному прокуророві СРСР О. Руденку, де описала свої арешти й наголосила на тому, що ніколи не скоїла жодного протизаконного вчинку: “Більшість осіб, котрі мене судили, визнані ворогами і давно розстріляні. Більшість товаришів, які перебували в аналогічній ситуації, давно реабілітовані... Мені практично вже нічого не потрібно. Життя пішло безповоротно — реабілітація потрібна мені в ім’я тієї віри в справедливість, яку мене не змогли змусити втратити 25 років одиночок, тюрем, таборів і заслання”¹². Коли розглядалося питання про реабілітацію Суровцової, то як свідків допитали Остапа Вишню і Павла Тичину. В Протоколі допиту Губенка-Вишні П. М. читаємо, що він знав Надію Суровцову як активного радянського журналіста¹³.

¹² ДАХО. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 1087. Арк. 196.

¹³ Там само. Арк. 201.

22 травня 1956 р. Військовий трибунал Київського військового округу реабілітував Н. Суровцову: “Постанову колегії ОГПУ від 8 травня 1928 р. стосовно Суровцової Н. В. відмінити і справу припинити за відсутністю складу злочину”¹⁴. Інші присуди скасували 28 лютого 1957 р. Я. Дашкевич підрахував “остаточний баланс”: 13 років ув’язнення (з них 5 в одиночці) та 16 років заслання (з них 8 за присудами, решта — “без права виїзду”). 29 років невіЛЬНОГО — в прямому значенні цього слова — життя, повного знущань, цькувань і переслідувань¹⁵.

¹⁴ Там само. Арк. 213.

¹⁵ Див.: Суровцова Н. Спогади. С. 369.

Не втративши віру в ідеали молодості, після заслання вона повернулася в батьківський дім в Умань, де продовжила працю як історик, літературознавець, а головне — як свідок карколомної доби, яку описала у своїх “Спогадах”. Її свідчення “життя поза життям” мимоволі стали аргументованим звинуваченням епохи тоталітаризму, зброєю в руках жінки, котра з надією поверталася 1925 р. в Україну й не втратила віру в справедливість навіть по роках заслання.

У 1960-х — на початку 1970-х років навколо Надії Суровцової вирує бурхливе життя. Вона буває в Києві і Львові (де зустрічається зі старими віденськими друзями), є активним дописувачем до газет “Уманська зоря”, “Вечірній Київ”, журналу “Архіви України”. 24 травня 1971 р. в канадському комуністичному виданні давній знайомий Петро Кравчук помістив статтю “Наша співробітниця. До 75-річчя

Надії Суровцової”. Проте в житті Надії Віталіївни настав новий період ізоляції й погроз і для неї самої, і для тих, хто приходив до її будинку.

Адже в Умані дім Н. Суровцової став “притулком для дисидентів”, де бували і російські (О. Солженицин, котрий вивчав “Спогади”, а пізніше посилався на них в “Архіпелазі ГУЛАГу”), і українські (Я. Дашкевич, М. Коцюбинська та ін.) борці з тоталітарним режимом. Вона любила своє місто, плакала його минувшину і сьогодення. Творила так, як знала і вміла. Померла 13 квітня 1985 р., похована в Умані.

Життя Надії Суровцової — це “доля однієї, тільки однісінької людини, яка всією істотою жила тим життям, скільки судила доля, і яка випадково зуміла дожити до цих днів...” Вона, свідок Епохи з великою надією і вірою в справедливість, відбила цю Епоху в “Спогадах”, які є найціннішим набутком у творчій спадщині Надії Віталіївни.

Валентина Піскун

Розділ 4

ЖІНКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

ГАННА БАРВІНОК

Прапор свободи почувань жінки, натхненню піднятий в ХІХ ст. французькою письменницею Жорж Занд, був прихильно зустрінутий і в Україні. Письменниці тих часів — Надія Хвощинська (1825—1889), Юлія Жадовська (1824—1883), Олександра Шабельська (1849 — р. см. невід.), які писали вже й українською, відчували всю дисгармонію високих проблем із дійсністю свого часу та намагання боротися з нею. Літературна діяльність була однією з основних галузей, у якій визначилися жінки.

У 60-х роках ХІХ ст. на літературний шлях одночасно виходять дві визначні письменниці — Ганна Барвінок та Марко Вовчок. Завдяки їм жіноча проблематика пролунала в українській літературі в новому ракурсі.

Олександра Михайлівна Куліш (Ганна Барвінок) була донькою чернігівського землевласника Білозерського. Народилася вона на батьківському хуторі Мотронівці під м. Борзною 1828 р. Батько її навчався в Київській академії і був освіченою людиною. Мати, що походила з козацького роду, кохалася в українській мові, піснях, любила читати. У своїх звичках, побуті родина дуже близько стояла до селянського життя.

До 14 років Олександра навчалась у приватному пансіоні Козакової, а потім разом з матір'ю вела господарство. Ця праця зближувала її з селянами, прилучала до народної мови.

І ось на хутір Мотронівку доля приводить Пантелеймона Куліша. Він приїздить на літні вакації з Білозерським — братом Олександри — редактором першого українського журналу "Основа". Кулішеві подобається тихий хутір, гостинна родина, життя, просякнуте українським духом. Він пише там свій твір "Чорна рада". Пантелеймон Куліш знав, що його кохає юна Олександра й одного разу зважився просити в пані Білозерської руки її доньки. Мати суворо сказала, що Олександра вільна і сама

не бажає зближатися з ним. Гордий Куліш сміло їй заперечив. Глузуючи з його самовпевненості, мати покликала доньку й запитала її: “От Пантелеймон Олександрович запевняє мене, що ти його кохаєш. Чи так це?” “Так, я кохаю Пантелеймона Олександровича”, — твердо відповіла молода панночка. Але й після цього освідчення пані Білозерська повторила, що не віддасть свою доньку за Куліша. Переповідають, що письменник, заховавшись у своїй кімнаті після цієї розмови, довго та гірко сумував і ранком наступного дня виїхав з Мотронівки.

1846 р. уряд послав П. Куліша за кордон вивчати слов'янські мови. Перед від'їздом він завітав до Білозерських та знову прохав віддати за нього доньку. На цей раз пані згодилася.

22 січня 1847 р. Олександра стала дружиною Куліша. Тарас Шевченко був на вінчанні за боярина та тішився щасливою парою. Сам Куліш так вихваляв свою любу в одному з листів: “Гарна і розумна в мене жінка. Знає добре нашу історію, а пісні так співає, що аж серце радіє”¹.

Але недовго світило молодим щастя. Тільки-но вони прибули до Варшави, як тут заарештували П. Куліша у справі Кирило-Мефодіївського Братства і повезли до Петербурга. Олександрові вмовляли повернутися додому — вона не згодилася, поїхала за чоловіком і на заслання й усе життя дотримувалася святого принципу шлюбу: “Де будеш ти, Кай, там буду і я, Кая”.

Правда, був такий час, коли їм доводилося жити нарізно, і Куліш захоплювався іншими жінками, але скоро серце його линуло до дружини, яка тим часом займалася господарством, щоб добути грошей для свого чоловіка. І Куліш це завжди цінував. У листі до приятеля він пише: “Без цієї особи не можу ніде жити, хоча б у самому раю. Без Олександри Михайлівни книжка моя не була б написана. Увесь життєвий клопіт взяла вона на себе, бережучи мій спокій, мій час, моє здоров'я. Жодна жінка не могла б стільки зробити для письменника, і разом з тим вона ще знаходить час писати свої власні оповідання”².

Це було духовне подружжя. Світом Олександри Михайлівни стала праця її чоловіка, вона вийшла на громадську ниву поруч зі “своїм ратєм і разом з ним стала обробляти рідну землю”³. А коли П. Куліш помер, вона вжила всіх заходів, щоб видати його літературні твори. Задля цього продала хутір, але тих грошей не вистачило, а видані книжки не вийшли так гарно, як їй хотілося. Вона обвіяла пам'ять його подихом побожної любові та поваги. Склала музей книжок, рукописів, речей. Побудувала в м. Борзні трикласну школу в пам'ять Куліша, в якій щорічно улажувалася по ньому панахида⁴.

Про Ганну Барвінок залишив свої спогади славетний український учений-фізик Іван Пулюй. За його словами, вона доклала чимало зусиль для здійснення Кулішем перекладу Біблії українською мовою. У спогадах Пулюя є такі слова: «Що була Ганна для Куліша і для його творів за його життя, і яку ціну він сам їй дав, се можна зрозуміти з присвяту, поставленого на першій сторінці його перекладу св. Письма. Присвятив він тую працю своїй матері і дружині такими словами: “Неньці моїй святесенькій, її душі невмирущій, сю працю, нею змалечку натхненну, благовійно підношу. Дружині моїй ріднесенькій, що неня мені по своєму образу пророкувала, сю працю, нею піддержану, захищену, підпоможену, низенько вклоняючись, підношу»⁵.

Щороку приїздила Олександра Михайлівна на могилу чоловіка в день його смерті. Приїхала й 1911 р. Не маючи власного притулку, оселилася в чужій хаті, де не було ні вигоди, ні догляду, якого потребувала

¹ Русова С. Наші визначні жінки. Вінніпег, 1945. С. 26.

² ЦДАЛ. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2379. Арк. 46–47.

³ Старицька-Черняхівська Л. Ганна Барвінок. Літературно-науковий вісник, 1911, Кн. XI, С. 48.

⁴ Вісник Союзу Визволення України. 1913. № 31–32. С. 15.

⁵ Ганна Барвінок. Збірник до 170-річчя від дня народження. Під редакцією професора Василя Шендеровського. К., 2001. С. 6.

83-літня жінка. Там вона захворіла. Повідомили про це її родичку Боголюбцеву, котра забрала Кулішеву до себе в Борзну. Там Олександра Михайлівна й померла 23 липня 1911 р., не діждавшись роковин смерті чоловіка, котрі вона справляла на Пантелеймона. Останнє її прохання було — щорічно 27 липня згадувати про Куліша.

З приводу смерті Олександри Михайлівни часопис “Українська хата” писав: “Вмерла так, як годиться українському письменникові: безпритульна, ображена в найсвятіших чуттях своїх, в чужій хаті, проживши останні дні в хаті селянина, на соломі”. “Зозулею без гнізда” називала себе Ганна Барвінок і тишилася якимось безвихідністю свого становища⁶.

Така була Олександра Кулішева як людина, як дружина. “Не кожний визначний письменник, діяч, — наголошувала Софія Русова, — мав щастя жити під таким ласкавим, розумним доглядом. Не кожний мав коло себе такого вірного друга, що розумів його найкращі думки, мрії і сам міг працювати в одному напрямку зі своїм чоловіком. Таке щастя дала Кулішева своєму чоловікові”⁷.

Слід згадати і меценатську діяльність Олександри Михайлівни. Так, коли в жовтні 1908 р. проводилися заходи для заснування в Парижі Української Громади, один з ініціаторів, Ярослав Федорчук, звернувся із закликом до газет “Рада” (Київ) і “Діло” (Львів) допомогти скласти на чужині українську бібліотеку. Одною з перших на цей заклик відгукнулася з Полтавщини Олександра Куліш і прислала пакунок із творами свого чоловіка і власними книжечками. Наприкінці грудня Громада, що тоді вже мала власне приміщення на вулиці Туен, біля Пантеону (14, rue Thouin), справді одержала пакунок з 10 книжками, а майже одночасно й листа від Ганни Барвінок-Куліш: «Високошановне Добродійство! Співчуваючи Вашому бажанню читати на рідній мові, я посилаю манівцем до Вашої бібліотеки десять книжок... “Чим багата, тим і рада” послужить своїм рідним братам по духу»⁸.

З біографічних даних можемо бачити, що Ганна Барвінок від молодих літ виявила літературні здібності. Перше оповідання “Жидівський кріпак” написала 1847 р., під час шлюбної мандрівки з Кулішем до Варшави. Про це вона сама говорила у своїх цікавих “Споминах”, а тому мусить відпасти думка, що вона почала писати під впливом Марка Вовчка. «Ну що ж тут, — згадувала Ганна Барвінок, — схожого на оповідання Марка Вовчка... І як би я оце вчилась у неї, коли я не доїхавши ще до Варшави зробилась письменницею, а Куліш похвалив за “Жидівського кріпака”»⁹.

Ганна Барвінок була дочкою епохи народолобства. Любов і повага до народу виявляється й у тих темах, які обирає письменниця. Оповідь завжди ведеться з уст героїні, немовби автор боїться загубити хоч єдине зерно тієї мови, музики народної душі. Творення літератури на ґрунті народної мови, схилення до ідеалізації народу було основою народницької літератури. Дівоче кохання і жіноче лихо — головний зміст її оповідань. Це кохання і стихійне, і непереможне, а разом з тим таке чуже, чисте, поетичне. Ганна Барвінок уміла серед звичайних щоденних обставин побачити прикмети великої душі, які, можливо, несподівано для самої людини виявляються в момент якоїсь кризи, серед важких обставин життєвої боротьби. Прагнення вийти зі злиднів та мати кращу долю, намагання попри всі перешкоди досягнути мети — це, звичайно, підтримує людей і надає їм сили. Цим і характерні жіночі постаті письменниці. “Я з долею та з людьми боролася та ніби гірку долю поборолася

⁶ Шаповал М. Ганна Барвінок // Українська хата. 1911. № 7—8. С. 329.

⁷ Русова С. Наші визначні жінки. С. 46.

⁸ Бачинський Є. Лист Ганни Барвінок до “Української Громади в Парижі” // Україна (Париж). 1952. № 7. С. 676—677.

⁹ Спомины О. М. Куліш (Г. Барвінок) // Українська хата. 1911. № 5—6. С. 307.

й людський недорозум ... і в боротьбі своїй з долею й лихими або дурними людьми встояла”, — стверджувала одна з героїнь (“Молодеча боротьба”). Сила Ганни Барвінок, її письменницького таланту полягала в тому, що вона винесла на обговорення жіночу тему.

1901 р. українське громадянство святкувало ювілей сорокалітньої літературної праці Ганни Барвінок. Не прилюдно проводився цей ювілей, але в затишну гостину на хуторі Мотронівка зібралися приятелі й прихильники письменниці. У своїх привітаннях вони славили її “правдиві щирі малюнки народного життя, надзвичайно прості, але осяяні саяйвом любові нашому серцю поезії, повиті сумом того горя жіночого. І ми залюбки придивлялися до Вашого малювання, упивалися співучим словом нашої народної мови. У нас так мало було слова. Ви були одною з перших і довгий час стояли одинокою, і це побільшує повагу до Вас...”¹⁰

¹⁰ Русова С. Наші вишачні жінки. С. 48.

Як відзначають дослідники, твори Ганни Барвінок друкували журнали “Правда”, “Київська старовина”, “Літературно-науковий вісник”, “Дзвінок”, “Рідний край”, “Українська хата”, “Будучність”. 1902 р. в Києві вийшли друком твори Ганни Барвінок “Оповідання з народних уст” з переднім словом Бориса Грінченка. Дві останні збірки її вибраних оповідань побачили світ 1919 та 1927 рр.¹¹

¹¹ Ганна Барвінок. С. 9.

Оцінюючи творчу спадщину Ганни Барвінок, Софія Русова писала: “Народні правдиві оповідання Ганни Барвінок зберегли нам той побут, ті прекрасні образи з глибини життя українського народу; дали нам змогу заглянути в ті прекрасні жіночі душі, намілюватися постатями жінок — вихованок нових поколінь. Вони силою розуму й безпосереднім розумом вміли опанувати найтяжчі обставини життя і гордо нести тернистий вінець материнства. Вона наблизила нас до цих жінок”¹².

¹² Там само. С. 49.

Отож, в особі Ганни Барвінок маємо свою праматір, яка винесла на обговорення жіноче питання та заклала традиції жіночої літератури, котра так непросто пробивала собі дорогу в чоловічій літературі.

Людмила Смоляр

МАРКО ВОВЧОК

В українських школах у країнах усього світу в списку “обов’язкових лектур” завжди знайдемо і твори Марка Вовчка: “Інститутку”, “Козачку”, “Марусю”... Молодь, що знайомиться з найкращими зразками української літератури, не може не прочитати бодай одного твору цієї визначної української письменниці.

Про Марка Вовчка з’явилося досі чимало книг. Найцікавіші й найважливіші два біографічні дослідження, оперті на документи та унікальні родинні архіви — “Літопис життя і творчості Марка Вовчка” (К., 1969) і “Про Марка Вовчка” (К., 1979). Автором обох цих книг є внук письменниці, один із найсолідніших її дослідників, Борис Борисович Лобач-Жученко.

Народилася Марія Олександрівна Вілінська (як це довів на основі новознайдених документів Б. Б. Лобач-Жученко) 10 грудня 1833 року в маєтку Єкатерининське в Орловській губернії, в Росії, у дворянській російській сім’ї. Батько письменниці, що був майором, потім підполковником сибірського гренадерського полку, помер, коли Марії виповнилося сім років. Марія виховувалася в одному з приватних пансіонів Харкова, потім жила у своєї тітки в місті Орлі. Мати Марії — Параскевія Вілінська — вийшла заміж удруге. З матір’ю в неї все життя були, однак, близькі і дружні стосунки.

В Орлі Марія познайомилася з Опанасом Васильовичем Марковичем, випускником Київського університету, кирило-мефодіївським братчиком, що був засланий на три роки до Орловської губернії. В січні 1851 р. Опанас і Марія одружилися: йому було тоді 29 років, їй саме сповнилося 17. Цього ж року вони виїхали в Україну. Опанас отримав посаду коректора в чернігівській газеті. В Чернігові народилася в них перша дитина — дочка Віра, яка невдовзі померла. Після пологів Марія довго хворіла. 1853 р. Марковичі переїзять до Києва. Опанас працює на різних принагідних посадах. У них

народжується син Богдан. Обоє Марковичі інтенсивно займаються етнографією. 1855 р. Опанас Маркович дістає призначення на посаду вчителя географії у Немирівській гімназії. У Немирові Марія починає писати українською мовою оповідання з народного життя і шле ці оповідання в Петербург Пантелеймонові Кулішеві для критичної оцінки і підготовки до друку.

Про враження від перших творів Марка Вовчка П. Куліш пише у листі до своєї приятельки Лесі Милорадович: "Одна пані родилась у Московщині і вже заміжжю почала вчитись по-нашому. Що ж? Недавно написала чотири маленькі повістки із річей селянок. Чи поймете ви мені віри, що як читав я їх, то дух в мене займавсь: так зрозуміла вона красоту нашого слова і наче піснею заговорила! Колись напечатаю, то самі побачите, що то за дорогії клейноди!"

У грудні 1857 р. в Петербурзі у друкарні і за редакцією П. Куліша побачила світ перша книжка Марка Вовчка "Народні оповідання". Посилаючи цю книжку Шевченкові, який саме повернувся із заслання, Куліш писав: "Як прочитаєш, то, далєбі, помолодшаєш". І справді, Шевченко, також зачарований творами Марка Вовчка, присвячує їй вірші, організує складку серед друзів, щоб купити Марії Олександрівні коштовний подарунок: золотий браслет за 120 карбованців. Марко Вовчок продовжує писати. Рівночасно з українськими творами ("Інститутка" та ін.) вона пише і друкує твори російською мовою, а 1859 р. виходить книжка оповідань із народного російського побуту. Цього ж року її українські народні оповідання виходять російським виданням у перекладі І. Тургенева. На початку 1859 р. Марковичі живуть у Петербурзі, і Марія Олександрівна є душею петербурзької української громади. "Малоросійська колонія зачарована Марком Вовчком, справжнє entichement..." — пише одна петербурзька громадянка своїй приятельці.

У квітні 1859 р. Марко Вовчок із сином Богданом виїжджає за кордон на лікування. Їде поштовим диліжансом разом з І. Тургенєвим через Ковно до Кенігсберга, а тоді залізницею до Берліна, потім до Дрездена. В травні приїздить у Дрезден й Опанас Маркович. Марія лікується, бере лекції німецької мови, і пише — працює над новими творами. В серпні Марковичі їдуть до Лондона, де відвідують російського письменника й революційного діяча О. Герцена. Ось як характеризує Марковичів невінчана дружина Герцена Н. О. Огарьова: "...пані Маркович не забарилася з'явитися в Лондоні з чоловіком і малим сином. Пан Маркович здавався ніжним, навіть сентиментальним,

Українка
у святковому вбранні

чутливим малоросом; вона ж, навпаки, була розумна, рішуча, різка, на вигляд холодна... Вона розповідала Герцену, що вийшла заміж у шістнадцять років. Не кохаючи, а лише прагнучи незалежності. Дійсно, Тургенєв мав рацію, вона була негарна, але її сірі великі очі були непогані, в них світився розум і малоросійський гумор, до того ж вона була струнка і вміла одягатися зі смаком”.

Марковичі подорожують Німеччиною і Швейцарією. В Німеччині Марія Олександрівна познайомилася з двоюрідною сестрою Герцена Тетяною Пассек та її синами Олександром і Володимиром. Олександр Пассек, кандидат юридичних наук, вивчав за кордоном організацію тюрем у зв'язку з проектом пенологічної реформи в Росії. Любов, що спалахнула між Марією Олександрівною та молодшим від неї на три роки Олександром Пассеком, стала однією з причин розладу в сім'ї Марковичів. Марія Олександрівна залишилась і жила в Гайдельберзі, потім у Парижі і в Італії аж до 1867 р. З Опанасом Марковичем вони продовжували листуватися, але сім'я вже була розбита. Марія Олександрівна живе в Парижі і їздить до Італії з сином Богданом і Олександром Пассеком. Заробляє на прожиток літературною працею. Співпрацює в українських виданнях “Основа”, “Хата”, “Мета”, “Нива”, “Вечерниці” та в російських журналах, де друкує переклади своїх українських оповідань, оригінальні твори російською мовою та репортажі з Парижа. Виховує та піклується сином, вивчає європейські мови, підтримує живий товариський зв'язок із колонією українських, російських, польських, чеських емігрантів. Швейцарський композитор Е. Мертке записує з голосу Марка Вовчка понад 200 українських пісень.

Слава її як письменниці постійно зростає. Її твори починають перекладати на різні мови. Марко Вовчок на початку 1876 р. ліквідує свої справи у Франції і разом з сином повертається через Варшаву до Петербурга.

Марія Олександрівна поселяється у Петербурзі і багато працює. У цей час зав'язує близькі стосунки зі своїм далеким родичем, троюрідним братом, літературним критиком Дмитром Писаревим, якого тільки що звільнили з тюрми. Писарєв на сім років молодший Марії Олександрівни. В них багато спільних зацікавлень, вони разом співпрацюють у російському журналі “Отечественные записки”, вона друкує присвячений йому свій новий автобіографічний роман російською мовою “Живая душа”.

Роки 1868–1878 вона живе в Петербурзі, друкує переклади на російську мову з Жуля Верна та інших письменників, веде справи видавництва Етцеля та його петербурзького партнера Вольфа. У цьому ж часі в різних закордонних журналах з'являються переклади оповідань Марка Вовчка французькою, німецькою, польською, сербською, угорською, болгарською, хорватською, чеською мовами.

На зиму 1870–1871 припадає перше знайомство Марії Олександрівни з молодим полтавцем Михайлом Дем'яновичем Лобачем-Жученком. Усього на три роки старший від Богдана Марковича, старшого сина письменниці, і на 17 років молодший від Марії Олександрівни, Михайло Лобач-Жученко став чоловіком Марка Вовчка: стосунки були підтверджені офіційним вінчанням, що відбулося в січні 1878 р. Подружжя це тривало до самої смерті письменниці. У віці 42 років Марія Олександрівна народила другого сина — Бориса Лобача-Жученка (що став пізніше інженером-механіком флоту, професором і автором багатьох технічних книг). Старший син, Богдан Маркович, закінчив

Петербурзький університет з ученим ступенем кандидата математичних наук, був учителем математики та активним учасником революційного руху.

Політична ситуація в країні, турботи про Богдана, зміни місць перебування залежно від службових призначень чоловіка (переважно на Кавказі, а в 1886—1893 рр. — на Україні), збільшена увага до ділових справ чоловіка та зменшена потреба заробляти на життя власною творчою працею, а особливо клопоти із власним здоров'ям — усе це призвело до зменшення літературної активності.

Про побутові обставини останніх років життя залишилися цікаві свідчення колишньої служниці Лобачів-Жученків А. Коливаної: "... Основне багатство Марії Олександрівни — книги, якими вона дуже дорожила... Велика любителька природи, хазяйка моя багато часу приділяла доглядові за садом і квітами... Взагалі в неї були руки на всі штуки: чудесно вишивала, плела мереживо, штопала".

Письменниця не така активна, як замолоду, але вона не покидає літературної праці. В Саратові в роках 1896—1898 виходить перше повне зібрання творів Марка Вовчка російською мовою у семи томах. Письменниця упорядковує і підготовляє до друку листи, пише спогади, перекладає з польської мови. Напередодні смерті — в Нальчику, на Кавказі, 1907 р., на 74 році життя — Марко Вовчок працює над своїми українськими творами: "...найбільше часу приділялося малоросійським рукописам. Переписувала і виправляла їх вона навіть у останній місяць життя, коли, виснажена хворобою, часто засипала з олівцем і зошитом у руках під пам'ятною грушею в саду, в кріслі-гойдалці", — згадує у своїх спогадах чоловік письменниці Михайло Лобач-Жученко.

Марта Тарнавська

ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА

Серед когорти славетних українських жінок — письменниці модерного напрямку в літературі Ольга Кобилянська. Вона належить до непересічних талантів в українській та світовій літературі, а її праця на ниві громадського життя, організації жіночого руху заслуговує на якнайглибшу шану.

Ольга Юліанівна Кобилянська народилася 27 листопада 1863 р. в містечку Гура-Гумора в Південній Буковині (тепер м. Гура-Гумурулуй, Румунія). У сім'ї небагатого службовця росло семеро дітей: п'ятеро хлопців і двоє дівчат. Статків бракувало навіть на освіту синів. Коли Олі виповнилося п'ять рочоків, родина переїжджає до м. Сучави, а через три роки — до гірського містечка Кімполунг (тепер Кімполунг-Молдовенеск, Румунія), де пройшли дитинство і юність майбутньої письменниці. Тут мешкали німці, румуни, поляки, українці. Змалечку дівчинка від батька знала українську мову, легко вивчала німецьку і польську, якою розмовляла її мати. В Кімполунзі Ольга закінчила чотирикласну німецьку школу, а далі свої знання поповнювала самоосвітою. Мальовнича лісисто-гірська місцевість заворожувала Ольгу, описи пейзажів Кімполунга увійшли в усі її знамениті твори. В новелі “Природа” О. Кобилянська змальовує місто своєї юності і себе серед тієї природи: “Над усе любила природу. Снувалась по горах без товариства, без зброї. Цілу міську околицю містечка, де проживала, знала так добре, як свою власну кімнату...”¹

Прощання вже дорослої Ольги з Кімполунгом сповнене глибоких почуттів: «До горла мені підступає клубок, хочеться кричати: “О, як я люблю тебе, мій гірський краю, який ти незрівнянно гарний, який могутній і величний, який піднесений, казковий...” Прощай і ти, старий будинку, де я вперше любила й почала писати. Мені сумно й тяжко на душі»².

1889 р. батько Олі вийшов на пенсію і переїхав з родиною до невеличкого маєтку дружини

у с. Димки Серетського повіту (тепер Глибоцький район Чернівецької області). Якраз у цьому селі сталася трагічна подія — братовбивство за спадщину, — яка вразила Ольгу і лягла в основу її відомої повісті “Земля”.

Творчі здібності дівчинки проявилися досить рано. Вже у 13—14 років вона почала писати вірші, а згодом й оповідання німецькою мовою. В юності Ольга багато читала: знала твори західноєвропейських, зокрема скандинавських (Є. П. Якобсена, Г. Х. Андерсена), німецьких письменників, знайомилася з тогочасною російською літературою в перекладах на німецьку мову.

Через два роки родина Кобилянських переїжджає до м. Чернівці. Буковина на той час входила до Австро-Угорської імперії.

В Чернівцях активнішим було громадське життя. Родина Кобилянських переживає багато труднощів, хвороби, нестатки. Ольга продовжує писати твори німецькою мовою. Багато чого змінюється в житті молодої авторки завдяки чернівецькому середовищу, товариству і спілкуванню з письменницею Наталею Кобринською (1855—1920) та особливо з її двоюрідною сестрою Софією Окуневською (1865—1926).

Ще в Кімполунзі Ольга цікавилася громадськими рухами, проймалася безправним становищем жінки. Вже тоді писала про збагачення духовного життя жінок в оповіданнях “Гортенза”, “Вона вийшла заміж”, “Людина” тощо. У 1880—1890-х роках О. Кобилянська познайомилася з працею Івана Франка “Жіноча неволя в руських піснях народних” (1883 р.), яку їй нелегко було дістати через австрійську цензуру.

Дружба із Софією Окуневською — першою жінкою в Галичині, яка здобула медичну освіту і стала лікарем, — багато важила для письменниці: “Завдяки їй я читала Бокля, Дрепера, Локка і ін., а з української мови Шевченка (котрого до тієї пори ніде не могла здобути), І. Франка, М. Драгоманова, М. Павлика, Олену Пчілку, деякі журнали, словом, усе, що можливо було на ту пору здобути.

Тоді і виробляла вона з мене літераторку, переконуючи мене, що я, яко літератка-українка, маю обов’язок писати українською мовою, навчаючи мене рівночасно писати фонетикою; бо хоч вдома і говорилося по-українськи, то школа була німецька, гарна міська бібліотека виключно німецька...”³

Вплив західних учених, літераторів спонукали Ольгу Кобилянську до глибшого вивчення української літератури. Її захоплення творами українських письменників, зокрема зображенням жіночого життя Наталею Кобринською, припадає вже на чернівецький період. Тут вона ближче знайомиться із суспільно-культурним рухом у Галичині. Феміністичний рух, доля жінки, її особисті переживання були темою повсякденної праці авторки новел і оповідань. Свідомою феміністкою, як вважають дослідники, Ольга Кобилянська стала у 1890-х роках, коли почала наполегливо прокладати собі стежку в українську літературу⁴.

1894 р. вона — одна з ініціаторок створення “Товариства руських жінок на Буковині”. Пише брошуру “Дещо про ідею жіночого руху”, в якій порушує питання про тяжке становище жінки-трудівниці⁵.

Щодо феміністичних поглядів О. Кобилянської дискутують літературознавці, а вона сама себе не вважала феміністкою. Це скоріше був злам двох типів культур — традиції і модерну. Як зазначала Соломія Павличко, О. Кобилянська патріархальному ідеалові протиставляла феміністичну свободу вибору, ідеалові народництва — ідеал “культурної народності”⁶.

¹ Кобилянська Ольга. Оповідання. Львів, 1822. С. 3—4.

² Кобилянська О. Слова зворушеного серця: Щоденники. Автобіографії. Листи. Статті та спогади. К., 1982. С. 10.

³ Там само. С. 299—300.

⁴ Богачевська-Хом'як Марта. Бліж до білому. Жінки в громадському житті України. 1884—1939. К., 1995. С. 152.

⁵ Погребенник Ф. П. Ольга Кобилянська. Історія української літератури. К., 1987. Т. 1. С. 524.

⁶ Павличко Соломія. Дискурс модернізму в українській літературі. К., 1999. С. 77.

Новелістка, яка ставала все більш визнаною, змальовує у своїх творах життя на селі, позбавлене гармонії, руйнуючи цим патріархальний народницький міф української культури, деміфологізує ключові поняття народницького світогляду: ідеальність громади, ідеальність селянської сім'ї та становище жінки, романтичну чистоту стосунків⁷.

Та зрозуміло, що Ольгу Кобилянську найбільше захоплювали проблеми не суто жіночої емансипації, а психологічні: сила волі й духу, душевна рівновага, безнадія і способи її подолання, загальнолюдські переживання без гендерного поділу.

Знайомство письменниці з Іваном Франком, Михайлом Павликом, Лесею Українкою, Осипом Маковеем справило значний вплив на розкриття самотнього рідкісного таланту. Кінець XIX — початок XX ст. позначений для Ольги Кобилянської пізнанням Наддніпрянської України, що сприяло її популярності, надихало на творчість. Вона листується з багатьма вченими, письменниками, зокрема Христею Алчевською, Гнатом Хоткевичем. Гостює у родинах Косачів, Лисенків, Старицьких. Вклоняється могилі Тараса Шевченка в Каневі⁸.

Велике розуміння й дружба поєднували Ольгу Кобилянську і Лесю Українку. В листах до неї Ольга звертається, як до когось “незмінно дорогого”, вітає Лесю та Климента Квітку з одруженням, щиро радіє за них обох, називає Лесю панею “Квіточкою”⁹.

За сприяння Лесі Українки декілька новел Ольги Кобилянської друкуються в перекладі на російську мову в петербурзькому журналі “Жизнь”. У 1911—1912 рр. у Москві виходять збірка “Аристократка” та інші оповідання. Новели О. Кобилянської перекладаються на чеську, польську мови й знаходять широкий резонанс у читачів¹⁰.

Сама авторка новел бачила себе у двох літературах — німецькій та українській.

Вона “... сама прагла стати посередником між двома культурами і літературами, перекладаючи твори своїх українських побратимів на німецьку мову”¹¹.

Ольга Кобилянська мала дар поєднувати у своїх творах різні види мистецтв, зокрема слово і музику.

Вона знала вплив музики на настрій людини, на самопізнання. Особливо це помітно у таких творах, як “Valse mélancolique”, “Impromptu phantasic”, “Смутно колишуться сосни”, “Людина”, “Царівна” тощо. Дослідники вважають, що “переживання у творі іншого твору мистецтва, зокрема музики, — це тема, яку О. Кобилянська в українській літературі опрацювала найповніше”¹².

Михайло Мороз

Гуцулка

Видатна письменниця вивчала етнографію, фольклор краю, і цими мотивами пронизані майже усі її твори. Вона віднайшла особливі засоби філософського розуміння народної творчості, міфології. Під впливом власного відчуття глибинних цінностей та зважаючи на високу оцінку народних українських пісень болгарським письменником І. Петро-Тодоровим, котрий гостював у Ольги Кобилянської 1903 р., вона написала твори “В неділю рано зілля купала”, “Старі батьки”, “Нюба”. Єдність людини і природи в її творах — головні чинники людського духовного буття.

Багато дослідників, аналізуючи силу великого таланту О. Кобилянської, ставили її поруч із такими майстрами слова, як Анна Ж. Сталь, Жорж Занд, Клара Фібік, Ада Негрі, Грація Деледа, Кармен Сильва та ін., справедливо вважали її найкращою письменницею кінця XIX — початку XX ст. Історик Н. Полонська-Василенко писала: “Довгий час йшли дискусії з приводу творчості О. Кобилянської, але тепер вже визнано за нею одне з перших місць серед письменниць цілої слов’янщини”¹³.

Родинне життя в Ольги не склалося. Лише величезна сила духу допомогла їй вистояти після втрати батьків, братів, сестри, опиратися хворобі, яка завдавала фізичного болю.

Своє ставлення до самотнього життя і музи Ольга занотувала у щоденниках. Від 25 березня 1890 р. вона записала: “Учора був той день посту, на який ворожать. Треба перебути його, не ївши, а ввечері спекти з борошна, солі й води коржика і з’їсти його на ніч, тоді присниться той, хто з тобою одружиться, — він має подати вві сні тобі води. Я так і зробила, бо переконала себе, що це правда... Ніхто не подав мені води. Отже, я маю лишитися старою панною... Я б і не журилася цим. Якби могла мешкати разом з мамцею і спокійно писати... І якби мої твори мали відгомін. А якщо цього не буде, то я загину”¹⁴.

Серед високомистецьких творів Ольги Кобилянської повісті, романи, оповідання, новели, нариси, спогади, вірші. Надихали її рідні гори, в яких пройшла юність. Сюди не раз вона приїжджала сама, водила в гори Лесю Українку і показувала, де жили герої її творів.

1927 р. письменниця жила в доволі скромних умовах, хворіла. Як згадують її друзі, навіть за тих обставин О. Кобилянська була мила, спокійна, лагідна. Ніколи не нарікала на свою долю, на фізичні недомогання, зате цікавилась усім, що стосувалося інших. Цього ж року було відзначено ювілей 40-літньої творчої діяльності письменниці.

Померла Ольга Кобилянська 21 березня 1942 р. і похована в Чернівцях.

Вільна розумна людина була її ідеалом. Письменниця Христя Алчевська схарактеризувала О. Кобилянську як міцну, незалежну гірську натуру, шляхетну й гордовиту, як думка орлів.

⁷ Дропченко Валентина. Український фемінізм кінця XIX — початку XX століття та сучасність // Український жіночий рух: здобутки і проблеми. Дрогобич. Вип. 1. 2002. С. 97.

⁸ Українська літературна енциклопедія. К., 1990. Т. II. С. 502.

⁹ Листи так довго йдуть... Знадоба архіву Лесі Українки в Слов’янській бібліотеці у Празі / Упоряд. Світлани Коцери. К., 2003. С. 146—147.

¹⁰ Денисюк Іван. Новелістика Ольги Кобилянської // Кобилянська Ольга. Оповідання. С. 269.

¹¹ Гундарова Тамара. *Femina Melancholica*. Стаття і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської. К., 2002. С. 20.

¹² Демченко Ірина. Особливості поезики Ольги Кобилянської. К., 2001. С. 190.

¹³ Полонська-Василенко Наталія. Видатні жінки України. Вінніпег; Мюнхен, 1969. С. 112—113.

¹⁴ Кобилянська О. Слова зворушеного серця. С. 190.

ОЛЕНА ПЧІЛКА

Ольга Петрівна Драгоманова-Косач широко відома в Україні під літературним псевдонімом — Олена Пчілка. І справді, це приbrane прізвище найкраще характеризує її надзвичайну працьовитість і активну участь у найрізноманітніших галузях української культурної та громадської праці. Як невтомна працьовита бджілка, вона збирала з різних квіток солодкий нектар, несла його до свого вулика й перетворювала на цілющий мед.

Видатна поетеса, прозаїк, драматург, — улюблена дитяча письменниця, публіцистка, редакторка й журналістка, талановитий педагог і діячка національного виховання, лекторка й організатор української молоді, науковець-етнограф, активна громадська діячка, безкомпромісний і самовідданий борець за українську національну справу, зразкова матір шістьох дітей, зокрема дочки Лариси, котра головно завдяки її особливому піклуванню стала геніальною поетесою Лесею Українкою, — це далеко не повна загальна характеристика діяльності Олени Пчілки.

Її кипуча енергія і працьовитість були поєднані не тільки з літературним хистом і здібностями, а й з надзвичайною принциповістю, сміливістю, наполегливістю та патріотичною самовідданістю. Ця жінка ніколи не зрікалася своїх поглядів і безстрашно пропагувала їх, не боячись ні арештів, ні в'язниць, ні репресій.

Ольга Петрівна народилася 29 червня 1849 р. в м. Гадяч на Полтавщині. Її батько Петро Драгоманов — дрібний дворянин, юрист і літератор, людина освічена, інтелігентна — розвинув у своїх дітях інтелектуальні інтереси, виховав їх у дусі людяності, демократизму й любові до простого народу. Його брат Яків був засланий на Сибір за зв'язки з декабристами. Мати Єлизавета — дочка дрібного поміщика із Цяччиного хутора — мала гарний голос і чарувала своїх дітей рідними піснями. В родині панували українська мова, українські народні звичаї, обряди.

В автобіографії Олена Пчілка пише: “Українська мова була спільною мовою в домі між панами і слугами”. Коли Ользі минав дев’ятий рік, помер батько, і відтоді її брат Михайло опікувався дальшою освітою сестри. 1861 р. він улаштував її в Київський приватний пансіон Нельговської. Це була одна з найкращих шкіл того часу. Славетний лікар і педагог Пирогов викладав тут природознавство і фізику, Михайло Драгоманов — історію. Особливо добре було поставлене тут вивчення німецької та французької мов. Коли вчитель німецької мови дав ученицям завдання написати гумористичне оповідання на вільну тему, то Ольга так добре його виконала, що її оповідання надрукував німецький журнал.

У Києві в помешканні брата Ольга зустрічалася з його товаришами, тут 1867 р. познайомилася з чернігівцем Петром Косачем. Наступного року стала його дружиною і виїхала на Волинь у місто Звягель (Новгород-Волинський), де Петро Антонович мав посаду голови з’їзду мирових посередників. На Волині Ольга захоплюється вивченням народного побуту, записує пісні, збирає зразки вишивок. Пісенний матеріал вона передає М. В. Лисенкові та М. П. Драгоманову. Тоді ж починає працювати над розвідкою “Українські колядки”.

Як наслідок її довголітнього збирання й дослідження вишивок, 1876 р. з’явилася робота “Український орнамент”. Ця перша наукова праця Ольги Петрівни здобула високу оцінку українських та західноєвропейських учених. Один видатний французький професор був так захоплений цією роботою, що прочитав про неї в Парижі цикл лекцій. А Іван Франко в 1890-х роках просив Олену Пчілку написати статтю про українські народні вишивки, наголошуючи в своєму листі, що для цього він не знайде компетентнішого від Олени Пчілки фахівця.

У 1870-х роках Ольга Петрівна двічі побувала за кордоном: їздила на побачення з братом Михайлом — у той час емігрантом, особою, “небезпечною” для царської Росії. Друге їхнє побачення значиме тим, що Ольга Петрівна зустрілася з І. Франком та М. Павликом. Під час цієї подорожі вона відвідала визначні культурні центри Західної Європи, а також установила ділові контакти з галицькими діячами.

Побачення Косачів з М. П. Драгомановим викликало підозру царської влади, і Петра Антоновича переміщують на службу до Луцька (1879 р.). Тут за матеріальної допомоги чоловіка Ольга Петрівна влаштувала видавництво НГВ (Невеличкий гурток волинський) і 1880 р. видала “Співомовки Степана Руданського”, врятувавши покійного поета від забуття.

1880 р. Косачі переїхали в с. Колодяжне Ковельського повіту. Тут поживляється літературна діяльність Ольги Петрівни. 1881 р. вона друкує свої “Переклади з Гоголя”, намагаючися розвивати українську мову, для якої не визнавала ніяких обмежень.

Коли стали підростати діти, то Олена Пчілка “дуже турбувалась, щоб оберегти їх від російських впливів”. І тому першою з тодішніх матерів свідомих українських інтелігентних родин навчала своїх дітей рідною мовою, а пізніше запрошувала вчителів-українців для викладання їм гімназійного курсу. Сусіди-пані дивувалися, що Косачеві діти розмовляють “по-мужицькому” і ходять у “мужицьких убраннях”, проте Ольга Петрівна добре засвоїла науку свого брата Михайла Драгоманова, що “кожне слово, сказане не по-українському, є видаток з української національної скарбниці”.

Дбаючи про українську лектуру для своїх дітей, Олена Пчілка 1882 р. видала в Києві збірник власних перекладів “Українським

дітям". Для того щоб її старші діти Михайло й Леся мали можливість навчатися рідною мовою в українських учителів, Олена Пчілка дві зими (1882—1883 рр. та 1883—1884 рр.) проживала в Києві. 1883 р. вона почала друкувати свої поезії та оповідання у львівському журналі "Зоря". Разом із М. Старицьким Олена Пчілка хотіла видавати часопис, але царська влада не дала дозволу. Проте їм пощастило видати два випуски альманаху "Рада" (1883 і 1884 рр.).

Помітивши у своїй дочки поетичний хист, Олена Пчілка вживає всіх заходів для розвитку її таланту. Перші поетичні спроби Лариси ("Конвалія", "Сафо", "Надія") були надруковані в "Зорі". Аби наголосити, що авторка цих поезій походить не з Галичини, а з України, для Лариси Косач обрали псевдонім Леся Українка. У Львові 1885 р. вийшли в світ переклади Лесі та Михайла з Гоголя ("Вечорниці"), а наступного року — збірка поезій Олени Пчілки "Думки-мережанки".

Олена Пчілка — активна учасниця українського жіночого руху. Разом з Н. Кобринською вона видає перший жіночий альманах із творів авторок-жінок. Цей цікавий альманах під назвою "Перший Вінок" вийшов у Львові 1887 р. Іван Франко назвав його одним із найкращих видань того десятиліття. Тут Олена Пчілка надрукувала своє оповідання "Товаришки" та поему "Дебора", а Леся Українка — три поезії та поему "Русалка".

1891 р. Олена Пчілка супроводжувала Лесю Українку на лікування до Відня й побувала у Львові у Франка, зустрілася з М. Павликом та Н. Кобринською. В одному з неопублікованих її рукописів читаємо: «Франка вже рішуче було вславлено людиною непевною, революційним "галабурдником", непоправним соціалістом, таким, що з ним небезпечно й знатися». Проте Олена Пчілка не побоялася запросити Івана Франка з родиною до себе в с. Колодяжне на відпочинок у літню пору. Перебування Франка та його родини в Колодяжному не залишилося непоміченим: П. А. Косача викликали до київського генерал-губернатора і зробили застереження. Але це не вплинуло на приязні стосунки між І. Франком та родиною Косачів.

На початку 1890-х років Олена Пчілка була вже відомою українською письменницею, її глибоко поважали й щиро вітали М. Старицький, М. Лисенко, В. Мова (Лиманський), Л. Глібов та інші.

Літературно-громадська праця письменниці широко розгорнулася в Києві, куди наприкінці 1890-х років Косачі переїхали на постійне мешкання. Тут три родини — Косачі, Старицькі й Лисенки — були поєднані щирою приязню й спільними інтересами. Олена Пчілка бере діяльну участь у влаштуванні літературних вечорів, присвячених пам'яті Шевченка, Куліша, Гребінки, Глібова, століттю української літератури (століття "Енеїди" Котляревського). 1889 р. засновується літературне товариство молодих письменників "Плеяда". Його члени — Леся Українка, Михайло Косач, Максим Славінський, Віталій Боровик, Володимир Самійленко, Грицько Григоренко (псевдонім дружини М. Косача) та інші.

Пізніше до цього гуртка, який стали називати "Література", приєдналися Одарка Романова, Іван Стешенко, Мусій Кононенко та інші. Збиралися гуртківці у Косачів, Лисенків, Старицьких, а також у Михайла Косача, у Самійленка.

Леся Українка високо цінувала материнські турботи й піклування. Літературний, а також ідейний вплив Олени Пчілки на свою талановиту дочку був дуже великий, особливо на початку її літературної творчості.

Третього лютого 1901 р. в будинку Київського літературно-артистичного товариства відбулося урочисте свято для вшанування 25-ліття літературної діяльності Олени Пчілки. Лисенко й Старицький майже півтори години читали вітальні телеграми та листи, одержані з усіх кінців України. Професор А. Кримський надіслав із Москви такого листа: «Славній українській письменниці, сестрі славного брата, матері славної дочки, — ясній зірці серед письменницького того сузір'я, серед тих “не худа гнізда шестокрильців” — моє щире, щире привітання». За підписами М. Грушевського, І. Франка та В. Гнатюка надійшло привітання від редакції Літературно-наукового вісника зі Львова. У ньому наголошується, що Олена Пчілка в тяжких обставинах національного й політичного гніту не зламалась, і “тим більший подив, тим більша радість, що ця людина — жінка, письменниця, у якої вистало снаги не тільки чесно й непохитно нести 25 літ стяг українського слова, але й подарувати Україні ряд молодих працівників, що в домашньому крузі набралися любові до рідної мови і до рідного люду...” Про великі заслуги Олени Пчілки в розвитку української літератури прочитала доповідь Л. М. Старицька-Черняхівська, а Панас Мирний, вітаючи свою любу землячку, назвав її “сестрою по зброї”.

Вагомою подією в житті Олени Пчілки, як і інших письменників, її сучасників, було велике національне свято української культури — урочисте відкриття пам'ятника І. П. Котляревському в Полтаві в серпні 1903 р. Тут Олена Пчілка зустрілася з М. Коцюбинським, Панасом Мирним, В. Самійленком, познайомилася з В. Стефаником. Влада заборонила промови українською мовою (лише австрійські громадяни, західноукраїнські представники, мали дозвіл промовляти по-українському). Але Олена Пчілка, ставши за кафедру, всупереч забороні, свою коротку промову про історичне значення Котляревського виголосила українською мовою. “Присутні представники влади просто були спантеличені і десь-то не встигли опам'ятатися й зупинити мене”, — згадувала Ольга Петрівна в автобіографії. Це був мужній протест проти національного гніту царської Росії.

День 2 жовтня 1903 р. був дуже тяжким для Олени Пчілки — на 34 році життя помер її син Михайло, талановитий науковець, викладач Харківського університету, відомий у літературі під псевдонімом Михайло Обачний. Своє велике горе мати долала посиленням громадської праці.

Цього ж року в кількох числах журналу “Киевская старина” надрукувала цінну етнографічну розвідку про українські колядки. А наступного року вийшли її спогади про М. П. Старицького, в яких подано важливі факти про майже 40-літню дружбу родин Косачів і Старицьких.

Революція 1905 р. сприяла ще більшому розгортанню громадської діяльності Олени Пчілки. Вона виступає зі спеціальною доповіддю про потребу запровадження рідної мови в школах України, бере участь у делегації до прем'єр-міністра Вітте, домагаючися скасування заборони на українське слово.

1905 р., в зв'язку з деякими полегшами для українського слова, у Полтаві почав виходити журнал-тижневик “Рідний Край”. На запрошення фундатора журналу М. Дмитрієва Олена Пчілка сама, без родини, переїхала в Полтаву, щоб брати діяльну участь у праці редакційної колегії цього часопису. А від 1907 р. стала редактором і видавцем журналу. «У квітні 1907 року, — згадувала Олена Пчілка, — адміністрація і цензура припинила “Рідний Край” за його “вредное направление”».

Але видання цього часопису відновилося в Києві і вела його Олена Пчілка вже сама, раз у раз терплячи матеріальні збитки, бо видавці відмовилися фінансувати “Рідний Край” та додаток для дітей “Молода Україна”.

Рішуча й непохитна письменниця понад усе ставить національно-громадські інтереси. Вона гостро виступає проти звірств карних експедицій по селах Полтавщини. В “Рідному Краї” друкувалися поезії Лесі Українки і, зокрема, її антимосковська поема “Бояриня”, а також твори Панаса Мирного, Грицька Григоренка, Л. Яновської, Х. Алчевської, Н. Кибальчич, А. Кримського, О. Олеся, Л. М. Старицької-Черняхівської, розвідка М. Лисенка про українські народні інструменти. Були опубліковані також перший вірш П. Тичини, літературні спроби І. Ле, В. Чередниченко, О. Журливої та інших письменників.

Багато горя зазнала Ольга Петрівна, коли 1909 р. помер її чоловік Петро Косач, а 1913 р. — її славна доня Леся Українка. Проте і в ці тяжкі часи Олена Пчілка не перериває своєї видавничої діяльності: незважаючи на цілковитий брак потрібних для видавничої праці коштів, вона таки довела і “Рідний Край”, і “Молоду Україну” до самого кінця, себто до заборони 1914 р. Наполеглива, працьовита письменниця написала цінні спогади про видатних сучасників і друзів — М. Кропивницького (1910), П. Житецького (1911), М. Лисенка (1912).

Після смерті Лесі Українки Ольга Петрівна переїхала до м. Гадяча. В листі до Ольги Кобилянської від 16 жовтня 1913 р. вона так характеризує свій душевний стан: «Питаєте про мене. Живу, не слабую. Ще давніше тяжке горе, смерть любого сина, так гірко загартувало моє серце, що вже розбити його не може ніщо. І так житиму, працюватиму, доки зможу, доки й мене подолає природна сила, від нас не залежна. Живу таки в Зеленому Гаї, де Ви були. Гарні, лагідні краєвиди віють ніби ласкою, ніби особливим спокоєм, ніби співчуттям. Думаю в Гадячому друкувати “Рідний Край”, коли дозволить влада».

Коли почалася Перша світова війна, влада заборонила всі українські видання.

Національно-визвольну революцію українського народу 1917 р. Олена Пчілка зустріла з надзвичайним піднесенням. У Гадячі вона стає редакторкою “Газети Гадяцького Земства” — до 1919 р. Деякий час вона видавала її під назвою “Рідний Край”. 1919 р. у виданні полтавської Співки споживчих товариств вийшли її “Дві п’єски для дитячого театру” (“Весняний ранок Тарасовий” і “Казка Зеленого Гаю”). На початку революції 1917 р. написала оперету “Дві чарівниці” на тему зими й весни. Багато дитячих п’єс письменниці не надруковано через несприятливі умови — “Щасливий день Тарасика Кравченка” (1920), “Мир миром” (1921), “Киселик” (1921), “Кобзареві діти”, “Без’язикий”, “Боротьба” та ін. Ці п’єси ставилися в Гадячі та в Могилеві-Подільському. Варто згадати й збірник оповідань та віршів “Книжка Різдвянка”, що вийшов у виданні катеринославського Союзу споживчих товариств 1919 р.

У перші роки революції Олена Пчілка особливу увагу надавала вихованню молоді в українському національному дусі. У початкових школах Гадяча з великим успіхом ставилися дитячі п’єси Олени Пчілки. На літературних ранках часто виступала й вона сама. Особливо великою подією в житті міста було свято Михайла Драгоманова в кінці 1918 р., коли на зміну русифікаційному російсько-монархічному управлінню Гадяча (за часів Скоропадського) прийшла нова українська влада Української Народної Республіки. Тоді “Гадячскую мужскую гимназию”

перейменували на Гадяцьку хлоп'ячу гімназію ім. М. П. Драгоманова. На цьому святі Олена Пчілка поділилася цікавими спогадами про М. П. Драгоманова, зокрема про його гімназійні роки.

До більшовицької окупації України Олена Пчілка ставилася вороже. 1920 р. під час Шевченківського свята в Гадяцькій гімназії ім. М. П. Драгоманова Олена Пчілка обгорнула бюст Шевченка жовто-блакитним прапором. І коли комісар Крамаренко зірвав цей прапор і пошматував, Олена Пчілка підійшла до сцени і голосно вигукнула: "Ганьба Крамаренкові!" І тоді вся зала однодушно підтримала її.

Навесні 1920 р. Ольга Петрівна виступила з полум'яною промовою на безпартійній селянській конференції, закликаючи селян рішуче боротися проти сваволі червоних окупантів. Наступного дня її заарештували. І лише завдяки втручання військового комісара українця-боротьбиста Мусієнка Олену Пчілку звільнено з-під арешту. Після цього вона змушена була виїхати з Гадяча до Могилева-Подільського до своєї дочки. А пізніше переїхала до Києва, де до останніх днів свого життя невтомно працювала в Українській Академії наук як член кількох академічних комісій: літературно-історичної, етнографічної, громадських течій, заходознавства.

За останні роки своєї праці Ольга Петрівна надрукувала кілька наукових розвідок із етнографії та спогади про діячів української культури, зокрема про свого славного брата М. П. Драгоманова (журнал "Україна". 1925. № 2—3) та автобіографію (Видавництво "Рух", 1930).

Восени 1929 р., коли по всій Україні прокотилася страшна руйнівна хвиля масових арештів у зв'язку з процесом "Спілки Визволення України", тоді й до немічної, розбитої паралічем вісімдесятирічної письменниці прийшли агенти ДПУ з ордером "на право обыска и ареста". Але тяжкохвора жінка не могла вже ні встати, ні "следовать" за агентами.

4 жовтня 1930 р. перестало битися серце славетної української письменниці й громадської діячки. Поховали Олену Пчілку в Києві на Байковому кладовищі поряд з могилами її дітей та чоловіка. На похороні не було промов: часи жорстокого терору замкнули всім уста. Але професор Михайло Грушевський, як згадує донька Олени Пчілки Ісидора, — «не міг мовчки відійти від свіжої могили ... і, кинувши на труну Олени Пчілки грудку землі, проказав: "Вічна Тобі пам'ять на Рідній Землі!"»

Петро Одарченко

ЛЕСЯ УКРАЇНКА: ПОГЛЯД ІЗ ХХІ СТОЛІТТЯ

В історії кожної нації є особистості, унікальні своєю багатогранністю, призначення яких — осмислювати історичне минуле й прокладати шлях у майбутнє. Протягом віків саме вони, мислителі й речники, будили в українському народі почуття історичної самобутності, тягlosti, ідентичності, власної гідності та закликали до волі й незалежності, саме на них трималося духовне життя нації. До таких видатних постатей українства належить легендарна поетеса, публіцист, мислитель і громадський діяч, велика жінка України Леся Українка — Лариса Петрівна Косач.

Народилася вона 25 лютого 1871 р. в м. Новограді-Волинському. Її життя і творчість припадають на кінець ХІХ — початок ХХ ст. — епоху, коли заново осмислювалася історія нашого народу, коли український національний рух набирив нових сил, набував організованого політичного характеру.

Ситуація, що склалася в цей період у царині історії та філософії, безпосередньо відбилася на становищі в літературі. Так звана доба модернізму в українській літературі відображала нові національні й соціальні умови життя, висунула нові ідеї, теми, течії, сприяла появі нових літературних стилів — імпресіонізму, символізму, неоромантизму. До генерації письменників модернізму належала й Леся Українка. В її творах найяскравіше проявилися модерністичні тенденції щодо історизму: можливість творчості на ґрунті історичного матеріалу, запозичення з історії образів та символів і наближення їх до свідомості людини, міфологізація історії.

Але разом з цим постає питання загадковості Лесі Українки, яка лишилася “сфінксом” навіть для свого покоління. “Лесю Українку мало розуміли або й зовсім не розуміли її сучасники. Суспільство не помітило її, обминуло”, — писав М. Драй-Хмара¹. На нашу думку, йдеться про конфлікт епохи й особистості. Можливо, Леся Українка не відповідала часові, “випадала” зі

своєї сучасності. Але треба визнати, і це наше твердження, що вона йшла на крок уперед. У пошуках відповідей на ці питання можна посплатися на Д. Донцова, котрий у праці “Поетка українського рісорджіменту” 1922 р. стверджував: “Коли б Леся Українка прийшла трохи пізніше... її скоріше зрозуміли б. Та майже ніхто з її учасників не відчував тієї бурі, якої так пристрасно прагнула вона”².

Суспільство кінця ХІХ — початку ХХ ст. характеризувалося зрослим інтересом до матеріалістичного світогляду. Передове українство поступово втрачало зв'язок з масою, тим самим втрачаючи джерело сили. Йдеться про українську селянську масу, “яка (саме українців!) криє в собі джерело рушійних сил та поступу нації”³. Отже, втративши джерело сили, українська інтелігенція (мається на увазі українство Наддніпрянщини) шукала його в іншому і таки опинялася на хибному шляху. Звичайно, була і глибоко патріотична частина суспільства, але, на жаль, вона розв'язувала питання існування української нації з боку форми її життя, а головне — дух нації частково був втрачений, рівно як усвідомлення власного шляху розвитку. Леся Українка присвятила життя воскресінню і слугуванню духу нації, жертвуючи розумінням і сучасників, і наступних поколінь, отримуючи в подяку неприйняття та не увагу читача. Але саме завдяки жертвовності Лесі Українки та споріднених їй за духом українських діячів нація має змогу повніше осмислювати сьогодні уроки минулого.

Корені Лесі Українки глибокі. Родина Косачів відома ще від ХІV ст. у Боснії на узбережжі Адріатики, а також від часів козацтва⁴. Козацьким нащадком був батько Лесі Українки — Петро Антонович Косач. Він здобув вищу освіту в Петербурзькому університеті, звідки його виключили за участь у демонстраціях, а згодом — у Київському, де познайомився з відомими українськими діячами Михайлом Старицьким, Миколою Лисенком, Михайлом Драгомановим та його сестрою Ольгою Драгомановою (Оленою Пчілкою), з якою згодом одружився. Рід із боку матері теж сягає козацьких часів, коли з'являються перші згадки про невідомого грека, що служив у війську Богдана Хмельницького перекладачем (“драгоманом”). Пізніше прізвище Драгоманов стало відоме в таємному товаристві “Об'єднаних слов'ян” і в колі декабристів, до яких належав дядько Олени Пчілки⁵.

Світогляд Лесі Українки та її творчість формувалися під впливом особливостей епохи та суспільного розвитку України кінця ХІХ — початку ХХ ст. Становленню Лесі Українки як непересічної особистості та громадянина з визначеними життєвими позиціями і розумінням тенденцій історичного розвитку суспільства сприяли сімейне виховання, освіченість, оточення, а також народна творчість, подорожі по Україні та за кордон. На історіософію світогляду поетеси суттєво вплинули засади модернізму — інтелектуалізм, європеїзм, демократизм, романтично-позитивістські ідеї М. Костомарова, П. Куліша, Т. Шевченка, політичні ідеї М. Драгоманова. Ерудиція майбутньої української письменниці була висока навіть за відсутності навчання в гімназії через хворобу і поглиблювалася завдяки самоосвіті. Вона зачитується творами І. Котляревського, Т. Шевченка, Марка Вовчка, П. Гулака-Артемовського, Л. Глібова, П. Куліша, студіює історичні праці М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського, твори П. Чубинського, сербські пісні в перекладі М. Старицького.

1884 р. в журналі “Зоря” з'являються перші вірші, а також псевдонім Леся Українка. Перша збірка творів “На крилах пісень” вийшла

¹ Драй-Хмара М. *Леся Українка: Життя і творчість*. К., 1926. С. 3–4.

² Донцов Д. *Поетка українського рісорджіменту (Леся Українка)*. Львів, 1922. С. 5.

³ Кияжиський А. *Творчий шлях Лесі Українки*. Філадельфія, 1961. С. 10.

⁴ *Виниска родописної книги чернігівського дворянства про рід Косачів* // *Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України*. Ф. 2, № 1052; Лазаревский А. *Описание старой Малороссии* // *Материалы для истории заселения, земледелия и управления*. К., 1888. Там сам. Ф. 2. № 1187.

⁵ Музичка А. *Леся Українка. Її життя, громадська діяльність і поетична творчість*. К., 1925. С. 1.

1893 р. у Львові. Поетеса постійно поглиблює знання з німецької, французької, англійської, польської, італійської, іспанської мов. Тематичну забарвленість її творів багато в чому визначили латинська та особливо грецька мови. Самостійно вона вивчає українську та зарубіжну історію.

За порадою Михайла Драгоманова Леся Українка знайомилася з творами російських і зарубіжних поетів, вивчала наукову літературу історико-філософського змісту, займалася перекладами. Складена нею програма перекладацької діяльності для молодих українських письменників з гурту “Плеяда”, членом якого була і сама, налічувала понад 150 творів відомих західноєвропейських, польських, російських та інших письменників.

Еволюція світогляду Лесі Українки відбувалася шляхом критичного синтезу ліберально-демократичних поглядів М. Драгоманова, теорій “європеїзму” та “космополітизму”, західноєвропейських соціалістичних доктрин, своїх власних переконань.

Від 1886 до 1907 р. Леся Українка була активним членом українських революційних гуртків і партій. Її участь в Українській соціал-демократичній спілці й пізніше розчарування в соціал-демократичному русі через ігнорування російськими соціал-демократами національних прав українського народу, впровадження політики русифікації в Україні сприяли критичному перегляду та зміні своїх попередніх поглядів на користь національної ідеї.

Цьому посприяли особливості літературного процесу в Україні й атмосфера, яку створили представники романтичного напрямку. Основні теми українського романтизму — народ та історія, які водночас, за Д. Чижевським, є основними проблемами національного руху⁶. Наслідуючи романтиків, покоління Лесі Українки зосереджує увагу не на самому історичному явищі, а на враженні від нього, поглиблює психологічне його сприйняття, глибше вивчає історичні факти і прототипи, намагається оглянути минуле в історичній перспективі, в русі.

У творчості Лесі Українки спостерігається особлива якість історизму. Твори поетеси — це складний, багатоступеневий синтез історичної тематики, історичних подій та реалій сучасності. Тим і цікава для нас Леся Українка, що вона з дуже особливих, притаманних лише їй позицій виконала головне завдання митця, яке Іван Франко сформулював так: “...з розрізнених... створити цілість, пройняту одним духом, оживлену новою ідеєю, створити новий безсмертний животвір”⁷. Саме цим творчість Лесі Українки і сьогодні сучасна й актуальна. Передусім тому, що у своїх творах письменниця намагається з’ясувати національну правду, відшукуючи її шляхом усвідомлення тяжких моральних і національних випробувань людини, заплутаної в обставинах історичного процесу. Леся Українка “осучаснює” минуле, даючи можливість особистої участі у творенні історії, постійно інтегруючи сьогодення й минуле, дійсність і міф, історичні факти й легенду.

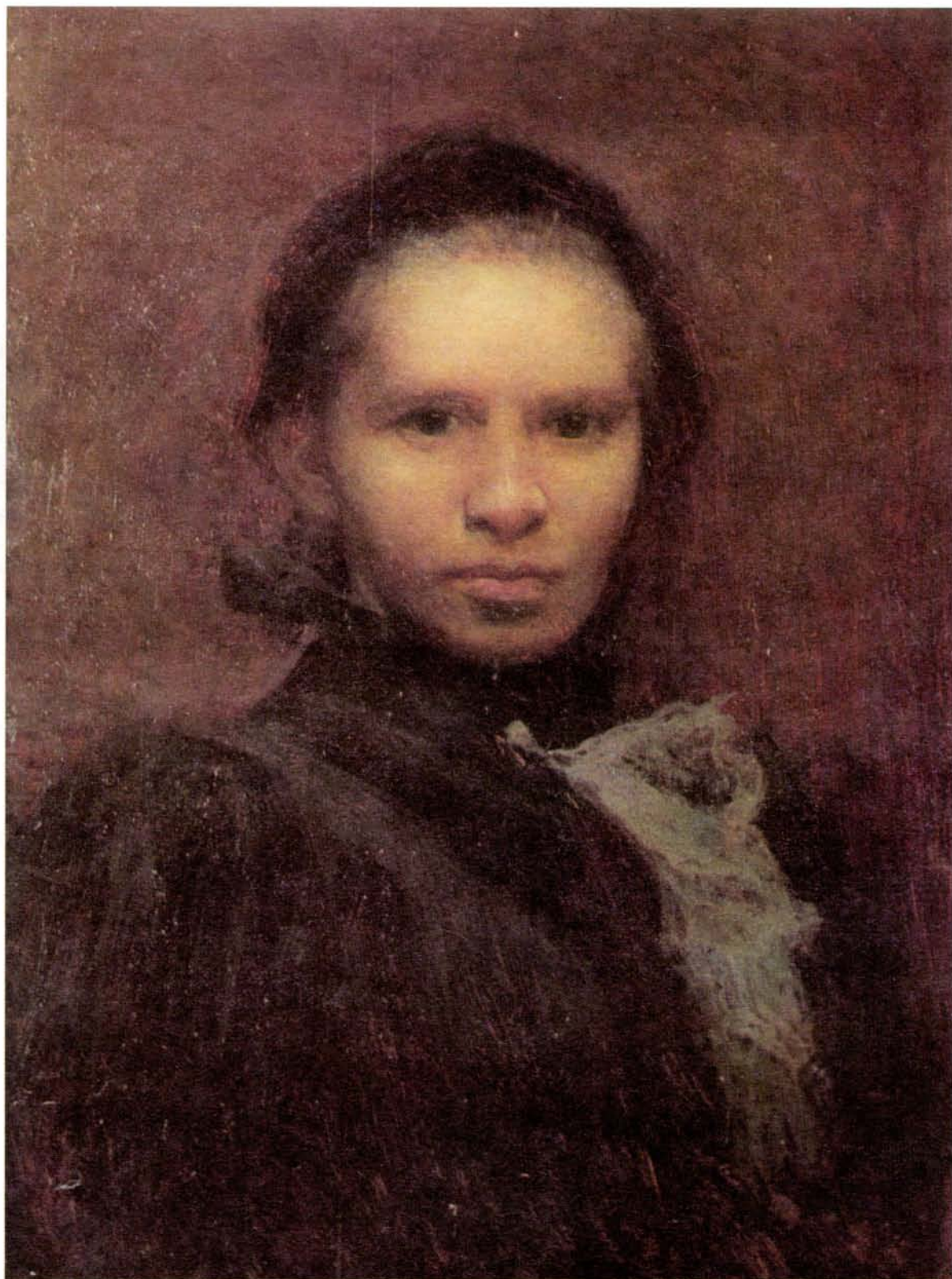
Найвагомішим матеріалом для поезії та драматургії письменниці стала орієнтальна тематика. У 1890—1891 рр. вона написала підручник “Стародавня історія східних народів”, який є одним із головних джерел вивчення поглядів Лесі Українки на всесвітню історію та історичний процес узагалі.

Низку поезій і драматичних творів Леся Українка створила, використовуючи як історичне джерело Біблію. В їхній основі — відтворення характерних для певної історичної епохи явищ і процесів через долю біблійних героїв (“Самсон”, “Єврейські мелодії”, “Ізраїль в Єгипті”,

⁶ Чижевський Д. *Історія української літератури від початків до доби реалізму*, Тернопіль, 1994. С. 362–369.

⁷ Франко І. *Повне зібрання творів*: 50 т. К., 1982. Т. 35. С. 100.

Іван Труш

Портрет Лесі Українки

“Вавилонський полон”, “На руїнах”, “В дому роботи, в країні неволі”, “Утопія в белетристиці”). Поетеса звернулася до загальносвітових, загальнолюдських проблем — національної єдності народу, пробудження в народі людської і насамперед національної гідності, що є початком боротьби за свободу і незалежність.

Поставлені письменницею проблеми особи, її самовизволення та існування в суспільстві наближають Лесю Українку до ідеологів екзистенціалізму, що дає право говорити про неї як предтечу цієї філософії в Україні. У її творчості простежуються також мотиви філософії “переоцінки цінностей” Ф. Ніцше: для своїх творів Леся Українка вибирає історичне тло переважно рубежу епох, який здебільшого пов’язаний із загостренням світоглядної боротьби, формуванням нових ідей, цінностей, активізуванням суспільної думки (“Одержима”, “Руфін і Прісцилла”, “В катакомбах”, “Оргія”, “Адвокат Мартіан”).

Письменниця глибоко любила Україну, знала духовні цінності українського народу, з котрих найвище ставила мову, культуру, звичаї: низка збірок народних пісень, записаних Лесею Українкою (“Купала на Волині”, “Дитячі ігри, пісні й казки Ковельщини, Луччини й Звягільщини на Волині”) має велике значення для дослідження історії народних традицій, побуту і фольклору. Зверненню Лесі Українки до проблем вітчизняної історії сприяла також і розробка на межі XIX—XX ст. наукового підґрунтя історії України як історії українського народу, української нації. Пріоритети вітчизняної історії, яким надавала перевагу Леся Українка — це насамперед історія козацтва, Запорозької Січі, Хмельниччини та доби Руїни (“Подорож до моря”, “На столітній ювілей української літератури”, “Slavus — sclavus”, “І ти колись боролась, мов Ізраїль...”). Основні національно-визвольні ідеї письменниці та її погляди на українську історію в цілому сконцентрувала в собі драма “Боярина”. Поеднуючи в часі добу Руїни та колізії кінця XIX ст., Леся Українка визначила провідну і рушійну силу українського історичного процесу в національному рухові, а в народі вбачала суб’єкт історії, покликаний відродити українську державу. В науково-дослідницьких і публіцистичних працях “Про козаків” та “Яке наше життя під московськими царями” Леся Українка, спираючись на ідею української державності, з’ясовувала причини її втрати, засуджувала прояви національної пасивності і зради, натомість проголошувала ідеї рішучої боротьби за національну та культурно-релігійну незалежність України.

Тяжка 30-річна хвороба надто рано обірвала життя Великої Жінки України. Померла Леся Українка 1 серпня 1913 р. в м. Сурамі (Грузія). Похована на Байковому кладовищі в Києві.

Та “минуть віки, тисячоліття, але той, хто захоче впізнати дух української нації на зламі двох століть — XIX і XX, — її злет і падіння, її трагедію і романтизм величі, — той неодмінно повертатиметься до словесного материка незламної Лесі Українки”⁸.

Юлія Багаліка

⁸ Киртєль І. Леся Українка — попередні нас. / Словописке віче — XXI століття. 1996. № 2. С. 176.

ЛЮДМИЛА СТАРИЦЬКА-ЧЕРНЯХІВСЬКА

Письменниця, драматург, громадська діячка Людмила Старицька-Черняхівська* була знаною і шанованою в колах української інтелігенції наприкінці XIX — в першій третині XX ст. За радянського часу її ім'я, як і імена багатьох патріотів України, було виведено в тінь замовчування.

Народилася вона у Києві 1869 р. в сім'ї письменника Михайла Старицького. Мати, Софія, походила із родини Лисенків, була рідною сестрою композитора Миколи Лисенка. Батько — з давнього дворянського роду.

Виростала Людмила серед розкішної природи Поділля в селі Кордашівка, куди батьки виїжджали навесні.

Восени поверталися до Києва, і взимку просторий дім Старицьких ставав місцем зустрічей студентів, членів "Старої Громади". Гостями Старицьких часто були Михайло і Людмила Драгоманови, Павло Житецький, Павло Чубинський, Володимир Антонович, Олександр і Софія Русови, Тадей Рильський, Лисенки, Косачі та багато інших відомих діячів національного відродження¹. Тут обговорювалися питання видання української літератури, розвитку українського театру, українських шкіл. Як писала сама Людмила в автобіографії, "... в цій хаті було золоте джерело творчості, а хто з дитячих років п'є з нього, той не забуде його до кінця життя"².

Змалечку дівчинка здобула домашню освіту, якою займалися батьки. Михайло Старицький учив дітей української мови та іноземних — французької, німецької. Певний час відвідувала і приватний український дитячий садок, який 1871 р. відкрили у Києві сестри Ліндфорс. Одна із них, Софія (в заміжжі Русова), стане згодом відомою вченою і діячкою українського визвольного руху.

Коли Людмилі виповнилося вісім років, батьки віддали її з сестрою до пансіону пані Криницької. «З привільного селянського життя, — згадувала письменниця, — в пансіон з його

ЖІНКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

*На фото — Людмила Старицька-Черняхівська з донькою Веронікою.

¹ Хорунжий Юрій. *Шляхетні українки: Есеї-парзели*. К., 2003. С. 26.

² Автобіографія Людмила Старицької-Черняхівської // *Слово і час*. 1997. № 2. С. 33.

³ Цит. за: Смоляр Людмила. *Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України другої половини XIX — початку XX ст. Старинки історії*. Одеса, 1998. С. 320.

⁴ Див.: Хорунжий Юрій. *Шляхетні українки*. С. 26.

⁵ Смоляр Людмила. *Минуле заради майбутнього*. С. 321.

*Полонська-Василенко Наталія. *Видатні жінки України. Візитник*; Мюнхен, 1969. С. 116.

⁶ Хорунжий Юрій. *Шляхетні українки*. С. 35.

суворою дисципліною: нас одвезли, залишили нам з сестрою цілі скрині солодоців і т. п., та й поїхали додому, а ми залишилися самі в чужому й ворожому оточенні. Балакали ми з сестрою по-українськи, і тому всі в пансіоні почали зразу глузувати з нас. Нас називали всі “хохлушками” і “мужичками”. Коли все завмирало в пансіоні, я плакала, накривши голову ковдрою»³. “Не плач, моя доле кохана”, — ніби втішав пестив доньок Михайло Старицький у своєму пронизливому вірші:

Із тебе сміялися знову
На гулянці майській в гаю, —
За одіж селянську, крайову,
За мову питому твою...⁴

Далі Людмила навчається в гімназії Ващенко-Захарченко, що була на той час однією з кращих київських жіночих навчальних закладів. Уже з гімназійних років дівчина починає писати вірші, стає членом літературного гуртка “Плеяда”, який організувала Леся Українка. Після гімназії займалася самоосвітою, оскільки дівчат на той час до університету не приймали.

Перші літературні праці, в яких виявляються високі позиції громадянства, національної спрямованості, були опубліковані в галицькій “Зорі”, “Правді”, місячнику “Київська Старовина”.

1896 р. Людмила бере шлюб з лікарем Олександром Черняхівським. Він з розумінням ставився до активної громадської діяльності дружини і підтримував її літературну працю. Від 1897 р. Людмила Старицька-Черняхівська стає членом Всеукраїнської безпартійної загальної демократичної організації, активно працює в Українському науковому товаристві, київській “Просвіті”, обирається головою Українського клубу, редактором “Літературно-наукового вісника”⁵.

Дружба з такими особистостями, як Марко Кропивницький, Микола Садовський, Марія Заньковецька, Марія Садовська-Барілотті, Ганна Затиркевич, Леся Українка, духовно збагачувала Людмилу, впливала на її літературну творчість. Особливо вона зблизилася з родиною Косачів, Володимиром Самійленком, Іваном Стешенком.

Людмила Старицька-Черняхівська писала українською і російською мовами в газеті “Кіевское Слово”, українською — в “Раді” та львівських виданнях.

Письменниця співпрацювала з батьком, була незазначеним співавтором романів Михайла Старицького “Перед бурею”, “Маруся Богуславка”, “Богдан Хмельницький”.

Вона писала також статті, рецензії, переробляла п’єси для українського театру. Коли почалася українізація у 1920-х роках, Людмила перекладала лібрето опер українською мовою, написала драму “Останній сніп”. Розпочала роботу над великим історичним романом про останні роки Запоріжжя. Як згадує Наталія Полонська-Василенко, історичний матеріал письменниця брала у неї, і Наталя була здивована, як Людмила вільно орієнтувалася в темі козацтва⁶.

Надзвичайно плідною була творчість Л. Старицької-Черняхівської на ниві театрознавства. Журнал “Україна” 1907 р. опублікував її ґрунтовну розвідку “25 років українського театру (Спогади та думки)”⁷.

У 1906–1914 рр., коли відбулося “потепління” в Російській імперії щодо можливості друкувати на українські теми, Л. Старицька-Черняхівська активно працює в царині літературної і театральної критики.

З-під її пера виходять мемуари, спогади про письменників: “М. М. Коцюбинський” (1906), “Микола Карпович Садовський” (1907), “Олена Пчілка. Оповідання”, “Іван Франко. Украдене щастя” (1909), “Микола Вороний. Ліричні поезії” (1912), “Амвросій Ждаха. При битій дорозі” (1912), “Спи, моє серце (про творчість Лесі Українки)” (1913) та багато інших. У цей самий час пише статтю “Чи знову одурять нас?” (1907), де зазначає: “Скільки вже років бачимо ми, що політика пригнічування національностей нібито на те, щоб забезпечити силу державну, ламала самі підвалини російського державного життя, сіяла й викохувала жорстоку ненависть, що ця політика репресій розводила сепаратизм там, де й не було б його ніколи, коли б тільки національностям забезпечена була належна їм воля”⁸.

⁸ Хорунжий Юрій.
Шляхами українців.
С. 41.

Брала активну участь у діяльності Української Центральної Ради, членом якої була обрана. Для підтримки молодого уряду очолила проведення Дня Національного Фонду в травні 1917 р. Від 1919 р. вона — заступник голови створеної Національної Ради Українських Жінок.

Трагічна доба, що настала для всієї української інтелігенції з утвердженням тоталітаризму, не оминула і родину Людмили Старицької-Черняхівської.

У жовтні 1929 р. заарештували єдину її доньку Вероніку, яку згодом звільнили. Того ж року була заарештована і сама Людмила за сфабрикованим звинуваченням у належності до Спілки Визволення України (СВУ) і засуджена на п'ять років суворої ізоляції. Після звільнення вислана до м. Юзівки (нині Донецьк). 1936 р. вона повернулася до Києва⁹.

⁹ Слюсар Людмила.
Минуле заради
майбутнього. С. 322.

За “причетність” до СВУ був заарештований, але згодом звільнений і чоловік письменниці Олександр Черняхівський. 1939 р. він помер, і Л. Старицька-Черняхівська залишилася вдовою.

У січні 1938 р. повторно заарештували доньку Вероніку (Рону) Черняхівську-Ганжу і засудили на 10 років. Розшуки доньки нічого не дали. Матері повідомили, що Вероніку вислали до одного з північно-східних таборів. Але гроші, одяг для передачі не взяли. Тоді Людмила сама вирушає в Сибір шукати доньку. Не знайшла. Писала намарне листи до Берії. Як виявилось лише 1990 р., Вероніка Олександрівна Черняхівська була розстріляна в Києві ще 21 вересня 1938 р.¹⁰

¹⁰ Хорунжий Юрій.
Шляхами українців.
С. 66.

Почалася Друга світова війна. Старенька, згорьована втратою чоловіка, єдиної дитини, Людмила Старицька-Черняхівська жила в Києві разом з молодшою сестрою Оксаною Стешенко. 20 липня 1941 р. їх обох було заарештовано як “неблагонадійних”.

Письменницю звинуватили в “антисоветской националистической деятельности”. У товарному “телячому вагоні” її повезли до Акмолінська. Десь під Харковом вона померла. Конвоїри викинули її тіло з вагону. Де могила її, не відомо¹¹.

¹¹ Там ваги. С. 69.

Так загинула вірна донька своєї Батьківщини — Людмила Старицька-Черняхівська.

Валентина Борисенко

ДОКІЯ ГУМЕННА

Докія Гуменна повернулася в українську літературу тільки в 90-х роках ХХ ст., коли в періодиці та в найновішій історії української літератури з'явилися публікації про неї і був надрукований її роман “Діти Чумацького шляху” (1998)¹. Правда, всі інші “призабуті”, тобто заборонені радянською цензурою, письменники поверталися “на своє місце” в літературному процесі, а Гуменна такого місця не мала ніколи, хоч в діаспорі про неї писали і критики, і шанувальники². Тобто офіційно не мала, зате сама вона завше знала, що має таке місце, мусить мати: “Єдине моє місце в житті — робота над словом. Це моє природне право... За це право я ладна всі тортури прийняти. Чи я не громадянка своєї землі, що мені нема тут місця?”³ Це “мусить” допомагало їй не зламатися, коли її цькувала критика і, відлучена від літератури, не могла друкуватися, коли писала під загрозою арешту й смерті в роки сталінських репресій та гітлерівської окупації і наприкінці війни йшла на Захід із єдиним майном у наплічнику — текстами своїх творів, щоб згодом в Америці на власні кошти, зароблені тяжкою працею на фабриці, видати написане до і після війни — романи, епопеї, повісті, оповідання, новели, нариси, есе — це 20 книжок.

Наполегливість і працездатність цієї жінки в досягненні поставленої мети — стати письменницею, її відданість літературі й своєму покликанню подиву гідні, феноменальні. За ними також можна прочитувати і національний характер, і долю українця ХХ ст. (навіть хронологічно її життя вписане в рамки цього століття: народилася 1904 р. — померла 1996 р.), а за сюжетом творчої біографії — типовий життєпис українського письменника того часу. Нетиповим було лише те, що це була доля жінки-письменниці.

Юність Докії Гуменної припала на перші роки утвердження в Україні більшовицького режиму та УРСР. Саме завдяки радянській владі Докія змогла отримати вищу філологічну освіту, стати

професійною письменницею. Разом з тим саме через радянську владу вона не змогла реалізувати себе як письменниці, бо була українкою, а ще — не мала дару казати (писати) неправду: успадкувала від свого селянського роду відразу до брехні. У цьому полягала її людська і творча драма.

Знаменно, що “націоналізм”, “ідеологічне шкідництво” та інші “гріхи”, в яких звинувачували Докію Гуменну в 1920—1940-х роках і забороняли у післявоєнний час, не були ні її свідомим вибором, ні якоюсь рідкісною, як на ті роки суцільного страху, сміливістю. Навпаки, як пише сама у спогадах “Дар Евдотії” (1990), вона “була цілком радянською людиною і ніякої подвійної бухгалтерії не плекала... просто наївно писала, що її очі бачили”⁴. Вона зовсім не мала заміру вступати в конфлікт із радянською владою, просто “не могла по своїй вдачі думати одне, а вдавати з себе щось друге”. Хотіла, але не могла поєднати дві правди — комуністичну й українську: мучилася і “тяжко ридала. Де правда? Бо не могла ж я відмовитися від української правди — пісні, мови і всього, що захищають петлюрівці. Але й ідеї всесвітньої справедливості... були для мене теж Правда”. Хоч як їй залежало на тому, щоб бути в літературі, Докія Гуменна не хотіла прилюдно каятися, бо то ж знову було б нещирістю, вдаванням, неправдою: “Наївна провінціалка, я нічого не розуміла. Не тямала, за що мене громлять, в чому я мала каятися...”⁵

Цикли нарисів з поїздки в південноукраїнські села та на Кубань, куди її відрядили редакція журналу “Плуг” і особисто засновник “Плуга” Сергій Пилипенко, опубліковані в часописах, а згодом у книжках — “Стрілка коливається” (1930), “Ех, Кубань, Кубань моя хлібородная” (1931), — критика спочатку хвалила, а після того як генеральний секретар ЦК КПБУ Косіор назвав її ім’я серед “українських буржуазних націоналістів” — Д. Донцова, С. Єфремова, Г. Косинки, — накинута на письменницю зі звинуваченнями в “наклепі на радянську дійсність”. Її відчислили з “Плуга” і тільки через вісім років, коли вже не стало Косіора, дозволили опублікувати повість “Вірус”, на яку знову з’явилася розгромна критика (якийсь А. Фарбер в московській газеті “Правда” назвав її ще й графоманкою).

Ця небезпечна для радянської людини, тим більше письменника, правдомовність, органічна нездатність і свідоме небажання говорити і писати одне, а думати інше були, з одного боку, засадами народної моралі, національного етикету, органічно притаманними людині такого походження, виховання і типу творчості, як Докія Гуменна, а з іншого — свідченням її психічної незрілості, інфантильності: такою безоглядно правдивою є саме дитяча свідомість. Сказати вголос наївно і щиро: “Король голий!” — може лиш дитина і ... митець. Але не радянський. Можна припустити, що сміливці Косинка й Антоненко-Давидович, котрі, як зображує їх Докія Гуменна в спогадах і в романі “Діти Чумацького шляху”, збирали великі аудиторії своєю викривально-критичною дотепністю й відвагою, цілком свідомо грали з вогнем, звісно, не припускаючи, що за це їх можуть розстріляти.

Видається, що саме розстріл Косинки, Влизька і Фальківського за безглуздим звинуваченням у причетності до вбивства Кірова в Ленінграді став головним поштовхом до психологічного перетворення “українських письменників” на “українських радянських”, як і початком епохи тотального страху та роздвоєння мистецької свідомості. Докія Гуменна пише, що “не боялася нічого”. Її безстрашність пояснюється дещо інакшим, ніж у більшості її сучасників, психічним ста-

¹ *Історія української літератури XX ст.* Кн. 2. К., 1994.

² Г. Косіор (У світі ідей та образів. 1983.

С. 311–352; На перехресних життя та історії // *Сучасність*. 1975, № 3); Ю. Бойко (Вибране. Мюнхен, 1971); А. Опішкевич (Наше життя. 1994, № 12); В. Жіла (Жіночий світ. 1993, № 11–12) та ін.

³ Гуменна Д. *Дар Евдотії: Історія на пам’яті*. В 2 т. Балтимор; Торонто, 1990. Т. II. С. 326.

⁴ Там само. С. 19.

⁵ Там само. С. 129.

ном: безстрашністю людини, котра, зламана психічно, вже перебуває по той бік страху, в зоні смерті, коли вже байдуже, що буде з тілом. Зацькована критикою, вона була викинута не тільки з літератури, а й із життя: “знищена, отупіла, не мала постійного свого бажання рости інтелектуально, читати, бачити, мати нові враження. Лише жити

Петро Холодний

Казка про дівчину і паву

⁶ Гуменна Д. Дар
Евдотей. Т. II. С. 132.

трав'янисто-тваринним первісним відчуттям... ця найглибша депресія-завмирання духу ішла в парі з почуттям: я нічого не боюся”⁶. Це все-таки була якась визначеність, інші перебували в ситуації невизначеності, непевності й невпевненості — у своїй творчості, у вірності найближчих друзів, рідних, у завтрашньому дні: були між життям і смертю, життям у страху, очікуванні щоночі арешту, особливо після викривальної критики в пресі, і страхом смерті під час моральних і фізичних тортур.

Цю драму, велич і ницість української людини, Homo Literatis 1920—1930-х років і всього тогочасного літературного середовища Докія Гуменна описує зсередини, з точки бачення свідка й учасника подій, звісно, дещо суб’єктивно, через себе, з цікавими подробицями, характеристиками, маловідомими фактами. Піднесено-творча атмосфера 1920-х років, сузір’я яскравих талантів в українській літературі, масові літературні вечори, де виступали найвідоміші письменники того часу, де відбувалися гострі дискусії — “пишний літературний бенкет”, “словесні турніри” між представниками різних літературних угруповань (Докія Гуменна вибрала “Плуг”: “я з того кореня, всі мої родичі — село”): на сцені, перед публікою, вони “завзято і хижо сварилися, а

потім премило і предружньо верталися гуртом додому". Докія Гуменна згадує про загальну особливість тих років — дух висміювання: «Всі висміювали всіх. Гартованці — плужан, марсівці — гартованців і плужан. Молодняківці — всіх немолодняківців. Була ходяча самовпевненість: "ми" — найталановитіші, "вони" — партачі і графомани. "Олімпійці" не спускалися до початківців, вимагали від них відразу знання чужих мов і читання західньої літератури в оригіналі...»⁷

Література 20—30-х років ХХ ст. у Докії Гуменній зображена крізь призму важливої для неї проблеми взаємин міста й села: село народжує таланти, але література твориться у місті — в культурній столиці Києві та адміністративній — Харкові. Ці два літературні центри, на думку письменниці, витворили різні стилі поведінки в літературі: «Коли харківський стиль — то стиль бундючної пихатої самозвеличувальної пози... "великої особистості", "незаперечного генія", поруч якого меркнуть всі зорі, то київський — то глумлива, саркастична усмішка, ще й зухвала, клясична в Косинки». Докії Гуменній ближчий Київ, «замріяний, заліснений, із квітучими каннами на вулицях, із санаторійним повітрям», а не промислове, залюднене місто серед степу — Харків, хоч «сюди вже повтікали письменники, тут твориться пульс цілої України».

На запрошення свого літературного опікуна С. Пилипенка Докія Гуменна якийсь час мешкає у Харкові, але не може прийняти цього міста, бо й воно не прийняло її. Вертається до Києва: «Досить Харкова. Київ — моя батьківщина, я належу тільки до Києва»⁸. Хотіла залишитися дитиною з потребою опіки над собою. Одна з причин відсутності у неї контакту з оточенням, можливо, полягала в тому, що вона чула себе дитиною, а до неї ставилися, як до дорослої. Була надмірно, можна сказати, хворобливо сором'язливою, замкнутою, боялася людей. Неконтактна й самотня, навіть у власній родині, зосереджена виключно на внутрішніх переживаннях, витворила свої власні моделі спілкування — із самою собою: «І я вибираю якусь свою наймилішу думку та й іду з нею, її розмотую. Так і в мене з'явилося товариство мені до душі — мої власні думки»⁹.

Важко сходилася з людьми, фактично ніколи не мала поряд близької людини, бо завше ставила завищені вимоги чи просто оборонялася цим від усвідомлення своєї комунікативної ущербності. Прикметно, що в автобіографічних творах вона показує себе не тільки в жіночих образах (Неля, в певному сенсі Килина — «Діти Чумацького шляху», Мар'яна — «Скарга майбутньому», «Жадоба», «Хрещатий Яр»), а й у чоловічому: саме Тарасові Сарголі, головному героєві роману, доручає свої власні думки, переживання, мрії та амбіції, текстово ідентичні з авторськими у спогадах «Дар Евдотеї», біографію і характер. Тарас, вродливий, високий, з густими чорними бровами, наче з пісні, чоловічий ідеал і самопроекція письменниці (бажана своя чи ідеального партнера зовнішність), також живе у світі своїх фантазій, в інтимному житті так само боязкий і сором'язливий. Її діти — то твори: «Книжки — єдині мої нащадки, бо заради літератури в мене ніколи не було ні сім'ї, ні дітей»¹⁰. Зрідка переживала короточасні стани, схожі до закоханості, коли все єство «охоплює пожежа, п'яна екстаза», але реагувала на них своєрідно. Могла признатися в коханні людині малознайомій, відстрашуючи силою пристрасті — «маною» (так називається її довоєнна повість у листах, головною сюжетною лінією якої є почуття самої авторки), але зустрітися з «ним» ніколи б не наважилася.

⁷ Опишкєвич Л. Розмова з Докією Гуменною. Наше життя. 1994. № 12, С. 65.

⁸ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Т. II. С. 154.

⁹ Там само. С. 72.

¹⁰ Мушинка М. Докія Гуменна та її «діти»... Слово і час. 1993. № 1, С. 27.

Від раннього дитинства і до кінця життя вірила, що “світ у книжках цікавіший і реальніший, дійсніший, ніж те, що в навколишньому щоденному житті”. Любов до книжки і літератури перейняла від свого батька, селянського сина, який не захотів жити з праці на землі, став дрібним крамарем у містечку Жашкові на Київщині. Людина не досить чемна у поводженні з дружиною і дітьми, він любив літературу і музику, багато читав, часто зворушуючися до сліз. За всяку ціну намагався дати дітям освіту, бо сам страждав від того, що батько не послав учитися. Докія закінчила педшколу в Ставищі, де її вчителем літератури був поет Дмитро Загул, вступила до Київського університету, якраз тоді перейменованого в ІНО, де слухала лекції Миколи Зерова. Постійно боялася бути відсіяною через приховане соціальне походження, не мала ніяких засобів до існування, голодувала, але ІНО закінчила. Ще важливішою метою, ніж освіта, стало прагнення самій писати книжки.

Коли вона роздумувала про сенс власної появи у світі: це “випадкове безглуздя чи якась місія?” — вирішила, що все-таки місія — стати письменницею, щоб творити прекрасний світ літератури. Ця віра у власну місію перетворилася мало не на манію, “непохитну манію не відступати від праці над словом”, писати, вдосконалювати майстерність, економити час, почуття, спілкування задля творчості. Очевидно, ця манія творення і була компенсацією незреалізованості письменниці в інших сферах буття, сублімацією її людських бажань і пристрастей, потреби схвалення і любові. Зневажала косметику, щоб штучно зробитися “гарненькою”. Не мала кокетства. Змалку чула висловлювання батька і діда про жіночу безвартісність. Це почуття дівчачої неповноцінності в’їлося в душу і було тим динамітом, що вирвав її потім із Жашкова. “Як я дівчина, то це значить щось гірше? Ні, я буду всіма силами доводити, що ні”¹¹. Найавтобіографічніший із літературних жанрів — щоденник. Докія Гуменна все життя вела щоденники (1990 р. в Торонто опубліковано лише два томи із наявних шести), а також полюбляла інші способи самоописування і самопояснення. У 90-річному віці письменниця сама підготувала й розмножила в трьох примірниках чотири томи відгуків на свої твори: “Творчість Докії Гуменної в оцінках сучасників”¹².

Докію Гуменну приваблювала сива давнина, доісторичні часи, архаїка. Чужа у своєму часі, там вона була своєю: “Дійсність така набридливо осоружна, стандартна, нема чим дихнути. Мушу ж я мати притулок для душі!” Там знайшла своїх «примітивних родичів і царину, де не вимагалось “сопреалізму” та ідеологічної витриманості»¹³. Коли уявляла себе серед них, ставало радісно, легко, затишно, там кожна особа жила у великій родині й мала опіку. Про такий світ вона мріяла. Минуле давало величезне поле для комунікування з собою, гри фантазії.

Відкрила цю тему під впливом знайомства з працею археологів (їздила з ними в експедиції), читала фахову літературу. Так з’явилися (переважно вже на еміграції) твори: про часи трипільської культури — казка-есеї “Благослови, мати” (1966), повість “Велике цабе” (1952), історична феєрія “Минуле пливе в прийдешнє” (1978), з давньогрецької — феєрія “Епізод із життя Європи Критської” (1957), про скіфську добу — “Золотий плуг” (1969), “Небесний змії” (1982), про українську міфологію — есеї “Родинний альбом” (1971), про етимологію давніх слів — есеї “Тайнопис кам’яної книги” (1984) та “Прогулянка алеями мільйоностоліть” (1987).

¹¹ Гуменна Д. *Діар Ендіотів*. Т. I. С. 64.

¹² Мушинка М. *П’ять років похоронена, а все ж таки жива*. *Сучасність*. 1995. № 4. С. 143.

¹³ Онішкевич Л. *Розмова з Докією Гуменною*. С. 67.

З життя сучасного вона написала згадані вже повісті — сатиричну “Вірус” (1940), психологічну “Мана” (1952), роман-епопею (тетралогію) “Діти Чумацького шляху” (1951), роман-хроніку про гітлерівську окупацію України “Хрещатий Яр” (1956), повісті “Жадоба” (1959), “Скарга майбутньому” (1964), “У сонці” (1968), а також збірки новел та оповідань “Серед хмаросягів” (1962), “Чотири сонця” (1969), “Внуки столітнього запорожця” (1981), нарисів “Вічні вогні Альберти” (1959).

Друкувалася також у багатьох журналах в Україні, Німеччині, Північній Америці. Прозова манера Докії Гуменної була в основному реалістичною, дещо застарілою на той час. Письменниця постійно підкреслює свою спостережливість (як запам’ятовування побаченого). Механізми творення тексту найвиразніше проступають при зіставленні щоденниково-мемуарного “Дару Евдотеї” і роману “Діти Чумацького шляху”: це майже ідентичні тексти, охудожнення здійснювалося через незначне розростання подій у ширину, в психологічні деталі, контрольований домисел, розпросторення авторського “Я”, що постало із жаги самонарації як єдино вартісного, сенсового способу буття у світі.

Хоч би про що писала Докія Гуменна, вона завжди писала про себе, “примітивну” чи сучасну, і про людей зі свого оточення, особливо з дитинства — матір і батька, дідів і бабусь, тіток, дядьків, рідних і двоюрідних братів та сестер. Відчувала себе їхнім продовженням, часто впізнавала їхні риси у власному обличчі: “...я вважаю себе втіленням їх усіх і глибоко закоріненою в українському народі”¹⁴. Тому все, що вона писала про себе, завжди писала і про Україну, яка була ядром її особистості, невіддільним і солодко дорогим.

¹⁴ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Т. I. С. 49.

Таке відчуття власної духовної й фізичної причетності до свого роду і народу — від часів його дитинства, далекої історії українського світу й слова до трагічного сучасного — наближує її світогляд і письмо до такої риси модерної літератури ХХ ст., як неоміфологізм: до нього вона прийшла інтуїтивно і втілила саме в такий, нею придуманий, спосіб побачити крізь сучасне давноминуле як вічно присутнє колективне (етнічне) несвідоме — спільні душу і долю, глибоко закорінені в рідну землю, тому незнищенні. У цьому сенсі вона, “парость від народного кореня”, справді “говорила тисячами голосів” (К. Г. Юнг) своїх пращурів.

Так само і голосами сучасників, знищеної сталінською політикою своєї родини, вирваної з рідного ґрунту, розсіяної по світі, голосом усієї України, репресованої літератури, трагічної епохи: “Я приписувала тоді цей біль своїй незугарній, неталановитій, не здібній ні до чого вдачі. А тепер я думаю, що був він несвідомою відбиткою загальної трагедії навколо: голод, депортації, арешти...”¹⁵ Тому знала, що мусить вижити, мусить писати і видати свої твори, тому зважилася на еміграцію.

¹⁵ Там само, Т. II. С. 205.

Ця її подиву гідна мужність у відстоюванні правди і правдивого слова, творча живучість, уміння подолати зневіру в себе, “завзяття і впертість” у самоутвердженні і самонарації такі самі, як упертість і живучість українства, яке, попри зовнішні руйнування і самодеструкцію, все ж таки цупко тримається життя і своєї місії на землі.

Стефанія Андрусів

ОЛЕНА ТЕЛІГА

До незалежності України про Олену Телігу на Батьківщині майже нічого не знали. Невідомим було ім'я полум'яної патріотки, яка віддала життя за незалежну Українську державу, талановитої поетеси і публіцистки, чарівної жінки, якою захоплювалися всі, хто її знав.

Зараз в Україні творчість Олени Теліги вивчається в навчальних закладах, її іменем названі вулиці, школи, бібліотеки, видавництво при Фундації імені О. Ольжича, плідно працює Всеукраїнське жіноче товариство імені Олени Теліги, стали традиційними всеукраїнські літературно-мистецькі конкурси-фестивалі на краще виконання її творів, заснована Міжнародна літературно-мистецька премія імені Олени Теліги, щороку 21 лютого — в день загибелі поетеси та 21 липня — в день її народження — покладаються квіти в Бабиному Яру біля дерев'яного Хреста, де покоїться прах розстріляних гестапівцями українських патріотів, у багатьох містах і селах проводяться вечори пам'яті Олени Теліги.

Ставлення до Олени Теліги визначається ставленням до незалежної України. Ті, хто не сприймають незалежної України й виступають за відновлення колишнього Союзу РСР, хоч і в іншому вигляді, ніколи не будуть позитивно налаштовані до Олени Теліги.

Народилася Олена Теліга (дівоче прізвище — Шовгенова) 21 липня 1906 р. в Іллінському під Москвою в родині талановитого інженера-гідротехніка Івана Опанасовича Шовгенова¹, який походив зі Слобожанщини, вищу освіту здобув у Санкт-Петербурзькому інституті інженерів шляхів сполучення, а на той час працював у Москві. Там же мешкала родина Шовгенових, а влітку відпочивала в підмосковному Іллінському, де й побачила світ Оленка. Її мати походила з Поділля зі священницької родини Налъянч-Качковських, що мала білоруське коріння, але була цілком українізованою.

Коли Оленці виповнилося п'ять років, Шовгенови переїхали до Петербурга за місцем нової роботи батька. Там пройшло її дитинство, там вона почала себе усвідомлювати і пізніше часто згадувала цей час у розмовах із друзями, що й дало їм підставу вважати Петербург місцем її народження, і ця помилка тривалий час повторювалася в біографіях поетеси².

У дитинстві Оленка одержала добру домашню освіту, гувернантка навчала її німецької, французької та російської мов, вона виростала в російськомовному оточенні під великим впливом російської культури й українкою себе в той час не усвідомлювала, української мови не знала. Час від часу влітку вона бувала в Україні, на рідній для батька Харківщині, але ті місця не вважала своїм "домом", як зізнавалася пізніше в листі до Наталі Ливицької-Холодної³.

Справжнім домом став для неї Київ, куди Шовгенови переїхали 1918 р. Батько працював у Міністерстві шляхів директором департаменту водного й шосейного господарства, читав лекції в Київському політехнічному інституті, а Оленка навчалась у приватній гімназії Олександри Дучинської. Мешкали Шовгенови на Шулявці, біля Політехніки, де жили родини професорів. Політичний бік подій, що відбувались у Києві в 1918–1920 рр., дівчинка навряд чи глибоко усвідомлювала. Але часті зміни влад, а потім і перемога більшовицького режиму залишили в пам'яті згадку про Київ "трагічний", "в боях ранений".

Навесні 1920 р. Київ залишив батько Олени, який разом зі старшим сином Андрієм виїхав до місця перебування уряду УНР на Поділлі, а потім у складі цього уряду був евакуйований до польського міста Тарнува⁴. Олена з матір'ю та братом Сергієм залишилися в Києві під владою більшовиків, без будь-яких засобів до існування.

Безхмарне дитинство для Олени закінчилося. Треба було працювати, щоб заробити на прожиття. "Хліб для мене був мрією, бо їли ми лише картоплю і пшоняний куліш. Все це без масла чи сала"⁵.

Через деякий час мати разом з Оленою та Сергієм подалася до батька в Тарнув, нелегально перейшовши кордон. А в липні 1922 р. родина Шовгенових була вже в чеському місті Подебрадах, де відкрилася Українська господарська академія (УГА) і професор І. Шовгенов був призначений її ректором.

Українське середовище в Польщі, а потім і в Чехословаччині спочатку здивувало Олену, було для неї незвичним. Вона так про це розповідала пізніше Уласові Самчуку: "Опинившись у Подебрадах, я була приголомшена, що мій власний батько, відомий і заслужений справжній російський професор Іван Шовгенов, якого чомусь перезвали на Шовгеніва, є не що інше, як ректор школи, яку звуть господарською академією, де викладають "на мові" і де на стінах висять портрети Петлюри"⁶.

Олена включилась у життя української громади, спілкувалася зі студентами УГА, вступила на матуральні курси, щоб одержати документ (матуру) про середню освіту. Велику роль в "українізації" Олени Шовгенової відіграли тогочасні її товариші — студенти УГА, особливо Михайло Теліга — кубанський козак, бандурист, недавній старшина армії УНР, з яким вона поєднала свою долю, одружившись 1 серпня 1926 р.

На все життя стала для неї пам'ятною одна вечірка в середовищі російських емігрантів, коли вона гостро відчула себе українкою. Пізніше розповідала Уласові Самчуку: «Це було на великому балу у залах Народного дому на Виноградах, що його улаштував якийсь добродійний комітет російських монархістів... Я була тоді у товаристві блискучих кавалерів, ми сиділи при столику і пили вино. Не відомо хто

² Про І. Шовгенова детальніше див.: Іван Шовгенів. 1874–1943: Біографічний нарис. Упоряд. Н. Миронець. К., 2000. С. 5–16.

Миронець Надія. Іван Шовгенів – інженер, учений, громадсько-політичний діяч. Українське слово, 2004, 13–19 жовтня, С. 11.

³ Теліга Олена. "О краю мій..." Твори. Документи.

Біографічний нарис. Упоряд., передні слова, прим., біограф., нарис Н. Миронець. К., 1999. С. 326, 419–420. (Усі повстичні й публіцистичні твори О. Теліги, які цитуються у статті, вміщені у наведеній книзі.)

⁴ Теліга Олена. Листи. Спогади. Упоряд. Н. Миронець. К., 2003. С. 428.

⁵ Іван Шовгенів. 1874–1943. С. 7–8.

⁶ Теліга Олена. Листи. Спогади. С. 76.

⁷ Самчук Улас. На білому коні. Війнишев, 1972. С. 76.

ЖІНКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

і не відомо, з якого приводу, почав говорити про нашу мову зо всіма відомими “залізяку на пюзяку”, “собачій мові”... “Мордописня”... Всі з того реготалися... А я враз почула в собі гострий протест. У мені дуже швидко наростало обурення. Я сама не знала чому. І я не витримала цього напруження, миттю встала, вдарила кулаком по столу і обурено крикнула: “Ви хами! Та собача мова — моя мова! Мова мого батька і моєї матері! І я вас більше не хочу знати!”

Я круто повернулася і, не оглядаючись, вийшла. І більше до них не повернулася. З того часу я почала, як Ілля Муромець, що тридцять три роки не говорив, розмовляти лише українською мовою. На велике здивування усіх моїх знайомих і всієї Господарської академії»⁷.

⁷ Симоук Улас. *На білому коні*. С. 76–77.

Українську мову та літературу Олена обрала своїм фахом, вступивши восени 1923 р. на підвідділ української мови та літератури історико-літературного відділу Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі. Її професорами були визначні українські вчені: Софія Русова, Леонід Білецький, Дмитро Дорошенко, Василь Сімович, Дмитро Чижевський, Сергій Шелухин, Степан Сірополко та інші.

Дівчина поринула в студентське життя, брала активну участь у студентських вечорах, була членом різних студій і гуртків. У листі до Михайла Теліги від 30 квітня 1925 р. писала: “Якби Ви знали, Михайлику, яка я тепер зайнята! Акуратно ходжу на лекції. Ходжу на студію театральну. В суботу у нас академічне свято, і проф. Вагнер мучає мене з віршами”⁸. А ще ж було велике захоплення — танці. Разом з Михайлом Телігою відвідувала школу танців, якою керував Василь Авраменко⁹, котрий у майбутньому на весь світ прославить український танок.

⁸ Теліга Олена. *Листи. Спогади*. С. 38.

⁹ Теліга Олена. “О краю мій...” С. 204–205, 339.

А література? Олена була постійною учасницею літературних диспутів та “судів”, популярних тоді серед молоді, дуже багато читала світової й української літератури. Наталя Лівницька-Холодна, яка добре знала Олену, часто з нею спілкувалась і листувалася, згадувала: “Олена Теліга була правдивою літераткою. Писати своє і читати чуже, обмінюватися думками, доповнювати свою освіту, удосконалювати себе — це було її життя... Мене тепер дивує, як Олена, не маючи спеціальної освіти в цій ділянці, могла знати таку силу творів світової літератури”¹⁰.

¹⁰ Лівницька-Холодна Наталя. *Споми про короткий період життя Олени Теліги* // *Сучасність*. 1990. № 10. С. 88.

Володіла кількома іноземними мовами — російською, чеською, німецькою, французькою, польською, — постійно удосконалювала знання рідної мови. У своєму першому листі до Дмитра Донцова від 17 жовтня 1928 р. вона писала: “Але зараз я працюю над своєю рідною українською мовою, яку я, на жаль, знаю дуже недавно і над якою мені прийдеється багато попрацювати, щоб володіти нею як рідною”¹¹.

¹¹ Теліга Олена. *Листи. Спогади*. С. 43.

Вірші почала писати рано, ще в дитинстві, писала їх і в студентські роки, але читала тільки найближчим друзям. Перша публікація — поезія “Весняне” — побачила світ у кн. 11 “Літературно-наукового вісника” за 1928 р. Того ж року в кн. 12 був опублікований вірш “Тільки вечір злітає на місто”, а в кн. 1 1929 р. — “Радість”. Д. Донцов розгледів поетичний талент у ще не досконалих віршах молодого авторки і відкрив їй шлях у велику літературу.

Восени 1929 р., після того як М. Теліга закінчив Українську господарську академію і одержав фах лісівника, подружжя переїхало до Варшави. Туди 1928 р. виїхали батьки Олени. 4 червня 1929 р. померла мати. Сподівалися, що переїзд полегшить батькові самотність, а вони знайдуть собі роботу. Однак роботу знайти було важко, і Теліги дуже бідували. Олена писала Лівницькій-Холодній у липні 1932 р.: “Цей

рік був для мене страшний. Я їла, переважно, раз на день. Працювала, як тобі відомо, в склепі, як моделька, часом по декілька годин стояла перед кравчинями і кравцями в одній комбінації. Але все це було б нічого, якби завжди була робота, а то це ж бувало лише періодами. Часом, для цього ж склепу, переписувала якісь старі книги, а часом не мала жадної праці. Це було найгірше”¹².

¹² Теліга Олена. *Дивний Станіслав*. С. 76.

Михайло Теліга влаштувався землеміром у с. Желязна Жондова, де клімат був холодний, вологий, кругом — антисанітарія, відсутність будь-яких побутових зручностей. Усе це нищило їхнє здоров'я, але мусили там жити обоє влітку, а взимку Олена часом виїжджала до Варшави, щоб заробляти собі на прожиття.

І все ж саме ці роки були надзвичайно плідними у творчості Олени. Вона багато роздумувала над долею України і над своєю місією поетеси, патріотки, жінки, друкувала поезії, в яких уперше прозвучав неповторний голос її пасіонарної любовної лірики. У кн. 4 “Літературно-наукового вісника” за 1932 р. побачив світ вірш “Мужчинам”, який авторка вважала для себе програмним. У ньому — передчуття бою, в який жінки зберуть своїх чоловіків. Свою ж місію вони вбачають у тому, щоб дарувати чоловікам ніжність, вірою в їхню міць підтримувати бойовий дух. Не жіноча справа — братися за спис. Але коли потрібно буде для здобуття перемоги, то жінки, “радістю життя” “напоївши вщерт” своїх коханих, стануть поряд і підуть з ними “хоч на смерть”.

Проголошені в цьому вірші ідеї Олена Теліга розвиватиме в багатьох своїх поетичних і публіцистичних творах. Лірична героїня її “Вечірньої пісні” (“Вістник”, 1935, кн. 12) готова перебрати у свої долоні, на свої коліна все, що пригнічує душу коханого, своєю ніжністю розтопити його тривоги, і цю ніжність передати як найміцнішу зброю для боротьби:

Тобі ж подарую зброю:
Цілунок гострий, як ніж.

Олена Теліга вважала, що для українки має бути характерним поєднання “найкращої жіночости з найкращою мужністю”, і переймалася тим, що в українській літературі не створено ідеального образу жінки. Свої роздуми з цього приводу вона в гострій полемічній формі виклала в рефераті “Якими нас прагнете?” (“Вістник”, 1935, кн. 10). Вона докоряла українським письменникам за те, що у своїх творах жіночі типи вони малювали двома кольорами: жінка-рабиня і жінка-вамп. Є ще, правда, писала Олена, й третій тип: різка, енергійна, позбавлена сантименту, “жінка-товариш”, але в ній “так мало жіночости, що — викликаючи пошану — ніколи не викликає любови й адорації”.

Для Олени Теліги ідеал української жінки, який найбільше відповідав добі й до якого вона сама намагалася наблизитися, — це жінка, яка «вже не хоче бути ні рабинєю, ні “вампом”, ні амазонкою. Вона хоче бути Жінкою. Лише такою жінкою, що є відмінним, але рівновартісним і вірним союзником мужчин в боротьбі за життя, а головне — за націю».

“Так буде завжди, — наголошувала Олена Теліга, — доки кожна українка не навчиться дивитися на чоловіка, дітей, а головне на саму себе, не лише як на сторожів домашнього вогнища, а передусім — як на сторожів цілости, щастя і могутності більшої родини — нації”. Своє місце в громадському житті жінки мають шукати лише в співпраці з чоловіками, а не створювати свій власний “баб'ячий” світ і замикатися в тісні феміністичні організації.

Олена Теліга розуміла, що наближається час, коли патріоти України не зможуть залишитись осторонь від боротьби. І до неї треба готувати не лише себе, а й усю націю, гартувати її дух, бо саме відсутність належної волі до перемоги в боротьбі за власну національну державу була, на думку письменниці, однією з головних причин поразки української революції в 1917—1921 рр. Була переконана, що вибороти власну державу зможе лише сильна нація, згуртована волею до перемоги, і завдання українських патріотів, зокрема й майстрів слова, вбачала в підготовці себе і всієї нації до такої боротьби. Ці мотиви звучать у багатьох її поетичних і публіцистичних творах, епістоляріях. Разом з тим вона виступала проти аскетичного відречення від радощів життя.

У 1932 р., який можна вважати переломним у творчості поетеси, побачив світ прекрасний триптих “Чужа весна”, “Сонний день”, “Пломінний день”, в останній частині якого авторка єдиний раз у своїй поезії прямо вживає “найгостріше слово — Україна”, виражає своє жагуче прагнення — поетичним словом піднести дух нації, запалити, повести за собою інших — “рідних і охочих” і засвідчує свою готовність включитися в активну боротьбу за омріяну незалежну державу.

У знаменитому своїм передбаченням вірші “Поворот”, який був написаний влітку того ж року*, Олена Теліга висловила нестримне бажання повернутися на Батьківщину. Хоча розуміла, що десятиліття більшовицького панування розкололи націю на ворогуючі табори і що її одностороннім удом “Чекає все: і розпач, і образа, А рідний край нам буде — чужиною”, але закликала усіх українських патріотів змести межі “вогнем любові”, зібратися разом, “щоб далі йти дорогою одною”:

Щоб взяти повно все, що нам належить,
І злитись знову зі своїм народом.

Важливу роль у житті Олени Теліги, у формуванні її націоналістичного світогляду відіграла особиста зустріч із Дмитром Донцовим, яка відбулася вперше в січні, а вдруге — в травні 1933 р. До того вони лише листувалися, а після зустрічі в них склалися особливі стосунки, які важко було визначити звичними поняттями (“Ще не всьому зватися дано”). Олена присвятила Д. Донцову поезії “Не любов, не примха й не пригода”, “1933—1939”. Глибоке почуття до нього, про яке зізнавалася в листах до Н. Лівицької-Холодної¹³, було джерелом натхнення для прекрасної любовної лірики.

Після того як Михайло Теліга знайшов на польській залізниці роботу спеціаліста з оцінки дерева для шпал, подружжя почало жити більш осідло і стабільно. Олена працювала в українській початковій школі у Варшаві, готувала до друку збірку своїх віршів, яка, на жаль, так і не вийшла у світ, мріяла про видання газети, де можна було б “критикувати все, що гальмує наш національний розвиток”¹⁴.

Вона була душею Української студентської громади, брала участь у всіх її заходах, виступала з рефератами, читала свої поезії, які, за свідченням її близького друга Олега Штуля (Ждановича), вдарили в патріотичну струну, кликали до готовності боротись¹⁵. Олена Теліга, яка давно вже сповідувала націоналістичну ідеологію, зробила свій вибір — стала членом Організації Українських Націоналістів.

У грудні 1939 р. Теліги переїхали до Кракова, де Олена зустрілася з давнім знайомим ще зі студентських літ, а тепер відомим ученим-археологом і поетом, членом проводу ОУН Олегом Кандибою-Ольжи-

*“Вісник”, 1933, т. I, кн. 3.

¹³Теліга Олена. Листи. Спогади. С. 146, 164.

¹⁴Там само, С. 201.

¹⁵Жданович О. На зон Києва — Олена Теліга: Збірник / Ред. і прим. О. Жданович. Детройт; Нью-Йорк; Париж, 1977. С. 177.

чем. Ця зустріч визначила всю її подальшу долю — Олена розпочала активну роботу в культурній ділянці ОУН. Вона очолила літературно-мистецьке товариство “Зарево”, співпрацювала в празькому журналі “Пробоем”, у краківській “Просвіті”, готувала випуск літературного альманаху “Буде буря!”, де мали друкуватися поезії патріотичного звучання, написала до нього передмову, виступала перед слухачами школи організаційного активу з питань української культури й методів її використання для піднесення національної свідомості.

Тогочасні настрої Олени Теліги, її світосприймання виражені в підготовлених нею і виголошених у той період рефератах: “Книжка — духовна зброя” (11 травня 1940 р. на літературно-мистецькому вечорі з нагоди відкриття бібліотеки “Просвіти” в Кракові¹⁶), “Вступне слово на Академію в честь Івана Мазепи”, (в Криниць на святочній Академії, організованій 22 вересня 1940 р.¹⁷), та “Партачі життя”(весна 1941 р.).

¹⁶ *Пробоем*, 1940, № 3 — 5, С. 127.

¹⁷ *Там само*, № 9, С. 255.

У першому з них вона висловила думки, що актуально звучать і в наші дні: чужинці не раз закидали нашу батьківщину своїми книжками, “і ті книжки теж не раз були духовою зброєю, лише зброєю на користь ворога!” Вона наголошувала на влучності слова українських письменників. “Книжка — духовна зброя — сміливо стає поруч залізної зброї, — твердила Олена і закликала обережно поводитися з тією зброєю. — Коли ж тримаємо цю зброю так, що вона влучає безпомилково, можемо бути певні, що, усуваючи з дороги все вороже, прискішуємо свій марш до мети і наближуємо час перемоги”.

Між рядками другого реферату прочитуються аналогії між Великою Руїною, яку переживала Україна за часів Мазепи, і тою руїною, якої завдала їй Московщина в новітні часи. Для Олени Теліги “Мазепа — це символ справжнього голови держави і символ змагання за її суверенність”, бо він “вів свій народ з безнадійної руїни до тієї незалежності, яка і досі для нас всіх є найвищою метою”.

Своє місце у дні жорстокої війни вона бачила на рідній землі. Разом з Уласом Самчуком Олена виїхала з Кракова 14 липня 1941 р. 16 липня вони перейшли кордон — річку Сян — і рушили до Львова. Планувалося спочатку дістатися до Львова, а потім — до Києва. Як діяч Культурної референтури ОУН Теліга повинна була зв'язатися там з місцевими українськими націоналістами і посилити боротьбу за згуртованість нації, за незалежність.

Олена Теліга рвалася до Києва, не вплинули й аргументи самого О. Ольжича, який намагався вберегти її від небезпеки. 12 вересня вона прибуває до Рівного, де в редакції Уласом Самчуком газети “Волинь” публікує кілька статей, у яких закликає до єднання українську націю, викриваючи облудність, фальшивість сталінського гасла дружби народів, яке, на перший погляд, звучало так привабливо. “Боже мій, — пише вона, — та це ж мусів бути рай, шляхетне співжиття народів, з яких кожний мав би право по своїй волі розбудовувати всі свої цінності, кожний мав бути рівним у великій дружній родині народів СРСР, де навіть найменші і найбільш замурзані діти не мали б ніколи діставати від більших братів штурханців, лише братерські поцілунки та червоні цукерки. Бо так голосило гасло!” А натомість брати-українці були обібрані до нитки і в подяку не діставали нічого, крім терору й голоду. Отож вона закликала чужій і ворожій ідеї інтернаціоналізму протиставити націоналістичний світогляд, братерству народів — братерство в народі.

До Києва Олена прибула 22 жовтня 1941 р. Тут вона очолила Спілку українських письменників, редагувала “Літаври” — літературно-

мистецький додаток до редакційної І. Рогачем газети “Українське слово”. Увійшла до складу створеної з ініціативи О. Ольжича Української Національної Ради, яка мала намір стати представницьким органом, що перебрав би на себе цивільну владу на окупованій німцями території України з тим, щоб за допомогою легальних (а при необхідності й нелегальних) заходів згуртувати націю для відбудови зруйнованого господарства, відродження української мови та культури, які винищувалися більшовицькою владою, і в перспективі, скориставшись знесиленням обох тоталітарних режимів у взаємній жорстокій боротьбі, утвердити незалежну Українську державу.

Активність ОУН у Києві, її самостійницькі домагання викликали репресії з боку німецької окупаційної влади, почалися арешти. 12 грудня було арештовано співробітників редакції “Українського слова” — Івана Рогача, Ореста Оршана-Чемеринського та інших. Редактором газети був призначений професор К. Штепа, як тепер стало відомо, радянський агент. Він почав видавати газету “Нове українське слово”, що мала зовсім інший напрям: ніщо в газеті не повинно було дратувати нових господарів. Олена Теліга не могла підтримати такий курс. “Літаври” були заборонені, і вона зосередила всю увагу на роботі в Спілці письменників.

О. Ольжич, розуміючи, що Олені загрожує арешт, просив її залишити Київ, але вона категорично заявила, що вдруге з Києва не поїде. Із розповідей людей, які були свідками останніх днів перебування Олени Теліги в Києві, випливає, що вона свідомо пішла на смерть: не тільки відмовилася виїхати з Києва, а й не відмінила призначені нею збори Спілки українських письменників, хоч була попереджена, що може бути там заарештована. Олімпіада Скорупська розповідала, як зустріла Олену 9 лютого 1942 р., коли та йшла до Спілки, і порадила їй не йти туди, бо була небезпека арешту. Олена Теліга відповіла: “На мене чекають люди. Я не можу не прийти тому, що боюсь арешту. Зрештою — їх також поарештують. Я не можу втікти, бо хтось міг би сказати: в небезпеці нас лишила, а перед небезпекою говорила про патріотизм і жертвенність... Коли я загину, то знайте, що свій обов’язок сповнила до кінця”¹⁸.

Згодом пішов до Спілки і її чоловік Михайло. Там уже була засідка, і гестапівці нікого не випускали, а потім запропонували залишити приміщення тим, хто не належить до Спілки українських письменників. Один із членів Спілки вийшов, а Михайло Теліга, хоч не був таким, залишився. Всіх заарештували й вивезли на Короленка, 33, в приміщення гестапо, а через кілька днів розстріляли й поховали в Бабиному Яру. Точна дата трагедії не відома. Більшість дослідників сходяться на тому, що сталося це 21 лютого 1942 р.

Саме в цей день — 21 лютого — традиційно вшановуємо ми пам’ять героїв, які, піднявшись на нерівний бій проти двох могутніх тоталітарних сил, що роздирали тіло рідної землі, віддали життя за Україну, за її незалежність. Серед них — Олена Теліга, поетеса і патріотка, яка пішла у вічність, щоб навіки злитися зі своїм народом, назавжди залишитися в його вдячній пам’яті.

¹⁸ Жданович Олег.
Останні дні Олени
Теліги // Теліга Олена.
Листи. Спогади. С. 344.

СОЛОМІЯ ПАВЛИЧКО

Соломія Павличко народилася 1958 р. в м. Львові в сім'ї видатного українського поета Дмитра Павличка. Це була родина свідомих українців, де культивувалися інтелігентність, патріотизм, готовність відповідати на культурні виклики епохи постійною працею над собою та активною громадською позицією.

Соломія виросла напрочуд цілеспрямованою, скромною, працьовитою, вимогливою, допитливою, з тонким почуттям гумору, постійно відчуваючи, що відоме батькове ім'я та власне почуття гідності зобов'язують її завжди бути на висоті.

У Київському університеті імені Тараса Шевченка Соломія вивчала романо-германські мови, почала серйозно цікавитись англійською та американською літературами: кандидатську дисертацію захистила з американської літератури. Її перу належать такі книжки, як "Філософська поезія американського романтизму" (К., 1988), "Байрон. Нарис життя і творчості" (К., 1989), "Letters from Kiev" (New York, 1992), "Лабіринти мислення. Інтелектуальний роман сучасної Великобританії" (К., 1993).

З 1985 р. Соломія Павличко працювала в Інституті літератури імені Т. Шевченка НАН України, викладала в університеті "Києво-Могилянська академія", читала курси лекцій у Київському університеті імені Тараса Шевченка, університеті Альберти (Канада) та Гарвардському університеті (США). Була членом редколегій кількох англомовних журналів.

У її доробку — дослідження з питань української, англійської, американської літератур, теорії літератури й фемінізму, численні переклади художніх творів з англійської мови, зпоміж яких роман Вільяма Голдінга "Володар мух" та Девіда Герберта Лоуренса "Коханець леді Чаттерлей"...

Добре знаючи книжковий англомовний обшир, відчуваючи брак в українському суспільстві

ЖІНКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

іншомовної інтелектуальної лектури, особливо філософської думки, Соломія долучається до створення видавництва “Основи” (нині — “Видавництво Соломії Павличко “Основи”) і очолює його редакційну раду, стає його душею й промотором.

Кидаючись у вир світових інтелектуальних течій, Соломія відважно пристосовувала їх до свого довкілля, прилучаючи до цього й інших, і безстрашно виступала проти інтелектуальної сірості та обмеженості. Її стараннями в інтерпретації українських перекладачів вийшло чимало видань, які повернули стрілки інтелектуального барометра України до кращих світових літературних здобутків, без яких годі й уявити духовну аuru української культури.

Приблизно після десяти років вивчення англійської та американської літератур Соломія раптом дуже органічно прийшла до українського письменства, вдало плекаючи, попри захоплення англomовною стихією, свій, смію сказати, євроцентризм, що довела подальшою працею.

Зізнавалася мені у, здавалося б, зовсім недавньому інтерв'ю, що українська література її заворює просто магнетично: стільки парадоксів і невирішених проблем, і така можливість щось нове відкрити, чого ніхто не знає й не уявляє: “Адже в наших бібліотеках у рукописних відділах лежать такі цінні скарби, і оцеї момент відкривання такий солодкий і привабливий, що не може порівнятися зі статтею про якогось Нобелівського лауреата”¹.

Тож цілком природно, що докторську дисертацію Соломія захистила вже з теорії української літератури.

Соломія Павличко була особистістю. Це незаперечно. І не тільки тому, що була людиною, цілком свідомою свого вибору й своєї інтелектуальної, творчої та духовної потенції, а насамперед тому, що принципово торувала нові шляхи, кидала виклик усьому віджилому, застарілому, тому, що, на її погляд, заважало творити нову, модерну Україну.

Звичайно, Соломія відчувала приналежність до свого покоління, однак вважала, що покоління — річ дуже умовна, адже в кожному поколінні відтворюються проблеми попередніх поколінь. Своє ж покоління вона асоціювала з людьми, які давали їй відчуття гармонії, — це насамперед письменники Оксана Забужко, Юрій Андрухович, Василь Герасим'юк, Ігор Римарук або трохи старші, як-от Богдан Жолдак, Володимир Діброва, Юрій Винничук. Вважала, що саме вони забезпечать прорив української літератури у світові обшири. З-поміж літературознавців — Тамара Гундорова, Віра Агеева, також Марія Зубрицька. Тобто — з тими, хто бачить Україну в контексті світових інтелектуальних процесів. На відміну від батька і його покоління, які мусили зберігати Україну, Соломія будувала та розвивала Україну і її культуру. Не всі розуміли, що саме критика усталених норм літератури чи науки не тільки не загрожує їм, а навпаки, розвиває ті ж літературу та науку.

Талановита дослідниця літератури, перекладачка, улюблений викладач києвомогилянців, турботлива дружина й матір і просто непересічна людина... Завжди було цікаво послухати, як мислить, що думає, як відчуває цей світ жінка, котра носить ім'я, що викликає загальний інтерес, як ставиться до своєї обраної справи, чи справді є такою рішучою феміністкою й руйнаторкою всіляких табу. Через те до неї тягнулися люди — і не з простої тільки цікавості, а найперше відчуваючи в тому духовну потребу.

“Дискурс модернізму в українській літературі” — монографія, яка побачила світ 1997-го і мала такий широкий, ба навіть гучний,

¹ Тарнавська Л.
Соломія Павличко:
“Фемінізм — неоганий
інструмент, щоб
називати речі своїми
іменами” // День. 1988.
13 червня.

“скандальний” відгомін у літературних колах. Чи не вперше виникла нетипова, неочікувана ситуація: на масову популярність далеко поза літературознавчими колами здобулася наукова праця. Воно й не дивно: адже авторка її посягнула на святая святих — літературний іконостас і теми, досі табуйовані. Книжка несподівано для самої авторки стала науковим бестселером: її читають, на неї спираються й посилаються, від неї відштовхуються у власних наукових дослідженнях.

“Монографія Соломії Павличко вводить читача у дискурс, який — неймовірно, але факт — донині зазнає різноманітних репресій з боку панівної популістської парадигми у її літературному втіленні... Прискіпливо аналізуючи й талановито деконструюючи широкий фактичний матеріал — від теоретичних текстів до приватних листів та мемуарів, — дослідниця проявляє архетипний сюжет двох останніх українських сторіч, який може вразити не лише літературознавців, а й істориків культури та аналітиків глибинної психології”², — писав Костянтин Москалець.

Відгукнулися на її наукове дослідження й на іншому континенті. Відголоси сягнули навіть Америки. Так, Юрій Луцький писав: «Постмодерністський дискурс Павличко — це відсвіжене, майже цілком вільне від наукового жаргону стимулююче читання. Настільки стимулююче, що один депутат теперішнього українського парламенту засудив його як “замах” на українську національну культуру»³. Однак, попри неоднозначну опінію, вже через два роки монографія вийшла другим, переробленим і доповненим виданням, засвідчивши, що інтерес до неї залишається незмінно стійким.

Ця книжка вимагає серйозного прочитання. Вдумливого й зацікавленого. А ще — позбавленого хрестоматійної зашореності. Неупередженого. Делікатного. І, може, чи не найбільшою мірою — певної розкритості сприйняття й мислення, десятиліттями забороненого. Рівно ж як і готовності свідомості відкритися саме такому літературознавчому аналізу, — бо значною мірою ґрунтується він, окрім традиційних методик, на деконструкції, психоаналізі тощо. А також на феміністичному підході. Але не на тому фемінізмі, що його звільгаризовано ідеологами від літератури (та й не тільки ними), а на такому, що має глибоку європейську традицію і є способом і почування, й існування у цивілізованому світі. Саме на цьому літературознавчому підході, що й став призвідцею тривалих дискусій, і хочеться зосередити увагу. Авторка використовує його зовсім не для боротьби жінки за місце під сонцем, яка часом і справді набирає в нашому провокованому налаштованістю на маскулінізм суспільстві потворних і вульгаризованих форм (але то вже брак традиції, досвіду й культури), а як досить результативний літературознавчий інструментарій, що виводить дослідника на нові ракурси бачення теми.

Контроверсійність Соломії Павличко проглядає вже в самому намірі з’ясувати, нарешті, існував чи не існував в українській літературі ХХ ст. модернізм, а якщо існував, то скільки в ній було модернізмів узагалі й у чому полягала їхня суть, оскільки терміном “модернізм” в українській літературній історії позначені різні явища різних періодів, часто протилежного змісту. Тобто, Соломія Павличко, щоби збагнути діалектику стосунків між усіма українськими модернізмами (скажімо, модернізм рубежа ХІХ і ХХ століть має інше завдання й форми, ніж модернізм 1910-х років, а модернізм 1940-х досить критичний у ставленні до своїх попередників, більше того — поети Нью-Йоркської

² Москалець К. Роман з дискурсом // Критика. 1998. Січень. № 1. С. 22–27.

Москалець К. Людина на крижні: Літературна критика та есеїстика. К., 1999. С. 161–180.

³ Luckyj George S.N. [Review] // Journal of Ukrainian Studies. 1988. Summer. Vol. 23. N. 1. P. 142–143. Інші відгуки на монографію, а також бібліографію друкованих праць С. Павличко та публікацій про неї див.: Соломія Павличко. Бібліографічний покажчик / Уклад С. Захаркін. Вступне слово “До читачів” Леся Ташока. К., 2000.

групи взагалі відмежовуються од усіх інших), намагалась у своєму дослідженні йти за прагненням “виробити підхід до модернізму не як до набору стильових, формальних або жанрових принципів, а як до певної мистецької філософії, певної моделі літературного розвитку в нашому столітті”.

Тим-то основні проблеми, які досліджувала Соломія Павличко, зводилися, по суті, до чотирьох тематичних блоків, кожен із яких має

цілий “пакет тем і підтем”: “Криза народництва на зламі віків і поява модерністського дискурсу”, “Друга хвиля. Модернізм як естетизм”, «“Захований” модернізм 1920-х: між авангардом і неокласицизмом»», “Модернізм у контексті Мистецького Українського Руху”, “Ще один сюжет. Психопатичний/психоаналітичний дискурс як компонент української модерності”, “Модерністичний рух на Заході в 1960 — 1970-ті роки (Нью-Йоркська група)”.

Проводячи думку, що утвердження народництва майже точно збіглося з його кризою — як художньою, так і теоретичною, — авторка простежує появу антинародницьких настроїв у творчості Лесі Українки, Ольги Кобилянської (чим, власне, доводить, що першими модерністами в українській літературі були жінки-письменниці), а також інший бік цього процесу — асиміляцію західних ідей у царині політичної думки, культури, філософії, літератури, як-от ідей Артура Шопенгауера, Шарля Бодлера, Фрідріха Ніцше, до чого спричинився, зокрема, й розвій перекладацтва в Україні кінця XIX ст., що закономірно принесло з собою й феміністичні ідеї. Між двома парадигмами (народництва з його українськістю, патріотизмом, популізмом, аж до хуторянства, закритості культури, реалізму, консерватизму — й модернізму, з іншого боку, що передбачав європеїзм, інтелектуалізм, відкритість культури, демократизм, естетизм, зображення життя інтелігенції) дослідниця виділяє ще одну

ключову опозицію — жіночого й чоловічого, або феміністичного й патріархального.

Розглядаючи літературну ситуацію 1920-х років, означувану авторкою як таку, де хоч і відлунювали західні дискурси, однак література опинилася цілком поза рамками європейського літературного процесу, вона простежує формування дискурсу пролетарського мистецтва, зупиняючись на таких феноменах, як “мистецтво”, або авангард як антимодернізм, неокласицизм — філософія консервативної модернізації, а також постаті Миколи Хвильового (між Європою і європейським модернізмом). У полі зору Соломії Павличко, зокрема, й проблеми

У своїй бібліотеці

європеїзму та антиєвропеїзму, інтелектуальна проза Віктора Петрова й Валер'яна Підмогильного з їхнім екзистенціальним та ірраціональним дискурсом, котрих, як і Лесю Українку та Ольгу Кобилянську, домінуюча офіційна культура ставила на маргінес.

Особливу увагу приділяє С. Павличко тому сплескові модернізму, що його ми бачимо в другій половині 1940-х років в українській еміграційній літературі. “МУР як епоха і як дискурс” — цей розділ увібрав у себе її роздуми й спостереження про здобутки й трагедію еміграції, серед якої визрів конфлікт поколінь, конфлікт естетик, тобто поляризація за поглядами на мистецтво: з одного боку, апелювання до традиції, сакральності імен і понять, з іншого — до динаміки модернізму, космополітизму тощо.

У працях Соломії Павличко увага зосереджена на тому, що модернізм в українській літературі починається з дискурсу про модернізм, з постановки завдання, в чому виявилася така його риса, як самосвідомість літератури, і відповідно до цього вибудовано лінію модерністського дискурсу, який на всіх етапах перебував у постійному діалозі-конфлікті з народництвом. Дослідниця розглядає ті причини, в силу яких, на її думку, модернізм не можна поставити в рамки певної школи або навіть естетики.

Власне, Соломія Павличко й не береться виправляти історію чи літературознавство — вона лише з висоти напрацьованого нині літературознавчого досвіду намагається розібратися в нашому літературному господарстві й кинути промінь світла на той масив художніх творів, досі бачений чоловічими очима й відповідно інтерпретований. Сама вона у “Дискурсі модернізму...” про це пише так: “Культуру неможливо переписати, але можна перечитати. Власне, кількість можливих її перечитань безмежна. Спробою такого перечитування є ця праця. Не заміряючись на остаточне вирішення всіх поставлених чи порушених у ній проблем, вона у свій спосіб претендує на наближення до розуміння феномена української літератури у XX столітті”⁴.

З новими літературознавчими підходами Соломія Павличко готувала читача до своєї наступної праці “Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського”, над якою вона інтенсивно працювала в останні роки свого життя і яка побачила світ уже після її смерті⁵. На жаль, авторка не встигла підготувати рукопис до друку — ми маємо оприлюдненим варіант, який було змонтовано з матеріалів, що їх зберіг комп'ютер.

Праця вражає як своїми підходами до розкриття неоднозначної постаті Кримського, так і широким соціально-політичним, літературознавчим тлом.

Авторка означає художню творчість Агатангела Кримського опозиційною парадигмою: як логос проти еросу, намагаючись простежити підспудні, часто приховані від стороннього ока інтимні першоджерела письменницької праці, використовуючи феміністичний інструментарій лише тією мірою, наскільки це потрібно для наукового аналізу “сходознавчих материків” письменника. Величезна джерелознавча база, опрацьована й осмислена дослідницею, дала їй можливість розкрити роль А. Кримського як фундатора українського сходознавства. Вона ґрунтовно розглядає його науковий внесок у вивчення арабо-іранської культурної спадщини та методологічні підходи, використані ним, і в цьому широкому та досить специфічному контексті, на який накладаються й моменти характеру та особистого життя (нерідко неоднозначні),

⁴ Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. 2-ге вид., перероб. і доп. К., 1999. С. 437.

⁵ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського. К., 2000.

⁶ Див.: Прицак О.
Передмова. Павличко С.
Націоналізм,
сексуальність,
орієнталізм. С. 10.

аналізує літературну творчість самого вченого, показуючи її нам часом із зовсім несподіваного боку. Широкий суспільно-політичний та літературний контекст епохи — у документах, фактах, іменах, складному переплетенні стосунків і коментарях авторки — значно розширює межі літературознавчого дослідження, й бачимо своєрідний синтез матеріалу із суміжних дисциплін, цілком виправданий, якщо йдеться про таку складну постать, як Агатангел Кримський⁶.

Наукова й видавнича робота, повна самовіддача у вихованні студентів, про яких вона говорила з неодмінним захопленням, поглинали час і сили, але натомість дарували радість творення, ту єдино вартісну цінність у житті, повному ілюзій, яку здатні збагнути й оцінити лише люди, запрограмовані на постійну творчу працю. А між тим усім — архівні пошуки й власне досягнення та бачення нововідкритого матеріалу...

Фемінізм цікавив Соломію Павличко насамперед як явище наукове, інтелектуальне — і, зокрема, як ключ до прочитання літературних явищ. Мабуть, до неї першої з-поміж наших сучасниць “прийшли” оригінальні твори відомих західних філософів, лінгвістів зі світовим іменем — Юлії Крістевої, Елен Сіксу, Лус Ірігорей. Їхні праці з філософії, мовознавства, літературознавства надихали Соломію на власні роздуми й дослідження. І хоча, на її переконання, це не є легкою лектурою, вона прилучала до того непростого читання й своїх студентів, аби потім аналізувати з ними прочитане. Шкодувала, що переважна частина цієї світової інтелектуальної думки невідома в Україні.

Соломія добре розуміла, чому фемінізм викликає такий спротив. Адже йдеться про владу — суспільну, економічну, родинну: “А там, де є влада, — там точиться неймовірна боротьба. Її одна частина, скажімо чоловіча, а іноді навіть жіноча частина, яка зацікавлена в збереженні цього статус-кво, не може прийняти людей, які хочуть зруйнувати цю модель влади й запропонувати іншу модель владних стосунків, тому що партнерство — це теж владні стосунки. І саме на цій основі виникає дика ненависть. І, скажімо, деякі письменники-класики, які заявляють про свою ненависть до фемінізму, так само чудово знають, що феміністичний аналіз може зруйнувати їхню псевдовисоку мораль і гуманізм, не залишивши від них каменя на камені, що всі ці їхні філософії й теорії нічого не варті, але дослідники ще просто не добралися до них з новим інструментарієм”.

Соломія Павличко обстоювала українську мову, втрату якої вважала жахливим ударом, оскільки без мови не буде національної самобутності, без неї не буде взагалі української цивілізації, не буде держави. У її розумінні, Україна має шанс вижити тільки за умови, якщо модернізується.

Соломія твердо стояла на тому, що немає окремих жіночих проблем, а є проблеми суспільні. І фемінізм — це суспільна філософія, яка є частиною загальної ліберальної філософії, ліберальної традиції.

Наскільки вона була феміністкою в житті? Дамо слово самій Соломії: “Я думаю, повною мірою. Якщо йдеться про те, що жінка повністю є рівною і рівноправною, мене це не стосується, бо в мене вже таких проблем немає — щоб хтось хотів мене кудись відсунути. Але своїх студентів, зокрема студенток, постійно наштовхую на роздуми про свою долю, про своє місце в цьому житті, зокрема, і в сенсі чисто науковому. Я вже розказувала, як я була вихована. Це фемінізмом не називалося, але це є класичне феміністичне виховання,

коли батьки тобі кажуть: ти повністю повинна розраховувати на власні сили... — тільки ти сама можеш зробити для себе все, що ти можеш зробити. І я так і стараюся жити, і сподіваюся, що моя дочка буде жити так само”.

А як щодо хранительки домашнього вогнища? Вважала, що у свій спосіб, звичайно, була нею. І говорила про те, що життя покаже, наскільки добре виконувала вона цю роль: “дочка виросте, й тоді буде видно, чи я була добрим вихователем”. А виховувала її, як сама вважала, у рамках досить жорстких, завантажуючи й додатковими уроками, й вивченням англійської та французької мов, а також музикою — це те, що “не вклали” в саму Соломію, а вона, виявляється, дуже любила музику і їй хотілося грати на піаніно. При цьому Соломія з великою повагою говорила про доньчину працю.

Як Соломія характеризувала сама себе? Насамперед людиною раціональною, логічно настроєною, дещо консервативною. Хоч їй імпував технічний прогрес, вона не мислила себе без комп’ютера, проте сучасну цивілізацію бачила як поєднання технічних новацій (до яких не варто прив’язуватися емоційно) зі “старомодними цінностями”, як-от природою.

Я запитувала Соломію, чи не пише вона поезію або ж прозу, а вона на те відповіла, що пробує себе в чомусь на зразок мемуарів, своєрідних документальних спостережень з реального життя, “пописуючи”, може, “для якогось далекого майбутнього”.

Їй справді була невласлива трибунна патетика. Людина самодостатня, сповнена почуття власної гідності, водночас не любила вона надмірної уваги до себе, прагнучи залишатися трохи в тіні, спостерігати за всім здалік. Не була вона людиною майданів, хоча й не проти того, щоб на ті майдани піти — як і на цікаву літературно-артистичну тусовку, де збираються представники авангардного спрямування.

Листи, написані Соломією в період між 12 травня 1990 р. — 2 квітня 1991 р. до Богдана Кравченка, — то дуже жива кардіограма українського суспільства епохи “оксамитової революції”, періоду мітингів кінця 1980-х — початку 1990-х років, що вона пам’ятала “як найщасливіший час свого життя”, бо з багатьма знайомими “стояли чи під парламентом чи ще де-небудь на київських майданах, і переживали таке відчуття, яке мало з чим взагалі можна порівняти”.

А між тими політичними збуреннями, атмосферу яких вона дуже безпосередньо описує й коментує в епістолярному жанрі, отаке, сказати б, приватне життя: “Часто з дитиною бігаю по видавництвах, де мене друкують. Бігаю — найточніше слово, бо давно не пам’ятаю себе в якомусь спокійному ритмі. Весь час поспішаю, весь час біжу, весь час маю на завтра щось важливе дописати, віддати якусь статтю, щось відредагувати, перекласти” (з листа від 2 жовтня 1990 р.)⁷.

І так — “весь час біжу” — рік за роком... І напередодні того фатального Нового року бігла вона довгим інститутським коридором з торбою, повною книжок, і хтось ще навздогін пожартував, що Соломія збирається на свята попрацювати...

А надвечір 31 грудня 1999-го Соломії не стало. Вона відійшла у Вічність на рубежі тисячоліть у розповні сил — за п’ятнадцять днів до того фатального дня їй минув лише 41 рік. Похована на Байковому кладовищі у Києві. Залишилися недочитані книги, недописані дослідження й статті, нереалізовані проекти, нестрінуті ранки...

⁷ Павличко С. *Листи з Києва. 12 травня 1990 — 2 квітня 1991*. К., 2000. С. 80.

⁸ “Видавництва Соломії Павличко “Основи” померли побили світ її твори “Критика зарубіжної літератури”, “Теорія літератури” та “Фемінізм”.

“2000 рік — це просто рік, я не відчуваю ні особливого трепету від трьох нулів цієї цифри, ні особливого пафосу кризи або перелому, ні бажання робити прогнози” — такою була одна з останніх фраз, зафіксованих на моніторі Соломіїного комп’ютера. Може, тому, що вона й справді рішуче вирвалася з його рамок, затісних для неї, та, власне, уже давно жила в третьому тисячолітті... “Вона прожила своє життя. Адже завжди ставилася до кожного його моменту осмислено й брала на себе відповідальність щоденного вибору”⁸.

⁸ *Тарик А. Прожити своє життя // Зеркало недели. 2000, 22 января.*

Ландшафт української культури, зокрема літературознавства, без Соломії Павличко, безперечно, буде неповним. Вона була прикладом наукового сумління й самовіддачі, символом руйнування усталених табу, викликом стереотипності мислення.

“Ніхто персонально її не замінить — це неможливо. Може тільки спільно — друзі й колеги спробують підхопити той тягар, котрий несла ця тендітна, та велика духом жінка”, — це рядки з некролога в часописі “Політика і культура”⁹.

⁹ *Див.: Політика і культура. 2000, № 1 (36), С. 64.*

Посмертно Соломія Павличко удостоєна премії імені С. Єфремова.

Людмила Тарнашинська

Розділ 5

МИСТКИНІ

ЗДІЙСНЕНА МРІЯ МАРІЇ БАШКИРЦЕВОЇ

Марія Башкирцева прожила на світі всього 23 роки*. Що принесло славу цій українській дівчині? Була вона багатообіцяючою маляркою і залишила мистецьку спадщину (малюнки, рисунки, скульптуру), яку можна знайти в музеях Парижа і Ніцци, Амстердама й Белграда, Санкт-Петербурга й Чикаго. Проте не малярство принесло їй світову славу.

Славу приніс їй феноменальний щоденник¹, що його писала вона від дванадцятого року свого життя і який був опублікований уперше 1887 р. в Парижі після її смерті. Щоденник, писаний французькою мовою, відразу привернув до себе увагу літераторів і звичайних читачів, зацікавив особою Марії Башкирцевої критиків і письменників. Одним із перших відгукнувся на щоденник Вільям Гледстон, визначний державний муж і чотириразовий прем'єр-міністр Англії, який назвав його "книжкою без паралелей", а Марію Башкирцеву — "правдивим генієм, одним із тих, що народжується раз або двічі на одне покоління"². Увага такого критика сприяла подальшій славі щоденника. Його почали перекладати іншими мовами, і вже 1890 р. з'явилося англомовне видання, спершу в Англії, потім у США. Воно викликало сенсацію і стало бестселером на обох континентах.

Згодом дослідники почали вивчати ті 84 оригінальні рукописні зошити щоденника, що зберігаються в Національній Бібліотеці Франції; з'явилися нові, розширені й нецензуровані його версії. Зацікавлення видавців поширилося також на листи Марії Башкирцевої. Про неї почали писати книги й дослідження. Одним із перших біографів Башкирцевої був Альберік Кагюе, який уже 1926 р. видав книжку французькою мовою "Муся, або Життя і смерть Марії Башкирцевої"³, трьома роками пізніше цей твір побачив світ в англійському перекладі в Нью-Йорку. Писали про Марію Башкирцеву, її щоденник і листування французи й англійці,

американці й іспанці, німці й чехи, росіяни й угорці... Були серед них і українці: Дмитро Донцов⁴, Марія Качмарська⁵, Ірина Книш⁶, Михайло Слабошпицький⁷. Існують, окрім англійського, також німецький, іспанський, угорський, російський, чеський (а може, й інші) переклади щоденника; українського перекладу поки що немає.

Інтерес до щоденника Марії Башкирцевої не гасне і до сьогодні: в Німеччині, в університеті Марбурга Сабіна Войт захистила на цю тему докторську дисертацію, яка 1997 р. з'явилася окремою книжкою⁸, а новий англомовний переклад щоденника, зроблений Філіс Кенбергер, вийшов 1997 р. під промовистою назвою "Я — найцікавіша книжка із усіх"⁹.

У Франції заходом товариства, що називає себе "Колом приятелів Марії Башкирцевої", почали випускати факсимільне видання оригінального щоденника: вже вийшло декілька томів за редакцією Жінет Апостолеску¹⁰. В Німці є вулиця Марії Башкирцевої та фонтан, названий її іменем, а в музеї зберігаються кілька її власних малюнків, з автопортретом включно, і портрети Марії, виконані іншими малярами і скульпторами. У Парижі, на цвинтарі Пассі, де Марія Башкирцева похована, стоїть велика каплиця з візантійським куполом і православним хрестом — гробівець-пам'ятник, — всередині якої є велика незакінчена її картина і музейний закуток — відтворення її мистецької майстерні. Для відзначення сторіччя смерті Марії Башкирцевої в Парижі 1984 р. видали срібну медаль роботи мистця Одетти Тісон-Мішель.

Хто була Марія Башкирцева? Народилася вона 24 листопада 1860 р. в селі Гавронці побіля Полтави. Батько, Костянтин Башкирцев, — син генерала, поміщик, згодом обраний предводителем полтавського дворянства. Мати, Марія Бабаніна, — з давнього дворянського роду з домішкою татарської крові. ("Баба Ніна", каже Марія Башкирцева, це слова татарської мови.) Два заможні землевласницькі роди України, з хуторами, маєтками, селами. Костянтин Башкирцев любив бали, полювання та позашлюбні розваги. Молода пані Башкирцева, проживши в Гавронцях усього декілька літ, одного разу забрала маленьких дітей Павла і Мусю та й повернулася до Черняхівки — батьківського маєтку Бабаніних. Подружжя не розлучилося назавжди, але жило відтоді нарізно.

Марія Бабаніна-Башкирцева разом із недавно овдовілою сестрою Софією Романовою, батьком-вдівцем Єгором Бабаніним**, його лікарем-поляком Луцієм Валіцким та дітьми Павлом, Мусею і небогою (братовою донькою Діною), виїхала цілим почтом за кордон. Жили спочатку у Відні, Баден-Бадені, Женеві. А тоді на довший час оселилися в Німці. Тут 12-літня Марія Башкирцева 1873 р. починає писати свій щоденник. Згодом родина переїжджає до Парижа. З Франції Марія Башкирцева подорожує до Англії, Італії, Німеччини, Іспанії; кілька разів відвідує Україну.

Вчилася вона у приватних учителів: спочатку хотіла бути співачкою, але втратила голос; тоді вирішила стати маляркою й почала навчатись у мистецькій Академії Жуліяна. Мала певні успіхи, її праці кілька разів приймалися для офіційної виставки на паризькому Салоні — здобула визнання, привернула до себе увагу. А була Марія Башкирцева великою мегаломанкою: змалечку слава надихала її мрії — хотіла стати королевою, дружиною якоїсь видатної особи, великою співачкою, великою маляркою і заради слави готова була зректися всього іншого. Її щоденник — не сентиментальні зітхання пересічної молоді панянки, що зосереджується на балах, кавалерах, одязі та любовних пригодах; це справді унікальний документ психологічного та інтелектуального зростання молоді дівчини, що переростає свій час і своє оточення.

*Існують певні розбіжності щодо точної дати народження Марії Башкирцевої.

В друкованому повідомленні про смерть сказано, що вона прожила 23 роки. У виданнях щоденника під датою 30 серпня 1884 р., за два місяці до смерті, Марія Башкирцева пише: "Такі мрії, такі бажання... і померти на двадцять четвертому році свого віку, на порозі усього..." Але Коллет Косніє, авторка нового дослідження про життя Марії Башкирцевої (Cosnier Collette. Marie Bashkirtseff: Un portrait sans retouches. Paris: Pierre Horay, 1985), твердить, що в оригінальному рукописі авторка визначає свій вік на два роки старшим, і Косніє гадає, що видавці, а може, й родина, навмисне зменшили вік, щоб підкреслити надзвичайність раннього віку авторки і невинність її ще дитячих захоплень. Російське видання щоденника подає дату народження — 1860 р. (Дневник Марии Башкирцевой, М., 1981. С. 18.)

**Коллет Косніє подає у своїй книзі родинне дерево Башкирцевих-Бабаніних, осіб, що згадуються у щоденнику. Там Марія — тітка, мамнина сестра, що була заміжня за Тадеєм Романовим, названа іменем Надія (Nadine). Далі в тексті її називають тільки Madame Romanoff. Проте в самому щоденнику і в усіх інших доступних джерелах тітку що називають Софія. Маріного діда Бабаніна це родинне дерево називає ім'ям Etienne (Степан?), але в книжці Михайла Слабошпицького він має ім'я Єгор.

Щоб зрозуміти й оцінити цю непересічну особистість, треба пізнати стиль життя її найближчих. Ось Марія на візиті в Гавронцях у серпні 1876 р. стоїть на балконі і захоплюється краєвидом: навпроти — червоний будинок і літній будиночок, праворуч — горбок із церквою серед дерев і родинним гробівцем, ліворуч — ріка, поля, дерева аж до обрію

і двір, що немов мале містечко, і все це, подумати тільки, каже Марія, наше, все це належить нам, включно із 60-ма особами служби... Або ось полювання 1882 р., що в ньому, крім панів та їхніх гостей, беруть участь 400 селян: полювання приносить у здобич 15 вовків і одного лиса й закінчується вечіркою в семи великих салонах та феєрверками, що несподівано спричиняють пожежу... Або ось під час подорожі 1881 р. обід на 15 осіб у садкуресторані готелю в Полтаві, де грають замовлені музиканти і співає спеціально запрошений жіночий хор... Або новорічна вечірка в домі Бабаніних-Башкирцевих у Парижі в січні 1882 р.: на неї розіслано 250 запрошень і про неї пізніше напише паризька преса, називаючи молоду Марію Башкирцеву однією із найкращих жінок російської імперії...

Марія замовляє сукні у фешенебельних домах паризької моди, а коли їде відвідати батька на Полтавщину, то везе із собою вісім скринь свого одягу. Має вона і постійну служницю Розалію, і чорного слугу, якого називає "Шоколадом".

Марія певна своєї вроди і враження, яке справляє на інших. У неї чимало залицяльників, вона любить бавитися. Як кожна молода дівчина, мріє про любов і чекає на вимріяного лицаря. Ось уже на дванадцятому році вона пише в щоденнику, що закохана в князя Гамільтона — йо-

го вона лише кілька разів бачила здалека. Згодом, в Італії, Марія має вже справжню любовну пригоду з молодим італійцем П'єтро Антонеллі, небожем кардина-

ла. Тут уже були справжні зустрічі в товаристві і навіть, у супереч приписам гарного тону, один поцілунок сам на сам, через що згодом Марію мучить сумління, бо це, мовляв, могло її скомпрометувати. Антонеллі, можливо, й міг стати справжнім женихом, але, здається, був якийсь спротив. Чи не з боку кардинала? Адже Башкирцева — не тільки чужинка, а ще й православна, до того ж із не зовсім певною репутацією, бо ж батьки її живуть нарізно.

Факт, що Марія їде в Україну, аби спробувати примирити батька з матір'ю. Все життя згадує вона Рим та Італію з ностальгією і захопленням, значною мірою через П'єтро Антонеллі. Але чи любила вона його по-справжньому? Сама пізніше у цьому засумнівається. Були й інші шанувальники, женихи чи просто залицяльники. Серед них в Україні —

Марія Башкирцева

Автопортрет

¹ Безпосередні цитати із щоденника подані за виданням: Bashkirtseff Marie. *The Journal of Marie Bashkirtseff*. Tr. by Mathilde Blind. With a new introduction. By Rozsika Parker & Griselda Pollock. London: Virago Press, 1985.

багатий землевласник Гриць Милорадович і кузен Паша Гарпиченко; флорентійський князь Александер де Лядарель; ніційський аристократ Еміль д'Одіфре; сербські князеньки Олекса і Божидар Карагеоргійовичі; молдавський принц Суцо; член французького парламенту, журналіст і видавець Поль де Кассаньяк; мистець-маляр Жіль Бастієн-Лепаж. Родина дуже хоче видати Марію заміж — по можливості, за багатого чоловіка, щоб забезпечити їй і вигідне життя, і становище у суспільстві. Але такі, як Кассаньяк і Бастієн-Лепаж, що викликають у Марії захоплення, і не думають з нею одружуватися, а інших вона сама відкидає.

А славною хотіла вона бути найперше! “Я божеволю від думки, що я можу померти невідомою”, — пише в щоденнику. Все своє життя свідомо і з повною посвятою працює Марія задля власної слави. До своєї освіти ставиться більш серйозно, ніж її гувернантки. “Мені тринадцять років, — пише вона 1873 р., — якщо я гаятиму час тепер, що з мене виросте?” Примушує себе студіювати класику, філософію, історію, читає Плутарха і Геродота, Арістофана й Гомера, вивчає англійську, німецьку, італійську мови. Російську знає з дитинства, а в Гавронцях із селянами може вільно порозумітися українською мовою... Вирішивши стати маляркою, дуже самовіддано студіює мистецьку науку і довгими годинами працює в майстерні Академії Жуліяна. В грудні 1876 р. вона занотовує: “Я занурююсь у серйозне читання і бачу в розпачі, як мало я знаю. Здається мені, що я ніколи не знатиму всього. Я заздрю вченим чоловікам, навіть тим, що є жовті, похудлі і бридкі. Я гарячково хочу вчитися і не маю нікого, хто б мене попровадив”. А двома роками пізніше знову напише: “Я хотіла б мати доступ... до світу літератури і науки: дивитись, слухати, вчитися...” Під кінець свого короткого життя Марія може похвалитися власною бібліотекою, в якій зібрала близько семисот томів. Але вона воліла би бути мужчиною — тоді могла би стати кимсь важливим: чоловіки мають вибір, тоді як для жінок єдина кар'єра — одруження. А Марія про себе думає, що жіночою є тільки її зовнішність, тільки обгортка.

Вона особливо переймається становищем жінки в суспільстві. “Ах, як треба жаліти жінок; чоловіки принаймні вільні. Повна незалежність у щоденному житті, свобода виходити і приходити, обідати в готелі чи вдома, піти собі до парку Буа чи до кав'ярні; ця свобода — це половина

Марія Башкирцева

Дівчина сміється

³ Gladstone William Ewart. *Journal de Marie Bashkirtseff* // *Nineteenth Century*. 1989. V. 126. P. 60–602.

боротьби за здобуття таланту і три частини щоденного щастя. Скажете: чому ж ти, яка є понадпересічною жінкою, не скористаєшся цією свободою? Це неможливо, бо жінка, що так себе визволить, якщо вона молода і гарна, — майже табу: вона стає чудною, ексцентричною, привертає до себе увагу; її осуджують, і вона у висліді менше свободна, ніж тоді,

коли вона тримається цих абсурдних звичаїв”, — пише Марія в червні 1882 р. Її зацікавлює французький рух за права жінок, вона знайомиться з його лідером Юбертін Оклер (Hubertine Auclert) і стає — під псевдонімом Полін Орель — членом цієї організації й навіть публікує кілька статей у їхньому офіційному органі “Громадянка” (La Citoyenne).

Марія цікавиться політикою. Під час ближчого знайомства з Полем де Кассаньяком навіть буває на сесіях парламенту. Вона вважає себе аристократкою: “Вірю в раси людей, так як і в раси тварин. Шляхетні раси часто, а на початку завжди, стають шляхетними тільки через освіту, моральну і фізичну, передаючи її наслідки від батька до сина”. Її непокоїть загроза комуні в Росії: “Вони хочуть знищити все: кінець цивілізації, кінець мистецтва, такого повного великих і прекрасних речей. Нічого, тільки матеріальні засоби до існування, універсальна фізична праця, і ніхто не матиме права, які не були б його заслуги, піднятися понад своїх сусідів. Вони хочуть скасувати університети і всю вищу освіту, і зменшити Росію до карикатури Спарти”. А пізніше, 1880 р., слухаючи новини про ситуацію в Росії, вона пише про поліцейний нагляд, про заслання до Сибіру, про шпигунську систему, зорганізовану так досконало, що неможливо розмовляти у власному домі, в колі найближчої родини, щоб не наразитися

на донос. Але засуджуючи уряд, який вона вважає свавільним, засуджує і соціалістів, називає їх мерзотними злочинцями, що вбивають і грабують. “Чи не

можливо було б створити чесну ліберальну партію? — бо я ненавиджу злочини соціалізму не менше, ніж злочини уряду”, — розмірковує Марія в щоденнику. До простолюддя має прихильне, але патронуюче ставлення. Вона любить кидати солодощі дітям, переодягається в народний одяг і співає українських пісень із селянами, вона може засукати рукави і — на показ рідним і знайомим — демонструвати ліплення вареників. Темати своїх картин вона обирає сцени з життя паризьких вуличних дітей, пацієнтів дитячого шпиталю, в’язнів іспанської в’язниці. Але цей мистецький демократизм зумовлений, напевно, не так політичними переконаннями, як модою натуралізму, впливами Золя, а вже зовсім певно — впливами мистця-малювача і приятеля Бастієн-Лепажа.

Марія Башкирцева

Дівчина з парасолькою

¹ Cahuet Albéric. *Moussia, ou la vie et la mort de Marie Bashkirtseff*. Paris: Fasquelle, 1926.

² Донцов Дмитро. *Звизнена слава* // Літературно-науковий вісник. 1925. Кн. 1.

Марія Башкирцева померла від туберкульозу легенів. Перші ознаки хвороби виявилися вже 1874 р. Марія має особливе ставлення до Бога і релігії: “Молитва — найбільша потіха тим, хто не може діяти. Я молюся, але я не вірую”. “Бог є винахід, який рятує нас від розпачу... Чи Він існує чи ні, ми абсолютно зобов’язані вірити в Нього, хіба ми зовсім щасливі, тоді можемо без Нього обійтися”. “Не можна сказати, що я не вірю в Бога. Це залежить від того, що ми розуміємо під Богом. Якби Бог — той, якого ми любимо і якого прагнемо, — справді існував, світ був би іншим. Немає Бога, який слухає мою вечірню молитву, але я молюся щовечора, всупереч своєму розуму”.

Дівчина почуває себе самотньою серед свого родинного оточення, яке не розуміє її поривань. Її нудить від примітивних розмов у товаристві, пліток, гри в карти, нецікавих гостей, пиятики. Найближчий приятель і повірник її — щоденник: “... Цей щоденник — це найкорисніша і найбільш повчальна з усіх книжок, що коли-небудь були або будуть написані. Це жінка з усіма своїми думками, ілюзіями, надіями, слабкостями, з її чаром, смутком і радістю, я ще не є уповні жінкою, але я нею буду. Ви зможете простежити моє життя від колиски до могили. Бо життя людини, ціле життя, без замовчувань і брехні, мусить завжди бути великою і цікавою справою”. Щоденник, вважає Марія, “зможе бути надрукований тільки після моєї смерті, бо я не можу відкрити себе повністю світові за свого життя”. 1 травня 1884 р., коли їй зосталося всього півроку життя, вона написала передмову до свого щоденника, очевидно, з думкою, що він буде опублікований по її смерті. Щоденник, як ми вже знаємо, був збережений, опублікований і приніс Марії Башкирцевій світову славу, більшу, аніж вона могла про те мріяти. Бо він написаний з неабияким талантом: авторка відтворює живі діалоги, дає прекрасні портрети людей, майстерні описи місцевостей і подій. Для українського читача особливо цікавий опис Диканьки, посілости князя Сергія Кочубея на Полтавщині, що знаходиться за вісім кілометрів від Гавронців, місця народження Марії Башкирцевої.

³ Качмарська Марія.Марія Башкирцева.
Прага, 1927.⁶ Книш Ірина. Слава
Марії Башкирцев / Три
розовиці. Вінніпег. 1960.⁷ Слабоштинський
Михайло. Марія
Башкирцева: роман-есе.
К., 1987.⁸ Voigt Sabine. Die
Tagebücher der Marie
Bashkirtseff von 1877—
1884. Dortmund:
Ebersbach, 1997.⁹ Bashkirtseff Marie.
I am the most interesting
book of all: the diary
of Marie Bashkirtseff
Tr. by Phyllis Howard
Kenberger. San Francisco:
Chronicle Books, 1997.¹⁰ Bashkirtseff Marie.
Mon journal: texte inté-
gral. Transcrit par
Ginette Apostolescu.

КАЗКОВИЙ СВІТ ГАЛИНИ МАЗЕПИ

У Токіо 1980 р. під час світового Року дитини азійське ЮНЕСКО оголосило бінарні конкурси дитячої книжки. На тих конкурсах 1982 і 1986 рр. серед венесуельських експонатів видніли ілюстрації Галини Мазепа з Каракаса. Вони притягали своєю барвистістю, запам'ятовувалися. Тут і венесуельські степи, і гори Анди, і річка Амазонка.

Але поза екзотикою і поза гетьманським, зобов'язуючим прізвиськом Галини Мазепа впадало у вічі щось своєрідне, притаманне тільки нашій образотворчій культурі.

На це “щось” указати важко. Найпростіше можна пояснити сентиментально. Павло Ковжун у львівському журналі “Жінка” (лютий 1937 р.), з яким співпрацював, підписуючи статті псевдонімом “Марія Пеньковська”, ім'ям і прізвиськом своєї матері, писав: “Галина Мазепа у цілій своїй творчості пересякнута легендою про ту казкову Україну, яку покинула дитиною, якої майже не знає, але яку носить у своєму серці. Тому її твори насичені українством, вони мають чар, що зворушує глядача до болю, з них перекоує нас виідеалізована наша дійсність”.

Буде несправедливим зупинитися лише на такому поясненні. Мистецтво Галини Мазепа — це ланка у довгому й складному ланцюгу перетворень, які пережило і переживає українське образотворче мистецтво нашої нової доби.

Як влучно зазначається в згаданій статті, “ніякий натуралізм ніколи не в силі передати того, що Галина Мазепа осягає новими, питомими їй пластичними засобами. Треба знати мову того вислову, вичувати його, бути пластично свідомим — і вам відкривається світ незнаної, могутньої краси”. “Галина Мазепа, — наголошує В. Ковжун, — це саме і є українська сучасність в українському малярстві і у цьому її сила, зміст та значіння”.

Своє сучасне “як” вона отримала від чеської мистецької еліти, серед якої пройшла її молодість, а українське “як” — від впливу попереднього

покоління українських мистців, котрі шукали сталевого зв'язку зі спадщиною українських мистецьких надбань минувшини, відчували необхідність досягнути прикмети, що вирізняли мистецтво давньої України плодovitіших епох — Княжої та Козацької, і до надбань українського народного мистецтва. Насамперед Бойчука і Нарбута, які звернулися до розбудови позицій кожен по-своєму: перший — до українського середньовіччя, а другий — до козацького бароко.

Довгий і крутий життєвий шлях Галини Мазеви — від Петербурга через чеську Прагу аж до Каракаса у Венесуелі, де вона прожила останні сорок три роки, — стелився крізь радість і горе, гаразди і злидні, але завжди й усюди з присутністю мистецтва та України. Перебуваючи тривалий час за кордоном, Галина Мазепа зуміла зберегти у своїй творчості запашність українського народного мистецтва, оминати несмак побутового натуралізму, єднати народне із сучасним. Яка ж нерозгадана сила міститься у нашій духовності, що може з паростків, відірваних від матернього кореня, вирощувати віддані собі таланти!

Галина Мазепа народилася далеко поза сонячною Україною, в холодному Петербурзі 1910 р., де студіювали її батьки. Обоє, мати — лікар-бактеріолог і батько — агроном, пізніше мусили відпрацьовувати свої державні стипендії: мати — у Бессарабії, а батько — у степах Киргизії. Як свідомі українці, вони бачили у неминучому поваленні царату волю Україні та були цілковито віддані справі її визволення.

Батько, Ісаак Мазепа (1884—1952), родом із с. Косотобори на Чернігівщині, де ще жила пам'ять про славу Гетьманщини і козацькі вольності, замолоду був активним в Українській студентській громаді у Петербурзі, а від 1905 р. — керівним членом Української соціал-демократичної робітничої партії, у якій від 1919 р. обіймав посаду секретаря Центрального Комітету.

1915 р. родина Мазепів осіла в Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), де Ісаак Мазепа працював фахівцем у галузі хліборобства і був земським діячем. У Катеринославі вони пережили революцію 1917 р., і Галина почала навчання у місцевій школі, де, як сама твердить, не тільки засвоїла російську мову, а й дістала свій "російський акцент". Ходила до першої там української гімназії та зробила перші кроки у мистецтво: до матері звернувся молодий учитель Микола Погрібняк із пропозицією давати приватні лекції малярства її дочці. Погрібняк закінчив Миргородську художньо-промислову школу, де вчився в Опанаса Сластіона, легендарного співавця козаччини та ілюстратора Шевченкових "Гайдамаків". Мати погодилася, і Погрібняк приходив до їхнього дому малювати свої акварелі пейзажі, обов'язково з білими хатками, соняшниками і тополями, а Галині дозволяв під кінець щось на них домалювати. Від нього дівчина навчилася українського орнаменту й писанкарства, а головне — він зумів закріпити у неї любов до Сластіонової козацької романтики. Мабуть, звідтіля з'явилися на пізніших її картинах невмирущий герой народних малярів Козак Мамай і перенесений з кобзарських дум Байда.

Наступні роки батька майже ніколи не бачили вдома — він, цілковито відданий політиці, обіймав різні високі державні посади: був у Києві членом Трудового Конгресу, а від квітня 1919 р. — міністром внутрішніх справ, від серпня — головою уряду Української Народної Республіки. Мати Галини Наталія, із Сінгалевичів, також проводила цілі дні, а то й ночі у Бактеріологічному інституті, де щеплювала вакцину проти холери й тифу як українським, так і російським червоним і білим воякам.

1921 р., внаслідок жорстокої війни, руйнівної революції та стихійного лиха — великих градобійних бур, які понижили увесь урожай, заповідався голод. Батько вже тоді з урядом УНР був у Польщі та послав до родини тітку Ніну, досвідчену у військовій розвідці, яка з великими перешкодами перевела Галину з малою сестрою Тетяною на руках у матері за річку Збруч. Так почалася приреченість Галини бути вічною емігранткою.

Галина Мазепа

Танок

Мазепи опинилися у таборі інтернованих українських вояків у м. Каліші біля Лодзі у Західній Польщі. Незважаючи на таборове життя серед вояків, з того назагал сірого часу в Галини лишилися і світлі моменти споминів. Це завдяки незрівнянним виступам майстра народного танку Василя Авраменка, актора театру Миколи Садовського, який пізніше зажив широкої слави своїми виступами в Америці. У таборах військовополонених, для розваги вояків, Авраменко організував масові танцювальні групи, які своєю моторністю і барвистістю захоплювали учасників і глядачів. До народного одягу танцюристів і до самого театру Галина Мазепа часто поверталася у своїй творчості.

Жевріючи надією скорого повернення в Україну, з бажанням бути ближче до рідної землі, родина Мазепів затрималася ще на два роки в Західній Україні,

у Львові, де польська окупаційна влада не радо дозволяла оселяватися емігрантам із Наддніпрянщини. У Львові Галина ходила до дівочої школи Українського педагогічного товариства, яку вела відома громадська діячка Костянтина Малицька, і вчилася малювати у Юрія Магалецького, який хвалився своїм учителем Іллею Рєпіним у Петербурзькій Академії мистецтв. Магалецький виконував декоративні стінописи у галицьких церквах і каплицях. Навчання у Магалецького мало чим різнилося від Погрібнякового: “Більше дивилася, як він малює ікони”, — згадує Галина Мазепа.

Попри це зустріч віч-на-віч з іконописом мусила лишити якийсь відбиток на сприйманні малярства Галиною і позначитися на пізнішій її творчості — хоча б у наголосі на лінії, площинності та трактуванні модуляції кольору. Тут можна сперечатися, чи ці характерні прикмети для творчості Галини Мазепи були перейняті з іконопису, баченого у Магалецького, який, по суті, був академічним, чи, найімовірніше, прийшли до неї з “материнським молоком” або з батьківською генетичною спадковістю, а Магалецькому припадає скромніша доля їхнього пробудителя.

Попри це зустріч віч-на-віч з іконописом мусила лишити якийсь відбиток на сприйманні малярства Галиною і позначитися на пізнішій її творчості — хоча б у наголосі на лінії, площинності та трактуванні модуляції кольору. Тут можна сперечатися, чи ці характерні прикмети для творчості Галини Мазепи були перейняті з іконопису, баченого у Магалецького, який, по суті, був академічним, чи, найімовірніше, прийшли до неї з “материнським молоком” або з батьківською генетичною спадковістю, а Магалецькому припадає скромніша доля їхнього пробудителя.

Нова слов'янська держава у центрі Європи — Чехословацька республіка, очолювана Томашем Масариком, прихильним до визвольних змагань України, — стала оазою для обездомлених українців, і не лише емігрантів зі Східної України, а й утікачів з-під польської окупації Галичини і Волині. 1923 р. Мазепи, шукаючи притулку, переїхали до Праги, яка заповідалася на столицю міжвоєнної української діаспори.

Сюди звідусіль горнулися українці, спрагли освіти, а зокрема свого середовища. Тут постали нові вищі українські навчальні заклади, в одному з яких — Українській господарській академії в м. Подєбрадах — Ісаак Мазепа був доцентом. У Празі почало розгортатися також українське мистецьке життя.

Галина Мазепа

Заслухані

Цього ж року до Праги переїхав із французької Рів'єри портретист Сергій Мако, родом сибіряк, який почав навчати малярства в новоствореній істориком малярства Дмитром Антоновичем Українській студії пластичного мистецтва. Через брак свого приміщення лекції студії відбувалися в одному з празьких ресторанів у час між обідом і вечерею. До студії мати записала і Галину. Більшість учнів студії становили вже зрілі мистці, які тільки того й хотіли, що користуватися приміщенням і натурницею. Всі малювали етюди й картини з натурниці олійними фарбами, а Галина, там наймолодша, мусила безконечно рисувати той самий стілець з їдальні, і то не фарбами, а вуглем. Мабуть, Мако був вродженим педагогом, бо вмів

заохотити тринадцятилітню дівчину після цілоденного навчання у гімназії вимірювати пропорції і рисувати стілець. Вона часто й уперто відвідувала студію, і накінець їй дозволили тим самим вуглем рисувати голову натурниці.

Згодом студія перенеслася до великої і світлої майстерні при головній вулиці Праги Пжікопи. Мако продовжував викладати малярство, Роберт Лісовський — графіку, Костянтин Стаховський — скульптуру, Володимир Січинський — перспективу, Антонович — історію мистецтва. З'явилося багато нових учнів — чужих і українців; серед талановитих жінок — Надія Білецька, Софія Зарицька, Оксана Лятуринська.

До студії часто заходили українці — студенти Чеської державної мистецько-промислової школи — Василь Хмелюк, Петро Холодний-молодший, Віктор Цимбал, Микола Кричевський, яких тоді Галина, жартуючи, називала “великими майстрами”. Приятельський жарт справдився, бо всі стали членами вузького кола найвидатніших мистців української діаспори.

Після закінчення української гімназії у Празі Галина вступила 1929 р. до Державної мистецько-промислової школи, в якій навчалася шість років. Там її зачислили до майстерні ілюстрації професора Кратохвіля, що визначило основний напрям її творчості. Вона вважала себе ілюстраторкою дитячих книжок, а не маляркою. Звичайно, це не цілком так, бо спершу вона все-таки авторка великої кількості станкових творів, хоча з ілюстрацією пов'язана не тільки школою, а й досвідом.

Під час студій у школі, щоб заробити на вимріяну поїздку до Парижа, Галина ілюструвала видавані в Празі місцеві гумористичні журнали, і коли з Мюнхена до Праги під тиском зростаючої нетерпимості до свободи слова в гітлерівській Німеччині переїхала редакція відомого німецького журналу гумору і сатири “Сімпліссімум”, до нього прийняли деякі її рисунки. Професор Кратохвіль гордився тим, що рисунки його учениці друкуються поряд найбільшого, на його думку, карикатуриста Томаса Гейне, та ще в журналі, який безперебійно виходив від 1896 р. Але правдивим джерелом заробітку була її праця над ілюстраціями для празьких жіночих тижневиків з багатокольоровими обкладинками — “Пражанка”, “Ліст пані а дівек”, “Фрауенфройде”, “Медхен глюк” і чеського видавництва Мелянтріха, для якого вона не тільки ілюструвала, але й писала українські казки чеською мовою. Працювала і для українських видань — оформляла обкладинки для журналу “Нова хата” у Львові, на замовлення Олега Кандиби виконала листівки з українським народним одягом, а його батькові Олександру Олесеви ілюструвала байки.

Ініціали “ГМ” під ілюстраціями стали відомі світовій і українській читацькій публіці. У Галини була ще одна мрія, пов'язана з казками, — побіч ілюстрування дитячих книжок вона мріяла працювати над виготовленням мультиплікаційних фільмів.

1933 р. Галина вперше поїхала на кілька місяців до Парижа. Там серед інших українських мистців, що в той час становили поважну чисельно колонію, вона зустріла Василя Дядинюка. Хоч він учився у школі Олекси Новаківського у Львові, тобто був вихований у постімпресіоністичній манері, плекав, як його наставник Петро Холодний-старший, неовізантійський стиль і намагався перенести його іконописні елементи у своє світське малярство. Творчість Холодного-старшого і Дядинюка, очевидно, впливала і на Галину.

Скінчивши навчання в Державній мистецько-промисловій школі та в Українській студії пластичного мистецтва, Галина ще вступила до

Академії мистецтва у Празі, де вибрала майстерню німецького професора Віллі Новака, учня відомого експресіоніста Оскара Кокошки. Новак був пейзажистом і суворо критикував Галину за те, що, на його думку, її малюнки були надто декоративні, відзначалися саме тими прикметами, що робили мистецтво Холодного-старшого і Дядинюка непересічним.

“Професор намучився зі мною цілий рік, — розказує Галина Мазепа, — стараючись з мене зробити малярку. Скінчивши рік в Академії, я почувала, що нічого не варта і нічого не вмію”.

Це, звичайно, зі скромності — вже тоді Галина Мазепа була відомою і визнаною маляркою. Вона дебютувала на великих збірних виставках українського мистецтва у Берліні та Празі 1933 р., показуючи проекти костюмів, виконані гуашшю, до “Лісової пісні” Лесі Українки; брала участь у львівських виставках Асоціації незалежних мистців і у великій “Ретроспективній виставці українського мистецтва за останні тридцять літ” у Національному музеї 1935 р.

Закінчивши формальне навчання, Галина Мазепа, окрім станкового малярства, ілюстрації книжок і часописів, працювала на фабриці плюшевих іграшок у Плзні.

1939 р. в Празі Галина Мазепа вийшла заміж за інженера Володимира Ковалю. Народила двох синів — Володимира і Юрія. Війна, німецька окупація і материнські обов’язки обмежили мистецьку діяльність, але коли 1942 р. у Львові відбулася велика виставка українського мистецтва, Галина взяла у ній участь. Багато молодих людей, пов’язаних з визвольною боротьбою, виїздили з Праги — спочатку в Закарпатську Україну, а після 1941 р. — у Східну. Деякі з них загинули. Найважче Галина Мазепа відчувала втрату Олега Ольжича-Кандиби, який загинув, ув’язнений у німецькому концентраційному таборі Заксенгаузен. Ольжич спонукав її вивчати українське народне вбрання і міфологію, постійно замовляв у неї малюнки до різних видань і листівок, одночасно вимагаючи правильного їх відображення. Він був тим, хто у середовищі Галини Мазеви постійно дбав про плекання української культури.

1944 р. почався другий наворот української еміграції, що котилася з України з відступом німецької армії. Тоді до Праги приїздили українські мистці й зупинялися тут на деякий час по дорозі на Захід. Серед них був і Микола Бутович, з яким Галина Мазепа часто зустрічалася. У їхній творчості було багато спільного. Раніше Бутович учився малярства в Празі, а згодом дістався до Академії графічного мистецтва в Лейпцигу, яку закінчив з великим успіхом 1926 р. Ще 1924 р. в тому ж Лейпцигу вийшов альбом його дереворитів “Українські духи”, де були зображені персонажі українських народних вірувань — відьми, чугаїстри, домовики. Треба наголосити, що і Галина Мазепа видала на початку 1930-х років серію кольорових листівок з української міфології. Бутович у своїй творчості, позначений оригінальною експресіоністичною манерою, був близьким до творчості Анатолія Петрицького в Україні, та його часто називали “українським Марком Шагалом”. Чи мав старший Бутович вплив, зокрема тематикою, на творчість Галини Мазеви — лишається відкритим питанням для дослідників.

1942 р. Галина ілюструвала два томи казки “Зуб часу” пера своєї приятельки, чеської письменниці Лілі Годачової, видані Меляріхом у повному кольорі. У ті часи вона також намалювала кілька портретів.

У воєнні роки життя у Празі проходило відносно спокійно. Рейди бомбовиків оминали важливий культурний центр та історичне місто —

Золоту Прагу. Проте 14 лютого 1945 р., напередодні кінця війни, сталося неочікуване. Мати Галини Мазепа взяла на прохід обох онуків, щоб дати змогу дочці постояти у чергах за їжею. Галина повернулася додому скоріше від матері, як раптом пролунав зойк сирен — прилетіли американські літаки, кинули бомби, і на протилежній стороні вулиці повалилося кілька будівель. Галина Мазепа з чоловіком негайно почали шукати матір з дітьми. Бігали по довколiшніх шпиталях з надією, щодесь знайдуть своїх найдорожчих. Але всі зусилля були даремні. Аж пізно вночі поліція закликала подивитися на мертві тіла, що лежали в сусідній школі. Між мертвими були матір з Володимиром і Юрієм.

Прибиті горем, змучені ускладненням політичної ситуації, позбавлені сенсу подальшого перебування у Празі, яка гнітила пам'яттю трагедії, Галина Мазепа з чоловіком вирішили шукати собі нового притулку, кращої долі. У квітні 1945 р. після від'їзду Ісаака Мазепа до Аугсбурга в Баварії, улаштувавши хвору сестру Тетяну до санаторію, вони назавжди залишили Прагу і дісталися німецького кордону, звідкіля йшли перші повоєнні потяги на захід, до Регенсбурга над Дунаєм. Так, силою обставин, остання залізнична зупинка Регенсбург стала місцем нового перебування подружжя Ковалів аж до 1947 р. В Празі Галина лишила всю свою мистецьку спадщину, доля якої невідома.

Життя в нових, напівнормальних умовах післявоєнної Західної Німеччини уявлялося спасінням — Галина Мазепа наполегливо працювала. Першим її здобутком були видані зусиллям Миська Борковського кольорові різдвяні листівки. Тоді ж вона оформила декілька книжкових видань і виставлялася на групових виставках, зокрема на великій репрезентативній виставці, що відбулася 1947 р. в Німецькому національному музеї у Мюнхені. Цього ж року почав виходити в Мюнхені новий журнал "Українське мистецтво", який у першому номері вмістив цілосторінкову кольорову репродукцію її картини "Козак Байда".

У Регенсбурзі 1945 р. Галина Мазепа народила третього сина — Богдана.

Все-таки життя у Німеччині непокоїло своєю тимчасовістю. Щоправда, розказує Галина Мазепа, тоді була можливість лишитись у Західній Німеччині — її чоловіка прийняли членом Комерційної камери у Регенсбурзі. Була також можливість оселитися у Франції. Батько, Ісаак Мазепа, у виїзді за океан бачив утрату якої-небудь надії на повернення в Україну. В Аугсбурзі було відновлено еміграційний уряд Української Народної Республіки на коаліційних основах, і Ісаака Мазепу обрали першим головою його Викопного Органу. Він вирішив залишатися в Німеччині. Однак мати Володимира Ковалю, Галина Коваль, мала інші наміри. Вона намовляла їхати гуртом зі знайомими до Венесуели, де "вічна весна", казкові хребти Анд, прозоре Карібське море, а головне — добробут і великі перспективи кращого майбутнього. Під кінець 1947 р. родина Ковалів виїхала до Венесуели та осіла в її столиці, місті Каракасі.

Скоро Галина Мазепа влаштувалася художником мультиплікаційних фільмів "Мікрофільм" єдиної у той час венесуельської фільмової компанії "Болівар фільме". Нове тропічне оточення, насичені чисті та яскраві кольори збуджували жагу творити. Художниця вважає свої перші роки перебування у Венесуелі, порівняно з її творчою діяльністю в Празі та Регенсбурзі, найпродуктивнішими. Вже 1948 р. вона мала персональну виставку з переважно українською тематикою в престижному "Музеї де Беллас Арте", однак місцевий побут зі своєрідною міфологією, кольоровими типами людей впливають на її уяву. Вона зав'язала

спілкування з українськими мистцями у США і вже 1948 р. вислала сюди свої кращі олійні твори — “Ворожіння”, “Русалки” і “Байду”. Від 1952 р., коли постало в Нью-Йорку Об’єднання мистців-українців в Америці, Галина Мазепа постійно брала участь у влаштовуваних ним групових щорічних виставках, як і в колективних виставках українського мистецтва в галереях і музеях США. Великий успіх мали її картини на виставці відомих українських мистців діаспори у Вейнському університеті в Детройті 1960 р. Одночасно вона була учасницею колективних виставок у Венесуелі.

Картина “Ворожіння”, або, як її ще називають, “Три дівчини”, яку Галина прислала до США, мала особливий розголос і стала наче “верстовим стовпом” у визначенні пройденої відстані розвитку українського образотворчого мистецтва від, наприклад, “Ворожіння на Різдвяні свята” 1888 р. Миколи Пимоненка до сучасності. Майже п’ятдесятліття розділяє ці два видатні твори. Коли Пимоненко ще натуралістичною манерою відобразив побут і звичаї українського села, то Галина Мазепа, побіч такого ж тонкого відчуття народних етнографічних особливостей, своїм стилем відкрила перед глядачем перспективу всієї спадщини української образотворчої культури, де елементи візантійського іконопису поєднані зі світським малярством безіменних народних майстрів і сучасними універсальними мистецькими здобутками.

У “Трьох дівчатах” Галини Мазеви проявляється чи не вперше в усій силі її особистий творчий елемент, який стає притаманним й іншим її працям — це ефект “негативу”, де світлі місця виконані темними, а темні світлими. Пізніше цей ефект був повторюваний і іншими нашими мистцями, зокрема Петром Холодним-молодшим у відомій його картині “Дівчина в хустці”. Приблизно тоді ж у творчості Галини Мазеви виникає ще один характерний ефект — це повторення на цій самій площині одночасно двох зображень — обрисів обличчя збоку, в профіль, і анфас, обличчям до того, хто дивиться.

Коли Міністерство освіти Венесуели почало видавати шкільний часопис “Трикольтор”, Галину Мазепу попросили ілюструвати його. Так розпочалася 25-літня співпраця. Іноді вона ілюструвала ціле видання. Ілюструвала також місячник “Торікос”, казки у видавництві Міністерства освіти, дитячі видання “Інституту Націонал де Культура” й “Беллас Артес”, робила кольорові обкладинки для книжок “Крколе” і “Фароль”, афіші для Міністерства юстиції і фірми “Шелл”. Все це виконувала вдома, тому мала багато часу і на іншу творчу працю. Вивчила історію, географію і фольклор Венесуели. Багато часу проводила в Академії, де, між іншим, один рік вивчала мистецтво кераміки й емалі. Тоді вона дала на щорічну виставку в музеї, замість картини, керамічний барельєф — ікону “Покрова”, на якій Богородиця охороняє козаків на чайках у розбурханих хвилях Чорного моря. За цю ікону як за найкращий твір прикладного мистецтва на цій виставці авторка дістала першу нагороду — гроші, диплом і золоту медаль, яку їй вручив тодішній диктатор Венесуели Маркос Перес Хіменес. Це було 1956 р.

1958 р. у Венесуелі почалася революція, що повалила диктатуру, але матеріальне становище в країні погіршало. Багато українців виїхали до Північної Америки — США і Канади. Галина Мазепа з чоловіком і двома синами поїхала до Нью-Йорка з наміром не так розглянутись у тамтешніх обставинах, як відвідати приятелів молодості й зав’язати нові стосунки. Вона познайомилася зі скульптором Олександром Архипенком і письменником Миколою Понеділком, для якого ілюструвала дві

книжки — “Говорить лише поле” (1962) і “Зорепад” (1969). Тоді ж ілюструвала книжки “Квітка щастя” Тетяни Біленької, “Сонцебори” Івана Смолія і читанку для венесуельських шкіл “Ун ніно венесуеляно”. В США вона відновила контакти з празькими знайомими мистцями Бутовичем і Холодним. Два місяці родина Ковалів їздила автою по Канаді з молодим графіком Борисом Пачовським. Восени вони повернулися до Каракаса, переконані, що “нема гарнішої країни від Венесуели”.

У 1965 і 1973 рр. Галина Мазепа з чоловіком подорожувала Західною Європою. В Мюнхені вона познайомилася з тодішнім ректором Українського Вільного Університету Володимиром Янівим. Він читав їй свої вірші зі збірки “Життя”, яку готував до друку, і вона погодилася її ілюструвати. Подорожуючи по Західній Європі, скрізь Галина Мазепа зустрічала українців, українських мистців. А найуспішнішим підсумком подорожі мисткині до Європи була домовленість опублікувати монографію про її творчість.

1982 р. книгу видало баварське Міністерство освіти разом з Українським Вільним Університетом. До цього розкішного багато ілюстрованого видання увійшли репродукції її праць, експонованих на персональній ретроспективній виставці у залі англійської компанії “Ролс-Ройс” у Каракасі 1970 р., і статті Гординського “Мистецтво Галини Мазепа” та лікаря Володимира Поповича “Портрет мистця”. До виходу монографії було розгорнуто ретроспективну виставку праць Галини Мазепа 1983 р. в Українському Інституті Америки в Нью-Йорку в присутності мисткині. Велика частина виставлених експонатів була з колекції лікаря і драматурга Іларіона Чолгана з Нью-Йорка.

1987 р. наймолодший син Галини Мазепа Іван улаштував матері виставку в одному з модерних клубів Каракаса. Усі картини були на українську тематику. Виставка розбудила в Галини давню мрію видати книжку відомих українських казок зі своїми ілюстраціями: “Івасик-Телесик”, “Кирило Кожум’яка”, “Снігуронька”, “Царівна жаба”, “Кришенька качечка”, “Дідова дочка і бабина дочка”. Спочатку хотіла видати сама, але потім знайшовся аргентинець, який, захопившись справою, старався видати ці казки великим тиражем і продавати їх в Іспанії та по всій Латинській Америці. Він знайшов видавництво “Голмарк” із представництвом у Венесуелі. Однак видавництво хотіло до українських казок додати ще шість венесуельських. Виконуючи бажання видавництва, Галина Мазепа дібрала ще казки з різних частин Венесуели: про індіанців Маракайбської Гвахіри, про Анди, про степи, про острів Маргаріту, про індіанців Амазонки та історичну про маленького Симона і п’ять кліток з птахами. На жаль, 1989 р. у Венесуелі змінилася влада і почалися заворушення, а з ними біда. Аргентинець повернув Галині Мазепі її дванадцять казок, написаних іспанською мовою. За складних умов не було як думати про нові книжки.

За нею великий творчий доробок і плідне життя, і давня мрія ще з Праги про український мультиплікаційний фільм для дітей. Ось що писала вона до мене: «Недавно я бачила на телевізії радянські рисовані фільми російською мовою. Надзвичайно гарні. Напевно там теж працювали і українські фахівці. Тепер, коли буде можливо творити щось своє, надіюся, що і мої казки стануть у пригоді молодим українським малярам, і ми колись будемо мати український “Діснейленд”, відомий у цілому світі».

Галина Мазепа померла у м. Каракасі 1995 р., де і похована.

МИСТЕЦЬКИЙ ГАРТ ЛЮДМИЛИ МОРОЗОВОЇ

У моему уявленні громадський, морально людський чин Людмили Морозової невід'ємний від узвичаєно прийнятих християнських формулювань, що мають міцні сполуки з творчими устремліннями людської особистості.

Постать Людмили Морозової — це уособлення пристрасної віри: що Україна була і є; що Київ — Святим Андрієм обране місто; що малярство — то посутньо духовна звищеність, яка супроводжує земний шлях людини; що внутрішня еманация малярства звернена до понять Доброти.

У житті Людмила Морозова була втіленням гармонії, цілісності натури, скерованої до конкретних ідеалів і дисциплінованості мистецького розпорядку. Дві якості характеру спізнав я в часи небагатьох — трьох — зустрічей з Людмилою Морозовою: а) це горда, велична, з духу Марусі Чурай, з античної пам'ятливості Антігона, з уясненням свого малярського виду цілеозначеність; б) струною бриніла у неї ностальгія за Україною, за Києвом та його християнськими святинями.

Отже, Людмила Морозова в чині свого мистецького гарту могла з'явитися в роки незалежності України, яку вона омріяла ціною власного життя й до якої вона йшла усім своїм малярським поступом. Вона родом із Києва, хоча батьківські корені були пов'язані з Полтавською землею, яку вона неодноразово згадувала зі сльозами на очах. Про Київ говорила, однак, частіше і завжди охоче. Як писала у листі до автора цих рядків у серпні 1995 р.: «Я народилась у Києві у 1907 році. Не можу без сліз згадати, як кожної весни піднімалась я на безкраю широкого синього Дніпра. Наш Тарас Шевченко сказав: "Нема на світі України, немає другого Дніпра"».

І ми мусимо знати, що, крім краси нашого Києва — Святого Міста, — він таки мав світове значення»¹.

Маючи природний хист до малювання, Людмила відчула в дитинстві своє призначення і з радістю ступила на новий, загалом нелегкий мистецький шлях.

Малювала краєвиди, робила копію Рафаеля, а також автопортрет. Її першою вчителькою була Ганна Крюгер-Пранова.

Людмила Морозова походила з освіченої родини. У листі до київської журналістки Мирослави Макаревич художниця писала: «Я мала надзвичайну матір, батька майже не мала. Мати моя любила дітей, була вчителькою, вихователькою. Але коли вона мала вже мене й хотіла всю себе присвятити моєму вихованню, то це були часи, коли нічим не турбувалися, крім харчування. Революція — ми з мамою тяжко хворіли. У роках 5—6 завжди були у нас картони на стіні, я багато рисувала. Ніхто з нашої близької рідні не були митцями. Але батько любив мистецтво — збирав картини, килими, порцеляну, а за фахом він був адвокат.

Мої дальні предки по батькові були відомі вчені — один архітект (межа XVII—XVIII ст.), другий (XIX—XX ст.) — вчений краєзнавець. Мама козацького роду, вуйко її дуже добре грав на скрипці і малював ікони. Якись гени дійшли до мене»².

Немає випадковостей у природі: покликанням долі велено було Людмилі Морозовій стати художницею. А для цього треба було вчитись. І ось Людмила — в художньо-індустріальній професійній школі м. Києва. Її директор, випускник Академії мистецтв України Сергій Костянтинович Янушевський, належав до того кола української інтелігенції, яка берегла національні мистецькі традиції, розуміла своє призначення готувати національно свідомі кадри в умовах тотальної партійної пролетаризації освіти. Школа вигля-

дала затишною оазою серед вируючих соціалістичних гасел та зідеологізованих наставлень. Тут панувала добра атмосфера взаємоповаги педагогів і учнів, про що не раз згадували й сама Людмила, і її товариш по

навчанню Михайло Дмитренко. Фахову малярську освіту майбутня художниця здобувала у Юхима Михайліва та Михайла Козика, а також у Василя Кричевського (сина), який викладав народний орнамент, рисунок.

Дух творчого змагання й жадоба знань, що панували в школі, сприяли формуванню світоглядних засад Людмили Морозової, розвитку її мистецьких здібностей. Вона вступила після закінчення школи 1927 р. до Художнього інституту на відділ станкового малярства у майстерню професора Федора Кричевського. Видатний художник, автор сотень творів, Кричевський виявив непересічне обдарування на педагогічній

Людмила Морозова

Автопортрет у рожевому

¹ Лист Л. Морозової до автора. Факс, серпень, 1995 р. Архів автора.

² Макаревич М. *Моє життя — це віра й любов* // Україна, 1995. № 19—20. С. 31.

ниві, був навчителем великого числа майбутніх митців, що назавжди зберегли пошану до нього за його такт, за чуйне керівництво, опіку, за те, що поєднував активну творчу працю з практикою, примножуючи вихованням любов до національного мистецтва.

Між Кричевським і Морозовою встановилися добрі взаємини: вчитель поважав її за працелюбство, силу волі, характер, учениця шанувала його за талант і педагогічний такт. Свідченням цих відносин є репрезентативний портрет Людмили Морозової, намальований професором на початку 1930-х років.

Мистецтвознавець І. Блюміна, яка листувалася з Морозовою, наводить рядки з її кореспонденції, що пояснюють, як писався твір: "Портрет фарбами Федором Григоровичем був намальований досить швидко. Вже не пам'ятаю, скільки разів я позувала. Руки на портреті він намалював свої. Це було зроблено за задумом, бо мої руки були замалі — до композиції не пасували. У той час мені було добре у сіро-сріблястих тонах. Федір Григорович мав ідею дати срібло з золотом. Колір мого волосся був насправді бронзовий, не рудуватий, а золотавий".

В іншому листі додала: "Щодо мого портрета можу сказати, що Ф. Г. робив багато шківців і довго студював обличчя. Сім разів я тільки позувала для рисунка голови, рисунок був надзвичайний. Він мені його подарував, але так трапилося, що всі мої картини, цінне майно, що я перевозила з собою під час другої світової війни, загинули. Тоді, мабуть, загинув і рисунок з моїм портретом"³.

Цей портрет 1947 р. Державна Третяковська галерея у Москві закупила для своєї колекції у дружини покійного художника Наталії Павлівни. У низці монографій згаданий твір не фігурує, незважаючи на його високі професійні вальори⁴. Робилося це, очевидно, тоді з ідеологічних міркувань.

Закохана в Київ, вона любила його давньоукраїнську, барокову архітектуру, насамперед, як зазвичай говорила, святі Михайлівський Золотоверхий, Софійський та Успенський собори. Вже в студентські роки не раз їх малювала. Професора Кричевського завжди згадувала, особливо часто — наприкінці свого життя.

В інституті було нелегко вчитися за умов суцільної соціологізації навчання за класово-партійними ознаками. Тож не дивно, а може є в тому логіка, що студентку виключили з інституту за послідовні переконання, а згодом поновили, так що 1931 р. вона таки мала змогу закінчити Київський інститут пролетарської художньої культури.

У ці 1930-ті роки, коли в лещатах шаленого тиску більшовицької ідеології перебувало мистецтво і круто насаджувався соцреалізм, розвивалися зерна запільного малярства, передумови того відгалуження, що у 1960-ті роки обійняв поняття андерграунду. Людмила Морозова належала до числа небагатьох, які не приховували свої позиції і в гурті однодумців розвивали думки про свободу творчості. За це, як відомо, влада не гладила по голівці. Її викликали на допити. Вона свідомо горнулася до тих патріотів-інтелігентів, котрі, як Макаренко, Ернст, у 1930-ті роки підняли безстрашний голос проти руйнації в Києві і по всій Україні національних святинь, храмів, насамперед Михайлівського, Софійського соборів, а також протестували проти тотального вивезення до Москви пам'яток сакрального і світського мистецтва різними спецкомандами, проти грабунку української культури. М. Макаренко, Ф. Ернст, А. Г. Кричевський, І. Моргилевський докладали тоді багато енергії для спротиву, піднімали громадську думку на захист рідної культури. Усе

³ Блюміна І. *Родос з Києва / Культура і життя*. К., 1996. 13 червня. С. 4.

⁴ Див.: Місієвська Н. *Федір Григорович Кричевський*. К., 1966. С. 103.

це пережила як особисту драму Людмила Морозова, котра була поруч з ними і котра гаряче спротивилася варварській руйнації Михайлівського Золотоверхого монастиря в 1934 р.

Важливою віхою у творчій біографії Л. Морозової стала дружба з відомим українським ученим, істориком архітектури, дослідником Київської Софії й українського мистецтва Княжої доби професором Іполитом Моргилевським (1889—1942)*. Разом з ним Л. Морозова брала участь у дослідженнях Михайлівського собору, археологічних розкопках історичних пам'яток. Тож не дивно, що через багато десятиріч, уже на початку 1990-х років, вона зібрала власні кошти пожертви на відбудову Золотоверхого, вірила в добру місію Фонду Олеся Гончара, покликаного довести ідею відродження собору до щасливого кінця.

1936 р. на запрошення професора Моргилевського Морозова взяла участь у кавказькій експедиції у Сванетію (гірська частина Грузії), звідки привезла чимало краєвидів.

Професора і молоду художницю пов'язували довірливі почуття. Пам'ять про нього вона зберігала завжди, свідченням чого став емоційний портрет Моргилевського, намальований до ювілею вченого.

Активний учасник діаспорного мистецького руху, знаний колекціонер В. Попович так описує подальші віхи життя художниці: "Початок війни та німецьку окупацію України Л. Морозова перебуває у Києві. На життя заробляє малюванням портретів. Бере також участь у тогочасних мистецьких виставках Києва. Року 1943 виїздить до Львова. По приїзді одразу включається в дуже активне тоді українське мистецьке життя Львова, бере участь в усіх малярських виставках. Кінець війни застає її в Дрездені. Доля судила Л. Морозовій пережити страшне бомбардування Дрездена, коли було знищене усе місто. В тому бомбардуванні загинуло понад сто її робіт. Однак самій Л. Морозовій пощастило вирватися з палаючого Дрездена та дістатися окупованої військами США частини Німеччини"⁵. Пізніше (1945—1950 рр.) потрапила в американські табори, а вже 1951-го — до Америки, про яку ніколи не мріяла. Працювала тяжко, але спокійно спала⁶.

Пам'ятаємо, що художниця-патріотка турботами і болями за Україну, її культуру, мистецтво була перейнята завше, омріюючи час незалежності, свободи рідної держави. Із самостійністю України були пов'язані мрії Морозової про майбутнє мистецтва і його розвиток на засадах творчої свободи і демократизму. До речі, власні картини через Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей за посередництвом і з ініціативи Маріяна Коця вона подарувала ряду музеїв (зокрема Національному музею образотворчого мистецтва, Музею історії Києва, Полтавському художньому музею).

Залишається актуальним її звернення до молоді, яке вона послала 1995 р.: "Ми мусимо мати Силу — Віру — Любов — навіть у терпінні бути щасливими й дійти до нашої мети. Обіймаю всіх, низько кланяюся! Щастя й поможи Вам Бог!"

Її заповіт, написаний у Гантері (США), перейнятий роздумами про нелегке власне життя й освітлений побажаннями кращої долі мистецькій новій паролі:

...Дорогі й рідні студенти! Ви є щасливі і я щаслива з Вами! Мистці не старіють, і я душею з Вами в дорогому Києві, де було відбудовано св. Михайлівський Собор і церкву Успіння в Лаврі.

Радійте, що живете — маєте вільну свою золоту, соняшну країну. Такої немає ніде! Недарма німці бажали забрати до себе всю нашу Україну.

* Іполит Моргилевський — "...чл.-кор. Академії Архітектури СРСР, викладач Політехнічного, Будівельного і Художнього ін-тів у Києві (з 1923 р. проф.); дослідник стародавньої української архітектури, зокрема Борисоглібського собору в Чернігові, Михайлівського Золотоверхого Монастиря і Софійського собору в Києві (гол. Комісії АН УРСР для його дослідів) та ін..." (Енциклопедія українознавства. Париж: Нью-Йорк, 1966. Т. 5, С. 1648).

⁵ Попович В. Творчий шлях Людмили Морозової // *Нотатки з мистецтва*. Філадельфія, 1985. Ч. 25. С. 28.

⁶ Блюміна Л. *Вказ. праця*.

Бережіть свої традиції. Свою духовну культуру. Ми знов засяємо вільні й неза-
лежні в Новому Світі. Завжди з Божим Благословенням працюйте, будуйте й Ви
досягнете успіхів і щастя Вам Боже!

Людмила Морозова

Людмила Морозова пройшла добру професійну підготовку ака-
демічного живопису, який означив сутність київської художньої школи.
В ній поєднувалися тональне малярство, з розподілом палітри планами
в пейзажі, і малярство кольору, з певними постімпресіоністичними
варіаціями. На заслугу Ф. Кричевського, крім інших достоїнств — ви-
ховання доброго рисунка, чуття композиції, — слід віднести розуміння
ролі декоративної площини в живописі. Він був блискучим педагогом і
якості побудови колористичної картини передавав своїм вихованцям.

Якщо йдеться про пейзажі, то це види улюбленого нею Дніпра,
Києва, зображення храмів (“Собор Св. Софії взимку”, “Собор Св. Софії
з Богданом”, “Св. Софія з балкона Стрілецької вулиці”, “Св. Софія”,
“Св. Софія з сусіднього двору”, “Св. Андрій”, “Св. Андрій весною”,
“Св. Андрій з Подолу”), а також пейзажі Полтавщини (“Село Ярець-
ки”, “Сутінки на Пслі”). В одних випадках — це конкретні рефлексії,
а в інших — емоційне письмо, з лєсируванням, як ось зображення
Дніпра з далекими панорамними планами, де інтенсивність кольору
забезпечена широким, пастозним мазком пензля. В таких краєвидах
узагальнене мислення позбавлене деталей. Натомість широкі обриси
землі, ріки, небес створюють великі потенційні можливості живопису.

В німецьких краєвидах, що малювалися з натури, відчутні плєнерний
живопис з висвітленням палітри, грою кольорів, скажімо, білих плям,
письмом на першому плані. Художниця відчуває натуру, й кольори в неї
підібрані за тоном, взаємопов'язані, як у пейзажі “Церква в горах”, де
багато блакитного в поєднанні з ультрамариновим, жовтогарячим і білим.
Гори матеріальніші й світліші від неба, а тіні темніші від неба.

Після виїзду до Нью-Йорка 1951 р. Морозова далі поринає в суто
малярську працю, якийсь час викладає в Нью-Йоркській мистецькій
школі.

Численні краєвиди Лонг-Айленда, Нью-Йорка, Гантера (куди вона
переселилася після Нью-Йорка, щоб бути ближче до української грома-
ди), довколишньої гірської місцевості, зображення садків, річок, зеле-
них або засніжених вершин, дерев у різні пори року і в різні години
дня, дерев'яної церкви у Гантері — усі ці композиції несуть багато на-
строїв, почуттів. Художниця творила красивий живопис у манері пост-
імпресіонізму, вдосконалюючи і поглиблюючи малярську техніку та
форму, віддаючи перевагу експериментам з кольором.

До кращих, можна сказати, вершинних зразків у творчості Морозо-
вої слід віднести краєвиди, написані в Греції.

Зішлемося знову на спогади, які художниця залишила авторові на
згадку про те, що “чотири рази відвідала свою улюблену Елладу”: “На
острові Санторіні я зустріла надзвичайну людину — світоча, митропо-
лита Гавриїла. Він саме почав будувати новий собор. І я після своєї
виставки в Америці вислала їм найкращі картини (40), моя пожертва на
відбудування собору. В 1977 році там вже стояла ця чудова візантійська
церква. Це було зроблено заходами митрополита, бо Греція є дуже
бідна країна”⁷.

Прояснюється з цих рядків така риса характеру художниці, як жер-
товність, і це було вислідом її релігійних переконань.

*Короткі нагадки
до зм'я картинок. Руконис
зберігати в архіві
автора.*

МИСТКИНІ

⁸ *Короткі пояснення до
моїх картин.*

Ось велемовні свідчення патріотичних переконань і ностальгійної журби Морозової: “А тепер я активно збираю, продаю всі свої картини на відбудову нашого національного собору Св. Арх. Михаїла. Невже ми — наше покоління — не відбудує цей собор і собор Успіння в Лаврі? Наша розп’ята Україна, знищена комуністами, мусить повернути святість наших традицій, возродити нашу духовну культуру і святість Києву”⁸.

З ранніх років захоплення Морозової портретом переросло в мистецьку потребу виявлення творчих уподобань у цьому жанрі. Особи,

які малювала, були їй близькі, належали до кола знайомих. Ще одна посутня риса: зображені на портретах переважно жінки, не виключаючи автопортретів, які малювала залюбки впродовж усього життя. Власне, як художниця жіночого портрета, Морозова вирішувала ті самі колористичні проблеми, що й у краєвиді, доводила, що вміє й може працювати в кольорі, в дусі європейського малярства, яке вона мала змогу ґрунтовно запізнати, та ще й пам’ятаючи про настанови незабутнього вчителя Федора Кричевського. Отже, барва в її портретах відігравала домінуючу роль. Система принципів колоризму відповідала засадам постімпресіонізму, де колір трансформований, зведений до певних чотирьох — п’яти відношень, різних декоративних плям, означував нові грані настроєвих відтінків.

На межі 1930 — 1940-х років був створений жіночий погрудний портрет, намальований в адекватній стилістиці широкого письма, локальних тональних відношень обличчя і тла. “Автопортрет” (1942), що зображує молоду жінку в капелюшку з

віялом, належить до типу парадних і відбиває шлях пошуків стилістичного характеру — від живопису в тоні до живопису в кольорі — у манері імпресіонізму, коли людина сприймається часткою світлоповітряного середовища.

Портрети, як і краєвиди, мисткиня малювала на відкритому повітрі, підкреслюючи імпресіоністичні ремінісценції своєї творчості, як писала “по першому враженні за один сеанс”.

Автопортрети, зокрема у червоній блузі (1956), можна віднести до найкращих надбань її творчості в цьому жанрі. Вони формулюють естетичні критерії підходів художниці до завдань чистого пленерного малярства. Кожен із них струмує емоційно піднесені стани, психологічні ситуації, пов’язані зі сприйняттям і відчуттям краси, елегантності.

Психологічні тональності червоного виразно прочитуються у численних портретних композиціях Морозової, де унаслідок її категоричні уподобання та налаштованість на імпресіоністичний живопис (“Дівчина в червоному капелюсі”, “Натурщиця в червоному костюмі”). З великим смаком, делікатністю, інтуїцією, тактом і професійним чуттям художниця оперує широкою шкалою червоного — від ніжно-рожевих відтінків (“Жіночий портрет у вечірній сукні”) до густих краплякового значення барв (“Автопортрет у червоній блузі”).

Людмила Морозова

Церква Св. Іоанна Хрестителя

Натюрморти і квіти — вагома грань малярства Людмили Морозової, яка, будуючи предметний світ, виявляла свої сугестивні нахили й досконалу організацію палітри. Усі виражальні прийоми, які мали місце в портреті, були втілені у формулах натюрмортів і квітів.

Сакральне мистецтво Морозової становить невід'ємну і суттєву частину її творчості. Зображення численних християнських храмів скрізь, де побувала і замешкала мисткиня, було виявом не тільки її захоплень архітектурою, а й розумінням, що церква — духовний дім Бога на землі — є місцем молитви, очищення від гріхів, надії та любові. Скільки разів, і щоразу з новим піднесенням, новим припливом почуттів, малювала Морозова церкву Св. Іоанна Хрестителя в Гантері у різні пори року (взимку — з використанням різних відтінків синього і білил, восени — з гарячою червінню і жовтим, улітку — з густою насиченою зеленню), в різні пори дня, з передачею різних емоційних станів, у різних стилєвих ключах — імпресіоністичному з багатством кольорових відтінків, декоративному з матеріалізацією і окресленням локальних просторових планів, у темпері, олії! Кілька десятків композицій на тему церкви в Гантері — це вже вагомий внесок Морозової у сакральне малярство.

Малярська спадщина Морозової, розкидана по приватних збірках Європи, Америки, України, зібрана в музейних збірках, є яскравою сторінкою розвитку образотворчого мистецтва українців, що виїхали за межі України з дуже відомих і назагал прикрих причин.

Участь Людмили Морозової у мистецькому житті Києва в середині 1930-х років, на еміграції, означувала активність її творчої натури. Досить плідною і насиченою була експонентська діяльність художниці, і це розкривають каталоги художніх виставок, у яких вона брала участь.

У США Морозова стає членом Об'єднання мистців України в Америці. Уже через рік після приїзду до США вона бере участь у Нью-Йоркській першій мистецькій виставці (1952). Набула розголосу нью-йоркська персональна виставка творів Людмили Морозової і Сергія Литвиненка в січні 1956 р., де художниця постала перед глядачем трьома циклами (1. Український період; 2. Німеччина; 3. Американський період). Загалом експозиція налічувала 122 картини Морозової і 26 скульптур Литвиненка.

Морозова була представлена також у великій виставці українського мистецтва в Детройті (1969), організованій з ініціативи В. Січинського, М. Дмитренка, Б. Стебельського і С. Гординського. Була також активним експонентом мистецьких виставок, які в Нью-Йорку організовувало Об'єднання мистців українців в Америці.

Посмертні виставки Л. Морозової відбулися також у Києві та Торонто.

Померла Людмила Морозова 1997 р. в Америці, перепохована на київському цвинтарі "Берковці".

Олександр Федорук

АЛЛА ГОРСЬКА

А

лла Горська народилася 18 вересня 1929 р. в Ялті, у Криму, в родині організатора українського кіновиробництва Олександра Горського (1898—1983).

Пережила з матір'ю в 1941—1943 рр. блокаду Ленінграда. 1943 р. переїжджає з батьками до Києва. Навчається в Республіканській художній школі у В. Бондаренка. 1954 р. закінчила Київський художній інститут, її вчителями були М. Шаронов та С. Григор'єв.

На піднесенні оманливої відлиги працює у селах Чорнобильського району, де пише полотна "Прип'ять. Паром", "Абетка", "Хліб".

У першій половині 1960-х років у техніці лінориту та малюнка створила галерею портретів — Б. Антоненка-Давидовича, В. Симоненка, І. Світличного, Є. Сверстюка; графічними засобами дає нове трактування образів Т. Шевченка, О. Довженка.

Алла Горська разом зі своїм чоловіком Віктором Зарецьким (1925—1990) та художниками-однодумцями Г. Синицею, Г. Марченком, Б. Плаксієм, В. Смирновим — автор низки монументальних робіт у Донецьку, Києві, Краснодарі, позначених впливами Г. Собачко-Шостак, українського бароко та мексиканського монументалізму.

На початку 1960-х років бере участь в організації Клубу творчої молоді "Сучасник" — найвищої хвилі українського шістдесятництва.

Алла Горська — одна з чільних діячок руху опору: з В. Симоненком та Л. Танюком виявила місця поховань замордованих НКВС на Лук'янівському та Васильківському кладовищах, у Биківні; розширювала мережу самвидаву, надавала моральну й матеріальну допомогу політв'язням та членам їхніх родин, була присутня на політичних судах, у тому числі над В. Чорноволом, подавала протести до прокуратури та держбезпеки. Після підписання "листа-протесту 139" 1968 р. її виключають зі Спілки художників.

У листопаді 1970 р. Алла Горська загинула від руки вбивці у Василькові на Київщині.

Громадські розслідування 1990-х років довели причетність до вбивства державної терористичної організації, підпорядкованої вищому керівництву СРСР.

Широко відома в Україні та світі жорстко опозиційна громадсько-політична діяльність А. Горської і трагічна смерть значною мірою залишили поза суспільною увагою її мистецький доробок, представлений десятками монументальних і живописних творів, великою кількістю графічних робіт, ескізів. Творчість мисткині ґрунтувалася на традиціях київської академічної школи, народному мистецтві, українському авангарді 1920-х, бойчукізмі, глибокому знанні світових мистецьких напрямів. А. Горська залишила яскраву, стилістично витончену епістолярну спадщину.

Пам'ять про неї увічнено меморіальними знаками на будинках, де вона жила і де загинула¹.

Перші ґрунтовні твори Алли Горської присвячені шахтарській тематиці. Разом з чоловіком — видатним українським художником Віктором Зарецьким — поїхала на Донеччину, де минуло його дитинство, писати шахтарів. Не за парадно-святковими канонами, а по-справжньому: людей тяжкої, виснажливої праці.

Потім подалися на Полісся, в Чорнобильський район. Доторкнулися до краси землі, людей, із нею пов'язаних, знайшли нові сюжети. “Без затятої систематичної праці нічого не виходить. Тому, що я хочу що-небудь зробити, сказати своє слово, хоча б напівшепотом, я мушу день у день працювати... Тільки через удосконалення вже досягнутого можна знайти себе”, — пише художниця в листах до рідних.

Сценографічна творчість Алли Горської пов'язана з іменем молодого тоді режисера Леся Танюка. Була мрія створити новий український молодіжний театр. При Клубі творчої молоді діяла експериментальна театральна студія, де головним сценографом була Горська, головним режисером — Лесь Танюк, а художником та ідейним керівником — Мар'ян Крушельницький, його вчитель, який хотів поставити поетичні вечори Максима Рильського, раннього Павла Тичини, мріяв про інсценізацію українського фольклору, народної пісні...²

Три роботи для театру виконала Алла Горська: сценографічні рішення до вистав “Ніж у сонці” (за поезією І. Драча), “Отак загинув Гуска” (за п'єсою М. Куліша), “Правда і кривда” (за романом М. Стельмаха). Живописець за фахом, вона, власне, взялася за працю в новій для себе іпостасі — театральньо-декораційного мистецтва. І виявилось, що це її стихія, що їй притаманне природжене відчуття театральної умовності, специфіки видовища-дійства з його безкінечними перевтіленнями.

Алла Горська

Абетка

МИСТКИНІ

¹ О. Зирецький. Алла Горська: Художник, громадсько-політичний діяч // Золота книга української еліти. Т. 1. К., 2001. С. 452–453.

² Лесь Танюк. Марьян Крушельницький. М., 1974. С. 4.

³ Нова В., Катюша Б. "На шаблях сидіти жорстко..." // Алла Горська. Червона тінь калити. К., 1996. С. 217–228.

Можливо, діалоги з родинним оточенням: адже світ кіно Аллі був знайомий з дитинства, і закономірності його вона сприймала як природні. Її мати — Олена Горська — багато років працювала на кіностудії (завідувала костюмерним цехом), і можна припустити, що знання та досвід матері зробили свій внесок в успішні костюмні ескізи доньки. Вона виконувала безліч варіантів сценічної репрезентації кожного героя. Наприклад, у П'єра Кирпатенка, есера-терориста з комедії "Отак загинув Гуска", мав бути одяг "з фокусом": під час дії він розхристувався, виявляючи "терористичну" сутність героя — намальовані просто на тканині гранати, пістолі, кулеметні стрічки.

Відкритий гротеск, конструктивістський характер вирішення костюмів і декорацій були на той час сміливими й цікавими. Виражені образотворчими засобами комічний фарс, сатира виливались у яскравий образ³.

Виставу "Отак загинув Гуска" було заборонено. Як і "Ніж у сонці". Як і "Правду і кривду"... Ярлик "формалісти", яким їх "нагородили" після хрущовських погромів у московському Манежі, ніяких шансів не давав.

Лишилися ескізи — сила-силенна думок, що відкривають серйозний творчий потенціал Алли Горської як сценографа. Не судилося.

...Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово.

Т. Шевченко

Ці рядки вінчали величну скляну арку вітража "Шевченко. Мати" в Київському державному університеті, створену до 150-річчя Т. Шевченка художниками А. Горською, О. Заливахою, О. Зубченко, Л. Семикіною, Г. Севрук. 9 березня вранці очікували на урочисте відкриття вітража. Зображення Шевченка й алегоричної постаті України, матері з дітьми, кобзаря утворювали символічну композицію, що прочитувалась ясно і піднесено, стверджуючи ідею людської гідності. Формально ритмізована побудова малюнка і кольорове вирішення вдало виявляли характерні ознаки саме вітража як самобутньої мистецької техніки. Декоративність, площинність вирішення кольорової архітектури навіювали деяку спорідненість із творами народного мистецтва. Вітраж, здавалося, виростав з архітектури, видавався модерним і водночас органічно поєднувався з пропорціями класичної архітектури. Збереглися чернетки заяв художників — авторів вітража — стосовно цієї події.

«...З незрозумілих міркувань ректорат університету наказав "демонтувати" ескіз вітража, що й було варварськи виконано: багато шибок було побито і пошкоджено, робота, по суті, перестала існувати. ... Робота була кваліфікована як "ідейно хибна". З цим ми ніяк не могли погодитись. Показати Шевченка з сестрою, що уособлює Україну, чи з алегоричною фігурою України — не нове в українському радянському мистецтві і не нами придумане. Воно було вже і в живописі, і в графіці. У нас тільки новий мотив книги в піднятій руці, оскільки в тексті йдеться про "слово". Сам текст, який характеризує зміст всього життя і творчості Шевченка..., стільки разів цитувався і розбирався, що не дає ніяких підстав в ідейній хибності...

Для того ж, щоб підкреслити більш як сторічну відстань, що відділяє нас від часу, коли були сказані ці слова, ми написали їх

слов'янським шрифтом. Саме це, а не те, що слова взяті із “Подражанія 11 псалму”, стало основою для обвинувачення в ідейній хибності (“церковність розв’язання”)»⁴.

У середині 1960-х років створення новітнього монументального мистецтва України, яке спиралося б на ґрунт народного, захопило Аллу Горську. Теоретиком цієї ідеї виступив митець Григорій Синиця — учень бойчукіста М. Рокицького. Саме в цей час із величезним успіхом пройшли виставки Марії Приймаченко, Ганни Собачко-Шостак, Олександра Саєнка, Федора Манайла. Відкрився несподівано цілий материк народної культури, до якої раніш багато хто з художників-фахівців ставився зверхньо або й упереджено.

Першим об’єктом, на якому група однодумців — Алла Горська, Геннадій Марченко, Галина Зубченко, Віктор Зарецький — на чолі з Синицею спробувала реалізувати теоретичні засади, стала експериментальна школа № 5 у Донецьку. Протягом двох років там було виконано вісім малих мозаїк на бічних стінах і центральну велику — “Прометей”. В. Зарецький згадував: “Ми працювали, захоплені ідеєю, не думаючи про заробітки, і напрацьовували велику кількість варіантів. Йшли найважчим шляхом. Шукали оригінальне, а не стандартне рішення”.

Коли Горська за щось бралася — працювала з повною віддачею, фундаментально. І тут, на мозаїках, у щоденники лягали нотатки, конспекти лекцій Г. Синиці, де ретельно аналізувався досвід світового монументального мистецтва починаючи від Стародавнього Єгипту. Прагнула дійти до суті, докопатися до головного механізму дії, логіки й закономірності того чи іншого напрямку мистецтва, знайти його характерну ознаку й піддати її випробуванню на життєздатність. Теоретичні відкриття завжди намагалася перевести у практичну площину, перевірити реальністю.

Її приваблювало мистецтво екстремальне, великої соціальної вибухової сили: вважала, що Україна потребує мистецтва, яке пробуджуватиме свідомість і національну гідність. Приклад монументального мистецтва Латинської Америки (зокрема творчість Д. Сікейроса, Х. Ороско, Д. Рівери) надихав на пошуки в цьому напрямі, а відрізана гілка бойчукізму свідчила про подібні шляхи в Україні.

Як пробний камінь — музей “Молода гвардія”. Це остання велика спільна робота однодумців, у якій брала участь Алла Горська⁵.

У мозаїці “Прапор Перемоги” і в ескізах фриза відчувається певний зв’язок між поглядами мексиканських муралістів та естетичними й світоглядними принципами авторів: цілеспрямована пропагандистська мета, енергійний сугестивний зміст образів-символів. Такі характерні типажі виходять із народних дум, балад, пісень. Ідея подвигу-жертви в ім’я свободи Батьківщини, висловлена через граничну ситуацію, детермінує пластичні засоби виразності: експресивність малюнка, сильні ракурси постатей, художню цілісність.

А до музею були мозаїки “Жінка-птах”, “Дерево життя”, “Борівітер”. Не завжди мали смальту — а це підштовхувало і без того сильний потяг до експерименту: випробовуючи нові для себе матеріали (шлакоситал, порцеляну, сталь), отримували нетрадиційні фактурні поєднання. В мозаїці, розписах ресторанів “Вітряк” і “Полтава” у Києві була спроба пов’язати в модерну стилізацію народну архітектуру й розпис як синтетичне ціле. На той час в архітектурі після багаторічного понурого пейзажу псевдорациональної архітектури прямокутників ця тенденція набирала яскравості. Скульптурність, соковитість, багатство форм етнокультури протистояло вихолощеності, стерильності

⁴ Певний Б. Тригедія Алли Горської: погляд із закордону // Слово і час. 1991. № 11. С. 64–72.

⁵ Наперекір: Щоденник Алли Горської / Публікація Є. Доценка. Українська культура. 1999. № 10. С. 14–15.

почуттів. Як карнавал буття, постає перед нами у розписі “Півні” (“Полтава”) кольоровий вихор форм, де рух — головний компонент твору — проймає кожну деталь, кожну клітину. Емфатичний червоний з безліччю відтінків, жовтий нагадують розбурханий вулкан, із якого невинно виливається лава. Метаморфози форм і кольорів, моделювання якогось казкового світу — ідеального і радісного...

А ще були портрети. В станковому живописі і графіці художниця віддавала перевагу саме цьому жанрові. Самозаглиблення як риса часу, як виявлена сутність, як еманация духу бентежили й полонили уяву майстрині. Портрети Горської — це роздуми-споглядання, прагнення збагнути ту загадку життя, яка постає в дитинстві й не полишає людину ніколи. Скоріше портрети-запитання, ніж характеристики-відповіді, де пильне вдивляння, названа суттєва риса є водночас свідченням напруженого осягання таїн творчості, свідченням тривалості цього процесу в часі, його нескінченності. Окрему роль у роботах Алли Горської виконує колір. У двох полотнах сільської серії “Прип’ять” і “Оксана” глибокий синій та синьо-блакитний кольори неба й води мовби віддзеркалюють ту високу замріяність, що зненацька охоплює дітей.

Метафоричність та умовність трактування — єднальна складова портретів І. Драча, Є. Сверстюка, В. Симоненка. Соняшник, калина — ці народно-епічні символи, енергійно маніфестовані в портретах, — набувають значення коду, ключа до розуміння образу. Простір твору зміщується з реального в умовний, де час плине в особливих вимірах культурно-знакового діалогу. Співзвучність цих портретів романтичним символічним мотивам у поезіях молодих шістдесятників напрочуд прозора, вгадувана. У портреті Івана Драча “Калинова балада” тло сприймається як проекція світу митця, де одвічний рух — зіткнення, взаємоперетікання, епохи, люди, події — є плавильним горном людського духу. На тлі вільно співіснують парафрази з картини Делакруа “Свобода на барикадах”, фрагменти давньоруської ікони, японського деревориту. Така щільна заселеність простору картини образами символічного плану, можливо, трохи переобтяжує твір. Але слід зауважити, що в тогочасному українському образотворчому мистецтві це один з рідкісних прикладів уплітання, цитування високої класики у композиції твору.

Портрет Василя Симоненка звучить як твір-епітафія на спомин душі, це данина любові поету. Алла високо цінувала яскравий талант Василя, його пророчу глибину, яка спершу відкрилася небагатьом друзям і однодумцям. Усвідомлення трагічної постаті Симоненка як “національної надії”, що розбурхала душі шістдесятників, і рання його смерть, що в такому віці завжди сприймається кричущою несправедливістю, підказали мисткині рішення лінорита як надломленого стрімкого злету. Тема зламу підкреслена лінійною композицією, де нахил голови повторюється червоною діагоналлю. Скупі лінії на чорному тлі, ніби блискавки, прорізають темряву ночі. Стрімкість ліній і подвійний раптовий злам являють домінанту лінорита. Тривожний настрій у твір вносять червоні плями — чи то калина, чи то краплі крові: тут Горська свідомо не конкретизує предмети, лишаючи простір осмислення глядачеві.

У мисткині був великий задум — створити галерею портретів видатних діячів рідної культури від Ярослава Мудрого до Василя Стуса. Задум, суголосний праці Анатолія Петрицького з його серією портретів сучасників. Наслідування шістдесятниками перерваних традицій 1920-х років стало одним із їхніх програмних положень.

Унікальний твір — панно “Земля”, виконаний Горською в співавторстві з В. Зарецьким і Б. Плаксієм, має відверто експериментальний характер. Пошуки на терені епічності, фольклорної міфологічності зумовили використання матеріалів природних, з особливою структурою (кора, лико, солома, коріння), що їх застосовували у декоративно-ужитковому мистецтві. Натуральний теплий колір матеріалів створює своєрідний колорит — буриштиновий, з переливами коричневого. Спроба відродження атмосфери прадавнього трудового ритуалу? Тоді цілком органічно сприймаються руки жінок, постійно пов’язаних із землею, як корені рослин і дерев. У пам’яті виринає стародавній міф про Матір — сиру землю, а жест відкритих долонь усвідомлюється наче оберіг. Великою сакральною силою давніх міфів, тим забутим тайнописом пращурів віє від твору.

Парадигмою світосприймання для Алли Горської значною мірою було народне мистецтво з його панестетичною свідомістю єдності буття, природи, всесвіту й людини. Відчуття втрати тієї цільності у сучасному світі керувало пошуками молодих українських митців.

Динамічність, щільність кольору й композиції, вітальність і неспокій — іманентна ознака її творів. Усе в них постійно перебуває в русі. Експресивна наповненість кольору — мінливий відблиск швидкоплинної ріки життя, де зосередженість людини, самоусвідомленість — це спосіб ствердження себе у світі, міра протидії всепоглинальному нівелюванню “я” у соціумі.

Терпкий смак свободи не давав стихитися. Горська і спокій — речі несумісні. Спокій для неї був тотожним смерті, як у житті, так і в творчості. Нова хвиля Відродження підняла Аллу Горську й пройшла крізь її життя, неначе “сніп світла”: у своїх пошуках і помилках, розкріпаченні душ, відкритості, щирості й вірі у людську гідність.

Болісне “випростання з колін”, пережите шістдесятниками, було для неї початком тернистої дороги-долі, покрайної яругами своїх і чужих трагедій, коли кожен крок треба було виборювати, долаючи несприйняття. За словами Євгена Сверстюка, “у шістдесяті роки художник був поставлений обличчям до порожнечі. Офіційне мистецтво, офіційні шаблони. І в міру того, як він є щирий і справжній, він усвідомлював, що треба шукати свого джерела, треба йти через пустелю до того джерела. То надзвичайно важка дорога, бо героїзм зовсім не в тому, щоб загинути на барикадах чи заявити, чи заманіфестувати своє неприйняття. А в тому, щоб щоденно жити і працювати, і йти проти течії”.

Величезна творча потенція Горської не могла реалізуватись у часі, в якому вона творила. Тільки як Людина вона відбулася повністю, до останку. Мистецтво вимагало від неї усього часу, всіх сил, та не менше — відстоювання правди і громадянських свобод. І вкотре в історії мистець повинен ділити себе навпіл. А це не було властивим для Алли Горської з її цілісною, безкомпромісною натурою. Вона часто стримувала в собі художника, і це завдавало їй мук. Хоча навіть собі не хотіла в тому признаватися⁶.

...На темно-зеленому тлі дерев вирізняється козацький хрест із рожевого пісковика роботи Володимира Прядки. На хресті слова: Алла Горська. 18 IX 1929 – 1970 XI 28. Незламана квітка. Дочка Матері-України. Трагічно загинула.

*“Нона В., Катюша Г.
“На шиблях судити
жорсткість...”*

Олесь Зарецький

КАТЕРИНА БІЛОКУР. ТАЛАНТ ВІД БОГА

Незвичайна, не від миру цього богданівська селянка Катерина Василівна Білокур, яку всесвітньовідомий майстер пензля, автор знаменитої “Герніки”

Пабло Пікассо назвав геніальною, побачивши на колективній виставці українського мистецтва “Юнеско — 1957” (Париж, Лувр) вісім її робіт. Полотнами “Цар Колос”, “Берізка”, “Квіти за тином”, “Колгоспне поле”, “Буйна” він буквально зачарувався, уявно порівнював ці твори з картинами шанованої у Франції представниці наївного мистецтва Серафін Луїз із селища Санлі, в талановитих композиціях якої, за словами М. Бажана, “ні в колориті, ні в загальній атмосфері... нема ні сліду тієї життєлюбної сили, тієї оптимістичної барвистості, того відчуття природи, які переймають творчість Білокур”¹.

І справді, найсуворіший суддя — час — довів, що в “святomu малярстві” (саме так вона його називала) художниця піднялася в незвідані високості й царює в національному та світовому мистецтві як єдина і неповторна.

Народилася Катерина Білокур 7 грудня 1900 р. в селі Богданівці (раніше Пирятинського району Полтавської, тепер — Яготинського Київської області) в день Св. великомучениці Катерини. Все своє життя художниця прожила в рідному селі, лише зрідка завдяки турботам співробітників Центрального будинку народної творчості навідуючи Київ, його дорогі серцю музеї. Неабияк дивує, що, майже не виїжджаючи із села, мало спілкуючись з односельцями, вона зором, слухом, думками обіймала-осягала не лише рідне село, а й Україну. Вона постійно невимовно страждала, часто плачучи від образ по сім разів на день. Однак у години натхнення, осяяння під час праці за мольбертом чи уночі при гасовій лампі за компонуванням листів до друзів і знайомих (хвала Господові, ці рушійні стимули творчості охоче загощували до неї) душею підносилася так запаморочливо високо, ген аж туди, де владарюють лише обранцям доступні

гармонія і краса. І взагалі, в її, здавалося б, буденному безбарвному житті, оточенні ми натрапляємо на дії, вчинки, помисли, в яких є багато чого таємничого, незбагненого, недоступного простим смертним і, либонь, закономірного як для неї. Тому й біографія її цікава не фактажем, а самим загадковим способом життя, мислення, бачення та сприйняття світу.

¹ Бажан М. Листи про
можуття творчості //
Літературна Україна.
1982 р. 8 квітня.

Катерина Білокур

Натюрморт

Малюванням Катерина захопилася ще з дитинства. Ніколи в житті голосу вчителя не зачувши в класі, ніякого вишколу під опікою педагогів із живопису не пройшовши, вона завдяки волячій упертості, фанатичній цілеспрямованості самотужки опанувала буквар, навчилася писати й малювати. Малювання стало альфою й омегою її життя. Аби його опанувати, спробувала в 1920-х роках вступити до Миргородського художньо-керамічного училища², до театрального технікуму в Києві (хоч і мала акторський хист, в артистки не мітила — художницею хотіла стати!)³. Але її не прийняли — не було атестата про середню освіту. Отож мусила ума-розуму доходити самотужки. Неабияким поштовхом став для неї приклад французької художниці Рози Боньор, про яку випадково

² Див.: Білокур
Катерина. Я буду
художником! К., 1995.
С. 64–66.

³ Там само. С. 66.

МИСТКИНІ

⁴ Дня: Горький М. Літературные портреты. М., 1959. С. 274, 279.

⁵ Білокур Катерина. Я буду художником! С. 99.

⁶ Там само. С. 221.

⁷ Там само. С. 224–225.

дізналася, прочитавши нарис Максима Горького “Н. А. Бугров”⁴. Її вразило, що картини з квітів цієї художниці експонувалися в салонах, продавалися за шалені ціни. І в голові, як блискавка, спалахнуло: “Як це так, французька художниця картинами з квітів може дивувати світ, а наші українки — нездари?!” І вона накинулася на малювання з іще більшою пристрасстю. Навчителем для неї стала жива природа. В її листі до київської художниці Емми Гурович від 11 лютого 1948 р. знаходимо вражальне зізнання: *“Я на матір-природу дивилась і в неї, багатою на фарби, тони і півтони, училась. Там цвіте квіточка синя, а там — жовта й червона, там кущик травиці, гілка калини схилилась, а над нею хміль і переступень покрутились. Там фіалкові дзвіночки тихесенько вітром гойдаються, а там сині петрові батоги над пахучим чебрецем схиляються... І все це було чудово, чудово! І я передавала на свої картини — і теж виходило чудово!”*⁵.

Під кінець 1920 — на початку 1930-х років у хаті Катерини Білокур було більш як десять художніх полотен, і з-поміж них — “Берізка”, “Квіти за тином”... Її батьки, прості селяни, не розуміли захоплення дочки малюванням. Односельці розпускали про неї всілякі нісенітниці, що, мовляв, з нечистою силою знається, чортів малює... А була ж вона невтомною трудівницею, всяку роботу виконувала, а малювання любила над усе. І вродою чарувала: хлопці не лише зі свого села, а й із сусідніх біля неї упалили, до неї сватались. А вона: “Як дозволиш малювати, то піду за тебе!” — “Та що це ти, Катерино, надумала, та отямся!” Якось до неї посватався такий красень із сусіднього села Журавки, що відмовити йому не стало сили. Та коли він мав ось-ось зайти до хати, її осяяла думка: “Поїду на могилу Тараса Шевченка, в нього попитаю ради-розради”. І похапцем зібравшись, поїхала в Канів. На таке зважитися, так вчинити могла тільки вона — Катерина Білокур.

У її листі за червень — липень 1954 р. до Стефана Таранушенка знаходимо: *“Був понеділок і був будень. На могилі не було нікого. І мені така, така вже воля була — скільки хотіла, стільки й плакала! Так як живому Шевченку розказувала, що як я хочу стати художником, але на цих доріженьках як не терен, то колючки, то камінці гострі. Ой, якби Ви, Тарасе Григоровичу, живі були то, може б, Ви і допомогли мені стати художником. А ті люди, серед яких я живу, не розуміють мене, і я між ними як чужа...”*⁶

Отак і вік звичувала самотою. Її дітьми стали квіти. На свої дивовижні полотна вона наносила калину, троянди, мальви, жоржини, півонії, нагідки, ромашки, чорнобривці, красоллю, кручені паничі, конвалії, а заодно колосся жита, пшениці, ячменю, голівки соняшників, буряки, помідори, огірки, моркву, кавуни — дари землі рідної.

Мисткиня усвідомлювала, що малює незвичайні картини, але помічати не діставала нізвідки. А мати говорила, що соромить її перед людьми, бо заміж не виходить. І, доведена до відчаю, в листопаді 1934 р. надумала втопитися в річечці Чугмак, що протікала в кінці городу. А топитися зовсім не хотіла — жити хотіла й довести всім, що вона таки художниця⁷. На щастя, не втопилася, але та пригода коштувала їй дорого — застудила ноги й до кінця днів своїх ходила з ціпком і вже більше не бігала до Пирятина, до Яготина за 20–30 кілометрів за потрібною для картини квіткою. Свою драматичну долю вона символічно зобразила на картині “Берізка”: стоїть красива, але безпомічна — з обрубаним гіллям.

Важко передбачити, як склалася б доля Катерини Білокур, якби не осяяло її пісенне провидіння. Взимку 1938–1939 рр. якось навідала

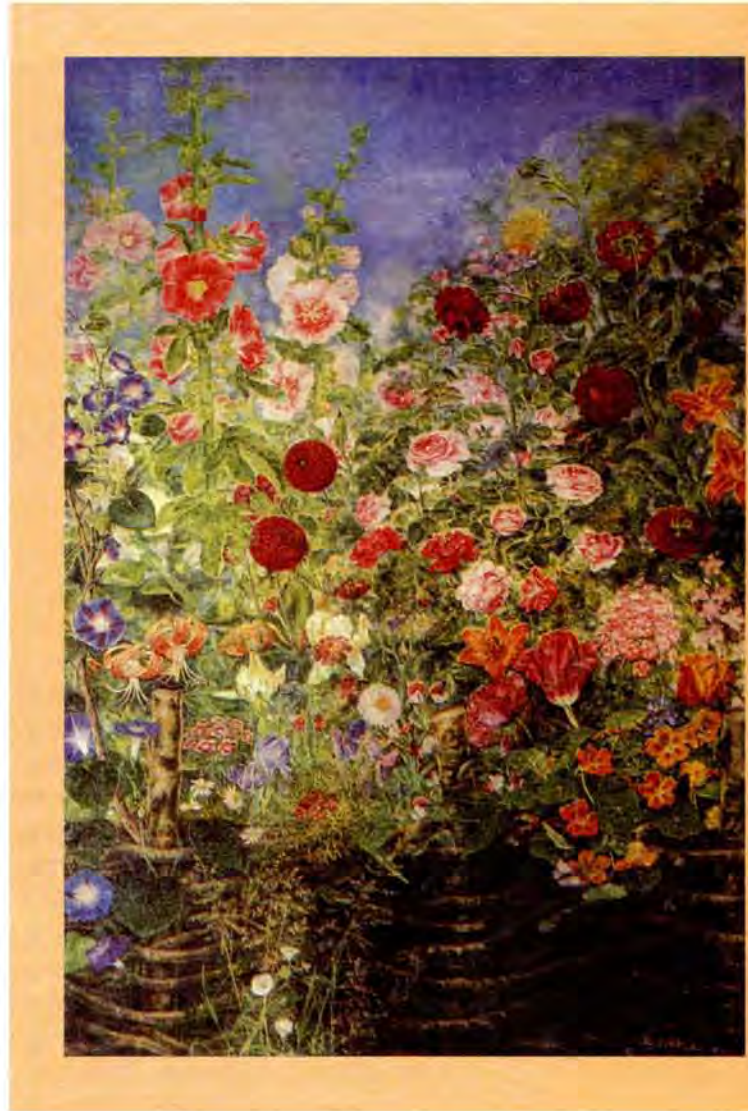

двоюрідну сестру і подругу Любов Іванівну Білокур на хуторі Коптевичівка (його по війні приєднали до Богданівки). Там і почула по радіо пісню “Чи я в лузі не калина була?”, яку прегарно й тужно виконувала легендарна в народі співачка Оксана Петрусенко. Катерині здалося, що то про її зламану долю повідувала людям артистка. Розхвилювана, розчулена, вона написала Оксані Андріївні сповнений розпачу лист про свою долю, а на підтвердження, що художниця, ще й кетяг червоної калини на полотні намалювала. І хоч на конверті не було точної адреси, лист дістався артистки — дуже гучним у столиці було її ім'я. Вражена драмою, яку описала в листі богданівська безталанниця, артистка все зробила, щоб у Полтаві зацікавилися художницею. Невдовзі звідти до Білокур приїхав художник Володимир Хитько, зачудувався її картинами. А вже в другій половині 1940 р. в Полтаві було влаштовано першу персональну виставку богданівської чарівниці, а саму її відрядили на два тижні до Москви для ознайомлення з художніми музеями⁸.

Отак лише на сороковому році життя про Катерину Білокур заговорили як про самобутню мистецьку особистість, а по війні прийшли до неї офіційні нагороди й почесне звання народної художниці УРСР. На обласних, республіканських, всесоюзних виставках біля її полотен завжди подив, захват, зачарування, а в рідному селі вона продовжувала взимку працювати в хаті, де від холоду вода у відрі замерзала... І ґрунтованого полотна, і необхідних фарб постійно бракувало... А вона ж, долаючи морок життя, матеріальні нестатки, писала дивовижні картини!

Дивлячись на сонцесяйні натюрморти Катерини Білокур, глядачі майже фізично вдихають пахощі, що цівочкою підіймаються з розвареної картоплі “в мундирах”, п'яніють від аромату пухкої поверхні зрізаного окрайця щойно з печі витягнутої хлібини (“Сніданок”), майже вочевидь споглядають прозорінь достиглих грон винограду, відчувають солодково-винний смак восково-жовтих яблук і медово-пахучих груш, крихкість червоно-рожевого кавуна, м'якість червонощоких помідорів, свіжу твердь молоді оранжево-жовтої моркви, дорідних буряків, тужавість важкої цибулі (“Квіти, яблука, помідори”, “Кавун, морква, квіти”, “Натюрморт”, “Натюрморт з хлібом”, “Привіт урожаю”).

Оголена до натуралізму правда сільського життя і водночас висока, ба навіть свята поезія буденного вражає в тих роботах художниці. Звичайність квітів, овочів, фруктів, злаків і незвичайність їхнього поєднання,

Катерина Білокур

Квіти

МИСТКИНІ

* Микола Казарлицький.
Тож коли й ким була
відкрита Катерина
Білокур? // Література
на Україні, 1998 р.
З вересня; див.:
Володимир Хитько.
До відкриття Катерини
Білокур. // Катерина
Білокур очима сучасників.
К., 2000. С. 26–29.

розташування в композиціях. Небувале олюдження, теплення їх серцем творця, могутню таланту, силою нестримної уяви.

У ботанічній подібності її квітів і рослин, фруктів, овочів, злаків, дарів рідної Богданівки вгадується мрія про ідеал, віднаходиться втрачена опора, глядачі ніби повертаються обличчям до справжньої краси — краси величної, не спохмуреної буднями. І, при звичаєні до буйної фантазії художниці (недарма ж одна з найкращих робіт філософського звучання, як і знаменитий, але вже назавжди втрачений “Цар Колос”, так і називається — “Буйна”), вони сприймають як закономірність, коли дерева й квіти на їхніх очах мовби проростають і щедро розквітають, або ж у всій своїй величі й красі плывуть або застигають на тлі води чи неба, а то ніби виринають із туману (“Жоржини”, “Квіти в тумані”, “Польові квіти”, “Квіти і берізоньки увечері”, “Пшениця, квіти, виноград”, “Квіти й калина”).

Не дивує також, що квіти горіодні, польові, берегові, гайові, лісові, різночасні за порою цвітіння опиняються в її композиціях раптом поряд то у вінку чи букеті, то на столі, то в якомусь неозначеному просторі (“Привіт урожаю”, “Квіти з горіхами”, “Цар Колос”, “В Богданівці на Загреблі”, “Пшениця, квіти, виноград”). А ще художниця іноді зображує цвіт і плід водночас (“Квіти і овочі”, “Бурячок”).

Усі ці “відхилення” від природного існування, квітування трав’янистих рослин, усі ці “зміщення” в часі й просторі їхнього буття потрібні були Катерині Білокур не тільки для симетрії—асиметрії композиційних структур, колірного поєднання й співвідношення плям, мас, площин, а й для реалізації відповідної художницької ідеї, філософської концепції.

Своє духовне кредо, свою хвалу квітам Катерина Василівна висловила в листі від 12 листопада 1946 р. до працівників Центрального будинку народної творчості: *«А може, ви мовчите і нічого не пишете мені, мо, ви незадовільнені моєю працею, що я малюю лише квіти? Так як же їх не малювати, як вони ж такі красиві? Я й сама як почну малювати яку картину квітів, то й думаю: оце як закінчу, тоді вже буду малювати що-небудь із життя людського. Але ж поки закінчу, то в голові заснується цілий ряд картин та одна від другої чудовіші, та одна від другої красивіші — та все ж і квіти. Оце вам таке. А як прийде весна та зазеленіють трави, а потім і квіти зацвітуть!.. Ой Боже ж мій, як глянеш кругом, то та гарна, а та ще краща, а та ще чудовіша! Та начебто аж схиляються до мене, та як не промовляють: “Хто ж нас тоді буде малювати, як ти нас покинеш?” То я все на світі забуду — та й знов малюю квіти...»*⁹

Поетка у прозі, таємниць літературного ремесла сягала, коли брала до рук перо, що яскраво засвідчили її листи до різних адресатів, офіційних установ. Ті листи самотні, неповторні за колоритом, глибоко народні. Чергуються в них свята й будні, піднесений і суто “робочий” стиль письма. Благородне духовне “я” людини й митця в них то страждає, переживає, сумнівається, щось утверджує, заперечує, то сміється, жартує, то заноситься думками в нетрища психології, філософії, дошукуючись відповіді на болючі запитання, то спускається на грішну землю, змагається з сірістю, безликістю, не знаходячи виходу з тяжких життєвих обставин, то перебуваючи на межі реального — ірреального, розмовляє з невидимими вищими силами, повідуючи їм печаль свою і біль, і дістає від них напугтя, то, забувши про власне горе, піддається

⁹ Білокур Катерина.
Я буду художником!
С., 79.

чарам народних пісень, легенд, переказів, календарної обрядової лірики, то, розгойдувана буйною фантазією, кладе на папір образи-видіння...

Не дивно, що вперше опубліковані в журналі "Вітчизна" (1982, № 3) великою добіркою листи Катерини Білокур приголомшили громадськість, неначе вдруге народили художницю, змусили про неї заговорити не тільки як про мистецьке, а й літературне явище*.

Диво-картини Катерини Білокур експонуються в Державному музеї українського народного декоративного мистецтва (Київ), у Яготинській картинній галереї. Перед входом до неї встановлено пам'ятник художниці роботи земляка-скульптора Володимира Ганзенка.

У с. Богданівці, "столиці" Катерини Білокур, відкрито садибу-музей її імені. Біля хати — пам'ятник, споруджений небожем-скульптором Іваном Білокуром, майстром пензля.

Від 1989 р. започаткована і щороку присуджується премія імені Катерини Білокур.

І хай реквіємом прозвучать як вирок тоталітарній радянській добі, в якій у тяжких умовах жила і творила Катерина Білокур, рядки з листа до Юлії Білякової від 19 травня 1961 р., написані за два тижні до смерті: *«І тепер я не маюю уже два роки... ото тільки й мого діла, що дрова рубатъ, торф ношу, попіл виношу, піч топлю, біля старої хворої баби ходжу, то подаю їй, то після єї прибираю, ганчірки перу та на свої рученьки дивлюсь та приказую, та плачу: "Ой рученьки мої золоті, дорогі, та яку б ви красу створили, та скільки б ви чарівних картин створили, а ви кублитесь у попелі та бовтаєтесь у брудній воді..."»*¹⁰

І ніхто в рідному селі, в районі, в Києві не перейнявся стражданнями, бідами й печалями художниці! Витруджена, виснажена морально й фізично, рокована тяжким недугом, не витримавши в Яготинській районній лікарні складної операції, 9 червня 1961 р. вона тихо пішла з життя. Та нев'януchoю йде у віки її унікальна живописна й епістолярна спадщина.

* Подальша пошукова праця Миколи Кагарлицького увінчалася виданням повісті-есе "Квіти мої, діти": Наодиноці з совістю (К., 1988) та своєрідного диптиху — Катерина Білокур. Я буду художником! (К., 1995). Катерина Білокур очима сучасників (К., 2000).

¹⁰ Білокур Катерина. Я буду художником! С. 366.

Микола Кагарлицький

МАРІЯ ПРИЙМАЧЕНКО

Доля народних художниць тісно і невіддільно пов'язана з рідною землею. Болотня Київської області — рідне село Марії Авксентівни Приймаченко. Тут вона народилася 12 січня 1909 р. Талант художниці визнаний у всьому світі, її твори полонили глядачів у Парижі, Варшаві, Софії, Монреалі, Празі. Творчість М. Приймаченко стала відомою від 1936 р., коли вперше у Києві на Всеукраїнській виставці народного мистецтва були експоновані її малюнки “Звірі з Болотні”. Саме тоді її запрошують до експериментальних майстерень при Київському музеї українського мистецтва. В цей час вона не лише малює, а й вишиває, захоплюється керамікою. У Музеї українського народного декоративного мистецтва зберігаються її керамічні вазы, тарелі, прикрашені розписом із фантастичних звірів, птахів, казкових істот. Вона — Заслужений діяч мистецтв України, лауреат Національної премії України ім. Тараса Шевченка 1966 р.

Світ образів Марії Приймаченко — казковий, чарівний, фантастичний. В основі його лежать фольклорні легенди, народні казки й оповідання, враження від яких органічно переплетені з навколишньою дійсністю. В її творах фантастичне — життєве, а реальне — фантастичне. Усе так, як у казці: звірі, дерева, квіти діють, розмовляють, борються за добро й стверджують його, знищуючи зло. Свої думки художниця передає через персоніфіковані, небачені квітки. Птахів вона створює казковими істотами, часто квіткоподібними, з крилами-вишиванками, химерних форм, небачених обрисів. Проте завжди звірі й птахи в Марії Приймаченко добрі, симпатичні (“Захотів слоник моряком бути”, “Молодий ведмідь по лісу ходить і людям зла не робить”). Вражають і незвичні кольори, якими художниця зображує звірів, — то сині, то жовті чи темно-зелені. Колір у її роботах несе основне змістове навантаження, через нього вона передає свої думки, настрій. Твори Марії Приймаченко за своєю образною спрямованістю

споріднені з народними лубочними картинами. Часто вона їх підписує примовками моралізаторського змісту: “Лежень ліг під яблунею, щоб яблуко само упало в рот, а воно його — у лоб”. Її фантастичні герої сповнені глибокої життєствердної правди.

Образи Марії Приймаченко напрочуд споріднені з дитячими малюнками, саме тому не випадковою видається її плідна співпраця з Михайлом Стельмахом над ілюструванням його казок “Журавель”, “Чорногуз

приймає душ”. У 1960—1965 рр. художниця створила цикл декоративних розписів “Людам на радість”. “Роблю сонячні квіти, — каже вона, — бо люблю людей, роблю на щастя людям, щоб квіти мої були, як саме життя народу, щоб усі народи один одного любили, щоб люди жили, як квіти цвіли б на всій землі”.

Творчість Марії Приймаченко стала взірцем для її сина Федора. Він продовжує сімейну традицію — малює казкових звірів (“Морський рак”, “Танцює лебедиха”, цикл робіт “Людина на землі”).

1991 р. Марії Приймаченко не стало. Народна художниця все своє життя прожила в рідному селі Болотня, невіддільна від його радощів і горя, від його легенд і переказів, пісенної творчості, від чарівного поліського краєвиду. Вона є класиком народного мистецтва. Її твори з незмінним успіхом експонуються на всесвітніх виставках у Парижі, Варшаві, Монреалі, Празі, Софії, ушавили українське мистецтво в багатьох країнах світу. Її ім’я як “зірка першої величини” назване у “Всесвітній енциклопедії наївного малярства”, виданій у Белграді 1984 р.

Марія Приймаченко

Весілля

НА ВЕРШИНІ СВІТОВОЇ СЛАВИ. СОЛОМІЯ КРУШЕЛЬНИЦЬКА

У перших десятиріччях ХХ століття на оперних сценах світу царювали четверо чоловіків — Баттістіні, Карузо, Тітта Руффо, Шаляпін. І лише одна жінка спромоглася сягнути їхніх висот і стати врівень з ними. Це була Соломія Крушельницька. Однак у порівнянні зі своїми уславленими колегами вона виявилася набагато вищою як особистість, — інколи загадковіша, майже завжди складніша та цілісніша — троїста і єдина особистість актриси, співачки, музиканта, — пише видатний італійський музикознавець Рінальдо Кортопассі у книжці “Повернення мадам Баттерфляй у рідне гніздо Торре дель Лаго”.

Найвимогливіші критики світу називали Соломію Крушельницьку “Незабутньою Аїдою”, “Єдиною в світі Джокондою”, “Найчарівнішою Чіо-Чіо-Сан”, “Неповторною Галькою”, “Ідеальною Брунгільдою”, “Вражаючою Валькірією”, “Найпрекраснішою Саломеєю”, “Винятковою Лорелеєю” тощо. За свідченням тогочасної світової преси, майже в кожній ролі вона була неповторною, а в багатьох лишається й досі неперевершеною.

Відомі композитори, диригенти, співаки, музиканти, письменники й поети були палкими шанувальниками її великого таланту й високої культури, її щирими й вірними друзями. А уславлені диригенти, зокрема Артуро Тосканіні, Леопольдо Муньйоне та інші, змагалися, за твердженням музикознавця Джона Дюваля, аби забезпечити найкращі умови для цієї талановитої співачки у створенні нею сценічних образів, за честь диригувати виставами з участю великої Крушельницької.

Творчість Соломії Крушельницької справила величезний вплив на розвиток вокального мистецтва в усьому світі, а її ім'я золотими літерами вписане в історію світового оперного мистецтва.

Хто ж вона, ця небачена досі чарівниця, яка заслужила почесні й визнання навіть в Італії — батьківщині бельканто?

Народилася Соломія Амвросіївна Крушельницька 23 вересня 1872 р. в с. Білявинці Бучанського повіту на Поділлі, а виросла в с. Біла поблизу Тернополя, куди невдовзі переїхали батьки. Коли їй випав жереб народитися в шляхетній і старовинній українській сім'ї, геній Музики опустився на її білу колиску, біля якої призначили зустріч добрі чарівниці, навперебій пропонуючи немовляті дорогоцінні подарунки. В її дитячій душі розквітли Чесноти, її прикрасили своєю чарівністю Грації, а Музи обрали її своєю виразницею, і з перших років життя все в ній було справжньою гармонією.

Соломія Крушельницька, закінчивши Львівську консерваторію (клас професора Валерія Висоцького), волею долі і з допомогою батька та добрих людей опинилася в Італії, де навчалася у відомої співачки і педагога Фаусти Креспі. Вона приїхала до Мілана вдосконалювати техніку співу. З упертістю сильних, з прямою завзятих прийшла, навчилася, перемогла...

Після успішних виступів в Італії Соломія співає у Львові, Варшаві, Петербурзі, Одесі, Парижі, а потім знову в Італії. Найкращі театри цієї співучої країни пропонують їй свої сцени, і вона тріумфує в Римі й Мілані, Трієсті й Флоренції, Неаполі й Кремоні, Турині й Палермо, Пармі та багатьох інших містах¹.

1904 р. Соломії Крушельницькій було надано ласкаву можливість виявити себе у Брешії. Як пише Рінальдо Кортопассі, йшлося про перемогу в битві, про відвоювання втраченого прапора, про поновлення лаврового вінка, з якого пообскубували листя. Дітище Пуччіні "Мадам Баттерфляй", тендітний і барвистий метелик, по невдалому хрещенні в Мілані просив тепер апеляційного суду в Брешії, суду, який би вирішив його подальшу долю. І Соломія Крушельницька відтворила роль метелика, придушеного публікою "Ла Скала". І якщо опера Пуччіні — чарівна спокусниця наївних і ніжних сердець — злетіла і полетіла у неослабному ритмі по сценах усіх оперних театрів світу, то сталося це завдяки перемозі у Брешії.

З безмежною вдячністю щасливий і радісний композитор, переповнений почуттями, підписує свій портрет: "Найбільший і найчарівніший Баттерфляй. Джакомо Пуччіні. Торре дель Лаго. 1904 рік".

А потім — тріумф у римському театрі "Костанці", міланському "Ла Скала" разом з великим Артуро Тосканіні в операх "Аїда", "Адріана Лекуврер", "Дон Карлос", "Валькірія", "Лорелея", "Федра", "Саломея", "Електра", виступи з великими співаками Енріко Карузо, Маттіа Баттістіні, Тітта Руффо.

Голос співачки, за визначенням італійських критиків, — абсолютне сопрано широкого діапазону, що вирізняється тільки йому притаман-

Соломія Крушельницька

¹ Соломія Крушельницька: Спогади. Матеріали. Листування: № 2 ч. Вступ. стаття, упор. і примітки Михайла Головащенко. К., 1979.

ною привабливістю і специфічним чарівним оксамитовим тембром. Він сильний, запальний, звучний і співучий. Крім того, характер особистості й виконавський стиль співачки були такими, що вона завжди могла запропонувати щось своє, нове, оригінальне. Здавалося, її творчий інтелект фактично безмежний.

Усебічно обдарована й освічена, сповнена високого артистичного чуття і шляхетності, Соломія Крушельницька розмовляла й співала українською, польською, російською, італійською, іспанською, французькою, німецькою та англійською мовами. Близкучий музикант з гостро розвинутим критичним почуттям, вона прекрасно грала на фортепіано і сама вивчала партитури та ролі, не звертаючися по допомогу до фахівців. З однаковим успіхом співала як суто ліричні, так і драматичні партії, а закінчила свою кар'єру героїко-драматичними операми Р. Штрауса, Р. Вагнера, І. Піццетті, А. Каталані. За свідченням Артуро Тосканіні, у творах цих композиторів Соломія Крушельницька була і залишається неперевершеною. Цю ж думку повторювали на всі лади музичні критики багатьох країн світу.

“Виконання Соломії Крушельницької, — пише один з них, — не могло бути досконалішим, блискучішим. Це артистка з незвичайно тонким смаком, у неї немає ніяких недоліків... Це один з тих митців, яких не можна наслідувати...” І можливо, найкращим пророцтвом на всім її славним творчім шляху був вірш класика італійської поезії Джозуе Кардуччі, присвячений великій співачці, в якому є такі слова: “Де вона проходить, там розквітають троянди й співають солов'ї”.

Соломія Крушельницька була першою пропагандисткою в Європі, Африці й Америці українських народних пісень, творів вітчизняних композиторів. Ні слава, ні тріумф ніколи не заважали їй підтримувати тісні зв'язки зі своєю Батьківщиною, рідним народом, з передовими діячами української культури — Іваном Франком, Михайлом Павликом, Лесею Українкою, Миколою Лисенком, Ольгою Кобилянською та іншими. Щороку вона приїжджає до Галичини, де обов'язково виступає з концертами у великих і малих містах та селах.

Протягом життя Соломія Крушельницька проспівала десятки найрізноманітніших оперних партій. Вона виступала в найкращих театрах Італії, Польщі, Росії, Франції, Німеччини, Іспанії, Португалії, Єгипту, Аргентини, Бразилії, Чилі та багатьох інших країн світу.

З тріумфом проходили і її сольні концерти. Всі знають і люблять Соломію Крушельницьку як оперну актрису і концертну камерну співачку з багатющим репертуаром, що переконливо свідчить про багатогранну натуру митця-художника та всебічну культуру. І скрізь, де вона виступала, критика завжди називала її найвидатнішим драматичним сопрано, неперевершеною співачкою, найбільшою артисткою, яка силою свого незрівнянного мистецтва хвилювала душі й серця мільйонів людей.

У знаменному 1939 р. Соломія Крушельницька назавжди переїздить до Львова, який незабаром став радянським. Тут вона веде клас сольного співу в Державній консерваторії ім. М. В. Лисенка. За досягнуті успіхи на педагогічній ниві радянський уряд присвоїв їй високе й почесне звання Заслуженого діяча мистецтв УРСР, професора. Перед цим уряд сконфіскував усі її маєтності за кордоном.

16 листопада 1952 р. перестало битися серце великої співачки, педагога, громадянина, та пам'ять про неї житиме вічно. Велич Соломії Крушельницької — в таланті, окриленому благородними ідеями добра і служіння народові.

Михайло Головащенко

ОКСАНА ПЕТРУСЕНКО СПІВАЛА ДЗВІНКО Й НЕЗРІВНЯННО

Несмертна в українському народіві, символ його пісенної душі, Оксана Андріївна Петрусенко — явище унікальне на оперній сцені та концертній естраді 1930-х років, таке ж неповторне й епохальне, як, скажімо, мистецтво Федора Шаляпіна, Леоніда Собінова, Антоніни Нежданової, Михайла Донця, Івана Козловського... І це коротке життя-спалах — чи не найдраматичніше з життів усіх відомих оперних примадонн, які кохали й страждали, а голосом своїм творили в людських серцях диво.

Співачка володіла могутнім за силою, необмеженим за діапазоном голосом виняткової краси й чарівності — напрочуд рухливим драматичним сопрано, легким, дзвінким, сріблястим, як струмування місячного сяйва, — у верхньому регістрі, потужним і яскравим — у середньому, м'яким, оксамитовим, як звук віолончелі, — в нижньому, — що давало змогу вводити до репертуару партії лірико-кolorатурного сопрано і навіть мецо-сопранові, як от Кармен в однойменній опері Ж. Бізе. Та найбільша вартість цього рідкісного в природі голосу — в його задушевності й теплоті: кожен звук пережитий серцем і емоційно забарвлений. Тому-то спів Оксани Петрусенко не просто вражав і дивував, він глибоко западав у душі слухачів, сіяв радість і щем.

До цих неабияких вартостей слід іще додати сценічний артистизм, уроджену музикальність, виразну дикцію, високу культуру виконання творів будь-яких стилів і жанрів.

А ще успіхові співачки сприяли зовнішні дані: висока, струнка, вродливе обличчя з великими сіро-блакитними очима і пасмом ніби непокірного і такого покірного волі артистки попелястого волосся, що красиво облягало її милу голівку.

Й усмішка Оксани Петрусенко — чарівна, осяйна. Тільки, було, вийде на кін, усміхнеться або журно схилить голову — і публіка вже в її могутній владі. А вже як заспіває казковим голосом — найчерствіші серця розтопить. Не дивно,

що вона була й залишається славетною співачкою нашого народу, хоч на оперному і камерному небосхилі з'явилося багато яскравих зірок.

Звідки вона, чародійка пісні? Народилася співачка, як удалося документально встановити за даними Севастопольського державного архіву, 5 лютого 1900 р. в Севастополі¹, а не 18 лютого 1900 р. в селищі Балаклія, що стало районним центром Харківської області, як подають енциклопедичні довідники. Оці хибні дані, особливо щодо місця народження, ввійшли до енциклопедій з волі самої співачки: на декаді українського мистецтва в Москві в березні 1936 р. вона стала знаменитістю, до неї прийшли слава, визнання, високі нагороди. Саме там, у Москві, в ній забували почуття національної гідності. Й у статті “Пам'ять на все життя”^{*} з'явилися рядки: *“Є таке село — Балаклія Харківської області. Нічого визначного в цьому селі до революції не було... Але в моєму житті Балаклія відіграла величезну роль: там я народилась...”*

Ось так Балаклія, отча земля її батька, на довгі роки стала і її кровною землею, однак архівні свідчення спростовують цю версію.

Батько Ксенії Бородавкіної, майбутньої Оксани Петрусенко, помер, коли дитині було рік—півтора. В Севастополі вона зростала, закінчила народну чотирикласну школу, працювала від 14 років на фабриці, виявила неабиякі здібності до співу, брала участь у церковному хорі, виступала в аматорських драматичних гуртках, була солісткою хору “Рада”, яким керував Георгій Заголо, відвідувала вистави українських музично-драматичних театрів. Пройнята палким бажанням присвятити життя сцені, вона у 18 літ із трупю Степана Глазуненка виїхала із Севастополя.

Пізньої осені 1918 р. дівчина прибула до Херсона, де успішно відкрив сезон Державний український музично-драматичний театр під орудою Івана Сагатовського. Хоча штат колективу був цілком укомплектований, голос Ксенії під час прослуховування настільки схвилював диригента й увесь колектив, що її без вагань зарахували до складу трупи. Під пильною увагою режисера Івана Сагатовського, диригента Петра Бойченка, провідної артистки Катерини Лучицької молода артистка зростала творчо не щодня, а щогодини. І коли в лютому 1919 р. треба було на афішах вистави “Запорожець за Дунаєм” поставити в ролі Одарки прізвище Ксенії Бородавкіної, всі в театрі захвилювалися — не пасує такий вродливий дівчині це прізвище. Гуртом стали раду радити, добираючи сценічне ім'я — Величко, Князенко, Петрова... “Нехай вона буде Петрусенко!” — втрутився Петро Бойченко, безтямно закоханий у юну співачку². Прізвище це сподобалось і виконавиці ролі Одарки. Від того дня вона ввійшла в історію українського вокального мистецтва як Оксана Петрусенко.

Незабутня для юної співачки зустріч із Панасом Саксаганським, який прибув 1920 р. в Херсон на гастролі. В парі з ним вона натхненно грала Наталку в “Наталці Полтавці” І. Котляревського, Одарку в “Запорожці за Дунаєм” С. Гулака-Артемовського, Катерину в однойменній опері М. Аркаса, Кулину в “Чорноморцях” М. Лисенка, головну роль в “Циганці Азі” М. Старицького, Уляну в “Сватанні на Гончарівці” Г. Квітки-Основ'яненка... Тоді й започаткувалася велика дружба між Панасом Карповичем і Оксаною Петрусенко: вона називала його своїм хрещеним батьком у мистецтві, а він її — донечкою. Це він 1923 р. допоміг їй вступити до Київського музично-драматичного інституту імені М. В. Лисенка, де провчилася неповний навчальний рік у класі педагога Катерини Мілютіної-Лихачової, беручи паралельно уроки з вокалу й у видатного педагога Олени Муравйової. Студії з вокалу припинила через матеріальну скруту.

¹ Архівна довідка з Державного архіву міста Севастополя від 14 лютого 2002 року за № 3 К (архів автора).

^{*} Газета “Пролетарська правда” від 23 березня 1936 р.

² Петрусенко Оксана. Спогади. Листи. Матеріали. К., 1980. С. 40–41.

І розпочалися гастролі талановитої співачки з музично-драматичними труппами Івана Сагатовського, Василя Красенка, Владислава Сілича по Україні, в містах і містечках Поволжя, Заволжя, Уралу, Дону. Виступи співачки у вже згаданих постановках, а також в опері “Галька” С. Монюшка, опереті “Сільва” І. Кальмана, де виконувала заголовні партії, пробуджували від сплячки навіть черстві душі.

У вересні 1927 р. з трупю під художнім керівництвом М. Натуся-Козла Оксана Петрусенко гастроліє в Казані. На її вистави прийшло керівництво Казанської опери і запросило до свого колективу солісткою. Артистка не відмовилася. З тих пір як дала згоду на працю в професіональному оперному театрі, позаду лишилося мандрівне життя, попереду засяяв світ безсмертних мелодій Глінки, Чайковського, Бородіна, Даргомижського, Римського-Корсакова, Верді, Пуччіні, Леонкавалло, Гуно, Оффенбаха.

Дебютувала співачка партією Оксани в опері “Черевички” П. Чайковського 13 грудня 1927 р., співом і грою схвилювавши слухачів.

Півтора сезона Оксана Андріївна працювала в Казанській, половину — в Бакинській (1927—1929), два — в Свердловській (1929—1931), три — в Куйбишевській, нині Самарській, опері (1931—1934). За цей проміжок часу вона створила більш як двадцять вокально-сценічних образів, які навечно вписалися в історію тамтешніх театрів. Згадаймо лише найвищі її творіння — Оксану, Татьяну, Лізу в “Черевичках”, “Євгенії Онєгіні” та “Піковій дамі” П. Чайковського, Гориславу в “Руслані і Людмилі” М. Глінки, Наташу в “Русалці” О. Даргомижського, Ярославну в “Князі Ігорі” О. Бородіна, Купаву, Мілітрису в “Снігуроньці” та “Казці про царя Салтана” М. Римського-Корсакова, Аїду, Тоску, Турандот в однойменних операх Дж. Верді, Дж. Пуччіні, Маргариту в “Фаусті” Ш. Гуно, Недду в “Паяцах” Р. Леонкавалло, Джульетту, Антонію в “Казках Гофмана” Ж. Оффенбаха.

Такою ж чарівницею була Петрусенко і на концертній естраді. До своїх програм вона включала оперні арії, романси, солоспіви на слова Т. Г. Шевченка, українські народні пісні — “Ой не світи, місяченьку”, “Там, де Ятрань круто в’ється”, “Ой джигуне, джигуне”, “Стоїть гора високая”, “Ой вербо, вербо”, “Кулик чайку любив”, “Ой дівчино-небого”, “Спать мені не хочеться”... Відірвана від України на цілих сім літ, вона всю любов до неї передавала в піснях, виконуючи їх неповторно, пристрасно. Тими піснями вона закохувала в себе слухачів, змушувала їх полюбити українську пісню, як сама полюбила й носила в серці як святину. Люди, що побували на її концертах у Казані, Баку, Йошкар-Олі, Астрахані, Пензі, Свердловську, Куйбишеві, залишили зворушливі спогади. Ось промовисті рядки засновника балету в Татарстані, народного артиста республіки Гая Тагірова: “Оксана Андріївна була не лише чудовою

Оксана Петрусенко
в ролі Купави з опери
М. Римського-Корсакова
“Снігуронька”

вокалісткою з тонким музикальним смаком, вишуканим виконанням, а й прекрасною співрозмовницею. Особливо запам'яталася мені одна бесіда. Нас було троє: видатний татарський композитор Селіх Сайдашев, Оксана Петрусенко і я. Оксана Андріївна палко і з любов'ю розповідала про свою Україну, про поезію Лесі Українки, про Тараса Шевченка³. На Україну прагнуло серце артистки, тут хотіла співати. І це її бажання здійснилося: 13 липня 1934 р. відбулося прослуховування, і її одразу ж зарахували солісткою Київського державного академічного театру опери та балету, а вже 15 липня вона влаштувала свій перший виступ і сколихнула предивним голосом серця киян.

Шість років праці на сцені столичної опери стали епохою Оксани Петрусенко. До неї прийшли слава й визнання, вона стала в прямому розумінні всенародною улюбленицею, символом національної пісні. Метафорично сприймаються і сьогодні рядки спогаду “короля українських баритонів”, одного з найкращих партнерів співачки на київському кону Михайла Гришка: “Оксана Петрусенко не просто виходила на сцену співати, вона йшла сказати людям щось найпотаємніше, найдорожче — йшла віддати їм своє серце, свої палкі почуття. Вона жила піснею і вміла передати її первозданну красу і силу. Часом здавалося, що то не голос людський звучить, а вирує нездоланна стихія... Нечуваний темперамент, високе творче горіння, натхнення великого художника завжди полонило в ній. У її безмежному чарівному співі було стільки життя з усіма його барвами, стільки сили й мужності, що не піддатися його своєрідній красі було неможливо...”⁴

Перша велика перемога співачки в національному репертуарі на київському кону — Одарка в “Запорожці за Дунаєм” С. Гулака-Артемовського в редакції В. Йориша. Прем'єра опери відбулася 10 грудня 1934 р. Унікальним партнером у партії Івана Карася був Михайло Донець, найбільший бас України, закатований енкаведистами, як удалося встановити, 10 липня 1941 р., а не 10 вересня 1941 р., як подають усі радянські енциклопедичні видання⁵. То був неповторний на українській оперній сцені дует, який навряд чи ще коли повториться.

Новий тріумф співачки — Наталка Полтавка в однойменній опері М. Лисенка в редакції В. Йориша. Кращої інтерпретаторки цієї партії українська оперна сцена не знає. Вперше свою чарівну Наталку співачка показала на прем'єрі 28 лютого 1936 р., вдруге і втретє — на сцені Великого театру в Москві під час згадуваної вже першої декади українського мистецтва в Москві в березні 1936 р.

Хто бачив Петрусенко в цій партії, повік не забуде. Кажуть, плакали не лише глядачі в залі, а й артисти, музиканти в оркестрі, розжалоблені вулканічним вибухом страждання героїні.

На таку ж недосяжну височінь вокальної і сценічної майстерності піднялась артистка й у партії Купави (“Снігуронька” М. Римського-Корсакова). Під час декади в Москві музичні критики на шпальтах центральних газет підкреслювали виняткову оригінальність практично другорядної ролі, але силою таланту співачки зведеної, по суті, в першорядну, і зазначали, що подібної Купави російська оперна сцена не знала.

У моєму величезному архіві зберігаються не менш захоплюючі спогади діячів культури, мистецтва, в яких зафіксовані незабутні враження від виступів Петрусенко на столичному кону в коронних партіях Аїди, Тоски в однойменних операх Дж. Верді, Дж. Пуччіні, Лізи, Марії в “Піковій дамі” та “Мазепі” П. Чайковського, Ярославни в “Князі Ігорі” О. Бородіна...

Зростала слава артистки, наростала і тривога в її серці — адже це були страшні репресивні 1930-ті роки. На національно свідому співачку,

³ Петрусенко Оксана. Спогади. Листи. Матеріали. С. 79.

⁴ Там само. С. 150–151.

⁵ Казарлицький Микола. То ли это ж был закатованный Донець-бас? Літературна Україна. 1997. 11 вересня.

всенародну улюбленицю, були наставлені аж три пастки: перша — в березні 1935 р.; друга — в серпні—вересні 1937-го; з третьої, в квітні—липні 1940 р., не вирвалася, задихнулася чи ... задихнули? І як тут не пригадати рядки з книжки відомого театрального діяча української діаспори Валеріяна Ревуцького: «...бути вельми популярним у радянській системі — небезпечно. Небезпечні “зникали”. Петрусенко не є виняток». Вона померла раптово, і смерть її, за словами того ж таки автора, «оповита таємничістю... що їй досі лишається “білою плямою” в її біографії»⁶.

Утім, ота “біла пляма” стає не такою вже й білою, бо що більше віднаходжу матеріалів, що більше заглиблююся в драму суспільного, об’єктивного і суб’єктивного в житті співачки, то все більше й більше переконуюся, що фатальний кінець до неї наближався з невблаганною силою, оскільки все спрацьовувало супроти неї — і система, і її могутній талант, і її виняткові щирість, безпосередність та беззахисність, і її врода, і драматичні перипетії власного життя. Заздрісників, недругів мала багато і в стінах рідного театру, і з-поміж партійних чиновників і чекістів (символізувала ж бо нечуваний розквіт українського вокального мистецтва, що межувало з так званим буржуазним націоналізмом). Зазнала потрясінь, тяжко пережила арешти Панаса Любченка, Андрія Хвилі, Іони Якіра, директора столичної опери Івана Яновського, композитора, художнього керівника жіночого хорового ансамблю Василя Верховинця...

На допитах Яновський “розколовся” — зізнався, що “*артистка Петрусенко користувалася покровительством Хвилі і Любченка*”⁷. Цього було досить, щоб співачка, як уже йшлося, опинилася на певний час у цілковитій ізоляції і, відповідно, під чекістським ковпаком. Відтоді вона духовно надломилася, втратила віру в “світле майбутнє”.

До цих безперервних арештів, обмов, зрад, підступів, що панували в суспільстві і в її рідному колективі столичної опери, додалися ще й драматичні суб’єктивні обставини — собі на горе вона закохалася в молодшого на шість літ, одруженого чоловіка, батька двох дітей, редактора газети “Комуніст” Андрія Чеканюка. Це кохання зародилося й розквітло під час її перебування у Львові у вересні — жовтні 1939 р. Зайшовши на дитя, не здатна до інтриг, не спроможна власне щастя будувати на нещасті інших, вона пекельно страждає. Коханий чоловік не зробив жодного кроку їй назустріч, навпаки, відцурався, рятуючи свою репутацію бездоганного комуніста.

Останні місяці вагітності Оксана Андріївна перебувала в Республіканському медичному центрі охорони материнства і дитинства під постійним наглядом відомого професора-гінеколога Олександра Лур’є. Та коли вона 8 липня 1940 р. благополучно народила синочка Олександра, Аліка, як любовно його називала, професора терміново відправили в якесь відрядження. В палаті вона лежала одна. У вихідні дні (13—14 липня) їй начебто різко погіршало. Втім, співачку навідували подружки по театру й нічого загрозливого для її здоров’я взагалі не помічали, навіть уранці фатального понеділка 15 липня, коли всі лікарі були на робочому місці⁸. Опівдні, за спогадами медичної сестри Параски Гладуш-Новакової, на очах якої померла співачка, Оксані Андріївні стало зле, черговий лікар без консилиуму зробив рятівний укол у вену...⁹ Померла 15 липня 1940 р. в Києві й похована на Байковому кладовищі.

Офіційна версія смерті — тромб підступив до серця...

А вона, всенародна улюблениця, народна артистка України, Оксана Андріївна Петрусенко, як крилато висловився Павло Тичина: “Співала ж дзвінко, дужо, незрівнянно! А голос був — із щирого срібла!...”

⁶ Ревуцький Валеріан. По обриту життя. Спогади. К., 1998. С. 103.

⁷ Архів Служби Бетеки України. Архивно-слідственне дело П. П. Яновського. № П-41440. Із зізнань від 26 вересня 1937 року. Арк. 53.

⁸ Петрусенко Оксана. Спогади. Листи. Матеріали. С. 135. 209—210.

⁹ Спогади Параски Федорівни Гладуш-Новакової “На моїх очах померла Оксана Петрусенко” від 12 серпня 1993 р. (архів Миколи Казарлицького).

ЄВГЕНІЯ ЗАРИЦЬКА. З КОГОРТИ ЛЕГЕНДАРНИХ

Мабуть, у цілому світі немає такого народу, талановиті сини й дочки якого, здобувши європейське, а то й світове визнання, були б невідомі на Батьківщині, а навіть гірше того — вважалися буржуазними націоналістами, ворогами свого народу. В нас же, за часів панування тоталітарної системи, було це нормою.

До “ворогів народу” зараховували всіх, хто волею долі опинився за межами радянської імперії. І було таких сотні тисяч. А серед них — обдаровані, чарівні, талановиті, з-поміж яких — співачки Соломія Крушельницька, Лідія Липковська, Ніна Кошиць, Марія Гребінецька, Ірина Маланюк, Галина Андреадіс (Минайв) та інші.

Легендарною славою в країнах Європи оповите ім'я вірної дочки українського народу Євгенії Зарицької. Володіючи чудовим, широкого діапазону і рівним у всіх регістрах голосом (мецо-сопрано), вона чарувала слухачів і критиків своїм мистецтвом співу, вмінням створювати незабутні образи.

Виступи Євгенії Зарицької на сценах найпрестижніших театрів Європи — міланського “Ла Скала”, римського “Констанці”, неаполітанського “Сан Карло”, паризького “Гранд-Опера”, лондонського “Ковент-Гарден”, брюссельського “Де ля Моне” та інших проходили з тріумфальним успіхом.

«Мистецтво співу Євгенії Зарицької, — писала французька преса, — між двома полюсами: то живе в ній німецька, то слов'янська “жилка”, але цей міцний і тісний сплав двох темпераментів зробив із неї співачку надзвичайно високого класу».

Анрі-Луї де Граті додає: “Зарицька в очах французької публіки є найчарівнішою співачкою, унікальною особистістю, яку ми маємо нині в музичному світі. Це артистка найвищого класу”. А в Україні, хоч як це дивно, навіть у музичних колах вона була зовсім не відома.

Так хто ж вона, ця співачка-чарівниця, де її родове коріння?

Євгенія Ромуальдівна Зарицька народилася 9 жовтня 1910 р. в м. Рава-Руська (тепер Львівська область) в музикальній родині. Батько — Ромуальд Зарицький — музично-громадський діяч, хоровий диригент, композитор-аматор і видавець. Мати (також Євгенія) закінчила Віденську музичну академію, відома в Галичині піаністка.

Безперечно, це не могло не вплинути на вибір дівчиною майбутньої професії. Навчаючись у гімназії, Євгенія паралельно бере уроки гри на скрипці у Вищому музичному інституті ім. Миколи Лисенка у Львові, а після закінчення вступає на факультет славістики Львівського університету. Паралельно навчається у Львівській консерваторії по класу сольного співу уславленого співака і педагога Адама Дідюра, яку закінчує із золотою медаллю.

1938 р. Євгенія Зарицька бере участь у Міжнародному конкурсі вокалістів і завойовує звання лауреата (третя премія), що дало їй можливість поїхати до Мілана, як тоді було заведено, для вдосконалення своєї вокальної та артистичної майстерності в професорів Чібодо і Бінетті. На сцені театру “Ла Скала” вона успішно дебютує в ролі Дорабелли в опері В. Моцарта “Так роблять усі жінки”.

Відтоді Євгенія тріумфує на цій сцені в операх “Борис Годунов” М. Мусоргського, “Кавалер троянд” Р. Штрауса, “Лулу” А. Берга, “Орфей” К. Монтеверді, “Севільський цирульник” Дж. Россіні. До речі, на прем’єрі в цьому театрі опери Ігоря Стравинського “Пригоди гувльіси” був присутній її автор. Він так захопився мистецтвом співу і гри Євгенії Зарицької, створеним нею образом, що запропонував їй взяти участь у виставі його ораторії-опери “Цар Едіп” на фестивалі творів ХХ ст. в Парижі. Вона охоче погодилась... і не підвела маестро. Її успіх, як відзначала паризька преса, був феноменальним.

Євгенія Зарицька чарувала мистецтвом співу і гри вимогливу італійську публіку, з незмінним успіхом виступала в Парижі, Брюсселі, Мадриді, Амстердамі, Лондоні та інших містах Європи.

Її сольні концерти мали таку ж славу, як і виступи на оперній сцені, про що яскраво свідчать не тільки захоплені оцінки критиків, а й те, що її охоче запрошували прославлена римська “Санта Чечілія”, італійське радіо, зальцбурзький “Моцартеум”, організатори міжнародних музичних фестивалів у Парижі, Дубно, Люцерні, Кельні, Гінденбурзі, Ексан-Провансі та Голландії. Ось що писали про неї газети: “...Ця велика артистка подарувала нам концерт найвищого класу. Вона по-своєму оригінально, неповторно проспівала польські пісні Шопена, передала справжню красу дитячих пісень Мусоргського, а також відкрила нам пречудові мелодії Ревуцького і Шимановського”*.

* “Ле Фігаро”, Париж.

“Мецо-сопрано Євгенії Зарицької дуже сильне і незвичайно красиве. У неї власний стиль, своє внутрішнє ставлення і розуміння творчості Шуберта, Брамса, Мусоргського, Шопена. Її вміння знайти для кожної пісні, твору свій спосіб виконання буквально безмежне. Голос співачки багатий і неповторний навіть за внутрішнім звучанням. “Пісні і танці смерті” М. Мусоргського вона виконувала з глибоким розумінням їхнього стилю і драматичного змісту, що було вершиною напрочуд проникливого їх виконання”**.

** “Музичні вісті Данієла”.

1956 р. співачка здійснила велике гастрольне турне по містах США та Канади і здобула любов і визнання слухачів та критиків, що засвідчила газета “Нью-Йорк Геральд Трибюн”: “Євгенія Зарицька — висококласна співачка, яка має міжнародне визнання. Незвичайна

музикальність дозволяє їй однаково блискуче виконувати як старовинні, так і сучасні твори. В її концертному репертуарі твори сімома мовами. І все ж ця пречудова артистка найбільше зачаровує виконанням своїх рідних українських народних пісень”.

Концертний репертуар Зарицької охоплював творчість величезного кола композиторів різних епох, стилів і народів — Р. Шумана, Ф. Шуберта, Г. Берліоза, М. Равеля, Ф. Шопена, А. Берга, Р. Штрауса, Г. Малера та інших.

Треба віддати належне співачці, яка ніколи не забувала, навіть пишалася тим, що вона дочка українського народу, завжди підкреслювала це і вводила до своїх програм солоспіви М. Лисенка, С. Людкевича, Л. Ревуцького, Б. Лятошинського, В. Барвінського, М. Колесси, Д. Січинського, О. Нижанківського та інших, а також українські народні пісні. Для кожного твору світової чи нашої національної музики вона завжди віднаходить лише їй властивий спосіб виконання, свій стиль і розуміння задуму авторів, що робить її спів глибоко проникливим, дохідливим, переконливим.

Пречудовий голос, виняткова музикальність, інтелігентність і приваблива зовнішність співачки привернули увагу режисерів італійського кіно: вона знімається (в 1940—1943 рр.) в кількох фільмах разом з Вітторіо де Сіка, Анною Маньяні, Руджеро Руджері.

Слід нагадати також, що Євгенія Зарицька записала на грамплатівки таких знаменитих фірм, як “Декка”, “Колумбія”, “Філіпс”, “Уранія”, “Гіс мастерс войс” багато арій і солоспівів світової класики, в тому числі й 18 українських народних та авторських пісень. “Гіс мастерс войс” видала також комплект грамплатівок із записом опери М. Мусоргського “Борис Годунов” (1952) з нашою співачкою в ролі Марини. Заголовну партію співав прославлений Борис Христов (Болгарія). Цей альбом був удостоєний першої премії між численними тодішніми награваннями.

Від 1974 р. Зарицька веде педагогічну роботу, зокрема як професор співу у відомій школі Ecole Normale de Music у Парижі. Дещо пізніше відкрила свою власну школу співу. З її класу і школи вийшло більш як сотня молодих талановитих співаків, які працюють нині в театрах і філармоніях десятків країн світу.

Змушена обставинами тодішньої дійсності жити й працювати в чужому середовищі, Євгенія Зарицька активно й послідовно популяризувала українські народні та авторські пісні серед багатьох народів світу. Останні роки життя вона провела у своєму будинку в Реї Мальмезон, неподалік Парижа. Померла 5 жовтня 1979 р. Там і похована.

Михайло Головащенко

МАРІЯ ЗАНЬКОВЕЦЬКА — ЛЕГЕНДА УКРАЇНСЬКОГО ТЕАТРУ

Марія Заньковецька була окрасою національної сцени, зіркою в театральному просторі на зламі XIX—XX ст. Вона увійшла в історію театру як видатна українська трагедійна актриса, що в створюваних сценічних образах уособлювала символ української жінки, тонко поєднуючи архетипне і вмотивовану психологічність. Обдарування М. Заньковецької багатогранне — лірична героїня, актриса комедійного плану. Та справжня стихія актриси — трагедія, в якій Заньковецька сягала висот античної трагедії. Вона царювала також у побутових драмах з натуралістичним елементом. Визначальними акторськими роботами М. Заньковецької вважаються трагедійні образи Олени у виставі “Гли-тай, або ж Павук” М. Кропивницького й Харитини в “Наймичці” І. Карпенка-Карого.

Актриса виступала на елісаветградській, петербурзькій, московській, київській, одеській, харківській, львівській та інших сценах; їй не рукоплескали ні Париж, ні Лондон, ні Берлін — та Марію Заньковецьку величають актрисою світової величини. Вона не грала в п'єсах європейських драматургів, бо в Російській імперії до 1905 р. існували заборони для українського театру на переклади творів зарубіжної драматургії. Та в інтерпретації Заньковецької образи п'єс М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого просякнуті мотивацією героїв Шекспіра і Шіллера, і Гете, і Золя, й Островського.

М. Заньковецька мала щасливу долю на тернистій ниві українського театру: красу рідної мови і магію слова відкрив їй учитель Чернігівської гімназії, поет, друг Т. Шевченка Микола Вербицький. Професійну освіту співачка здобула у філії Петербурзької консерваторії у м. Гельсінгфорсі; уроки акторської майстерності отримала у “батька українського театру” — актора, режисера, драматурга Марка Кропивницького. Для неї писали М. Старицький, М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий, Панас

Мирний, Б. Грінченко. Провідні театральні критики, історики та біографи — В. Дурдуківський, В. Єрмілов, О. Суворін, Ю. Беляєв, В. Чаговець, І. Нечуй-Левицький, Д. Дорошенко, І. Личко, М. Вороний, С. Петлюра, Н. Богомолець-Лазурська, П. Рулін, С. Дурилін — зібрали й опублікували матеріали про її життя і творчість. Персоналію

М. Заньковецької ще в перше десятиліття її сценічної діяльності друкують “Енциклопедический словарь” Брокгауза і Ефрона (СПб., 1894), “Словарь сценических деятелей” (1901), видання початку XX ст. — “Жіночі силуети”, “Корифеї української сцени”. 1925 р. Марія Костянтинівна написала “Коротку біографію артистки державного народного театру”.

Народилася вона 4 серпня 1854 р. в дворянській сім’ї Адасовських у родовому маєтку в с. Заньки Ніжинського повіту на Чернігівщині. Батько, Костянтин Костянтинович, був титулярним радником, обіймав посаду судді ніжинського повітового суду. Мати, Марія Василівна Адасовська, походила з давнього російського роду Нефедьєвих із м. Чернігова. Взявши шлюб із Адасовським й оселившись у Заньках, у спілкуванні з рідними та заньківцями переходить із російської мови на українську.

Подружжя Адасовських мало семеро дітей: три хлопчики і чотири дівчинки. На жаль, двоє дівчаток померли. 1854 р. з’явилася на світ остання дитина — майбутня актриса. Про її народження Марія Василівна любила згадувати: “Був день мого ангела, до нас гості понаїздили. Я, звичайно, метушилася, частувала, раптом відчула, що мені погано. Пішла, лягла — тут і Манечка народилась. А ввечері я вже, наче нічого й не було, до гостей вийшла. Народилася крихтка на Марію і назвали її Марією”¹.

Мізинчика Марію, яку домашні ласкаво називали Манею, Марусечкою, пестували батьки, брати й сестра. Усі діти по народженні були похрещені в сільській церкві, яка містилася поряд із садибою Адасовських.

Маруся разом із батьком співала в церковному хорі.

Церква в Заньках, як свідчать церковні документи, була напрочуд красивою — незвичайної архітектури, з великою банею, прикрашена настінними розписами².

Коли Мані виповнилося десять років, вона вступила до Чернігівської гімназії, де жила в пансіоні Ф. Осовської. Марія Костянтинівна згадувала: “Ще будучи пансіонеркою, я брала участь в учнівських виставах і звернула на себе увагу всіх учителів, які радили мені прохати своїх батьків віддати до театральної школи, але за існуючими

М. Заньковецька — Наталка
у п'єсі І. Котляревського
“Наталка Полтавка”

тоді тенденціями і поглядами традиційних дворян на акторів, про це не могло бути й речи. Любов до сцени захватила мене зовсім, і тільки й було мрій, що потрапити на справжню сцену”³.

Під час навчання вчитель словесності Микола Вербицький на своїх уроках, де часто застосовував ігрові й театралізовані елементи, доручав обдарованій пансіонерці Марії читати монолог Антігони з трагедії Софокла. Він подарував їй “Кобзар” Тараса Шевченка, отриманий свого часу від самого поета. То був пророчий дарунок — актриса продовжила розпочату Кобзарем тему зображення життя української жінки. М. Заньковецьку в майбутньому наречуть духовною дочкою великого Шевченка.

Дівчина робить перші кроки на аматорській сцені у Ніжині, дебютує в “Наталці Полтавці” І. Котляревського, виступає в російських водевілях. Панночка Марія всіх вражала особливою артистичністю, схильністю до імпровізацій. Пізніше вона згадувала, що ще в дитячі роки їй особливо запам’яталося, як плакала сільська наймичка — “я поклялась, що піду на сцену і розповім про ті сльози”⁴.

Її інтровертна природа і багата емоційно-виражальна акторська палітра давала змогу увійти у стан людини, яка переживає щось трагічне, й відобразити його. Глядач на виставах з участю М. Заньковецької переживав катарсис — очищення через співпереживання.

На одній із вистав ніжинського дворянського клубу був присутній молодий капітан артилерії Олексій Хлистов. Закохавшись у Марію, пропонує їй руку і серце. 11 травня 1875 р. дзвони заньківської церкви сповістили про вінчання Олексія і Марії. Ставши Хлистовою, вона мандрує, як і належить дружині військового. Чоловік отримав призначення у фортецю Бендери.

Одного разу в гостях, сидячи за фортепіано, вона тихенько наспівувала:

“Коло млина, коло броду,
Два голуби пили воду...”

Раптом почула, що до її співу приєднався другий голос — чоловічий, дужий, сильний:

“Вони пили, вуркотіли,
Та й знялися, полетіли.”

Озирнувшись, Марія побачила високого офіцера з георгіївським хрестом на грудях. Він назвався: “Тобілевич. Я з Херсонщини. З Єлисаветграда”. — “А я — чернігівка”.

Так у Бендерах відбулося знайомство двох майбутніх видатних діячів театру — Марії Заньковецької та Миколи Садовського. Іскра почуття, що зажевірла в Бендерах, розгорілася полум’ям великого кохання. Марія на перший покликання Садовського зіграти в декількох виставах трупи Кропивницького згоджується, їде з далекої північної фортеці Свеаборг, що біля Гельсінгфорса, до Єлисаветграда. 27 жовтня 1882 р. з успіхом дебютує в ролі Наталки у п’єсі “Наталка Полтавка” І. Котляревського. Ролі ліричні чергуються з комедійними — Галя в “Назарі Стодолі” Т. Шевченка, Ївга Цвіркунка в “Чорноморцях” М. Старицького. Вона чудова і в танку, й у співі, й у пластиці. На фотографії трупи М. Кропивницького бачимо двох щасливих молодят, які стоять збоку і зачаровано дивляться одне одному в очі.

Щастя творчої людини — у здійсненні мрій. Із біографії: “Я кохалась в мистецтві, любов до сцени стала моїм життям. Я не могла більше боротись зі своїм коханням і, порвавши зі всіма своїми, поступила на сцену”⁵.

¹ Дурилін С. М. *Марія Заньковецька: Життя і творчість*. К., 1955. С. 19.

² Лемещенко Г. С. *Там було багато світла*. // *Україна: Наука і культура*. К., 1994. Вип. 28. С. 237–239.

³ Бабанська Н. Г., Галабуртська Г. М., Шев’якова К. С. *Дитинство життя і творчості Марії Заньковецької*. // *Заньковецької та товариства імені Шевченка*. Львів, 1999. С. 372.

⁴ *Марія Заньковецька. Легенда української сцени*. К., 1998. С. 11.

⁵ *Коротка біографія артистки Державного народного театру Марії Костянтинівни Заньковецької*. // *Фонди Державного музею театального, музичного та кіномистецтва України*. Р. № 1917.

Батько прокляв її, бо в шлюбі з Хлистовим бачив її забезпечене життя, а про мрію стати актрисою та почуття до Миколи Садовського не хотів і чути. Із Хлистовим Марія розірвала стосунки, переживши тяжкий присуд Синоду про розірвання шлюбу, рішення якого було оголошене у заньківській Миколаївській церкві⁶.

⁶ Кураленко Й. Нове про М. Заньковецьку // Український театр. 1977. № 1.

У цей важкий і водночас щасливий період свого життя, що був освітлений першими успіхами на сцені та великим коханням до М. Садовського, Марія, як побожна людина, картає себе за негативні вчинки, за свій гріх. І хоч не збереглося про це її спогадів, та цю думку підтверджують факти: вона подарувала рідній заньківській церкві Євангеліє, а ще... обрала для сцени псевдонім. Звичайно ж, zalюбленість у рідне село вплинула на вибір творчого псевдоніма. Та можна зробити припущення, що Марія Костянтинівна, як істинна християнка, назвала себе грішницею. Грішницею Марією родом із села Заньки — Марією Заньковецькою, за аналогією до грішниці Марії родом із галілейського містечка Магдали — Марії Магдалини.

Тема людського страждання визначальна у творчості М. Заньковецької. Симон Петлюра — один із перших біографів актриси — 1907 р. писав: “Заньковецька є реальним втіленням ідеї страждання. Здається, останнє вибрало її вразливу ніжну організацію психічну для того, щоб показати всю силу, яку воно поки що має в нашому житті, вибрало ніжну, як мімоза, душу артистки, щоб понівечити її і в сценічній інтерпретації на очі кожному явити всю глибину того руйнуючого впливу, який воно має на людей. Вона — артистичний символ цього горя, сценічне втілення тих мук, які доводиться зазнавати українській нації”⁷.

⁷ Петлюра С. До ювілею М. К. Заньковецької // Україна. 1907. С. 39.

Страждання переживає героїня М. Заньковецької в соціально-побутовій драмі “Глитай, або ж Павук” М. Кропивницького. “Плакала Олена і слідом за нею ридав глядачевий зал”, — так писали у відгуках про виставу театральні критики.

Актриса, щоб достовірно й правдиво відобразити сцену божевілля героїні, їздила в психіатричну лікарню, де спостерігала за поведінкою жінок в акцентованому стані. Підтвердженням зацікавленості питаннями психології служать фотографії створених нею психологічних етюдів, які планувалося на початку ХХ ст. вмістити як ілюстрації до петербурзького видання “Вираження почуттів у людини і тварини” Ч. Дарвіна (фотографії зробив художник-фотограф, лікар-натураліст П. Пясецький). М. Заньковецька зафіксована у психологічних етюдах: “Мати отримала звістку про смерть сина”, “Скорбота”, “Душа моя смертельно тужить”, “Тихе божевілля”. Дві фотографії з цієї серії не мають підтекстівок. На першій — актриса в гримі Ісуса Христа. Це зображення стану акцентованої людини, яка бачить себе Ісусом Христом — в медицині цю хворобу іменують *mania religiosa*. На другій фотографії М. Заньковецька в образі античної богині смерті, на котурнах, обгорнута в білу тканину, з некровиразом на обличчі.

У виставі “Наймичка” І. Карпенка-Карого М. Заньковецька одну сцену подавала в суто натуралістичному вимірі, яку під час гастролей у Петербурзі зафіксував видатний російський театральний критик Олексій Суворін: “Загнана, ображена, з жадібністю до життя, Харитина тільки один раз розкривається і не контролює себе, коли Цокуль говорить, що її цноти не повернеш. Це страшне розуміння кидає дівчину в такий мученицький відчай, який можна бачити хіба що у житті, та й то тільки у виняткових випадках. Ридання, гнів на себе і на весь світ, стогони відчаю і муки ввергнули глядачів у заціпеніння... Це був такий

відчай, такі муки, коли жінка забуває про все, навіть про пози, про свої рухи, про свою зачіску — вона пам'ятає тільки про своє страждання". Від відчаю Харитина переходить до люті, кидається на свого звабника: "Це була тигриця, в якої забрали тигреня, — стільки було промовистості в її високо піднятому обличчі, у блиску очей, у гнівному голосі й стрімких рухах"⁸.

⁸ Суворін А. С. *Хазли и захлушки*. СПб., 1908. С. 18–19.

На перших гастрольях 1886 р. в Петербурзі трупа М. Кропивницького показала 66 вистав, із них — 22 рази на сцені тріумфувала "Наймичка". Елітна театральна публіка аристократичного й бюрократичного Петербурга аншлагово відвідувала вистави за участю Заньковецької.

Якраз у північній столиці завдяки підтримці брата Євтихія, який мешкав тут і мав зв'язки, Марія Костянтинівна змогла вирішити питання про зняття заборони на існування українських театральних труп.

О. Суворін шанував Марію Заньковецьку: "Це актриса з талантом великим, самостійним, оригінальним; натура, вся зіткана з найчутливіших нервів"⁹.

⁹ *Там само*.

Образ сироти Харитини, зганьбленої багатієм Цокулем, яка позбавляє себе життя — топиться у ставку, є вершиною творчості М. Заньковецької. Перед виконанням сцени, коли Харитину-утопленицю селяни виносять зі ставка, плачуть над нею, дорікаючи собі за недогляд за сиріткою, Марія Заньковецька обливала себе відром холодної води з голови до ніг, щоб справити реальне враження¹⁰.

¹⁰ *Вінок спогадів про Заньковецьку*. К., 1990.

У творчому доробку актриси особливою є роль Наталі у п'есі "Лимерівна" Панаса Мирного. Це вольова натура: усі душевні сили Наталя використовує для захисту своїх моральних засад, свободи особистості. Вона не здатна на компроміс і в цій боротьбі обирає смерть. Запам'ятовувалася мімодрама М. Заньковецької перед дзеркалом, коли визріває останнє рішення героїні. Така концепція ролі відповідала всім ознакам нової театральної епохи. Це стало особливо відчутним під час гастрольного показу вистави "Лимерівна" 30 грудня 1891 р. в Петербурзі. Саме цього дня одночасно із Заньковецькою гастрювала італійська актриса Елеонора Дузе в ролі Нори в однойменній п'есі Ібсена. Того театального вечора в північній столиці на сценах Малого і Панаєвського театрів італійська й українська актриси грали свої коронні ролі¹¹.

¹¹ *Марія Заньковецька. Легенда української сцени*. С. П.

Творчість заповнила все серце, витіснила особисте. Заньковецька й Садовський, працюючи у важких умовах мандрівного театру, виховують нове акторське покоління. Коли у Миколи Карповича 1906 р. народилася ідея створити нову театральну трупу, яка стаціонарно працювала б у Києві, Заньковецька підтримує чоловіка в його антрепренерській діяльності. Марія Костянтинівна передає в новостворену трупу своїх вихованців із ніжинського аматорського драмгуртка.

І знову в житті Марії виникає любовний трикутник. Третьою стала ... її ніжинська учениця Марія Малиш-Федорець. Молодість, "дикий темперамент", "очі чорнушки" звабили Миколу Карповича; ця друга Марія стає для нього першою. Марія Костянтинівна 1909 р. залишає київський театр, працює в різних мандрівних театральних трупах. У неї немає талановитого режисера, який би допоміг реалізувати її творче начало. Садовський у цей період виріс і як актор, і як режисер. Зі своєю ученицею-улюбленицею ставить і грає в дуеті головні ролі у виставах "Мазепа" Ю. Словацького, "Камінний господар" Лесі Українки тощо.

Та творчі перемоги є і в Марії. Вона, на відміну від інших драматичних актрис, які боялися зніматися в кіно, рішуче стає під софіти синематографа — знімається у фільмах “Наймичка” й “Остап Бандура”.

У 1908 і 1922 рр. українська громадськість святкувала 25- і 40-річний ювілеї сценічної діяльності Марії Заньковецької. Адреси, привітання надійшли з усіх куточків України та з Росії. Її вшановували як творчу людину і як почесну українку. 1923 р. Марії Заньковецькій, першій із українських акторів, присвоєно почесне звання Народної артистки України.

Вчитаймось у слово Заньковецької про її самовіддане служіння театрові: «Хоч би скільки я грала, — незмінно нестерпне світло рамп, вдаряючи в очі, одночасно боляче б'є мене по нервах; мить — і я вся холоднію. Та це тільки коротка мить. Далі я “входжу в роль” і зовсім забуваю, що театр — загадковий сфінкс, ім'я якому публіка»¹².

Марія Заньковецька померла у Києві 4 жовтня 1934 р. Тут створено меморіальний музей Марії Заньковецької.

Анна Лемещенко

¹² *З М. К. Заньковецької*
Биржевые ведомости.
СПб., 1912. 16 марта.

КІНОРЕЖИСЕР ЛІДІЯ КОРДЮМ-ОСТРОВСЬКА

У 1928 р. на околиці Києва розпочалося будівництво першого в Радянському Союзі кінопідприємства, яке згодом дістало назву кіностудії імені Олександра Довженка. На той час жодна з кіностудій країни не мала спеціального приміщення. “Госкіно” (тепер “Мосфільм”) знімало свої стрічки на колишньому заїжджому дворі, інші теж розташувалися, де трапиться: “Міжрабпомфільм” — у ресторані “Яр”, “Ленфільм” — у приміщенні Скетинг-рингу, “Узбекфільм” — у мечеті Шейхантаура. Тому не дивно, що за будівництвом павільйонів для української кіностудії пильнувала уся країна, а преса охрестила будівлю “Українським Голівудом”¹.

Керівництво ВУФКУ (Всеукраїнського фотокіноуправління) вирішило, що до урочистостей відкриття кінофабрики має бути випущено художній фільм. Художньо-виробничий корпус тільки почали зводити, а над майбутньою картиною уже розмірковував режисер Арнольд (Андрій) Кордюм. Затвердили сценарій, у якому дія розгорталася в українському селі невдовзі після завершення громадянської війни. Як водиться, були тут і революційні пориви, й любов, і пригоди, й боротьба добра зі злом. За іменем головної героїні, дівчини-чеченки, яку кохання привело до України, стрічка отримала назву “Джальма”. Умови для зйомок були досить складними, але, за словами режисера, надихало “велике бажання робити українську кінематографію”. До кіногрупи фільму ввійшов майже весь перший випуск кінофакультету Театрального інституту ім. М. Лисенка. На роль головної героїні затвердили дев’ятнадцятирічну Лідію Островську. Так розпочався творчий шлях майстрині українського кінематографа.

Лідія Миколаївна Кордюм-Островська народилась у Києві 1909 р. Своє дитинство майже ніколи не згадувала, тому відомі лише скупі анкетні дані про те, що її батько рано помер і мати сама виховувала двох доньок. 1924 р. дівчина

закінчила школу і вступила на кінофакультет Київського театрального технікуму, пізніше перейменованого на Театральний інститут ім. М. Лисенка. “Великий німий”, як тоді називали кінематограф, ставав дедалі популярнішим, студенти кінофакультету, попри всі побутові негаразди, навчалися завзято. На останньому курсі Лідія Островська одержує голо-

вну роль у фільмі А. Кордюма “Джальма”, що вийшов на екрани на початку 1929 р. Картина сподобалася керівництву ВУФКУ, стала популярною серед глядачів. Відомий французький письменник Анрі Барбюс під час перебування у Харкові переглянув стрічку і написав захоплену рецензію, де, зокрема, зазначив, що фільм “чудовий, привабливий і сповнений великої драматичної сили”. Наступні фільми режисера А. Кордюма, в яких Лідія Островська знялась у головних ролях — “Вітер з порогів”, “Мірабо” та інші, — додали акторці популярності².

Невдовзі Л. Островська одружилася з А. Кордюмом. Але працювати в Україні подружжю залишалося недовго. 1935 р. чоловік потрапив у немилість властей. Його вислали на Ташкентську кіностудію на адміністративну посаду і заборонили займатися творчою роботою. Разом з чоловіком до Узбекистану поїхала й Лідія з маленьким сином. Це поклало край її акторській кар’єрі. Ролей на Ташкентській кіностудії для неї не було. Але, як натура творча, обдарована й залюблена в кінематограф, вона не могла залишатися без діла. Л. Островська перекваліфіковується на асистента режисера. Ташкентські роки були важкими, але не безплідними. Вона потроху опановує режисерську науку.

1941 р. родині Кордюмів дозволили повернутися до Києва. Після шестирічної розлуки Л. Островська змогла, нарешті, обняти рідних. А вже 22 червня проводжала на фронт сестру, мобілізовану як медпрацівник.

Почалася війна. Знову довелося залишати Київ і евакуюватися до Узбекистану. На Ташкентській кіностудії художніх

фільмів виробництво тривало. Знайшлась і звична тепер робота асистента режисера. Час воєнний, а умови знайомі. Знову зустрічі з колегами, що стали друзями ще від тридцятих років, як визнаний український кінооператор Данило Порфирюфич Демуцький, свого часу також висланий із України. У Ташкенті працюють творчі колективи кіностудій, евакуйованих з окупованих територій. Відомі режисери, актори, сценаристи поступово пристосовуються до нових умов роботи. Попри труднощі художнє життя було досить жвавим, і Л. Островській було в кого вчитися. Вона асистує

Лідія Кордюм-Островська
в головній ролі у фільмі
“Джальма”

режисерові М. Ромму, придивляється до методів інших митців. Чоловік поряд. За віком і станом здоров'я він не годиться до війська і теж працює на Ташкентській студії художніх фільмів. Хоча жилося дуже голодно, хворів син, але думки про хліб насущний не відбивали бажання творити.

До Києва родина Кордюмів змогла повернутися 1944 р. разом із кіностудією науково-популярних фільмів. Лідію Островську зараховують до штату цієї кіностудії режисером. Війна ще триває, Київ у руїнах, але мати жива, сестра пише з фронту, який уже на території Німеччини. Режисер Л. Островська починає знімати перші власні фільми³. З Київською кіностудією науково-популярних фільмів тепер буде пов'язане все її подальше життя. Цій студії замовляють навчальні фільми на різні, в тому числі сільськогосподарські, теми. Лідія Островська з кіногрупою подорожує Україною. Кожен фільм — це експедиція, поїздка “на натуру”, зустрічі з цікавими людьми.

Вона пише кіносценарії, мріє знімати кіно про мистецтво, українську культуру. 1954 р. на екрани виходить її фільм “Тарас Шевченко — художник”. Ця стрічка поклала початок трилогії про Кобзаря. З часом було створено ще два фільми: “Думи Кобзаря” (1961) та “Розповіді про Шевченка” (1963)⁴. Останній став подією в науково-популярному кінематографі. У картині немає хрестоматійності, шаблону — тут талановито відтворено багатогранний образ Великого Кобзаря. Вдало вибрані засоби кіно. Зображувальні прийоми допомогли без пафосу, але гостро, проникливо і яскраво розповісти про творчість і життя Тараса Шевченка. У фільмі поєднуються інсценізація, анімація, натурні зйомки та іконографія. Про поета розповідають документи — його рукописи, малюнки, матеріали з архівів. А ще — жива природа. Така, якою, можливо, бачив і відчував її сам поет: це й розкішні пейзажі України, й сумні, безраднісні місця заслання поета. Живий образ людини показано на тлі цієї природи. На екрані ожив Тарас Шевченко, такий, як писав про нього І. Франко: “Він був кріпак і став великою силою в громаді людських культур”. Лідія Островська разом зі співавтором сценарію Д. Копицею широко і вміло використала вірші Т. Шевченка, що не ілюструють розповідь, а майже цілком замінюють дикторський текст. Композиційна послідовність епізодів, настроїв кожного кадру зробили із сухого наукового фільму поему. Музика О. Штогаренка, майстерне виконання поезій Л. Хмарою, авторський підхід до матеріалу зумовили успіх картини.

На Київській кіностудії науково-популярних фільмів Лідія Островська створила серію стрічок “Життя видатних людей на екрані”⁵. Серед них — “Айвазовський” (1954), “Іван Франко” (1956), “Михайло Коцюбинський” (1958). У стрічці “Наш Рильський” (1967) взяли участь письменники А. Малишко, М. Стельмах, Ю. Смолич, М. Нагнибіда, славний оперний тенор І. Козловський. Усі вони розповідали про свого друга — Максима Рильського. Цікаві деталі, щирість привабливали глядача й у біографічних фільмах “Тетяна Яблонська” (1971), “Катерина Білокур” (1972). Неформальний підхід, образність, музичальність вирізняють фільми Лідії Островської і добре запам'ятовуються. Вона чи не першою запросила тоді ще маловідому співачку Ніну Матвієнко, чудовий голос якої створив особливу ауру у фільмі про Тетяну Яблонську.

Лідія Островська стає визнаним режисером у світі наукового кіно. 1960 р. їй присвоюють звання Заслуженого діяча мистецтв України.

³ Кордюм А. Як створювалась “Джальма”. Літературна Україна. 1968. 20 лютого.

⁴ Митці України. К., 1992. С. 438.

⁵ Коваль А. Шлях Джальми / Новини кіноекрану. 1962. № 3. С. 4.

⁶ Лутасенко В. Пошуки мистецтва. 1965. № 2. С. 26.

⁷ Енциклопедія українознавства. Т. 3. Львів. 1996. С. 1899.

Вона очолює творчу секцію студії, входить до складу художньої ради Київської студії науково-популярних фільмів і художньої ради Міністерства культури УРСР. Її обирають заступником голови комісії з присвоєння категорій та оцінки фільмів при цьому міністерстві.

Професіоналізм Л. Островської, її принциповість, художній смак заслуговують повагу колег. Та Лідія Миколаївна не зупиняється на досягнутому. Її цікавлять наукові відкриття та нові сміливі гіпотези й розробки вчених⁶.

⁶ Гончаренко Л. Творець
захоченого фільма
Вечірній Київ. 1956,
17 серпня.

Українське науково-популярне кіно розквітає в 1970–1980-х роках. Нові стрічки Л. Островської цього періоду присвячені вічній таємниці життя — темі біології. Якщо раніше вона знімала фільми про мальовничість рідного краю, зокрема “Дніпро” (1957), “Карпати — краса моя” та “По діброві Тростянець” (1965), то тепер на передній край у її стрічках виходять наука, біологічні проблеми, спостереження й наукові парадокси: “Маскарад шестиногих” (1972), “Словник комах” (1973), “З точки зору бабки, з точки зору жабки” (1973). Генетика, таємниці спадковості, перспективи розвитку генетичної медицини й біології поетично розкриваються у її фільмі “Під знаком гена” (1976). Можливості науково-популярного кіно, ефектні зйомки та вірші автора сценарію Ігоря Сабельникова подають тему захоплююче й образно. Проблема охорони тваринного світу надихнула Лідію Островську на створення чудової, доброї і цікавої стрічки “Ті, що живуть поруч” (1978). Цей фільм розповідає про тварин у місті, нагадує людям, що звірі — це “брати наші менші”, яким потрібна людська турбота.

Кінофільми Л. Островської з успіхом демонструвалися по всьому Радянському Союзу й за кордоном, брали участь у багатьох міжнародних фестивалях. Стрічка “Шосте почуття” (1974) здобула почесний диплом 29 конгресу Міжнародної асоціації наукового кіно, який відбувся в голландському місті Ейндховені. “Ті, що живуть поруч” — диплом Міжнародного кінофестивалю в Чехословаччині. “Селекційний центр у Миронівці” (1980) — диплом Міжнародного кінофестивалю сільськогосподарських фільмів.

Лідія Миколаївна Островська посіла достойне місце серед самобутніх митців науково-популярного кіно — як українського, так і світового. Її відданість улюбленій справі, образне бачення, вміння майстерно втілити на екрані задумане, невпинна праця до останніх днів здобули визнання у глядачів і критиків. Померла 8 грудня у страшний чорнобильський 1986 рік. Фільми Л. Островської з часом не втратили своєї актуальності й самобутності, у них житиме пам’ять про неї.

Марія Пилипенко

Розділ 6

НАШІ
СУЧАСНИЦІ

ІРИНА СЕНИК — ГЕРОЇНЯ УКРАЇНИ

Дивовижна жінка живе серед нас. Героїня України — Ірина Сеник, талановита поетеса, золота майстриня української вишивки, жінка-борець, найдовгостроковіший політв'язень-жінка (34 роки в'язниць, таборів і заслань), одна із 100 Героїнь світу, визнаних на з'їзді Світової Федерації Українських Жіночих Організацій 1998 р. у США, громадський діяч, почесна громадянка міст Борислава і Львова, Заслужений майстер народної творчості України.

Народилася Ірина Сеник 8 червня 1926 р. у Львові в родині українського січового стрільця Михайла Сеника. Мати, Марія, працювала в друкарні. В сім'ї було троє дітей: Ірина (Ори-ся), сестра Леоніда і брат Роман.

До Другої світової війни навчалася у приватній школі імені Данила Галицького, затим у приватній гімназії. Десь із дев'яти років почала віршувати. 1945 р. стала студенткою Львівського університету — навчалася на факультеті іноземних мов, звідки її 12 грудня 1945 р. й було заарештовано як зв'язкову Романа Шухевича. А в березні 1946 р. засуджено на десять років концтаборів особливого режиму і на п'ять років позбавлення громадянських прав¹.

Ірина згадує про свою юність як найкращі роки в житті: «Він був студентом університету, а я — гімназистка. Позналилися на Зелені свята 1941-го. За завданням організації ми впорядковували могили Біласа, січових стрільців та інших героїв... Я забігла до своєї подруги на квартиру, за квітами, відчинилися двері, а там — Він. Один-єдиний від початку і до кінця віків. Перемовилися кількома словами, але що там слова, коли очі наші та серця промовляли найважливішою і найзрозумілішою мовою. Було ще кілька зустрічей, а потім його арештували совети. Після початку війни, коли німці розбомбили тюрми, йому пощастило вийти на волю. Наприкінці 1941-го з похідними колонами ОУН він пішов на Східну Україну. Там і

поліг у вирі боротьби — мій єдиний і коханий Богдан Куницький. На прощання він написав мені на листочку пам'ятні слова, які я ношу в серці і досі, які залишаться там назавжди: “Наша ідея каже нам жити, перебувати усе, і це є правда, нага правда, але твердіша, як мури, просьби, грозьби, побої і знущання”. Ці слова були зі мною на тюремних нарадах, на Сибіру і Мордовіях. Я щаслива, невимовно щаслива, що мала і маю таке кохання».

Вона опиняється в тайшетських таборах, зокрема в 7-му спецозерному таборі Іркутської області. У центральній каторжній лікарні зробили їй операцію (був страшний свищ, “набирався” ще від побоїв у тюрмі), після операції перестала ходити, та трохи її “очухали” — спровадили назад на важкі роботи: лісоповал, шпалозавод, кам'яний кар'єр і т. п. Та в кам'яному кар'єрі трапився у неї перелом руки, і знову відправляють у лікарню — в жіночу.

На диво багато з того зафіксувалось у неї в пам'яті. З таборів дозволялося писати два листи на рік. Сестру ув'язнили 1944 р., а згодом — і батьків, і малолітнього брата за те, що були родичами “двох бандиток”. Не дають їй спокою думки про батьків, про брата, сестричку, серце болить за них:

Два листи лиш на рік,
Два листи...
Та до кого мені їх писати?
Можу я лиш думки посилати,
Бо в тюрмі — брат малий і сестра.
Старі батько та мати...
То кому ж два листи написати?

Після десяти років таборів Ірина — на засланні в місті Анжеро-Судженськ Кемеровської області. Там зустрічається з мамою, сестрою і братом. Звідти 1956 р. вона їздила на операцію в Ленінград. Пощастило — виконав складну операцію сам академік Петро Корнев. “Він — надзвичайна людина, йому дуже багато завдячую, можливо — і життям”, — згадує тепер Ірця. А після операції знову проживає в “Анжерці” — так у розмові називали це мале шахтарське містечко, куди засилали переважно львів'ян.

Лише 1968 р. Ірина повертається в Івано-Франківськ (бо до Львова не пустили). Вдалося влаштуватись операційною сестрою в хірургії пульманологічного відділення великого протитуберкульозного об'єднання. Стало в пригоді те, що в Новокузнецьку під час заслання (1956 р.) здобула середню медичну освіту екстерном і отримала диплом з відзнакою.

У рідному краї Ірина веде правозахисну діяльність, бере активну участь у виданні підпільного вісника, організованого В. Чорноволем. Була у приязні з Валентином Морозом та іншими дисидентами.

Ірина Сеник

Вишивка

¹ Сеник Ірина. Біла айстра любові на сувої полотна ... // Бориславський ізмарagd. Літературно-мистецький збірник. Дрогобич, 2002. С. 27.

17 листопада 1972 р. — новий арешт за “антирадянську агітацію з метою повалення могутньої радянської влади”. 27 січня 1973 р. — суд. Збирався прокурор дати десять років, а дали одинадцять (шість років ув’язнення плюс п’ять років заслання), один рік “докинули” за вірш “Товарищ”. Ірина згадує: «Кричить прокурор: “Писали антирадянські вірші і хоч би один — російською!” — Чекайте, громадянине прокуроре, певне, що написала. — “А де він?” — питає. — У голові, там обшуку не було. — “Ну то скажіть.” — Не будете вдоволені! — Читаю їм напам’ять вірш “Товарищ”:

Что, товарищ?	Увидеть “отчий дом”
Мечется от счастья?	Миллионов заключенных
Взгляните-ка быстрее	На голод обреченных,
на подвиги советской власти,	Где гнут годами спину
что всем “свободу” сеет.	Под хохот властелина.
Вам бы в Сибирь,	Точно, товарищ?
Чтобы кругом	Это точно...

— “Добавте рік!” — кричить прокурор. — Дякую. Чудовий гонорар».

А далі — в Мордовію (в Заповідник ім. Берії — ЖЕХ, як називали в’язні цей табір № 385/3—4, Барашево Теньгушевського району, де сиділи й В. Чорновіл, і В. Стус).

“Тут я відмовилась від праці, сказала, що більше не працюватиму, покарань не боюся, я страх давно втратила”, — згадує Ірина.

У мордовських таборах вона відбувала покарання з Іриною Калинець, Стефою Шабатурою, Ніною Строкатою-Караванською, Оксаною Попович, Надійкою Світличною та багатьма іншими жінками-політв’язнями.

Після мордовських таборів — заслання на п’ять років до південного Казахстану (селище Гаврилівка Талди-Курганської області, де відбував колись заслання Борис Антоненко-Давидович). Сюди приїздив провідувати її майбутній чоловік Василь. “Їдьте, Василю, до неї в Казахстан, бо її можуть не відпустити”, — радили друзі. Приїхав, не відпустили, чекав два роки. В Казахстані стала членом Української Гельсінської Групи (лютий 1979 р.).

Звільнили Ірину 17 серпня 1983 р. Вона повертається в Україну в м. Борислав, бо саме це місто розташоване за 101 км від обласного Львова. І знову проблема — вказівка від КДБ не реєструвати шлюб цих двох “запеклих” українських політв’язнів. Та працівниця ЗАГСу виявилася порядною, сміливою жінкою, підказала: “Приходьте пізно увечері, я вас розпишу, ніяких свідків не беріть”.

На превеликий жаль, ще мало, надто мало написано про Ірину. Хіба що можна згадати прекрасний нарис київської журналістки Галини Дацюк*, оглядову вступну статтю Аріяни Стебельської до другої книжки І. Сенік “Біла айстра любові” (Канада, 1991), передмову “Поезія нескореного духу” Ярослава Радевича-Винницького до збірки поетеси “Загратована юність” (Дрогобич, 1996) про тяжке, складне й подвижницьке життя Ірини Сенік.

Вона жила й живе Україною і для України. Дух батька — січового стрільця, материнська молитва, любов до України, вірність ідеалам її визволення завжди були з Іриною, живили її сили в найважчі хвилини.

З ранньої юності почала вона свою боротьбу за волю Батьківщини і бореться за неї впродовж усього життя — і силою своїх переконань, і своєю поезією, і своїм “вишивацьким” хистом.

* Газета “Независимость”, 1993 р.
Передрук у книзі:
Дацюк Г. Слава богу за все, К., 2000.

На Першій Міжнародній жіночій конференції “Українка і демократія” (1993), де були присутні представниці українського жіноцтва з багатьох країн світу, я бачила навч, як віддавали заслужену шану Ірині. Головуюча називала прізвища запрошених до президії, і вони підводилися, виходили вперед і підіймалися на подіум. Та коли прозвучало ім’я Ірини Сеник, вся зала схопилася на ноги, залунали оплески й вітання, в багатьох видно було сльози на очах... Ми пишалися нашою Іриною, Ірцею, Орисею, Іринкою! Ірина Сеник згадала і тих наших жінок, які були попередницями сучасної генерації борців за незалежність України — й Олену Пчілку, й Наталю Кобринську, й Лесю Українку, й жінок доби визвольних змагань різних років — Софію Галечко, Олену Степанів, Ольгу Басараб, а там ще Олену Телігу, Наталку Винників, Надію Романів, Катрусю Зарицьку — і тисячі безіменних, що полягли в Карпатах, Сибіру, на Воркуті й Колимі... Але й сама Ірина Сеник своєю силою духу, своїм поетичним словом і буремним життям та працею в ім’я України заслужила право продовжити цей ряд видатних українських жінок-героїнь!

Мені й присутнім тоді в залі Ірининим посестрам по тюремно-табірній неволі Антоніні Сірик та Марті Чорній випало щастя спізнати Ірцю давно — ще від 1950 р. А познайомилися ми аж у Східному Сибіру в тайшетських спецтаборах особливого режиму.

Ірина була тоді молода й талановита — запальна й стрімка, промениста й терпляча, сильна й допитлива. Вона так жила завжди, що ані хвилини не могла пробути без чогось нового. Навіть за тих неймовірно тяжких умов, коли все чисто заборонялося — жодного друкованого слова не потрапляло в зону, ні газети, ні радіо: це ж був спецтабір! А Ірця знаходила клаптики паперу, робила мініатюрні блокнотики, потайки віршувала (про матір, про Україну, Львів, кохання, про друзів). Стражденна поетка з Божої ласки, вона була вже тоді нею і є тепер. Поезія і вишивання — це її повітря, без них вона б задихнулася! Ірця завше щось мережила — то дрібні рядочки слів, то хрестики візерунків... ми її охрестили так — “електрична Ірка”.

Черговий “шімон” у бараці. Поспіхом ховає Ірця свої записнички й “захалавні” блокнотики. Куди вона їх тільки не тицала! Знаходили їх навіть у стінах, і летіли клаптики папірців, як пір’я, бо ж усе безжалісно відбиралося. Та потужить трохи Ірця і знов оживає, мережить нові слова в рядки на нових клаптиках...

Від неї йшло тепло, увага, любов, як від сонця, до всіх дівчат. А сама вона знайомилася, черпала знання і досвід від наймолодших до найстарших, від сільських дівчаток до поважних інтелігенток чи то зі Львова, Києва, чи Ленінграда, Прибалтики, дружила з багатьма самовіддано, цікавилася геть усім, вбирала в себе, у свою пам’ять, як губка, життєві історії навколишніх, усе збирала, щоб колись написати про них, про все-все пережите. Отак я познайомилася з Ірцею.

Дівчата знали, як я люблю пісню, бо нічим, як піснею, краще не виявиш своїх почуттів. І стільки пісень на мій день народження переспівали мені: і стрілецьких, і партизанських, і народних — усяких!.. Пісня змінювалася декламацією Ірини. Це саме тоді вона подарувала мені свою велику поему про Львів. Ось деякі рядки звідти:

Я бачу вас, високі Львова вежі,
В Сибіру кожен день.

Я шлю думок своїх вам стежі,
нечувані слова пісень².

Страдницька одісея чекає Ірцю на кожному кроці. Та вона переживе все, навіть своє незмірно довге в’язничне майбуття.

² Сеник Ірина. *Метелики спогадів. Спогади і збори до вишивання. Львів. 2003. С. 38–39.*

Наш етап так поволі плететься,
Всі замучені вкрай...

А мені у тайзі цій верзеться
України визвольний розмай, —

пророче мріє Ірина.

І до матері довгі-довгі послання в думках, у словах. Мати Іринина та сестра Леоніда в землі чужій навіки zostалися, померли на засланні, батько помер в тюрмі.

Мамо-голубко,
Як же Ти терпіла
І передчасно посивіла!
А коли їхала в Сибір,
Не бачила у небі зір,
Бо Твої сльози

Зорями тремтіли...
Боже!
За сльози й муки матерів
Скарай хоч раз
Усіх катів!³

³Сеник Ірина. Біда
Айстра Любови. Збірка
віршів, вишивок
та зразків сучасного
одягу. Гонч. Книг, 1992,
С. 49.

Збігав перший невольничий “червінець”, і в Ірці знову народжувалися рядки, звернені до Львова:

Десять років в тайшетській тайзі,
В загороджених клаптиках дикої Азії,
Я про тебе лиш мріяла,
Я про тебе лиш думала.

Ти ввижався мені,
Гартував мою кволість
Ти, мій Львове!

Важка неймовірно доля в'язня, а жінки-каторжниці й поготів. Трагізм такої долі відбився і в Ірининих рвучких рядках:

Навколо Братська
Могили братські.
На трупах в'язнів —
Тисячі трас,
На трупах в'язнів —
Тисячі ГЕС.
“Ми тут страждали,

Ми тут вмирали”,
Звучить понурий
Стукіт коліс.
Що Освенцім, Бухенвальд і Майданек?!
Спаленим легше, авжеж,
Аніж роками ятрити рани,
Терпіти муки без меж⁴.

⁴Тим само. С. 22.

Згодом виходить Ірця на першу “волю” — інвалідом.

Дивуешся, як вона вижила, знесла все! Бо ж і вмирала, і прикутою до ліжка була, та все перемогла і здолала. Такою опинилась Ірина на засланні в Анжеро-Судженську, хвора й знесилена... І часом звідти (по-тай) виривалася в Україну, переважно в проміжки “маленької відлиги”. Пригадую, як приїздила вона до Києва (я раніше сюди повернулась) — вона відривалася від “хвоста”, і ходили ми з нею по місту, були і в оселі-музеї Івана Гончара, і в редакції журналу “Вітчизна”...

Та минула відлига 1960-х... Прийшов новий арешт у 1972 р.: боротьба ще не скінчилася.

Я знала.
Я знала ще зрання,
Що навіть найбільші
Страждання

Не приносять народові
Волі.
Її здобувають
На бранному полі⁵.

⁵Тим само. С. 23.

А потім, після додаткових шести років неволі, нова, вже засланська неволя. Ця слабосила, тендітна юнка-дівчина-жінка витримала більше, ніж це дано людині!

Тим часом у видавництві “Смолоскип” в американському місті Балтимор 1977 р. з'являється (українською та англійською мовами) колективна збірка “Нездоланний дух”, де вірші належать Ірині Сеник та Ірині Калинець, Стефанії Шабатурі, а вона ще відбуває свій другий реченець!

1990 р. в Нью-Йорку виходить коштом Наталії Даниленко найповніша збірка поезій Ірини Сеник “Сувій полотна”, яку впорядкували Надія Світлична і Наталія Даниленко. Книга оформлена орнаментом вишивки за ескізами Ірини Сеник.

Нині, вже на остаточній волі, Ірця така ж невгамовна, молода духом, повністю віддається поезії, мистецтву, щедро ділиться своїм талантом з учнями, з молоддю, відчуває поступ Вітчизни, обстоює правду, плекає красу. Раз у раз пише в листах: була на заводі чи в школі, а то на конференції, їздила на конгрес, на зустріч з громадськістю, то туди запрошують, то кудись інде. Ось слова із одного її листа до мене: “Матеріальна сторінка життя ніколи не грала у мене ролі, я майже ніколи не даю переваги тим аспектам життя, яким заклопотана добра половина людства. Для мене мета життя — творити добро! Для мене насолода — це квіти, поезії, вишивки...”

Червень 1996 р. — вечір Ірини Сеник в столичному Українському Домі. Кобзарева світлиця заповнена вщерть. Перед початком — документальний фільм про Ірину. Далі — виступи-спомини друзів, сестер по неволі, літературознавців, учителів... Воістину тріумф, свято героїні, славної поетеси. Вразила всіх безмежна пам'ять і енергія Іринина, здавалося, що вона може цілу добу декламувати, не зупиняючися.

Її поезія водночас і ніжно-тепла, і гостротеза, тривожно-роздумлива й на нічию іншу не схожа. У неї власний стиль, дуже своєрідний спосіб вираження думок — тут є над чим подумати дослідникам. Наприклад, вірш:

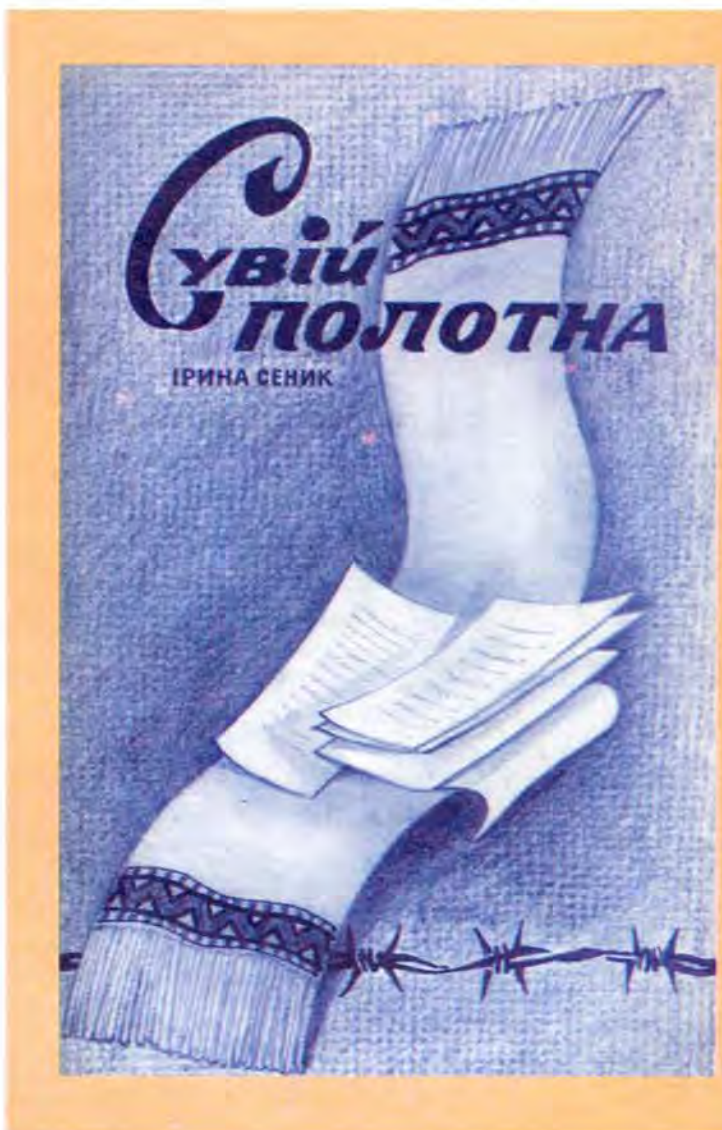
Самотнє дерево
вдвляється у свою тінь,
самотній кіт
під ліхтарем дрімає.
А у думок моїх глибінь
самотній місяць заглядає⁶.

Душа Ірини — мов “пролісок, що зацвів у передднівок Воскресіння” і дочекався-таки державного воскресіння України.

Слушно говорить Ярослав Радевич-Винницький про нову збірку поетеси, що побачила світ на рідній землі: «“Загратована юність” Ірини Сеник — це мозаїка поетичної біографії української дівчини, яку сталінська машина людовбивства затягла в свої сатанинські триби, аби знівечити, перетворити в ніщо, але не дала собі з нею ради, бо в її душі завжди були Бог і Україна, і душа ця линула до них на хвилях поезії, розмовляла з ними високим поетичним словом».

І от старість. Побої, холод, голод, недуги — все дається взнаки. Втратила зір, рух. Та Ірина Сеник — утілення доброти, волі й мужності і твердо стоїть на своєму: “Бог не завдав нікому ще хрести, які не в силі нести”.

Люба наша сестричко, тримайся. Ми всі з тобою.

Обкладинка
книжки Ірини Сеник
“Сувій полотно”

⁶ Сеник Ірина. *Сувій полотно. Поезії*. Нью-Йорк, 1990, с. 87.

НАДІЯ З РОДИНИ СВІТЛИЧНИХ

Світличні — прізвище для української культури другої половини ХХ ст. справді значуще. Серед його носіїв, що випромінювали світло культури й духовності, поруч із критиком, поетом і правозахисником, багаторічним в'язнем сумління Іваном Світличним — і його сестра Надія.

Народилася 8 листопада 1936 р. в сім'ї колгоспників у с. Половинкине Старобільського району Луганської (тоді Ворошиловградської) області. Рано навчилася читати — під впливом брата, 1944 р. пішла відразу до другого класу сільської школи, до старших класів ходила за 4 км в м. Старобільськ.

1953—1956 рр. — українська філологія Харківського університету. На громадських засадах працювала в колонії ім. Макаренка для малолітніх злочинців. 1958—1961 рр. — учитель української мови і літератури, завуч, директор школи робітничої молоді в м. Боково-Антрацит у Донбасі. Проводила виховну й культосвітню роботу серед учнів-робітників.

1963 р. переїхала до Києва, щоб бути ближче до брата, й органічно влилася в атмосферу післякультурівського пробудження й відродження, що панувала в українській столиці. Працювала вчителем української мови вечірньої школи, у бібліотеці, на радіо. З головою поринула в культурне життя Києва 1960-х. Брала участь у літературних вечорах, зустрічах, лекціях, екскурсіях, організовуваних Клубом творчої молоді “Сучасник”. Потоваришувала з Аллою Горською та іншими художниками, навчала їх української мови (всі вони високо цінували й любили свою вчительку).

Якщо попервах мовби перебувала в тіні свого старшого брата — чільної особи шістдесятницького ренесансу, дуже скоро виборола самостійне місце в громаді шістдесятників, набула авторитету, зажила поваги. Вабила до себе людей, уміла залучити інших до української ідеї, пробудити в них національні почуття і потяг до творчості.

Гарно співала — а пісня українська в ті часи, як і завжди, була потужним консолідуючим чинником. Надзвичайно добре читала вірші — краще за багатьох професіоналів. На все життя запам'яталося мені, як переможно звучала в її виконанні “Голуба дистанція” Ліни Костенко на вечорі пам'яті Василя Симоненка невдовзі після його передчасної смерті. Майстерно вишивала, мала художній хист — не раз допомагала Аллі Горській у виконанні монументальних художніх робіт, а її вишивані мініатюри, створені в мордовському таборі, де відбувала покарання в 1970-х, не одному зігрівали душу...

Надію знають, її люблять. Жвава й енергійна, іронічна й дотепна (це єднало її з братом Іваном, неповторним іроністом і “оптимістом-рецидивістом”, як називав себе), вона природно ставала душею товариства, була вигадливим ініціатором різних розіграшів і дійств у рамках товариських свят. Ішла по своїй дорозі усміхнено й твердо.

Дозволю собі ще одну кореляцію між звучанням і значенням її імені — надійність. Поруч із нею завжди виникало відчуття міцного незрадного плеча, на неї можна було покластися в найнебезпечніших життєвих ситуаціях. Винесла на своїх плечах головний тягар трагічної загибелі Алли Горської.

Була вірною соратницею брата. Іван Світличний залучив сестру до справи Самвидаву — цього чи не найреальнішого досягнення шістдесятництва. Стала одним із найдієвіших чинників Самвидаву — редагувала, розмножувала, розповсюджувала. Тож “всевидящее око” репресивно-каральних органів не могло не виділити її серед чільних діячів українського руху Опору 1960-х — носіїв національної самосвідомості, ідеї національного відродження й демократизації суспільства.

Після арешту в січні 1972 р. Івана Світличного, Євгена Сверстюка, В'ячеслава Чорновола та інших українських інтелектуалів-інакодумців стала об'єктом пильної уваги КДБ: майже щодня допити, обшуки, тотальне стеження. Щоразу, йдучи на допит, не знала, чи повернеться додому і що буде з її дворічним сином Яремою.

18 травня 1972 р. Надію Світличну було заарештовано за ст. 62.1 Кримінального Кодексу: антирадянська пропаганда й агітація. Сина Ярему забрали й віддали до будинку дитини і тільки згодом повернули рідним під тиском протестів друзів і громадськості. Нещодавно, переглядаючи старі папери, знайшла свій лист до Щербицького з цього приводу. Лист-зойк: “Поверніть дитину її рідним!”

Засудили Надію на чотири роки таборів суворого режиму, вона відбула їх у Мордовії серед добірного товариства жінок-політ'язнів по сусідству з табором, де відбували покарання Василь Стус і В'ячеслав Чорновіл.

1976 р. повернулася до Києва. Жилося важко: постійний нагляд, репресії на кожному життєвому рівні, повне безправ'я, балансування між неможливістю влаштуватися хоч на якусь роботу (час від часу вдавалося знайти некваліфіковану працю — сторожа, різноробочої, двірника) і загрозою звинувачення в “тунеядстві”. Побутові труднощі ускладнювалися ще й тим, що народила в цей час свого другого сина Івана. Та попри все не відходила від громадського життя, надалі була активною ланкою Самвидаву, членом Української Гельсінської Групи — намагалася за всіх обставин “своє робить”.

1978 р. Надію випустили з СРСР на постійне проживання до США — за списком із вісімнадцяти дисидентів, за яких особисто клопотався сенатор Роберт Кеннеді. 12 жовтня 1978 р. покинула Україну, та органічних зв'язків з нею не пориває.

Відразу завоювала високий авторитет серед української громади за кордоном. Разом із Петром Григоренком і Леонідом Плющем — член Закордонного представництва Української Гельсінської Групи. Веде активну громадську, журналістську, видавничу роботу. 1985 р. цю діяльність було “гідно” поціновано урядом СРСР: Світличну позбавлено радянського громадянства.

В роках 1979—1981 працювала як перекладач і редактор в Українському інституті Гарвардського університету, у видавництві “Пролог”, у журналі “Сучасність”, у 1993—1997 рр. — в Українському музеї в Нью-Йорку. Понад десять років життя (1981—1993) віддала праці на радіостанції “Свобода”: тисячі людей в Україні “прикипали” до радіоприймачів, чуючи її характерний чіткий голос, що його навіть “глушилки” не в змозі були перекрити.

Роки 1989—1992 — цикл передач “Шістдесятництво в Києві”, від 1992 р. веде радіожурнал “Надія”, на сторінках якого розповідала про діячів новітнього українського культурного відродження, героїв руху Опору, в’язнів сумління — О. Заливаху, А. Горську, В. Зарецького, В. Стуса, Є. Сверстюка, В. Чорновола, М. Сороку та інших. Редагувала журнал “Віра”.

Виступала зі свідченнями на Сахаровських слуханнях у Вашингтоні й Лондоні, на конференціях Комісії з питань безпеки і співробітництва в Європі, в Конгресі США. Брала участь у роботі міжнародної організації “Демократія і незалежність”.

1994 р. удостоєна Шевченківської премії “за активну публіцистичну журналістську діяльність”.

Упорядник і автор передмов до цілої бібліотеки видань заграбованої української літератури, вперше явленої світові. Дещо з цих текстів udałóся вивезти самій, інше природно стікалося до неї — практично продовжувала на іншому континенті розпочату в 1960-х роках в Україні роботу з перетворення Самвидаву на друковану продукцію, на факт літературного процесу*. Саме Надії Світличній і налагодженій нею співпраці з незабутнім Юрієм Шевельовим завдячуємо появою Стусових “Палімпсестів” (Нью-Йорк, 1986), що відкрили світові українського Поета, одного з найсамобутніших і найтрагічніших.

Нині живе поблизу Нью-Йорка, але підтримує найтісніші зв’язки з Україною — опікується музеєм шістдесятників, бере участь у різних громадських акціях, утілюючи ідею соборності України, у видавничих проєктах, зокрема у виданні творів Івана Світличного, Василя Стуса. Впорядкувала збірку спогадів про свого брата “Доброокий” (К., 1998). Незрима присутність Надії відчувається в кожній культурній акції, пов’язаній із шістдесятництвом — її родовим середовищем. Із далекої Америки в Україну незмінно доходить до нас світло, випромінюване Надією з родини Світличних.

Їй, Надійці, болять те, що в Старобільську Луганської області досі немає жодної школи з українською мовою навчання, а в її рідному селі Половинкиному хтось по-варварськи знищив пам’ятну дошку братові поету Іванові Світличному¹.

Надія Світлична пише спогади про свої роки в Україні, впорядковує матеріали своїх посестер по боротьбі за Волю.

Михайлина Коцюбинська

* Досить назвати хоча б найважливіші з цих видань, що вийшли у Нью-Йорку: *Микола Руденко*. За ґратами: Поезії 1977—1978 рр. (1980); *Юрій Бадзьо*. Відкритий лист до Верховної Ради СРСР та ЦК КПРС (1980); *Гелій Сисірьов*. Набої для розстрілу (Нью-Йорк, Торонто, 1983); *Микола Горбаль*. Деталі пізаного годинника (1982); *Ірина Сеник*. Сувій полонна (1990) та інші.

¹ Неживий Олексій. *Штрихи до портрета Літературна Україна*. 2003. 16 січня.

НІНА ВІРЧЕНКО. ЇЇ ЛЮБОВ — УКРАЇНА І МАТЕМАТИКА

Доктор фізико-математичних наук, професор кафедри вищої математики Національного технічного університету України "КПІ" Ніна Опанасівна Вірченко з тих людей, які підносять репутацію України як наукової держави, стверджують образ українки як сучасної, освіченої, інтелектуально розвиненої, політично свідомої жінки.

Ніна Вірченко народилася 1930 р. в с. Завадівка Корсунь-Шевченківського району Черкаської області.

Обдарована дівчина по війні закінчила школу із золотою медаллю. Вона мріяла про науку, захоплювалася математикою. Вирішила вступати до Московського університету. Співбесіду з математики (яку проводив, як з'ясувалося пізніше, академік А. Холмогоров) пройшла блискуче. Грошей було обмаль, і, не дочекавшись підтвердження вступу, Ніна поїхала з Москви. Спробувала свої сили у Київському університеті імені Тараса Шевченка на механіко-математичному факультеті. І знов успіх — прийняли! Ніна повертається додому і чекає на підтвердження. Воно з Києва надходить, а з Москви чомусь ні. Юна студентка їде навчатися до столиці України.

Лише згодом Ніна дізналася, що батьки, побоюючись відпустити її в 16 років так далеко — до Москви, заховали лист із Московського університету. Хто знає, як склалася б доля, якби цього не сталося?..

Київ! Повоєнний, зруйнований, голодний... Але скільки тут цікавого! Байдуже, що в підвальній кімнаті гуртожитку їх було дев'ятнадцятеро, бо туди Ніна повертається лише переночувати. Університет, театри, виставки, філармонія. Дівчина блискуче навчається. Смілива, незалежна, вона мріє про міжпланетні польоти космічних кораблів. Ця мрія і приводить її до студентського гуртка, де молодь не тільки мріяла, а й складала наукові гіпотези здійснення цих польотів.

Але не забуваймо, що надворі 1948 рік, і репресивна сталінська машина працює. Цей молох потребує нових жертв, бажано найкращих, найталановитіших. За доносом Ніну Вірченко, разом зі студентами гуртка та викладачами, заарештовано. Їх звинуватили у політичній змові, заколоті, який нібито таємно готувався.

Сімнадцятирічна дівчина опинилася віч-на-віч із досвідченими катами, але не зрадила ні себе, ні своїх товаришів. Це була її перемога над системою. “Найгуманніший” суд засудив її на десять років спецтаборів у Східному Сибіру...

Потім були етапи. Десь під Уфою вона отримала листа з чоловічої зони. Орест, прізвища якого, на жаль, уже не пригадує, присвятив їй свої вірші:

О, не забуду я, що в ці години
Зі мною разом йшла
Моеї скореної Батьківщини
Нескорена дочка¹.

¹ Орел Майя. Я –
націоналістка.
// Україна молода. 2002.
16 січня.

Ніна Вірченко бачила таке, чого не може забути й не хоче згадувати. Вона пережила таке, чого не можна пережити. Тепер із творів, спогадів знаємо багато про гулаги, але й досі політв'язні не люблять розповідати про минуле, бо хто там не був, не може збагнути, яке це пекло.

“Старі” в’язні називали наймолодшу серед них Ніну “ведмедиком”, але це був відважний ведмедик. Одного разу взимку група ув’язнених не встигла до перевірки повернутися з лісоповалу. Покаранням був зачинений барак. Ніч на морозі під сорок градусів для зголоднілих виснажених жінок була би смертельною. Тоді Ніна підняла галас, стукала у двері. Погрози охорони, побої, пересмикування затворів автоматів не спинили дівчину. До неї приєдналися інші. Барак відчинили. На Ніну чекав карцер, але вона перемогла.

“Мені нічого було втрачати”, — згадує Ніна. Політкаторжанок не відпускали, додаючи нові терміни покарань. Надії не було. Майбутнього не було. Були тільки мрії і спогади, спогади про тепле літо, про Україну...

Як залишитися людиною в нелюдських умовах?! Який залізний стрижень тримав слабе тіло, яке били, морили голодом і холодом?! Цей стрижень — її душа, її віра, любов і туга батьків, що їх відчували аж у Сибіру. Ніна не зламалась, і це знову була перемога, її перемога над руйнівною машиною репресій...

Після смерті Сталіна найбільш одіозні вироби переглянули. Після шести років ув’язнення Ніну Вірченко амністували як “малолітку”. Майже скалічена фізично, з хворими обмороженими ногами, зі слабким зором, Ніна їде додому. Пересадка у Києві... Вона не втрималася, пішла до університету, доторкнулася до його червоних стін. Але вчитися тут їй, “ворогові народу”, було заборонено. Понад три роки Ніна викладає в середній школі математику й фізику і знову намагається вступити до різних вищих навчальних закладів України. Марно, бо вирок і досі не скасовано, анкета закриває дорогу до вищої освіти.

Тільки 1956 р., вже під час “хрущовської відлиги”, Ніна поновлюється у Київському університеті. Вона відмінно закінчує курс навчання і отримує рекомендацію до аспірантури. Наука захоплює її.

Після захисту кандидатської дисертації Ніна Вірченко талановито поєднувала педагогічну та науково-дослідницьку роботу. В 1965 — 1973 рр. працює на кафедрі математичної фізики КДУ доцентом, а від

1974 р. — доцентом кафедри вищої математики Київського політехнічного інституту.

Цей час не був легким. Нестача грошей, відсутність пристойного житла, маленькі доньки, їхні хвороби, старі батьки... І невідступна тінь минулого: чиясь пильне око весь час стежило за кожним кроком, кожним словом.

Єдиний порятунком — заглиблення у роботу. Замість нової сукні купляла книжки, могла за власний кошт поїхати до Москви чи Ленінграда попрацювати в бібліотеках або на цікаву конференцію. І ще були нічні години, коли можна було ввімкнути лампу, відгородитися її світлом від усіх життєвих справ і нарешті поринути у Математику — найбільшу любов її життя. Без науки вона вже не могла існувати.

1988 р. захищає докторську дисертацію на тему “Нові типи парних (потрійних) інтегральних рівнянь зі спеціальними функціями” і присвячує її своїм батькам.

Ніна Вірченко — одна з небагатьох жінок не тільки в Україні, а й у всьому колишньому СРСР, хто займається проблемами математичної фізики. У колі її наукових інтересів — теорія диференціальних та інтегральних рівнянь, спеціальних функцій та інтегральних перетворень, застосування їх до задач прикладної математики й механіки. Її роботи дістали міжнародне визнання². В її доробку більш як 280 наукових і науково-методичних праць, серед яких 15 книг.

² *Жінки-вчені Києва. К., 2003. С. 22–23.*

“Парні (потрійні) інтегральні рівняння” (1989), “Математика в афоризмах, цитатах і висловлюваннях” (укр. мовою — 1974, рос. — 1984, японською — 1989 і 1995), “Дробові інтегральні перетворення гіпергеометричного типу” (1995), “Графіки елементарних та спеціальних функцій” (1996), “Основні методи розв’язання задач математичної фізики” (1997), “Узагальнені функції Лежандра та їх застосування” (1998) та інші.

Н. О. Вірченко — академік АН ВШ (Академії наук вищої школи) України, член Українського, Американського, Австралійського, Бельгійського, Единбурзького, Лондонського математичних товариств, НТШ, Соросівський професор (1997), лауреат першої премії Національного технічного університету України “КПІ” (1998), заслужений викладач НТУУ “КПІ” (1999), Голова науково-методичної ради Всеукраїнського товариства політв’язнів і репресованих. Її ім’я занесене до міжнародного довідника “Who is who in the World”.

Вчена бере участь у багатьох міжнародних наукових з’їздах, конференціях, конгресах, на яких неодноразово керує роботою секцій; доповіді її завжди викликають велику зацікавленість фахівців.

Від 1963 р. і донині керує семінарами “Крайові задачі”, “Спеціальні функції”, “Диференціальні рівняння” тощо. Для скількох студентів ці семінари були першими сходами до Науки!

Слід зазначити, що вже багато років Ніна Вірченко збирає, впорядковує та вдосконалює українську наукову термінологію — накопичено на великий українсько-російсько-англійський словник, у якому відчувається гостра потреба.

І ніколи не забувала тих, з ким зустрілась у тяжкі роки випробувань у сталінських таборах. Задовго до утворення Всеукраїнського товариства політв’язнів та репресованих вона допомагала своїм товаришам-політв’язням, старим скаліченим жінкам, їздила до них, підтримуючи їх морально і матеріально.

Роки, хвороби дають знати про себе. Так багато зроблено, вирости доньки, можна було би перепочити, але Ніна Опанасівна захоплюється справою повернення із забуття імені українського академіка Михайла Кравчука, репресованого 1938 р. Він загинув у 1942 р. на Колимі. Праці його майже забуті в Україні. Більш як 35 років учена збирає відомості про талановитого математика, упорядкувала книжку про нашого видатного співвітчизника.

Стала ініціатором та організатором Міжнародних конференцій імені академіка М. Кравчука, що проходять у Національному технічному університеті України "КПІ" від 1992 р.

Її жадоба до праці, закоханість у науку, скромність, толерантність, інтелігентність є взірцем для будь-якого науковця, викладача чи студента. Коли їй скаржаться на нестачу часу, коштів, здоров'я, вона тільки посміхається. Їй, котра пройшла важкі випробування, в кого вкрали найкращі роки життя, ця праця здається щастям. Люди, подивіться навкруги! Для вас — тиша бібліотек, книги та Інтернет, радість подолання і відкриттів! Учїться, працюйте, долайте долю! І ви станете переможцями, як білява сільська дівчинка Ніна, а нині — професор, доктор фізико-математичних наук, академік Академії наук вищої школи, вчена зі світовим ім'ям Ніна Опанасівна Вірченко.

Майя Орел

“САД ЛЮБОВИ” НАТАЛІ ЛІВИЦЬКОЇ-ХОЛОДНОЇ

Наталя Лівицька народилася 15 червня 1902 р. на хуторі Гельмязові біля Золотоноші й виросла на благодатній Полтавщині — у “Божому раю”, серед садків і квітів. Тому образи життя як саду, городу, лану, проростання і цвітіння, такі архетипно-українські, домінують у її поетичному мисленні: тут і серце, що, “наче папороть, чудесним цвітом зацвіло”, і душа, як “стиглий колос жита”. Життя у її текстовому світі — це простування стежками рідних “садків у вишнях”, райськими городами, які завше ведуть додому — до батьків і батьківщини, до самої себе. Там трояндові пелюстки, “мов діти безгрішні”, і краплі дощу, “великі, як вишні”, спливають “радістю по щоках”. А чужина — це бездоріжжя, дороги в нікуди: “...і піду навмання в незнаний край / повз чужі перелази, бо у свій нема ні стежок, ні доріг, / поросли давно кропивою...”

За тими перелазами, по-українськи означеними межами чужих осель, нема, як в Україні, садів і квітників, тобто лірична героїня їх не бачить, отже, нема справжнього життя.

В поезії Наталі Лівицької-Холодної, як це властиво українській поетичній свідомості, переважають зорові, візуально-континуальні образи. Зазвичай це місцини дитинства — полтавського села: хутір Гельмязів під Золотоношею, дім бабусі, куди після переїздів з батьками по Центральній Україні часто поверталася. Тут вона написала свої перші вірші. Батьківщина у поетичному світі Лівицької-Холодної — це і конкретний рідний дім, “закутаний у теплінь”, де “коло хати грядки, / а в них чорнобривці й айстри, / а ввечері батькові казки / з водяником і чугайстром”, і мама в квітнику, яка скликає дітей, “немов курчат, на молоко і з маслом хліба шмат”, — оселя, світ родини, і Дім-Україна — “цілий Божий світ”, храм...

Душа ліричної героїні все життя тужить за цим теплим, безпечним і зрозумілим світом. Разом з тим вона не перестає вірити, що Україна

“відроджена встане й буде / королівною бранка сумна”, що “від Полтави до Харкова й Курська / попливе жовто-синій стяг”. Її сни і тексти постійно повертаються до теми втраченого Дому.

Вона не може, не навчилася жити без України, тому дивується, що батьківщина може жити без неї: “Як можеш ти там без мене голубіти весняним Дніпром?”

О ночі місячні, о ночі України!
Такі оспівані, такі ясні!
З моєї темної, холодної чужини
Складаю вам оці сумні пісні.

Безсумнівно, дитинство і юність поетеси були щасливими, захищеними любов'ю рідних, хоч, якщо судити зі спогадів її матері, Марії Лівницької, з раннього віку Наталя пережила чимало подій, які можна вважати травматичними: її дитинство і юність припали на час української революції, в епіцентрі якої опинилися її батьки. Батько, Андрій Лівницький (1879–1954), від 1901 р. був членом РУП, потім — УСДРП, членом Центральної Ради в 1917 р., у квітні 1919 р. призначений міністром юстиції і заступником голови уряду УНР, 1920 р. — Головою Дипломатичної Місії у Варшаві. Після вбивства С. Петлюри 1926 р. А. Лівницький стає президентом УНР в екзилі. Мати, Марія Лівницька, — активна громадська й політична діячка, член Київської Студентської громади, Української Жіночої громади, потім — РУП і УСДРП. Діяльність батьків означала постійні загрози арешту, переховування в чужих людей; у дитячому візочку перевозили нелегальну літературу (на відозви “зверху клали Натусю, закутану в теплу одержу”).

У лютому 1920 р. мати, 17-річна Наталя і 13-річний брат Микола протягом трьох тижнів поневірянь і страху кіньми, поїздами і пішки добираються до Кам'янця-Подільського, де з урядом УНР перебував батько. Передовсім від батька Наталя успадкувала любов до України, розвинену національну самосвідомість та політичні симпатії.

Дитинство Наталі закінчується моментом національного піднесення, спробою відновлення державності: “... і грім гармат на вулицях, / і “Слава Україні” із грудей, що полягли під кулі ті, / і сонце, й лопотіння прапорів, і гук розбурханих вітрів, / і на майданах дзвони золоті...”

Для юної Наталі, як і для цілого покоління борців за Україну, поразка національних сил завершилась екзистенційною катастрофою, вигнанням із раю — еміграцією. Подія такого масштабу є завше вибухом, струсом, що спричиняє незворотні зміни — у людині, родині, етнічній системі: Світ, Дім, Людина зруйновані. Цей вибух “на грані двох епох” розколов єдиний, цілісний простір поетичного світу ліричної героїні на сакральний — українську землю — і профанний — чужину; на “життя” (в Україні) і “смерть”, попелище (на чужині); на день і ніч; “там” і “тут”; “колись” і “тепер”: “І розкраяно душу надвоє: половина по цей, а друга по той бік”.

Разом з батьками 17-річна Наталя переїжджає до Польщі в осідки для інтернованих військовиків та уряду УНР. Головні географічні лінії емігрування політичних вигнанців — рух усе далі на Захід; із Києва до Кам'янця-Подільського, відтак до Польщі (Каліш, Тарнув, Варшава), їхні відгалуження — до Чехії (Прага, Подебради: молоді емігранти їхали здобувати освіту в тамтешніх українських вищих школах) і знову Польща (Варшава), куди вони повернулися в надії знайти працю, потім, наприкінці війни, — Німеччина, табори Ді-Пі, затим наприкінці 1940-х і на початку 1950-х років — Північна Америка (США, Канада), менше —

Південна Америка, Австралія. Молоді емігранти вирішили творити альтернативну радянській українську літературу і склали так звані “Варшавську групу” і “Празьку школу”. Хоч би якими відносними були ці назви, вони мали не тільки схожі світогляд, політичну ідеологію, тематику, а й поетику, стилістику. Їхні вірші та обличчя назавше стали знаком

того часу: “Та доба була неповторна, / як поезія Маланюка, / а була вона недоговорена, / наче вірш без одного рядка”.

Наталя Лівицька вивчала романістику в Карловому університеті в Празі, а після закінчувала університетські студії у Варшаві¹.

Гарненька й талановита дочка відомого політика, чий дім був центром еміграційного життя, захоплювала не тільки своїми творами, а й молодістю, вродою, якимсь особливим чаром жіночності, вражала виразом обличчя, “дуже жіночим, дуже ніжним і якимсь всерозуміючим і всепрощаючим”². Це “щось”, на думку її подруги Олени Теліги, важливіше від класичної краси, бо “є плодом нашого розуму, душі, дотепу”³. Це підкреслює і закоханий в Наталю Євген Маланюк: “чужий натовп на вулиці... і ніхто ж не знає, яке чудо в вас цвіте”⁴.

У Празі Наталя Лівицька стала дружиною Петра Холодного-молодшого (шлюб вони брали у Варшаві в серпні 1924 р.), відомого потім у

Тетяна Голембієвська

Українські куманці

¹ Історія української літератури XX століття. К., 1998. Кн. I. С. 217.

² Матеріали до історії літератури і громадської думки. Листування з американських архівів. Нью-Йорк. 1986. Лист від 06.08.1932. С. 615.

НАШІ СУЧАСНИЦІ

³ Матеріали до історії літератури і громадської думки. Лист від 08.06.1933. С. 698.

⁴ Там само. Лист від 26.01.1924.
У "Ліричному спогаді"
майже через 50 років
вона напише:
"І знайомий голос
вчувається: / Ось,
маленька, сама йдете,
і ніхто не має на
видуші. / яке чудо цвітіння".

⁵ Лівницька-Холодна Н.
Видавництва "Варяг"
Сучасність. 1983. № 11.

діаспорі мистця-маляра. Тут Петро Холодний навчався в Українській Академії Пластичних Мистецтв. Коли 1925 р. в них народилася дочка Леоніда (Іда), доглядали її батьки Лівницькі, згодом (1927 р.) молоді подружжя переїздить до них у Варшаву, де обоє закінчують навчання і беруть активну участь у громадському та культурному житті української еміграції. Наталя Лівницька-Холодна була причетна до всіх спроб активізувати українське літературне життя в Польщі — спочатку часопису "Сонцесвіт" у Тарнуві (1922 р.), потім групи (і журналу) "Танк" (1929 р.), пізніше "Ми" (групи зі своїм маніфестом, опублікованим у донцовському "Віснику", й однойменним часописом, 1933—1938 рр.), видавництва "Варяг". Наталя згадує, що видавництво "створила група переважно молодих літераторів, відомих під назвою «Група "Ми"» за фінансової підтримки Українського Дослідного Комітету. Видавало часопис "Ми" і книжки молодих авторів⁵. На жаль, цікавий і авторою, і високим мистецьким рівнем текстів, і видавничою концепцією журнал "Ми" невдовзі припинив своє існування, вийшло лише дев'ять чисел (десяте було підготовлене до друку).

Як поетеса Н. Лівницька-Холодна сформувалася в еміграції "першої хвилі", ще не справжній, бо всі вірили, що скоро повернуться додому, в Україну, та й для них була фізично доступною велика частина України — Західна: Лемківщина, Холмщина, Закарпаття, Галичина, Львів. Після війни виїхала до США, де поблизу Нью-Йорка працювала на фабриці з виготовлення коробок.

Тема кохання переважно обіймає "європейську" частину життя і творчості поетки. З неї вона розпочинає свій шлях у літературу. Перша збірка вибраних любовних поезій "Вогонь і попіл" (1934) здивувала читачів не тільки свіжістю таланту, а й незвичною для традиції і суворої української дійсності міжвоєнного двадцятиріччя еротичною тематикою. Нееротичний західноукраїнський і емігрантський літературний дискурс загалом сприйняв її появу позитивно.

Любовна тема поезій Лівницької-Холодної розгортається як дихотомія чоловічо-жіночого, де центральним є жіноче, яке, однак, виявляє себе лише в кореляції з чоловічим, адже кохання — це завше віднаходження себе в бутті Іншого.

Не знати, чи є ще в нашій поезії, крім Н. Лівницької-Холодної, такі пронизливо-болючі філософія, психологія і в певному сенсі навіть фізіологія старіння, естетика відходу із буття у небуття душі, обважнілої плодами мудрості й любові до Бога, світу, людини, й тіла, втомленого дерева із саду життя, що вже відцвіло, відплодоносило: "А сьогодні в садках лиш голі гілки / і не підеш удосвіта / зривати нагідки, / а сьогодні сивий волос і в зморшках лица, / а соловейко вже й не сниться".

Та приходить іще один день, а отже, ще одна дія життя — поезії і любові, отже, ще одна перемога життя над смертю, радості над відчаєм: "Я серцю сказала: не плач, люби!" "Любов і поезія" — мабуть, саме цими двома словами можна якнайточніше позначити життя і творчість Н. Лівницької-Холодної. Її поезія завше народжувалася зі щирості й любові, а любов завше була поезією. Усе життя цієї українки — від золотокої дівчинки з полтавського села, закоханої у життя і поезію молодої красуні "з половецьким розрізом очей" до самотньої літньої жінки в чужому місті — перетворювалося-перекодовувалося на поезію, запашний сад любові: "Цвіте мій сад, мій квітник, / пахне медом і м'ятою..." Такий сад-квітник Поезії і Любові уже не підвладний часові.

Наталя Лівницька у пізньому пенсійному віці переїхала до м. Торонто (Канада), де й тепер проживає в Пансіоні ім. Івана Франка.

Стефанія Андрусів

ВИСОКЕ НЕБО ЛІНИ КОСТЕНКО

Ось уже понад чотири десятиліття тріумфально йде вона тією дорогою, що її звуть Поезією, усім стилем свого життя й творчості заслуживши всенародну любов і повагу.

Її Муза, строга й вишукана, повсякчас нагадує нам, що Ліна Костенко — одна з-поміж небагатьох, кого ми звемо аристократами духу, хто протягом усього життя зберігає горду поставу й не хилиться під нещадними вітрами історичних зламів та кон'юнктури, у які шати вона, ота кон'юнктура, не вбиралася б.

Це ім'я настільки унікальне, що його аж ніяк не можна "вписати" у феномен української жіночої поезії, яка веде активний і шляхетний діалог зі світом зовні й зі світом у собі (й ці світи в сприйнятті та художній інтерпретації жінки завжди є рівновеликими й повновартісними), оскільки і в цьому контексті ім'я Ліни Костенко стоїть осібно. І не тільки тому, що мало який чоловік зрівняється з нею у виваженості думки й точності вислову, у філософській насиченості й глибині поетичного рядка — рівно як у силі й послідовності характеру, а насамперед тому, що дуже рано усвідомила свою високу й трудну місію ("Я — жниця поденна").

"Я вибрала Долю собі сама", — сказала поетеса, свідомо свого вибору. "Український письменник, приходячи в літературу, спершу й не знає, в зону якої біди він вступив. Потім приходить здогад і протест: такого не може бути! А потім спокійне усвідомлення: так є. Але мушу працювати. Це доля мого народу, отже — і моя доля"¹.

Усі думи й помисли Ліни Костенко — про долю народу, якому випало перейти важкі вільні історичні гони й залишитися при цьому духовно незнищеним. Водночас вона надзвичайно вимоглива до свого народу, бачить його хиби й недуги, та — попри все! — бентежно й віддано любить його:

НАШІ СУЧАСНИЦІ

¹ Костенко Л. *Геній в умовах заблокованої культури* // Літературна Україна. 1991. 26 вересня.

Але ж, але ж, але ж!.. Народ не вибирають.
І сам ти — тільки брунька у нього на гіллі.
Для нього і живуть, за нього і вмирають,
Ох, не тому, що він — найкращий на землі!

“Я в людей не проситиму сили... Я в людей попрошу тільки віри”, — писала юна Ліна Костенко, мудро прозираючи крізь майбуття, що “Щастя треба — на всякий випадок. Сили треба — на цілий вік”, — немов передбачила й довгі роки вимушеного мовчання, тобто неоприлюднення своїх вистражданих рядків, і різні житейські випробування, й неминучі розчарування.

Воістину: слава, як і мовчання, — все це випробування. На долю Ліни Костенко й справді випали як гучна слава, так і не менш гучне мовчання.

...Шістнадцятирічною ввійшла Ліна Костенко в поезію. Народилася вона 19 березня 1930 р. на Київщині, в містечку Ржищеві. Від 1936 р. — киянка. В столиці закінчила середню школу, навчалася в педагогічному інституті. Літературне обдаровання привело її до Московського літературного інституту ім. О. М. Горького, який закінчила 1956 р. з відзнакою.

Їй судилося стати предтечею цілої когорти шістдесятників, котрі з першими повівами свіжого вітру перемін, викликаних деєсталізацією суспільства, у своєму пориванні до самоствердження, пошуку нових форм художнього самовираження намагалися розірвати ідеологічні ланцюги, вирватися з-під соцреалістичної опіки й повернути українській літературі її художньо-естетичний вимір.

Орієнтуючися на визначальні цінності людського буття, шістдесятники, молоді й зухвалі, прагнули модернізувати захutoryянену та ще й скуту догмами соцреалізму українську літературу. І голос Ліни Костенко вирізнявся з-поміж усіх: не змінили його ані роки репресій, що настали невдовзі після хрущовської відлиги, ні цензурні заборони, ні гіркі розчарування. Вона залишалася сама собою — безкомпромісною, послідовною, мужньою і гострою на слово.

Ось кілька штрихів до портрета поетеси тих років. “Відтак шістдесятники кидали не гранати, а квіти підсудним чи шоколад (як Ліна Костенко на львівських судах). Але Система з люттю топтала той шоколад, можливо, відчуваючи, що його вибухова сила чи не страшніша. Ті квіти й той шоколад не підривали стін. Вони примушували вибухати душі”, — дуже точно скаже про вимір її особистого вибору Оксана Пахльовська².

У ті часи засідання секретаріату Спілки письменників ставали судищами для молодих шістдесятників (так часто створювалися передумови для арешту через виключення зі Спілки). Власне, на одній із таких розправ Ліна Костенко пояснила вибір свій і своїх друзів словами Камю: “Світ ділиться на чуму і її жертв. І людина мусить зробити єдино чесний вибір: не стати на бік чуми. А якого кольору чума, коричнева чи червона, це вже питання другорядне”³.

“Альтернативою барикад” Ліна Костенко обрала слово й плекала його в лункій тиші самоти, пильно оберігаючи од суєти й трибунної риторики, дбаючи насамперед про його, того слова, глибину та образність. Зрештою прагнула, аби наша література сягнула європейського рівня й здобулася на всесвітнє визнання.

Можна згадати лише драматичну історію виходу, а точніше, невиходу її книжки “Княжа гора”, яка припала на лиховісні 1970—1972 застійні роки.

² Пахльовська О. *Українські шістдесятники: філософія буття* // Сучасність. 2000. № 4. С. 71.

³ Там само, С. 72.

Зацитую фрагменти “доповідної записки”, а фактично — політичного доносу директора видавництва “Радянський письменник” А. Стася до відділу культури ЦК КП України про збірку поезій Ліни Костенко “Княжа гора” та про рукопис роману у віршах “Маруся Чурай”: “Л. Костенко запропонувала до видання велику кількість віршів, більшість із них мали відверто антирадянський та пронаціоналістичний характер... Прочитавши верстку, я відмовився підписувати збірку до друку, мотивуючи свою відмову негативними ідейними якостями переважної більшості поезій”.

Далі директор видавництва переповідає, що редакція поезії запропонувала авторці “докорінно переробити збірку”, однак вона нічого суттєвого у верстку не внесла, а “розгорнула активну кампанію проти видавництва”, яка полягала лиш у тому, що Ліна Костенко говорила своїм знайомим про те, що видавництво нічого самостійно не вирішує, а тільки виконує “вказівки згори”. Тож видавництво змушене було звернутися з листом до керівництва Спілки письменників України, аби воно висловило “свої рекомендації”. Оскільки реакцією на те прохання було дві думки (одна — відхилити рукопис, друга — надрукувати, організувавши при цьому в пресі критичну публікацію), автор цього “звинувачувального документа”, обурюючися такою “авантюрою” (бо тоді вся провина лягатиме на видавництво) “як виявом елементарної безпринципності, неприпустимої політичної гри з неминучим негативним результатом”, відстоює свою непохитну позицію: не друкувати!

“Щоб до кінця з’ясувати позицію Л. Костенко та остаточно вирішити питання про її збірку, я запросив поетесу на розмову. Бесіда тривала понад три години. Не хочу вдаватися у подробиці — розмова ні до чого не привела. Л. Костенко заявила про те, що її поетичні концепції — то її свідомі переконання, і жодних поступок комуністичній ідеології вона робити не збирається. Із нашої зустрічі я зробив висновок: низький рівень культури Л. Костенко виключав можливість вести з нею справді творчу розмову. Її дивовижна неграмотність, неприхована ненависть до всього, що нам найдорожче, це — не артистизм, а результат впливу певного середовища. Разом з тим Костенко в душі відчуває фальш штучно створеного навколо неї німбу “небезпечного таланту”, вона розуміє (хоч і не схильна це визнавати), що її поетичне вміння не сягає далі антигромадянських, привабливих для міщанина, викрутасів, що справжні її творчі можливості досить посередні. На утвердження світлого, поетично-піднесеного, у повному розумінні слова нашого Л. Костенко просто нездатна, бо тут потрібен талант справжній, а не дешево роздутий”.

До речі, наведена тут цитата — це, так би мовити, “чистовий варіант”, а є ще оприлюднений тепер варіант попередній, де автор зовсім не добирав слів, вкладаючи у свій “присуд” усю свою неприязнь до тих, хто не здатен на утвердження “нашого” способу життя. Додам один лише штрих із того “підготовчого” варіанту: «Л. Костенко добре розуміє, що її роман у віршах ідейно плутаний, ніхто його друкувати не буде, а тому і розсилає заяви “авансом”». А роман вже прочитано. Саме така думка про нього склалась у видавництві: знову ідеалізація козацтва, давнини, знову безкласове, солодке, як мед, суспільство на Україні-неньці, знову замилювання тими часами, коли «навіть глина була краща... Ні, “Маруся Чурай” нічим не заслуговує на появу серед читачів»⁴.

Це про роман у віршах “Маруся Чурай”, вихід якого окремою книжкою став предметом численних обговорень, дискусій і виступів у пресі, про який критика писала як про досягнення сучасної епічної поезії.

⁴ За матеріалами газети “Молодь України”, 1995, 29 червня.

Тепер важко навіть уявити нашу літературу без цього вершинного твору Ліни Костенко, де на повну силу виявився її талант ліро-епічної поетеси, котра вміє концентрувати в слові духовну міць і велич свого народу, передати в образах одвічні пошуки людиною щастя й долі, свого призначення на землі. Водночас доля цієї неординарної “дівчини з легенди” — з періоду повстань козацтва проти шляхти й великої визвольної війни 1648–1654 рр., — свідомої своєї місії, проектується на одну з домінуючих у творчості Ліни Костенко тем — місце й роль поета в сучасній добі, народжуючи такі емоційні рядки: “Як важко бути в наші дні митцем!”

“Сама поезія Ліни Костенко — це теж драма і стогін, бо якщо й не можна порівнювати долі й болі людини XVII століття і нашого сучасника, то не можна й забувати, що кожна доба має свій драматизм, свої терни й муки, а отже, й поетів, цінних для нас тим, що дисгармонія життя надихає їх на творчість сильніше, ніж його радості й гармонія. Це поети дисонансів, шукачі еліксирів, що зціляють духовні хвороби”⁵.

“Ліна Костенко майже свавільним зусиллям поетичного одкровення поглибила відчуття часу в українській поезії”. “Свавільним”, бо сама історична пам’ять у 1970-ті роки свідомо замулювалась, і треба було виявити неабияку громадянську мужність, щоб підірвати стереотип безкрило-вибіркової ілюстративності подій минулого. Слід сказати й те, що корені художніх ідей “Марусі Чурай” можна завважити в поезії Ліни Костенко ще 1960-х років.

Критика не раз відзначала, що в поезії Ліни Костенко чується “голос” пущеного хронометра. У її рядках перебіг часу, його невблаганну проминальність відчуваєш до болю пронизливо, майже фізично. Незрідка ж “хода” часу в неї неквапно-розмислива — як у вірші “Українське альфреско”, а то й важка, як і сама вічність (“...дивлюсь: мій прадід, і пра-пра, пра-пра — усі ідуть за часом, як за плугом”), що передається звертанням до “колективного образу” поколінь, які змінюються, і до зримого архетипу плуга, що асоціюється з важкою землеробською працею в поті чола.

Вісь-антитеза — мить і вічність — проходить через усю творчість Ліни Костенко. Осмислення себе як самоцінності у вимірах вічності й водночас відчуття неповторності кожної прожитої миті — так можна окреслити її поетичне світовідчуття й парадигму художньо-філософських шукань — центральну взагалі для літератури всіх часів і континентів. У них віддзеркалився і виклик часові — як одвічна людська потреба самоствердження й заперечення своєї проминальності, і схилення перед його невблаганністю, коли гордіня зрештою побивається мудрою розважливістю й художньою прозорливістю.

Глибоко національна поетеса, Ліна Костенко вільно почувається в різних епохах і в різних країнах, шукаючи постійних паралелей та асоціацій, що робить її поезію, зокрема й низку драматичних поем (“Скіфська одіссея”, “Сніг у Флоренції”), закоріненою углиб віків і в світовий контекст і водночас напрочуд свіжою, неповторною, сучасною. Її поетичний голос має лише її одній притаманний тембр та інтонації, у яких не знайдеш і натяку на фальш, штучність, солодкавість чи позу.

Поетеса начебто поставила перед собою глобальне надзавдання: “Прочитай золоті манускрипти, подивися у вічі вікам”. Але що вже казати про розгадку тривання вічності чи хоч би ту мить у ній, що зветься людським життям, якщо навіть “хронологічну мить” — як блискавичний спалах у безмежжі Всесвіту — нам не дано досягнути за одне-єдине фізичне перебування на цій землі.

⁵ Мисаров А. Від імені
влада / Літературна
Україна. 1987. 29 січня.

Проте поетеса благословляє кожную мить життя “на цих всесвітніх косяках смерті”, не тільки високу мить осяяння, бо й звичайна вона водночас є незвичайною, невідповідною, неповторною, вона — мінливо-зникаюча, щораз інакша, і з суми оцих “інакшостей” і витворюється те, що ми зємо індивідуальним пережиттям, досвідом, духовним мікрокосмом.

У віршованому епосі та в драматичних поемах Ліни Костенко час набирає іншого, сказати б, епічного виміру, він наче уповільнює свій плин, змінює оптичний кут бачення, аби могли ми пильніше роздивитися історично значущі події, знайти історичні паралелі, осмислити їх.

Слово Ліни Костенко постійно заакцентовується на двох константах буття — любові й ненависті, у яких тільки й розкривається людина — у величчї своїй чи мізерності, піднесеності духу чи ницості, — у розрізі часу звертаючися до різних епох та різних історичних постатей (“Маруся Чурай”, “Дума про братів неазовських”). Поетесу більше цікавить універсум — та універсальна картина світу, переломлена в епохах і народах, котра наближає до розгадки сенсу буття, аніж конкретика реального. Але універсальне завжди пізнається через слух і зір, що вбирають у себе теперішнє життя, а вже зати — через його переосмислення.

Коли ж драма народу, драма цілої нації накладається на драму всепланетарну — це устократ помножена драма людської душі. Йдеться про реальність кінця тисячоліття з її виразними апокаліптичними передчуттями, що проростають крізь відчуження між людиною і природою, крізь недовіру людини до природи і природи до людини, апофеозом чого й став Чорнобиль — провідна нині тема Ліни Костенко, бо, зрештою, у ньому “всі парадокси і всі трагедії всіх століть залишили свій слід”.

Тема, яка, на жаль, уже почала пригасати в українській свідомості, певно, в силу нашої до неї адаптації і яка, може, чи не найбільше болить у дні теперішньому тільки Ліні Костенко (і в цьому наша біда й наше щастя водночас) — тому так багато в неї наскрізь “стронцієвих” рядків, тому так багато розпачливих нот, тому така зранена й притомлена (як і душа) в її творах природа, що той — з погляду вічності — урок ми не поспішаємо засвоїти.

Не забувається її гостра доповідь на Другому Міжнародному конгресі українців у Львові⁶, де говорила вона про необхідність “виробляти якісь механізми гуманітарного протистояння” усім майбутнім можливим нуклеарним катастрофам, при цьому особливу увагу звертаючи на цілий комплекс проблем, що постали разом з “ерою саркофага”. Тільки ж чи дійшли вони до чиновницької свідомості тим болем, що його вклала поетеса у кожне своє виважене слово?

Однак на зламі часу старе, віджило хоч і цупко тримається ще за життя, у тому відчайдушному супротиві все ж трансформується зрештою в паростки нового, життєздатного. Його лиш треба вчасно помітити й підтримати, культивуючи в масовій свідомості.

Мені відкрилась істина печальна:
Життя зникає, як ріка Почайна.
Через віки, а то й через роки,
Ріка вже стане спогадом ріки.

Останніми роками Муза Ліни Костенко, здається, стала ще трагічнішою. Тільки трагос той — без колишнього надриву, без оголеного нерва: він ховається усередину власного зболеного “я”, як у мушлю, нерідко послаблюючи емоційну безпосередність та ліричну забарвленість. Він більше притрушений якоюсь сумуватою мудрістю,

⁶ Костенко Л. Чорнобиль в дзеркалі історичної свідомості: Доповідь на II Міжнародному конгресі українців у Львові // Літературна Україна. 1993. 27 вересня.

прогірчений іронією, приправлений скепсисом. “Не бачу обличчя істини — воно спотворене болем”, — звучать її гіркі слова як визнання власного безсилля перед часом, що приніс усвідомлення: “Ми зранені люди, ми дуже зранені люди”, побиваючи власне ж переконання: “Іронія — це блискавка ума, котра освітить всі глибини смислу”.

“Не хочу грати жодної з ролей у цьому сатанинському спектаклі”, — звучить безапеляційно й переконливо — як вирок. Її безжальний діагноз “Усі усіх не люблять. Це біда. Це чорний дим невидимого пекла” — страшний і категорично-незаперечний “рахунок”, пред’явлений часові, з якого навіть “історія сміється сардонічно”. “Людина, знівельована юрбою”, втрачає саму себе, відтак зона відчуження переростає зону чорнобильську, вона проходить уже через душі людей.

Ніколи не полишала поетеса свою улюблену історичну тематику. Так, протягом багатьох років дописувала й переписувала створений ще у 1966–1967 рр. історичний роман “Берестечко”, який недавно прийшов до читача окремою книгою, явивши нам згусток болю й глибоких роздумів про трагічні віхи української історії, а саме — про поразку під Берестечком. Від зображення цілком конкретної історичної події (“Усе ж було за нас. Чому ж програли ми?!”) Ліна Костенко прийшла до розкриття філософії поразки як науки: “ніяка перемога так не вчить”, вкладаючи в ту гірку істину велику конструктивну енергію, яка спонукає до праці, до нових перемог на ниві державотворення, бо вже “немає часу на поразку”.

Тверезо, об’єктивно й безжально висловила своє бачення Ліна Костенко у лекції, прочитаній перед молоддю в Національному університеті “Киево-Могилянська академія” 1 вересня 1999 р. (коли їй було вручено диплом та мантию Почесного професора НаУКМА), і яка з’явилася окремою книжечкою “Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала” (К., 1999).

Під час тієї лекції контакт між Поетом і молоддю був взаємним: юні киевомогилянці почули живий, нефальшивий, пристрасний голос, а Ліна Василівна побачила щире зацікавлення в очах юнаків та дівчат, у студентських аудиторіях відчула свою потрібність. І це надихнуло її на цикл лекцій для киевомогилянців.

Слово Ліни Костенко, націлене в майбутнє, заперечує мазохізм як національну рису, застерігає проти пошуку деструктивного негативу в ментальності української нації. Її тривожить рецепція України в світі: яким чином “суспільство може мати об’єктивну картину самого себе і давати на світ невикривлену інформацію про себе, сфокусовану в головному дзеркалі”, бо маємо “бути відкриттям для світу, а не морально ущербним народом в абераціях чужих віддзеркалень”⁷. Але насамперед треба налаштувати себе самих на сприйняття власного неспотвореного відображення, вільного як від комплексу меншовартості, що неминуче схиляє до національного самобичування, так і від манії величчя, що, власне, також породжена комплексом другосортності.

Без її поетичних книжок — від першої “Проміння землі” (1957) і далі “Вітрила” (1958), “Мандрівки серця” (1961), “Над берегами вічної ріки” (1977), “Маруся Чурай” (1979), “Неповторність” (1980), “Сад нетанучих скульптур” (1987), “Вибране” (1989) й аж до “Берестечка” (1999) — гуманітарна аура української нації уже неможлива, бо її енергетика живить духовний всесвіт України, несе нам усвідомлення власної гідності — того, без чого неможливе усвідомлення себе нацією, без чого не може постати держава такою, якою ми її собі вимріяли.

⁷ Костенко Л.
Гуманітарна аура нації,
або Дефект головного
дзеркала. К., 1999.
С. 13.

Ліні Костенко болить наша незсолідаризованість, невміння вивищитися над власними амбіціями заради спільної мети, наша байдужість до самих себе, до долі власної і долі своїх дітей. Саме тому все пристрасніше й публіцистичніше звучить її слово — правдиве й щире, глибинне і зболене, мужнє й жіночне водночас. Їй не треба бути ані політиком, ані державним мужем, щоби бачити правду, відчувати її серцем і доносити до нас. Бо вона — Поет, і цим так багато сказано.

А ще голос її, тверезий і вимогливий, налаштовує нас на працю. Повсякденну планомірну працю, таку, скажімо, що її ведуть у зоні відчуження співробітники історико-культурної експедиції Міністерства з надзвичайних ситуацій — музейники, філологи, науковці інших спеціальностей. Їхнім духовним наставником і стала Ліна Костенко, котра працює в поліській зоні нарівні з усіма. Жінка, яка здобула право на такий високий реєстр вимогливості не тільки своїм подвижницьким трудом Митця, але й не менш подвижницькою працею у Чорнобильській зоні — поза будь-якою суспільною погодою та політичною кон'юктурою.

Власне, йдеться також про ту проблему системної кризи гуманітарної сфери, духовного занепаду, що на неї вказувала Ліна Костенко у своєму виступі у Київському будинку вчителя на тему "Чорнобильська катастрофа і збереження культурної спадщини народу": «Криза не через те, що ніхто нічого не робить. Ні, робиться багато. Але справа ще й у рецепціях: суспільство не сприймає наших зусиль. Ми переживаємо кризу сприйняття. Останнім часом по телебаченню український народ почали називати "великій немой". Я боюся, що так оглушили цей народ, що він скоро стане "великій глухой". Він уже не чує життєво важливих проблем»⁸.

"Крізь роки і печалі" мужнів і міцнів тремкий голос поетеси, набирає виразніших інтонацій, безкомпромісного звучання. Її тверезі й водночас надзвичайно образні поетичні рефлексії з поетичного циклу "Інкустації" (збірка "Вибране"), апелюючи до наших розуму й серця наприкінці 1980-х, і справді були короткими й точними, як діагноз: вони повертали нас до нашої історичної пам'яті, нагадували про втрачене почуття національної гідності, нашу готовність (і неготовність!) до свободи, спонукали замислитися над одвічними проблемами вічного й тлінного, сущого й минулого...

Ліричний герой Ліни Костенко — попри весь трагізм світовідчуття — надзвичайно діяльний, окрилений прагненням до вдосконалення себе самого й довколишнього світу, він відкидає пасивність як спосіб життя, шукає й знаходить можливості для самовираження, самореалізації, бо ним керує вічна нестримна спрага перемін.

Громадянська напруга, властива віршам Ліни Костенко, "фірмовим знаком" яких є "концентрація мислі" як "натурфілософський першоеlement"⁹, у яких лунко б'ється нерв нашого складного сьогодення, пробуджує в читачеві почуття самоповаги, здатність до самооновлення та переоцінки пережитого й відчутого. Це вона сказала нам про те, що "гряде неоцинізм", це вона усім своїм способом життя заперечує те, що влучно названо нею "політичною біжутерією".

"Звикли до правди мої вуста, Нащо їм чорне вино лукавства?" — у цих словах уся Ліна Костенко, без будь-якого натяку на позірний пафос чи позу.

...Духовне подвижництво Ліни Костенко — у повсякденній копіткій праці, без розрахунку на славу й винагороду. Вона зробила свій вибір і

⁸ Костенко Л. Чорнобильська катастрофа і збереження культурної спадщини народу. Українське слово. 1999. 11 листопада.

⁹ Базилевський В. Поетія як мислення // Літературна Україна. 1987. 10 вересня.

сповна усвідомлює свою високу місію на цій землі: “Митцю не треба нагород, Його судьба нагородила”...

Хтось там галасує. Голосує.
Хтось танцює ритуальний танець.
Час — він мудрий, фікції скасує,
а, між іншим, я таки зостанусь.

У цих словах — не поза, а позиція. Позиція людини, налаштованої на постійний труд. “Сізіф, алхімік і мурах” водночас, Ліна Костенко мудро й нелегко творить кожен свій день — день, як “нотну сторінку вічності”.

Державна премія імені Т. Шевченка, якою вона була відзначена 1987 р. за історичний роман у віршах “Маруся Чурай” та книжку поезій “Неповторність”, — це лише вияв офіційного визнання, яке прийшло до неї значно раніше. Прийшло з народу, від нас із вами, бо Ліна Костенко, як і Маруся Чурай, якраз і стала голосом цього народу, його піснею, його душею.

Цей портрет буде неповним, якщо не додати до нього слово про ту велику гордість Матері, яка виховала таку дочку, як Оксана Пахльовська. Пригадується, кілька років тому йорданського вечора в столичному Будинку вчителя на презентації Оксаниної книжки “Українська літературна цивілізація”, написаної італійською мовою, Ліна Костенко, приймаючи того ж вечора високу нагороду — медаль Святого Володимира Великого від Світового Конгресу Українців “за цінний вклад в українську літературу”, попросила вважати її відзнакою за те, що дала Україні дочку, котра поклала в будівлю ХХІ століття таку вагому “цеглину”, якою є це унікальне, обсягом понад тисячу сторінок, видання.

У часопросторі, окресленому берегами вічної ріки, де “душа тисячоліть шукає себе в слові”, під високим небом духовності й творить Ліна Костенко свій “сад нетанучих скульптур” — її книжка під такою назвою воістину має право бути названою “конденсатом духовної міцї і чистоти, фортецею духу”¹⁰.

Усім своїм безкомпромісним життєдіянням та подвижницьким трудом Ліна Костенко по праву заслужила особливе місце в українській літературі ХХ ст. Вона — лауреат Шевченківської премії, премії Фундації Тетяни й Омеляна Антоновичів, премії імені Олени Теліги, премії імені Франческо Петрарки.

Ім'я видатної поетеси стало синонімом унікальної творчої біографії, прикладом стоїчного відсторонення од літературних буднів і свят, чи різкіше, але точніше, це можна назвати — від щоденного ярмарку творчих амбіцій¹¹.

І справді, у нове тисячоліття українська література ввійшла з жіночим ім'ям на устах. Ім'я це — Ліна Костенко. І через те високе небо Ліни Костенко стає вищим і для всіх нас.

Людмила Тарнашинська

¹⁰ Пащенко В. *Нетанучі скульптури Ліни Костенко* // *Вітчизна*. 1988. № 8. С. 185.

¹¹ Див.: Тарнашинська Л. “Благословення кожного миттю життя...” // *Тарнашинська Л. Сезон вічності. Літературно-критичні тексти*. Париж; Львів; Цвікаву. 2001. С. 9–17.

НЕВТОМНІСТЬ І ТАЛАНТ ГАЛИНИ ГОРБАЧ

У житті доктора Анни-Галі Горбач — відомого перекладача, літературознавця і публіциста, яка від 1940 р. живе і працює у ФРН, 1994 рік видався щедрим на знаменні події. Саме того року Анна-Галія Горбач уперше одержала нагороду в Україні за свою багаторічну працю: рішенням Президії Спілки письменників України їй присуджено літературну премію імені Івана Франка за 1994 рік.

Довгою і складною була дорога до визнання в Україні результатів праці Анни-Галі Горбач (так само, як і відомого україніста-славіста професора Олексі Горбача), хоч усе своє життя, весь свій інтелект і творчі сили подружжя Горбачів присвятило Україні, українській нації і культурі.

Народилась Анна-Галія 2 березня 1924 р. в с. Бродині в Південній Буковині (нині — територія Румунії) в сім'ї Марії і Николая Луцяків. Батько був громадським нотарем, походив із Північної Буковини. Мати — з Гуцульщини, з с. Кути. Мешканці Бродина були українцями, але рідної школи не мали. Тому Галія навчалась у румунській народній школі, згодом — у румунській дівочій гімназії в Чернівцях. У роки воєнної хуртовини родина Луцяків виїхала до Німеччини. Там, у старовинному німецькому містечку Падерборн, Анна-Галія 1943 р. закінчує гімназію, рік працює в соціальній службі й від 1944 р. починає студіювати медицину. Але університет був закритий, і вона продовжує навчання уже після війни, студіюючи, правда, не медицину, а філологію, зокрема славістику, в Геттінгенському університеті. Уже тоді думала про переклади української літератури німецькою мовою, що вимагало досконалого її вивчення.

У Геттінгені почала перекладати і вже 1948 р. кілька своїх перекладів, серед яких оповідання М. Коцюбинського “Для загального добра”, подала на конкурс у Мюнхені й отримала першу нагороду.

1948 р. Анна-Галія одружується з Олексом Горбачем, переїжджає до Мюнхена і там продовжує студії. У Мюнхенському університеті захоплюється славістикою. 1950 р. захищає докторську дисертацію “Епічні стилістичні засоби козацьких дум”.

Їй пощастило зацікавити українською тематикою одного з німецьких видавців, із яким вона обговорює проект української антології. Книжка “Синій листопад” (Blauer November), що побачила світ 1959 р., була цікава за змістом (туди увійшли три новели М. Хвильового, оповідання О. Слісаренка, О. Довженка, І. Сенченка), гарно видана поліграфічно і мала дуже добрі відгуки у пресі. Ця антологія, по суті, відкрила авторці двері до інших німецьких видавництв. У її перекладах виходить низка творів української сучасної і класичної літератури: “Fata morgana”, “Тіні забутих предків” М. Коцюбинського, “Камінна душа” Г. Хоткевича, дев’ять дитячих книжок, серед яких “Лісові казки” О. Іваненко, деякі повісті А. Чайковського, кілька збірок самвидавчої лірики, закарпатські казки тощо. А 1974 р. надрукована для німецької молоді збірка козацьких оповідань “Дике поле”, серед яких — фрагменти з “Чорної ради” П. Куліша, “Марусі” Марка Вовчка, з творів сучасних авторів, як-от Валерія Шевчука та інших.

Сьогодні в творчому доробку Анни-Галі Горбач більш як 25 окремих видань перекладів, у тому числі три антології: окрім “Синього листопада”, “Криниця для спраглих” (1970), “Останні відвідини Чорнобиля” (1994). Багато її публікацій на сторінках журналів і альманахів Західної Німеччини.

Водночас А.-Г. Горбач — автор низки літературно-критичних статей, одна з найпопулярніших літераторів-україністів у ФРН. Тільки до двадцятитомної “Енциклопедії світової літератури” вона написала кілька десятків статей як про окремі постаті, так і присвячених широким проблемам розвитку літератури. Можна тільки подивлятися творчою активністю Анни-Галі Горбач, яка виступила з доповідями з української проблематики на конференціях і семінарах: у Берліні — “Українські письменники XX ст. — тернистий шлях літератури”; “Національне буття в дзеркалі української поезії”; в Кельні — “Українські культурні процеси в XX ст.”; у Майнці — “Українська сучасна література — течії і проблеми”; в Лейпцигу — “Про творчий портрет Валерія Шевчука”; в Цюріху — “Чорнобиль в українській літературі” тощо.

Особливе місце в наукових зацікавленнях дослідниці належить поstatі творчості Василя Стуса. Ще 1967 р. А.-Г. Горбач разом із дочкою Мариною готує до друку збірку “Я спекався тебе, моя тривоже”, в якій розміщено 67 віршів поета. Цікаво, що видав цю книжку німецький видавець-ідеаліст, як його називає пані Галія, якого вона зуміла настільки зацікавити творчістю дисидентів, що той закрит своє вузькофахове видавництво і зайнявся тільки самвидавом. Там же побачили світ таборовий зошит Стуса, його щоденник і кілька листів. Книжечку про Стуса Анна-Галія Горбач видала в швейцарській серії “Кураторія духовної свободи”, а 1988 р. там само — збірку поезій В. Стуса, до якої увійшло 105 його творів.

Окрему сторінку в житті і праці Анни-Галі Горбач становить правозахисна діяльність. Початки її можна датувати кінцем 1960-х років. Так, 1968 р. під час однієї з поїздок до Києва вона звернулася за підтримкою до Спільноти письменників України у справі видання антології української прози в перекладі німецькою мовою. Пані Галія

познайомилася тоді особисто з багатьма українськими письменниками, серед яких були І. Світличний, І. Калинець, В. Чорновіл, І. Стешенко, Г. Кочур та інші. Підтримки серед керівництва Спілки щодо видання антології вона не знайшла, тобто з властивим тій епосі лицемірством формально був схвалений її задум, але фактично поставлено цілу низку вимог, зокрема щодо внесення до антології імен, яких авторка не прийняла. Антологія вийшла друком і без цієї підтримки. То була перша німецькомовна антологія української прози. Відтоді залишились активні зв'язки з українськими літераторами. І коли в Україні прокотилася хвиля арештів, що захопила письменників, з якими контактувала Анна-Галія Горбач, вона, не вагаючися, вступила до німецької групи оборони правозахисників, насамперед українських, і була основним дорадником цієї групи зі Східної Європи. Належала до тих діячів, які вимагали захисту заарештованих літераторів і вважали за доцільне звернутися з відповідними листами до радянських властей і переконувати їх, що українські дисиденти не є злочинцями і гідні зовсім іншої оцінки їхньої діяльності.

Тоді ж А.-Г. Горбач зацікавилася самвидавком і доклала чимало зусиль до публікації самвидавних матеріалів на Заході. Зокрема, багато українського матеріалу опублікувала вона на сторінках швейцарського піврічника "Russischer Samizdat", серед яких були статті про Є. Сверстюка разом із його віршами; про М. Руденка, С. Сапеляка, політичні документи Ю. Бадзьо тощо. Окремий зошит містив матеріали про повстання в Норильську.

Не можна не згадати ще однієї царини діяльності Анни-Галі Горбач — допомоги своєму чоловікові професорові Олексі Горбачу в його науково-видавничій праці над виданням і передруком найважливіших пам'яток української мови та літератури, а також основних літературознавчих творів, зокрема тих, що виходили в 1920—1930 роках і зберігалися у спецфондах України.

Близько 50 книг рідкісних видань і передруків завдяки творчим і фінансовим зусиллям подружжя Горбачів стали доступними для науковців як в Україні, так і в цілому світі. Більшість цих видань фінансувалася видавцем, бо, як зазначав в одному з листів Олекса Горбач, "усі ці передруки і видання задумані як наша спільна допомога Україні, тому ми свідомо вклали в цю справу всі наші збереження".

Завдяки плідній перекладацькій і літературознавчій праці Анни-Галі Горбач постійно зростає зацікавлення українською літературою в Німеччині.

На запитання, як їй вдається так багато робити на перекладацькій, літературознавчій і науково-організаційній ниві, пані Галія відповідає: "Я вже давно повторюю всім, що при одній праці відпочиваю від іншої — у кухні відпочиваю від бюрка, в городі при грядках і квітах відпочиваю від читання і мозольної організаційної праці..."

На щастя, Анна-Галія сповнена творчих і життєвих сил, далекосяжних планів і задумів, а основне — палкого бажання далі працювати для України, примножувати добру славу української науки і культури, нести її здобутки у близькі й далекі світи.

Ярослава Закревська

СПІВАЧКА СВІТОВОЇ СЛАВИ ІРИНА МАЛАНЮК

Неймовірно, але факт, що українська оперна й концертно-камерна співачка зі світовою славою Іра Маланюк була зовсім не відомою навіть у музичних колах на своїй Батьківщині, в Україні, а про загал і говорити нема чого. І це при тому, що західна преса надзвичайно багато писала про її тріумфи на оперних сценах Відня, Берліна, Парижа, Женеви, Мілана, Рима, Венеції, Неаполя, Брюсселя, Мадрида, Барселони, Лондона, Буенос-Айреса та багатьох інших міст Європи й Америки.

Вона працювала з такими світилами диригентського мистецтва, як Герберт фон Караян, Вільгельм Фуртвенглер, Бруно Вальтер, Клеменс Краус, Джордж Шольті, Ганс Кнаппертсбush, Дімітрі Мітропулос. А партнерами були славетні співаки Маріо дель Монако, Джузеппе ді Стефано, Рената Тебальді, Елізабет Шварцкопф, Бріжіт Нільсен, Кірстен Флегстед і чимало інших оперних зірок світу. Її поважали, любили, нею захоплювалися не лише диригенти, партнери, а й критики та численні слухачі.

Майбутня велика співачка Іра Маланюк народилася 29 січня 1919 р. у Станіславі (нині Івано-Франківськ) в інтелігентній родині. Батько її, Осип Маланюк, був родичем Соломії Крушельницької, а мати походила з роду французьких герцогів¹. Із шести років навчається гри на фортепіано. Після закінчення української гімназії вступає до місцевої консерваторії при Польському Музичному Товаристві імені С. Монюшка. Маючи від природи не тільки чудовий голос, а й абсолютний музикальний слух, приємну зовнішність і артистичні дані, вирішила будь-що навчатися співу в прославленого баса і педагога Адама Дідура, який працював тоді професором Львівської консерваторії. Протягом року дівчина двічі на тиждень їздить до нього на заняття, а потім вступає на природничий факультет Львівського університету і паралельно бере уроки у свого улюбленого маестро.

Навчання було успішним, і вже 1939 р. Адам Дідур організовує їй, а також іще трьом своїм студентам виступ у головних ролях опери Дж. Верді "Аїда", вистава якої призначалася для молоді.

*Павлюшин Стефанія.
Історія однієї кар'єри.
Львів, 1994, С. 5–6.*

"...Амнеріс у виконанні Ірини Маланюк, — писала одна зі львівських газет, — була чарівною постаттю. Щоправда, голос цієї співачки вимагає ще певного вишколу, але його тембр, рівність звучання в усіх регістрах, емісія говорять самі за себе. Зважаючи, що це перший виступ молододі співачки на професіональній сцені, можна без перебільшення сказати, що на неї чекає славне майбутнє".

Адам Дідур, незабаром очоливши Варшавський Великий театр, запропонував своїм учням контракт на наступний сезон. Та на перешкоді стала Друга світова війна — і дівчина повертається додому.

У 1940 — 1941 рр. Ірина Маланюк — солістка Львівської опери, де з успіхом співає в операх "Наталка Полтавка" М. Лисенка (Терпилиха), "Євгеній Онегін" П. Чайковського (Няня), "Запорожець за Дунаєм" С. Гулака-Артемовського (Одарка), "Травіата" Дж. Верді (Флора), "Сільська честь" П. Масканьї (Лола), "Долина" Д'Альбера (Розалія), "Продана наречена" Б. Сметани (Анна) тощо.

Крім виступів на оперній сцені, молода співачка дає сольні концерти з творів українських композиторів і народних пісень.

Відчуваючи необхідність подальшого вдосконалення вокальної майстерності і, зокрема, опановування технікою виконання музики Р. Вагнера, Ірина Маланюк 1944 р. їде до Відня, де навчається у знаменитого професора консерваторії, колишньої найкращої вагнерівської співачки Анни Бар-Мільденбург: готує низку партій у "Персні Нібелунгів", а також в інших операх.

Наприкінці 1945 р. мер міста Грац пропонує Ірині Маланюк посаду солістки опери, де вона тріумфує. Слава про талановиту співачку рознеслася по всій Європі, і її навперебій запрошують найкращі театри світу.

За своє довге творче життя Іра Маланюк проспівала більш як сімдесят мецо-сопранових партій як в операх раннього класицизму ("Орфей" К. Глюка), пізнього бароко ("Ксеркс", "Юлій Цезар" Г. Генделя), так і в операх В. Моцарта, Дж. Верді, Дж. Пуччіні, М. Равеля, М. Мусоргського, К. Онеггера, Р. Штрауса, І. Стравинського та багатьох інших.

В операх Р. Вагнера вона створила незабутні образи Фріки ("Золото Рейна", "Валькірія"), Бренгени ("Трістан та Ізольда"), Магдалени ("Нюрнберзькі майстерзінгери"), Мері ("Летючий голландець"), Венери ("Тангейзер") та інших, і як одна з найкращих виконавиць удостоїлася честі взяти участь у вагнерівських фестивалях, що проводяться в рідному місті композитора — Байрейті. До речі, свого часу найкращою вагнеристкою зарекомендувала себе родичка Ірини Маланюк, наша велика співачка Соломія Крушельницька. З таким же успіхом виступала Ірина Маланюк і на моцартівських фестивалях у Зальцбурзі, про що із захопленням писали австрійські газети.

Не меншої слави Іра Маланюк зажила і як концертна, камерна співачка. Її сильний, широкого діапазону і рівний в усіх регістрах голос, абсолютно вільне володіння ним, що свідчить про досконалу вокальну школу, музичальність, висока загальна культура і справжній артистизм співачки, який поєднувався з повсякденною наполегливою працею, забезпечили їй шалений успіх і переможне сходження до вершин світової слави.

Концертний репертуар співачки охоплює солоспіви композиторів різних епох і народів — як класиків (Гайдн, Гендель, Моцарт, Бах,

Бетховен), так і романтиків (Шуберт, Шуман, Брамс), а також і її сучасників — Стравинського, Штрауса, Хіндеміта, Шенберга, Берга та багатьох інших.

Чільне місце в репертуарі Іри Маланюк належало вокальним творам М. Лисенка, Б. Лятошинського, С. Людкевича, В. Барвінського, Д. Січинського, Н. Нижанківського, А. Гнатишина, а також українським народним перлинам. Вона підготувала і проспівала з різними симфонічними оркестрами більш як 50 сольних партій у кантатах, ораторіях, месгах та інструментально-вокальних творах композиторів-класиків і сучасних авторів. Співала, зокрема, в прем'єрах ораторій швейцарських композиторів — у “Книзі за сімома печатями” Франца Шмідта й у “Голгофі” Франка Мартена.

Величезні заслуги Ірини Маланюк у розвитку і збагаченні європейської та світової музичної культури високо оцінені урядами Німеччини й Австрії. Баварське міністерство культури присвоїло їй почесне звання “Камерзангерін”, яке надавалося колись королями і кайзерами співакам за особливі заслуги. Австрійський уряд нагородив її найвищою відзнакою — Почесним Хрестом знання і Почесним орденом мистецтва першого класу².

Подорожуючи по світу, Ірина Маланюк скрізь і всюди називала себе українкою, виступала з концертами української вокальної музики, залучала її до своїх збірних програм.

Від початку 1970 р. зірка оперних і концертних сцен — на педагогічній роботі в Грацькій вищій школі музики (Австрія). З її класу вийшли сотні учнів, які працюють у театрах багатьох країн, деякі з них захистили дисертації.

Іра Маланюк найбільше з усіх українських співачок зуміла записати на грамплатівки арій, романсів та пісень, у тому числі й багато українських. На жаль, в Україні вони фактично не відомі. Тож час переписати їх на компакт-диски й відеокасети.

Варто нагадати, що свій 75-річний ювілей співачка відзначила у Львівській опері, в колі своїх рідних, друзів, земляків і шанувальників. І коли хор театру, а з ним і присутні в залі заспівали їй “Многая літа”, вона не стрималася й заплакала від хвилювання та радості, що стало можливим вільно приїздити на рідну землю, незабутню Батьківщину. У Львові вона святкувала й своє 80-річчя і сподівається на щасливі наступні круглі дати свого життя. З роси і води Вам, наша гордість і слава!

Михайло Головащенко

²Павлович Стефанія.
Іра Маланюк — оперна
співачка зі світовим
ім'ям. / Український
світ. 1999. С. 17.

НІНА МАТВІЄНКО. ЖИТТЯ У ПІСНІ

Ніну Матвієнко народ визнав як свою, близьку до душі й серця співачку. Вона народна не за званнями, які при ній уже давно. Народна — за її талант від природи. В естетиці сприйняття й відчуття — це визнання на рівні символу. Символу, можливо, не для всіх, а для тих, хто тяжіє до конкретики зорового образу, не до репрезентативного, а безпосередньо відчутого у зв'язках із життєвим досвідом, не тільки суб'єктивним, а й суспільним. Чи то будуть обрядові пісні, чи пісні про жіночу долю, чи історичні (а саме фольклор є домінантою репертуару співачки), чи авторські твори композиторів, на яких вона карбує знак свого виконавства, — вони завжди є свідченням її належності до української землі, до українського народу, своєрідною молитвою за їхню долю. Тим-то її пісня така натхненна, щемна, а водночас і просвітлена, з надією на краще майбутнє. Це той випадок, коли виконавець є й творцем. Серед сотень інших лише двоє-троє здобувають собі ім'я власне, яке має Ніна Матвієнко.

З-поміж тисяч інших її голос впізнають. І не тільки голос, а і його психологічну ауру, із якої проростають чудові витвори мистецтва, мов квіти Катерини Білокур. Вони вражають правдивою безпосередністю, ваблячи у співі переливами барв, що, мов яблуневий сад, то чарує рясним цвітом, то згасає у смутку, оживаючи знову й знову.

Велика життєва снага, потреба бути суспільно корисною йде в неї від вродженої української натурфілософії, органічної прив'язаності до свого роду (згадаймо її символ — пісню “Ой роде наш красний”), бажання бути завжди собою: “Кожен раз, коли я думаю над тим, хто ти є сьогодні, то в першу чергу згадую: ти мушиш бути сам собою. Тільки артист одягається в роль на один вечір... Найтяжча роль у цьому житті — це вибрати самого себе і свою пісню”¹.

Природа дарувала їй не тільки талант, чарівну вроду, а й багатий внутрішній духовний

НАШІ СУЧАСНИЦІ

¹ Матвієнко Н. "Я так свічу" // *Жіночий світ*. 2001. Січень — березень. С. 26.

світ. Правильні лагідні риси обличчя, мила сердечна усмішка, струнка легка постать роблять її завжди молодою, ніби постійно готовою до польоту. Не знаючи її ближче, ніхто б не повірив, що вона — мати трьох дітей. Тільки внутрішнє осяяння здатне долати час, який завжди попереду нас, і тільки небагатьом щастить його наздогнати, вписатися в його вимоги. Ніна Митрофанівна Матвієнко його вже випередила, здобувши любов і визнання свого народу. Її пісні на золотих дисках уже не забудуться, вони житимуть й у майбутньому.

Ніна Матвієнко народилася 1947 р. в селі Неділище Житомирської області. Надвисока чутливість натури, уразливість душі, громадянська відповідальність — не випадкові риси її характеру. Дітей у сім'ї було одинадцятьоро. Батько, Митрофан Ількович, у роки війни партизанів. Хоробрий, одчайдушний, він знав багато пісень. Але його доблесті уживалися з вадами: любив іноді заглядати в чарку, а від цього страждала вся сім'я і насамперед його дружина Антоніна. Сини й доньки повиростали і, немов птахи, швидко розлетілися з домівки. А світ, умови для виживання були нелегкими. Одна сестра народилася в сорок третьому, інша — в сорок п'ятому, брат — у сорок шостому. Останній брат — у шістдесят першому. Хоча нелегко було ставати на ноги в такій великій сім'ї, дівчина любила дивитися на мамине обличчя, коли та поверталася з лікарні, приносячи на руках ще одне життя. Багата уява Ніни бачила в матері не ту виснажену трудівницю з обвітраним обличчям, а іншу жінку, білолицю Мадонну, ніби з нереального світу, повного квітів...

Із шостого класу Ніна з сестрами Валентиною та Поліною навчалися в Потіївській школі-інтернаті Малинського району. Два брати — в Базарській школі-інтернаті Народицького району. Не те щоб нарікала на долю — учні були при ділі, а директор школи Дмитро Максимович Топчій опікувався ними, — однак хотілося додому. Згадка, що там негаразди, породжувала в юній душі незаспокоєний біль. Не могла миритися з несправедливістю, кривдою, неправдою: "Я відчувала, що в мене сильна натура. З дитинства знала, де вади, а де правда, з дитинства була дорослою"². У труднощах формувалися характер, воля, життєва наснаженість її таланту, до болю правдиві барви голосу. Завжди любила співати. Від батька й матері знала багато пісень. Після закінчення школи-інтернату Ніна прийшла на завод — зараз важко уявити її ученицею кранівника. Та не покидали її мрії про мистецтво.

І от щасливий поворот долі: 1966 р. вона вступає до студії при Державному українському хорі ім. Г. Верьовки, на неї одразу ж звертають увагу. Співачка з любов'ю згадує першого педагога Юлію Володимирівну Короткевич, котра уважно з нею працювала, робила клавіри до виконуваних Ніною пісень, а також директора студії Я. Міщенка, який сам повів її на українське радіо, де диригент Г. Куляба здійснив з нею перші записи. 1967 р. розпочалися гастрольні поїздки з народним хором за кордон — у Канаду, Південну Америку, Францію. Але вона зрозуміла, що самими тільки піснями жити не можна, і 1969 р. вступила на філологічний факультет Київського університету, який закінчила заочно. Щиро визнає, що то був найважчий період у її житті: "Бо й природа у мені кричала, як кричать у мені пісні. Хотілося бачити, які в мене будуть діти, адже дітей я завжди любила".

Чоловіка собі вибрала по любові — сина Івана Макаровича Гончара, відомого скульптора, добре знаного шанувальника й збирача культурних цінностей. За радянських часів він зазнав переслідувань через

² Гриня С. *Одкровення*. // *Музика*. 1988, № 3. С. 13.

самовіддану патріотичну діяльність, що відбилося і на сім'ї Н. Матвієнко. Сімнадцять років співачка не виїздила з хором за кордон. Бувало, на телебаченні готують про неї передачі, а в ефір їх не пускають. «Зробили чотиричастинний фільм “Співає Ніна Матвієнко”. Як я його чекала, як там усе було підібрано, які пісні! Але його не показали, заборонили. Думала, що більше вже ніколи не співатиму. Та біль пройшов і подумалося: це ж тільки “стерли” передачу, а пісні наші залишилися! А тут ще й діти маленькі хворіли. Чоловік — художник. А в хаті все тримається на жінці. І так було споконвіку в Україні... Зараз я б, мабуть, не витримала того морального спаду»³.

І все-таки справедливість перемогла, бо ж талант і добрі друзі ніколи її не полишали. Довголітня плідна праця увінчалася успіхом: Ніну визнали і як унікальну співачку з неповторним голосом, і як організаторку тріо “Золоті ключі”, де з нею разом близькі по духу і за мистецькими уподобаннями Валентина Ковальська з Рівненщини та Марія Миколайчук з Буковини (вдова І. Миколайчука). А “хрещеним батьком” тріо став Анатолій Авдієвський. “Він взяв нас із собою на Рівненський льонокомбінат. Там була творча зустріч — і відразу, без репетицій, ми виступали. Після того він почав включати нас до програми хору. Так ми й почали співати втрьох”⁴. Скільки безмежно тужливих або ж іскрометних пісень відкрили вони слухачам. Хоча б такі, як “Ой не жалько мені”, “Ой виорю нивку широкую”, “Ой попід гай зелененький”, “Коло річки, коло броду”, “Ішло дівча лучками”.

Тріо не зупиняється у пошуках нових творів. Співачки оновили давно забуті чи мало знані пісні, які запам'ятала від батька й матері Ніна, багато унікальних зразків перейняли з фольклорного радіоконкурсу “Золоті ключі”, що розпочав своє “літочислення” від 1980 р. Незрівнянне враження залишають виконувані тріо весняно-літні пісні, особливо купальські, що у своїй первозданній формі найкраще збереглися на Поліссі: “Сьогодні Івана, а завтра Купала” — із символічними кінцевими гуканнями, “Як посію рожу” — з широким розспівом-виводом, що переходить в архаїчну октаву й квінтову гетерофонію з глісандовими закінченнями, з контрастною серединою “Купалочка, де твоя дочка”.

Голоси Ніни й Валентини настільки доповнюють один одного, що їх важко буває навіть уявно розвести в процесі співу, хоча в Ніни сопрано широкого діапазону, а у Валентини він наближається до альту. Марія Миколайчук — низький грудний альт — “тримає” низ, створюючи оксамитовий фон, на якому мережать поліфонічні візерунки верхній і середній голоси, як у народній підголосковій поліфонії.

Відомий композитор Євген Станкович спеціально для Ніни здійснив неповторну обробку* геніальної народної пісні “Глибокий колодязь”. Вона сприймається як метафора долі української душі. А яка ж цілісна й органічна роль Матвієнко в кантаті “Мій сад” композитора Олега Ківи, написаній на вірші Павла Тичини. Як міцно утримує співачка

³ Грица С. *Одкровення*. С. 13.

Тріо “Золоті ключі”

⁴ Грица С. “Щоб пісня проросла”. // *Наука і культура*. Вип. 20. С. 434–435; Грица С. “Ой глибокий колодязь”. // *Літературна Україна*. 1986. 25 червня (№ 39).

*Обробка була відзначена спеціальною премією на Європейському фольклорному радіоконкурсі у Братиславі 1979 р.

землелюбну пантеїстичну концепцію твору, як відчуває небесні звуки цієї поезії, в унісон зливаючися з нею барвами свого голосу. Не менш вражає “Народне голосіння”, яке в супроводі хору виконала Матвієнко в хоровій опері “Золотослов” Лесі Дичко. А хіба можна забути у її виконанні пісню-хіт “Ой летіли дикі гуси” композитора Ігоря Поклада?

Багатогранний талант співачки й акторки проявився і в головній ролі у фольк-опері “Золотий камінь посіємо” Ганни Гаврилець (на лібрето Софії Майданської), що була поставлена у 1998 р. на сцені палацу “Україна”⁵. Ніна Матвієнко є тут стрижнем, на якому тримається сюжетна канва дійства: показ нашого минулого від сивої давнини до сучасності через пісню. Головна героїня опери — українська жінка, закохана в землю, життєлюбна, з уразливою, чуйною до людських переживань і радості душею, з високим почуттям обов’язку до Вітчизни — цілком гармонійна з внутрішнім світом її виконавиці. Усе тут взаємодоповнюється: поетичне слово, тонко випрацьоване симфонічне тло народних мелодій, які вияскравлюються делікатним контрапунктом (“Ой ти, соловейку”), динамічним контрастом дитячого хорового звучання (“Зайчику ти маленький”), використанням ониматопейчних ефектів — веснянкових “гукань”, шепоту, сонористичних барв оркестру (дудіння, клекоту, дзюрчання), гомону природи, а на цьому фоні — молитва жіночого голосу “Роди, Боже, на врожай”. Осяйне пробудження землі, весни змінює “Купала”, Ярилів день, сповнений давніх язичницьких символів — вогню, води, буяння зелені й людських почуттів. В опері (яка відзначена Державною премією України) співачка втілила й типову для української музики модуляцію від “чистого”, органічного для неї автентичного фольклору до композиторської творчості, що представлена в опері у вигляді колажів із творів Д. Бортнянського, С. Скорика, Є. Станковича, О. Ківи, котрі у її виконанні звучали не менш переконливо, ніж народна пісня.

Настановлення на робочий ритм не залишає співачку поза межами творчої та громадської діяльності. Вона — викладач вокалу в Національному університеті культури і мистецтв. Прагне створити свою школу вокалу, віднаходити унікальні голоси, що, зрештою, і робить як учасник різних вокальних конкурсів. Ніна Матвієнко — солістка при симфонічному оркестрі “Камерата” з широким репертуаром класики і сучасної музики. Більше року Ніна Митрофанівна виступала в програмі “Християнський календар” на телебаченні.

“Я борюся з павутинням бабиного літа, — каже співачка. — Знаю, що воно засмоктує, та й голос міняється. Слухаю старі записи: там стільки дзвінкості життя. Тепер уже наклалася жіноча печаль. Вона була постійно у мене, але тоді це була дзвінка печаль. Її легко брали пташки на крила, дощик на неї накрапав, бо ж дівчині чогось бракувало... А зараз накладається пласт певного віку. Дуже люблять співати мої діти. Сини Іван, Андрій, дочка Тоня. Вона співає, як я”.

Ніну Матвієнко знають у європейських країнах, Америці, Канаді, Австралії, де вона виступала з концертами. З особливим захопленням згадує співачка про свою участь у спектаклі “Водоспад. Відблиски”. Він був поставлений 1996 р. групою “Яри” режисером-експериментатором Вірлянною Ткач, україankoю за походженням, на Мангеттені (Нью-Йорк) у театрі “ЛяМаМа”. Режисер зібрала у спектаклі представників різних національностей, аби показати першоеlementи культури очима й відчуттям кожного, тобто показати міжнаціональне варіювання тих

⁵ Див.: Грица С.
“Золотий камінь
посіємо” // Українська
культура. 1998. № 6.
С. 16–17.

самих загальнолюдських культурних архетипів, якими є, наприклад, вогонь, вода, вітер тощо. Ніна співала тут купальські пісні, зокрема «Маринойку», давні голосіння, пісню «Засвічу свічу» (їй вторила афро-американка Анжела Керін), сучасну поезію на музику японця Генджі Іто⁶. Газета «New York Times» назвала цю виставу театральним зачаруванням. «Я навчила американок крячківської пісні «Засвічу свічу» з Полтавщини, «Ой давно, давно я в матінки була». Вони вивчили мелодію з ходу, а слова записали собі латинкою і, коли співали ці пісні, плакали. Потім я дала концерт в Українському інституті в Нью-Йорку, запросила тих же дівчат, і вони там співали тих пісень, яких я їх навчала».

⁶ Талан К. *Поезія в дії*. Українська культура. 1998. № 6. С. 14–15.

Цілісність її творчої постаті йде від самобутнього внутрішнього світу. Здавалося б зовні спокійна, співачка — дуже емоційна і, як природжений митець, мислить образами, у співі неначе вимальовує кожен звук до деталі. Коли б вона не співала, то, мабуть, була би письменницею: «Гілочка вербова вже пустила у баночці кінці-вуса, щоби зачепитися за мамину утробу, за Земельку, за пуповину. З хати, з городів вигрібають сміття, село, неначе вулканічний острівець, димить димом. Яблуньки, вишні, грушки — усе, що плодить — підмазані білим вапном, наче підперезані білими фартушками... Щебечуть жіночки, розбалакалися цвіркуни. Граблі розчісують торішню суху траву, наче реп'яхи із собак, вискубують колишнє літо! Все благовіщає. Благовіщення»⁷. І пісню вона мислить образами: «Кожна пісня, якщо індивідуально підходить до неї... у свій час потрапляє в струмінь творчого життя... Щось таке тихе і світле — або лавина драматизму, або ж це виток сліз щастя, дитинної коліскової, а найперше — це мамина доля. Я коли їх співаю — відчуваю дотик до чогось живого! Бачу колір, запах відчуваю... Інколи чую: звучить пісня — предивна мелодія, і раптом якийсь дивний стан — така свіжість, як від струмка повіяло... От як у творчості Станковича — піднімається велетенська хвиля висотою, аж до моря видно»⁸.

⁷ Матвієнко Н. «Я так свічу» — С. 25.

⁸ Там само, С. 26.

Хоч би що виконувала Ніна Матвієнко — чи народні пісні, так, як їх співають по селах і насамперед у її рідному поліському краї, чи ті ж у багатоголосому гурті, чи твори професіональних композиторів, — у її співі завжди відчутний голос серця, що відлунює в душі слухача, запам'ятовується йому як голос Матвієнко. Між нею і слухачем відсутні академічні бар'єри. Не тільки в голосі її таїна, а й у теплі, сердечності її мистецтва, що спирається на естетику народного виконавства, спрямованого не на показ свого вміння, а на довірливе спілкування з людьми пісню, словом, прищеплення любові до рідного краю, до його традицій.

Хист письменниці найяскравіше виявився у її щоденнику, що недавно був опублікований. «Не думайте про сум. Візьміть його у хусточку, зав'яжіть у вузлик і везіть наче на продаж...»⁹, — такою є життєва, жіноча мудрість народної Народної артистки України Ніни Матвієнко.

⁹ Матвієнко Н. «Ой шпори тавку шпиркою». К., 2003.

КРАЩІЙ ІЗ МАТЕРІВ

В березневі Шевченківські дні 1973 р. на вечорі у Київському університеті, що носить його ім'я, доля подарувала мені вікопомну зустріч з молодим журналістом Валерієм Марченком, який став найпрекраснішою весною мого життя.

“Ніна? ... О, то святе для мене ім'я”, — почула від Валерія, коли назвала своє ім'я. Це запам'яталося і відразу зацікавило. Розгадка була пізніше.

При спілкуванні з Валерієм цієї неповторної весни я була неймовірно вражена гармонійним поєднанням внутрішньої та зовнішньої краси, розумом, нестандартністю мислення, вмінням гостро та водночас глибоко аналізувати політичне, культурне та літературне сьогодення, чіткістю, точністю, образністю, барвистістю української мови.

Валерій випромінював якусь особливу внутрішню силу. Шляхетність його поведінки, вчинків магнітом притягувала до нього людей різного віку.

Дізналася, що Валерій досконало володіє англійською, тонко відчуває її при читанні в оригіналі і робить вдалі переклади англійських авторів. Водночас цікавиться східними мовами, східною літературою. Навчався за програмою обміну студентів у Баку, має власні гарні переклади з азербайджанської.

Розповіли мені, як ніжно Валерій любить свою маму, і я серцем відчула, що ймення у неї, мабуть, Ніна. Так, справді, Ніна Михайлівна.

Валерій розповідав мені про творчі плани, познайомив зі своїм твором “За параваном ідейності”. Коли прочитала твір, чесно кажучи, охопив мене страх за Валерія, бо зрозуміла, на який тернистий шлях став цей, без сумніву, талановитий журналіст, інтелігентний хлопець. Сказала йому про це.

“Я пишу правду, Ніно, і мені нікого боятися”, — відповів Валерій.

Я нагадала йому про арешти січня 1972 р., вбивство Алли Горської і врешті-решт, як лікар,

про хворобу нирок, яка вимагає постійного лікування. Але, глянувши у вічі Валерія, відчула, які недоречні мої перестороги. Відкритий, сміливий погляд свідчив: переді мною молодий хлопець іншого виміру — лицар совісті та честі, який свідомо переступив межу страху.

В трагічні дні після арешту Валерія органами КДБ у червні 1973 р. стала відразу шукати знайомства з його мамою, щоб хоч трохи підтримати у горі, яке так несподівано прийшло у сім'ю.

Повинна признатися, що образ мами Валерія, який створила собі, у реальному житті підтверджувався. Висока, статна жінка навіть у великому горі, була прекрасною. “Справжня Мадонна” — промайнуло у голові, і це враження лишається незмінним упродовж 30-річного спілкування з мамою Валерія. Ця дивовижна жінка викликає у мене, друзів Валерія та всіх, хто спілкується з нею, шанобливе захоплення безмежною материнською любов'ю та мужністю, стійкістю, сердечністю й добротою.

Читаю та перечитую листи, твори, звернення Валерія Марченка, і постають переді мною у своїй душевній красі, благородстві, мужності реальні люди: Мати і Син, яких я мала і маю щастя знати, думка про яких поновлює сили, дає насагу до життя, прагнення робити його змістовнішим та досконалішим.

“Кращій з матерів, котрих я будь-коли бачив”, — червоною ниткою проходить цитата з Петрарки в листах Валерія до матері з ув'язнення.

Згадує Ніна Марченко:

«1973 рік закінчився. В нашу сім'ю кинули бомбу. Бігала, просила, канючила... голосила... вірила, бо звикла вірити людям. Адже живу в державі, є її громадянином, у ній діють закони, є права, чітко позначені в конституції.

— Що ж зробив мій син, що вже місяцями тримаєте його в слідчому ізоляторі КДБ?

— Та дещо зробив.

— Невже таке серйозне, адже під час обшуку квартири, дачі, робочого місця в редакції нічого не виявили...

Наполягала, щоб старий батько, професор Марченко, йшов до ідеологів, адже знав їх до біса... Пішов до Маланчука, колись той кланявся люб'язно, але тепер далі прийнятною не пустили. Секретарка передала відповідь... “Скажіть професору Марченку, що він сам винуватий у вихованні внука...” Диви, як спотворений ідеолог розцінив горе в сім'ї інтелігента. Це особливо підкосило батька, став хворіти»¹.

І ось вирок гуманного “совєтського” суду — шість років таборів суворого режиму та два роки заслання.

“Засуджений (завважте, колеги, не за вбивство, не за створення протиурядової організації) лише за виявлення власної думки, свободу тієї самої думки, яку Ви так палко обстоюєте для чилійських комуністів і за яку Ваші єдиновірні покарали мене 8 роками ув'язнення. І все ж слово можна перемогти лише словом. Тому, давайте дискутувати...” —

звертається у відкритому листі до німецьких журналістів Вальтера Гайновського та Герхарда Шеймана Валерій в ув'язненні². Але дискусії не допустили.

А мама, найдорожча у світі людина, страждає. “Горе велике... А духом не занепаля. Чомусь вірилося, що Москва допоможе. Доберуся до тих, що нагорі сидять... Молода ще була”, — сподівалась мама вирвати сина з Дантового пекла.

Валерію самому дуже важко, але він підтримує її, як може:

“Рідна Мамочко! Скільки я про тебе думав ... без твоєї присутності не було жодного дня. Тюрма і табір не ті місця, де повинно б згадуватись ім'я моєї Матері. Але нам призначено і це випробування. ... Як надсадно вимагалось: ... розкайся. ... Я бачив очищі садиста, ... що топче твою гідність... Моральні тортури чи не набагато більш болючі, аніж фізичні... Знаю, що ти весь час в русі, в боротьбі за мене. Але, мамо, закликаю: не треба принижень...”³

¹ Марченко Н. Материнське слово. В нашу сім'ю кинули бомбу. / Марченко Валерій. Листи до матері з неволі. К., 1994. С. 43—44.

² Марченко В. [Лист від листопада 1976 р.] Там само. С. 216—219.

³ Марченко В. [Лист від 13.03.1974 р.] Там само. С. 67—68.

¹ Марченко В. [Листи від 23.04.1974 р.]
Марченко Валерій.
Листи до матері
з ув'язні. С. 53–56.

“Я знаю, як тяжко тобі знати, що я в біді. Але й мені надзвичайно нелегко чути, що ти так мордуєшся. Давай не будемо. Пам'ятаєш, у царя Натана Мудрого був на руці перстень з написом “І це мине”. Домагай же й ти, не завдавай болю плачем та журбою”⁴.

А мати звертається до Верховного Суду УРСР, до Прокуратури СРСР, до В. Щербицького, до депутата Верховної Ради СРСР Б. Патона. І всюди одне й те ж: “Ваш син не підлежить помілованню і освободженню от показанія”.

А мати оббиває пороги різного рангу можновладців, звертається до учнів свого тата, професора Марченка Михайла Івановича, до голови Верховного Суду УРСР О. Якименка, який, кинувши оком на скаргу адвоката, обмежив себе діалогом з матір'ю:

- А ким Ви працюєте?
- Вчитель української мови.
- Так от звідки ваш син націоналіст...

І ось син вже на Західному Уралі, в Пермській тюрмі.

“Іду, як бачите, довгенько — понад 2 тижні. Це дні, які можна порівняти з роками, бо бачив і пізнав стільки всього різного...”

Тут я побачив злодіїв-рецидивістів, як то кажуть, в усій красі. Я балакав з ними і внутрішньо здригався, що можна бути настільки ницими... Я проїхав країну, як кріт, зовсім не бачачи її. Зате наслухався такого ярого російського мату, що тільки диву даюся, звідки в людей береться фантазія”⁵.

² Марченко В. [Листи від 10.03.1974 р.]
Там само. С. 47–48.

зизнається в листі до рідних Валерій, щирий, красивий український інтелігент, любляча життя людина (саме так характеризує його вірний друг табірних часів Семен Глузман)⁶.

³ Глузман С. Щирий, красний український інтелігент, любляча життя людина
Там само. С. 1.

“...Я буду писати, молити, не може ж ніде не бути милосердя,” — щиро ще надіялася мати, ще жевріла іскра сподівання на гуманність “советської” системи.

Мати відчайдушно звертається до відомих лікарів, у тому числі Миколи Амосова, до табірних лікарів, до адміністрації табору, але всюди глуха стіна.

Ніна Михайлівна надсилає політв'язням, які були без рідні, посилки та бандеролі, дозволені раз на рік, збирає для них теплий одяг та необхідні речі.

⁴ Марченко В. [Листи від 1974 р.]
Там само. С. 76–77.

“Як мені тебе заспокоїти? Ти там як постійно діючий вулкан Етна. Я читаю листи і відчуваю, як ти хвилюєшся. Слово честі, все здатен витримати, крім твоїх переживань. Виходить, строк нам дали на сім'ю”⁷.

“Дивовижна річ — відданість. Щастя зустріти таку людину, яка здатна на це, і народитися від такої людини — теж щастя,” — констатує Валерій.

“Але я знаю, моя ненька гідна найвищих, найкращих слів”, — пише син, гордий за свою матір.

І ось, нарешті, через рік — побачення в тюрмі. Поневіряння в дорозі, принизливий трус, знущання тюремної адміністрації, але ніщо не зупиняє матір, яка прагне зустрітися з сином.

Мати:

“Яке очікуване, бажане те побачення. Дві доби з сином: виснажений, змучений... Однак погляд очей незвично сміливий, проникливий. Я так боялась зацькованості у погляді, а коли сказала про настанови адміністрації зони, Валерій засміявся... Син називав людей високоморальних, освічених, ерудованих, спілкування з якими для нього велике щастя. Так я дізналася про початок нового життя у мого сина, про нове світосприймання, гартування волі, характеру, вдосконалення майстерності перекладача та журналіста”⁸.

Син:

“Мамочко!

Нарешті пишу тобі вітання до 7 лютого. Якось я подумав, що з моїх знайомих ніхто не мав такої матері. Хлопці в один голос визнавали, у Валери мати — клас.

⁵ Марченко В. [Листи від 1974 р.]
Там само. С. 98–99.

Та Дантова присвята — вона просто відбиває реальність. Здається мені, наші взаємини — оптимальний варіант для батьків та дітей. Бачу тепер, як повага та любов до тебе облагороджували. Я просто не міг бути з тобою поганим... Таки пощастило мені на неньку-нестареньку. Знаю, що побажати на твій день народження нічого кращого не можу, як нашу зустріч... Щоб після великого горя настало велике щастя. Мамо, хочу, щоб разом з терпінням ти пройнялася спокоєм, бо тоді легше буде в десять, сто разів нам обом.

Твій єдиний і неділимий син"⁹.

⁹ Марченко В. *Листи до матері* (1929–1936 рр.) — Київ: «Літературна думка», 1997 р. — 102 с. — *Марченко Валерій. Листи до матері. А негодів. С. 104.*

Пізнавши родину Марченків, дозволю собі сказати, що Бог від народження полюбив дівчинку Ніну, давши мудрих та щедрих душею батьків-українців: Михайла Івановича Марченка (який потім став відомим українським істориком, професором Київського університету) та Оксану Ларіонівну, від яких вона генетично успадкувала інтелігентність, доброту, благородство.

Народилася Ніна Михайлівна 7 лютого 1929 р. в с. Гатне Києво-Святошинського району. 1936 р. Ніна пішла до першого класу середньої школи № 6 (тоді Марченки жили в м. Києві, в районі Михайлівської площі). 1939 р. Михайло Іванович став першим радянським ректором Львівського університету ім. І. Франка. В роки війни був репресований і кинутий у сталінські табори. Оксана Ларіонівна сама виховувала в той час трьох доньок — Лесю, Ніну та Аллу. Сестри між собою все життя дружні. Вони розумні, високодуховні, освічені.

1946 р., закінчивши школу, Ніна Марченко вступила до Учительського інституту. Перша любов і перше заміжжя... 1947 р. народився син Валерій. Проте раннє заміжжя не принесло сімейного щастя. Коли Валерій підріс і зрозумів, що батько є чужим для їхньої маленької сім'ї, наполіг, щоб мама розлучилася. Пізніше Валерій змінив прізвище на дідове — Марченко.

Про Ніну Михайлівну як педагога я чула багато схвальних відгуків і від колишніх учнів, і від колег по роботі.

1968 р. вона успішно захистила дисертацію і здобула ступінь кандидата педагогічних наук.

1963 р. Ніна Михайлівна удвох із сином переїхала з Киянівського провулку на Нивки. Там Валерій закінчив школу № 175, де і дотепер його пам'ятають, створили його меморіальний музей.

Ніна Михайлівна добре володіє словом, цікаво розповідає про пережите, вміє розставити акценти, виділити головне. До розумної та освіченої, дотепної та розважливої Ніни Михайлівни горнуть люди. Вона завжди дасть мудру пораду, підтримає як не ділом, то словом.

Зустріла Ніна Михайлівна на своєму життєвому шляху велике зріле кохання — Василя Івановича Смужаницю. Пригадується мені не раз, як приїхала до них у сад і, розмовляючи з Василем Івановичем, побачила, як просвітліло його обличчя, коли спустилася з ганочка Ніна Михайлівна. Не втримався і зізнався мені поважний сивочолий педагог: «Знаєте, Ніно, я такий щасливий, що зустрів у житті цю жінку. Щодня милуюсь нею: вродлива, розумна, душевна. Чимало живу на світі, придивляюсь до жінок, але кращих, ніж моя дружина, не зустрічав».

Радю було мені чути, що в такий скорботний час, коли єдиний син у неволі, поруч з Ніною Михайлівною люблячий чоловік. Я неодноразово бачила, як вболівав Василь Іванович за Валерія, котрого вважав своїм сином. Валерій також шанобливо ставився до Василя Івановича і називав ласкаво татком. У вітальному листі до В. І. Смужаниці пише:

«Дорогий таточку! Щиро вітаю вас з визначною датою — півстоліттям. Бажаю щонайкращого в житті та на педагогічній ниві. Нехай легко вам ведеться... Ви дуже

¹⁰ Марченко В. [Лист до В. І. Смужаниці] // Марченко Валерій. *Листи до матері з неволі*. С. 62–63.

гарна людина, таточку. ...Ви для мене тут є взірцем. Я дуже втішений, що Ви біля мами”¹⁰.

Василь Іванович усе робив для того, щоб зменшити душевний біль своєї дружини. Її тривоги, її страждання переживав, як власну душевну драму. “Не за те боровся я колись у партизанському загоні, щоб у зрілому віці зустрітися з такою жорстокою підлістю в стінах советського КДБ”, — не раз, підсумовуючи свої розмови, говорив цей шляхетний закарпатець, досвідчений педагог, сумно хитаючи головою.

Через чотири роки після арешту сина, відчуваючи, що Ніну Михайлівну можуть не провести повторно за конкурсом до наукової лабораторії навчального телебачення Київського державного педагогічного інституту, забрав її до себе в Інститут педагогіки, в якому вона працювала аж до виходу на пенсію.

А Ніна Михайлівна в пам’ять про свого вірного чоловіка виховує з трирічного віку внука Василя Івановича — Максима. Внук, як і його дід, дуже любить свою бабусю, старається не завдавати їй зайвих клопотів.

Бог подарував Ніні Михайлівні Сина, якого вона виховала в дусі всіх людських чеснот. У духовній єдності з Матір’ю Валерій пішов на свою Голгофу.

“Та моя провина, що завдала тобі стільки горя, все-таки є нашою спільною. Адже якби я мав не слухав книжечок, котрі ти мені читала, або добре не вчився (як ти від мене завжди вимагала)... тоді ти могла сказати, що все закладуване тобою в дитину не прийнялось. Але сталося, як ти того бажала...”¹¹.

“Я ніколи не залишався сам на сам з бідною. Біоструми чи якісь інші сили давали відчуття... там ти...”

“Нам, матусю, ще немало жити в цьому світі, тож будьмо гідними його краси — і почуттями і вчинками”.

“Я того й любив тебе міцно, бо ти завжди була антитезою злу. Що може бути кращим у таборі за лист від мами?”

“Мамо, пробач мені! Я часто знав від себе думки про те, як ти мене любиш. Що я значив в твоєму житті... Ти мала і матимеш сина, котрий, як небагато хто, любив свою маму, котрому та любов, разом із якостями, нею виплеканими, допомогли витримати в найскрутніші хвилини, а також вибороти право називатися людиною. Ось твій здобуток, рідненька”, —

так писав у листах до матері з неволі син¹².

“І в цих умовах ти не повинна втрачати в моїх очах”, — і Ніна Михайлівна була гідною свого праведника-сина.

“Дорогий мій синочку! Які можуть бути слова, коли ти хворий... Пишу листи, телеграми, ходжу, ходитиму ... мій син мусить жити, інших кроків у мене не буде. Ти пишеш, синку, що завдаєш мені клопотів — про що говориш? Ти в біді, і інших думок у мене немає... Господи, поможи моєму синові! Нехай міцною буде наша надія! Винеси, синку, витримай, видужи. Інших бажань не існує... Я, тебе, мій синку, на відстані чую, бачу, знаю, що хочеш спитати. Ти — мій син, а це і Земля, і Всесвіт, і повітря, і вода, і війна, і зброя, і добро, і зло. Ти — Планета, мій світ, і взагалі суть... Мені б ще знову і якнайшвидше побачити тебе, а зараз — то най би вже і через шибку, і по телефону...”

Дорога моя, рідна дитино! Міцно обіймаю тебе, незліченно цілую”¹³.

Через страждання Валерій прийшов до релігійно-філософського осмислення свого життя, прийшов до віри: “Я знайшов скарб, про який не підозрював... Я став віруючий...”

“...Це так складно пояснити, чому слід вірити у Бога. Та хоча б тому, аби зникло почуття самотності, нестерпної безвиході. Щоб, перебуваючи серед дітей Сатани, знати — ти не самотня, з тобою Спаситель та численні однодумці, котрі, як і ти, бажать добра і справедливості, утвердити мораль, краще котрої зухвала людина так нічого вигадати не спромоглася.

Щоб прийти до розуміння Бога, треба лише подумати: все, чого прагнеш ти, давно записано в Біблії. Лише ми того не знали, бо все життя довірливо завчали: людське

¹¹ Марченко В. [Лист від 20.10.1977 р.] // Там само. С. 253–255.

¹² Марченко В. [Лист від 7.02.1979 р.] // Там само. С. 312–313.

¹³ Марченко В. [Лист від 20.04.1979 р.] // Там само. С. 317–319.

щастя залежить від соціальних умов. Для спростування цієї нісенітничі мені потрібно було пройти табір.

Для того, щоб усвідомити добро і зло в душі, мусив побувати на засланні.

...В усіх ситуаціях стан індивідуума визначається пригніченістю чи навпаки його душі.

Повторюю, за будь-яких ситуацій до тебе прийде відчуття вмиротвореності, варто лише щиро звернутися до Бога. Знання натщесерце обов'язково читай "Отче наш", думаючи про день грядущий та необхідність прожити без помилок, гріха. Як бачиш, це – своєрідне гартування моральності...", –

пише Валерій своїй тітці Аллі Михайлівні Марченко, вітаючи з близьким днем народження¹⁴.

Матері і сину Бог дав важкі життєві випробування: моральні та фізичні страждання, але вони обоє разом усе мужньо витримали і прийшли до Господа з глибоким розумінням його мудрості, з Вірою, Надією та Любов'ю до ближнього.

Свій материнський подвиг Ніна Михайлівна здійснює повсякчас, продовжуючи справу сина, доносить до людей його твори, розповідає їм про життєвий шлях свого сина, який загинув, захищаючи непохитну волю українців до свободи слова, свободи переконання, свободи віросповідання.

"Особливо небезпечний державний злочинець", тяжкохворий Валерій Марченко у березні 1984 р. був повторно засуджений на 10 років таборів особливо суворого режиму і 5 років заслання – фактично засуджений на смерть. Міжнародна християнська громадськість, весь прогресивний Захід, Папа Римський стали в оборону Валерія. Але тоталітарна радянська система послала Валерія на нелюдський 52-добовий етап у вкрай виснаженому стані, – і 7 жовтня 1984 р. в ленинградській Гаазівській тюремній лікарні він пішов у безсмертя.

"Ми довідалися про те..., що помер Валерій Марченко.

Марченко, якому було тільки 37 років, – один з найвідоміших правозахисників людини в Радянському Союзі.

Його загибель ставить нас перед фактом трагічного становища людських прав у Радянському Союзі – становища, яке рішуче засуджують всі американці", –

таку заяву зробить на весь світ Президент США Р. Рейган, який називав Радянський Союз імперією зла¹⁵.

І ось ця імперія зла розвалилася, як передбачав Валерій. Воно інакше й бути не могло, бо брехнею світ пройде, та назад нема вороття.

У жовтні 1990 р. Пленум Верховного Суду УРСР під головуванням того ж О. Якименка, до якого в 1973 р. безуспішно зверталася Ніна Михайлівна з касаційною скаргою відносно вироку Валерія, постановив:

"Марченко Валерій, 16 вересня 1947 року народження, уродженець м. Києва, ... помер у місцях позбавлення волі 7 жовтня 1984 р., ...безпідставно був засуджений за ст. 62... кодексу УРСР, ст. 70... кодексу РРФСР і ст. 53 ...кодексу Каз.РСР, ...вирок скасувати і справу закрити на підставі ст. 6... кодексу УРСР за відсутністю в його діях складу злочину"¹⁶.

Запізніле прозріння Феміди???

Під час першого слідства, а потім суду Валерій дав слово: "Все, що робили зі мною, опишу". І описав. А Ніна Михайлівна упорядкувала описане в двох книгах: "Листи до матері з неволі" (1994) та "Валерій Марченко. Творчість і життя" (2001). З них читач дізнається про життя Валерія, його захоплення (література, переклади), фаховий рівень філолога, журналіста, про арешти та слідства, про лицемірство та брехню, боягузтво та розтління прислужників "совєтської"

¹⁴ Марченко В. [Листи до Аллі Марченко від 6.09. 1980 р.] Марченко Валерій. Листи до матері з неволі. С. 374 – 375.

¹⁵ Заява Президента США Р. Рейгана від 15.10. 1984 р. Там само. С. 448 – 449.

¹⁶ Валерій Марченко. Творчість і життя. Упор. Н. Сміжаниця Марченко, Н. Кочан. К., 2001. С. 517 – 520.

тоталітарної системи, про її хибкість, опору на насильство та страх, про духовну перемогу добра в боротьбі з людською злобою.

Подвижницька громадська діяльність Ніни Михайлівни Марченко високо пошанована у світі. 2002 р. вона нагороджена званням лауреата міжнародної літературно-мистецької премії ім. О. Теліги.

Українська громадськість Америки, Канади, Франції, Голландії та інших країн щиро вітала її, зазначивши, що історія Сина та Матері є яскравим прикладом служіння високим ідеалам для майбутніх поколінь українців.

Попередній лауреат цієї премії Михайлина Коцюбинська при врученні нагороди зазначила:

“Приємна місія — вручати премію. А ще й до того такій людині, як Ніна Марченко. Людині, гідній пошани і відзнак.

Освітянка, науковець, громадська діячка. Для мене (і не тільки для мене) образ Ніни Марченко злитий воедино з образом її сина, Валерія Марченка.

Невіддільний тандем Матері та Сина, який можна поставити в ряд всесвітньовідомих історичних паралелей. Це не просто звичний односторонній зв'язок, коли мати — виховна сила, а син — об'єкт виховання. Вони завжди і в усьому були поруч. У них було взаємне виховання, взаєморозуміння, взаємовплив”¹⁷.

Підсумовуючи пройдений життєвий шлях, Ніна Михайлівна Марченко скаже: *“Найкращий твір мого життя — мій син”*.

Ніна Міщанчук

¹⁷ Коцюбинська Михайлина. Вітання лауреатці Н. Марченко при врученні премії ім. О. Теліги 1 квітня 2002 р. // Жіночий світ, 2002. № 2. С. 6.

МІЙ СПОМИН

Після програних визвольних змагань українського народу в 1917—1921 рр. Україна опинилася під владою чотирьох окупаційних режимів. Центральні та східні землі окупували більшовики, Галичину — поляки, Карпатську Україну — Чехословаччина, Буковину зайняла Румунія. Окупанти різко обмежили права українського народу на вільний розвиток в усіх галузях як економічного, так і культурного життя. Сподівань на поліпшення ситуації законним шляхом не було. Утім, ще дуже свіжою залишалася пам'ять народу, особливо в Галичині, про визвольні змагання часів Першої світової війни і нашу короткотривалу незалежність. Ця історична пам'ять підказувала тогочасному молодому поколінню, що за державу треба боротися. Молодь також усвідомлювала, що на окупованих землях єдиною реальною формою боротьби за незалежність є боротьба підпільна. Відтак у 1929 р. створено Організацію Українських Націоналістів (ОУН) і чітко визначено її мету: "Здобудеш Українську Державу або загинеш у боротьбі за неї". У міжвоєнні роки ОУН як потужна організація ідейної молоді діяла переважно на землях, що перебували під польською окупацією.

З початком Другої світової війни визвольна боротьба розгорнулася ще ширше. Під час німецької окупації значно підсилила цю боротьбу Українська повстанська армія (УПА), що спиралася вже на збройні загони партизанів. Збройно-підпільна боротьба за визволення тривала довгі роки — до 1954 р. — проти всіх окупантів: спочатку проти поляків, а далі — німців і більшовиків.

У довгому ланцюгу визвольних воєн нашого народу жінки ніколи не брали такої масової участі, як у боротьбі УПА під час і після Другої світової війни. Проте їхній внесок залишається найменш дослідженою ділянкою в історіографії другої половини ХХ ст.

Патріотизм жіночої молоді, як і більшості її ровесників, ґрунтувався на вищій, ніж у попередніх поколінь, освіченості, що сприяла усвідомленню нестерпно важкого підневільного становища свого народу. Можливістю залучати національно зрілу молодь і спиратися на неї пояснюється той факт, що УПА розгорнула свою боротьбу на землях, не завжди придатних для партизанських дій.

За всієї масовості та широкого діапазону цієї боротьби жінок у визвольне підпілля і УПА залучали вибірково. Переважно це були студентки середніх і вищих шкіл. У лави УПА вони прийшли здебільшого з жіночої ланки Юнацтва ОУН, де засвоювали загальні основи українознавства, ідеології українського націоналізму, вивчали засади конспірації, необхідні в підпільній боротьбі, а також проходили санітарні, розвідницькі та пропагандистські вишколи. Та все ж завдання жінок були дещо відмінні від тих, які виконували чоловіки. Їх не залучали до виконання фізично важких завдань, і на ділі далеко не всі з них брали безпосередню участь у боях. Інакше й бути не могло, коли зважити на традиції виховання молоді, що заповнила ряди УПА, стосовно ставлення до жінки та моральні цінності, які винесла вона з дому батьків, церкви, школи.

Найбільше задіяні були жінки в санітарній службі. В цій ділянці вони мали свою окрему організаційну мережу: Український Червоний Хрест (УЧХ) розбудував зв'язкові лінії між районами, округами і Крайовим проводом. Допомогало також населення: жінки заготовляли лікарські трави, сприяли у виготовленні бинтів, купували в містах ліки, хірургічне приладдя та утримували зв'язкові пункти. Без тієї жіночої громади, що співпрацювала з визвольним підпіллям, годі уявити собі боротьбу в 1941–1953 рр.

Під час воєнних дій жінки в УПА виконували функції розвідниць, уможливаючи перебування військових загонів у фронтовій смузі. У 1944 р., коли Москва кинула війська НКВД на прочісування лісів, серед постійних боїв та облав треба було здобувати харчі, опікуватися пораненими і налагоджувати перервані зв'язки між сотнями та вищим командуванням УПА. В таких ситуаціях жінки відігравали першорядну роль.

Після просунення фронту на захід восени 1944 р. командир військової округи “Ударник” доручив мені налагодити перерваний зв'язок між його округою і головнокомандуванням УПА. Передавав пошту, яку слід було при собі заховати, а те, чого не хотів писати, треба було переказати усно. Теренова боївка відпровадила мене вночі під районне містечко, далші ж півтори сотні кілометрів — “промисляй сама”.

Два рази протягом виконання цього доручення була я “приарештована” енкаведистами. В першому випадку тільки завдяки тісному натовпові на залізничній станції, де мене відправили під конвоем в інший вагон, удалось мені втиснутися між пасажирів та відв'язатися від енкаведистів, залишивши в їхніх руках свій документ. На зворотній дорозі я вже досягла села, де вичікувала мене теренова боївка, як тут, немов з-під землі, біля першої хати став переді мною енкаведист. Завівши в хату, при ревізії знайшов у торбі підпільну літературу. Він так зачитався сатиричним “Повстанським Перцем”, що й не завважив, як я, відійшовши попросити у господині кухлик води, вискочила з хати.

Були й більш критичні ситуації, в яких опинялися жінки у підпільній боротьбі. Якщо чоловіча частина боролась у збройних військових формаціях УПА або діяла збройними боївками, то жінки

переважно виступали "одним воїном у полі". Свої завдання вони виконували без охорони, часто із ненайкраще підібраним документом, часом з пілюлею отрути на крайній випадок, деколи з пістолем, яким навіряд чи була б можливість скористатись. Вони йшли в саму гущу ворога і ніколи не знали, де, коли й у яких обставинах доведеться вести бій.

Змінювалися умовини, завжди на важчі, а з ними змінювалися форми боротьби. Від 1947 р. УПА перейшла на підпільну роботу. Відтоді жінки виконували функції санітарок у шпиталиках УПА та забезпечували зв'язкові лінії в теренах дій і за кордоном. Важливу роль у зв'язку із закордоном відіграли підпільниці на західних окраїнах. Якраз Закерзоння (Холмщина, Підляшшя) було тим вікном, крізь яке пробивались у вільний світ вістки про нашу боротьбу. Вислані в міста Польщі підпільниці знаходили там працю та сприяли безперервності зв'язкової лінії з Заходом. Це вони відшукували шляхи до різних амбасад, консулатів, закордонних торговельних представництв, щоб ознайомити їх з боротьбою нашого народу, передати їм підпільну літературу. В час примусового переселення із Закерзоння в Україну жінки виконували функції кур'єрок до Головного проводу в Україні. Зрештою всюди, де велася боротьба, підпілля вдавалося до допомоги жінок-кур'єрок.

У повоєнних роках найважливішою метою визвольної боротьби було поширення національно-державницьких ідей у східних областях України. Це вимагало зміцнення пропагандистського сектора. У більшості підпільних друкарень друкарками, секретарками, а то й редакторками працювали жінки.

Виготовлення літератури було лише частиною роботи. Треба було її розповсюдити у віддалених областях або й інших республіках. Це завдання виконувалося двома способами: як через підпільні зв'язкові лінії, так і жінками, які доставляли валізки літератури до призначеного місця. Це завдання було доволі небезпечним: не раз доводилось залишати багаж на полицях поїздів, були випадки арештів. Жінки — політв'язні в концтаборах часто потрапляли в руки ворога під час виконання завдань зв'язкових.

Жінки в боротьбі УПА виконували іще одну роль, якої не визначити датами чи статистикою. Тут мова просто про жінку, яка вже самою своєю природою злагіднювала важке вояцьке життя. Жінки хоч деколи переплітали святами жорсткі вояцькі будні, готували по селах святкові харчі, печиво. Коли боротьба стала затяжною, до смерті, у бункерах, глибоко під землею, жінка створювала принаймні ілюзію нормального життя. Бо, за всієї твердості, кожен вояк тужив за ріднею та дорогими серцю людьми. Ненависть до ворога мобілізує до боротьби, але самою нею несила жити, і сильнішою за ненависть була наша любов до тих, що страждали, до батьків, рідні, всього народу. Саме присутність жінки допомагала у збереженні найніжніших людських почувань серед вояцтва.

Різниця між чоловіком і жінкою не затерлася і в підпільних умовинах, і не завжди співвідношення було ідеальне. Усюди, хоч би куди я приходила, треба було наперед проломити льодок стриманості, а то й сумніву: мовляв, як ти вкладаєшся в нашу тверду вояцьку братву? Пригадується одна весна. Я залишала місце зимування і направлялася в інший район. Важко було розставатися з друзями, з якими пережила критичні часи зимових облав. Ми болісно пережили втрату вбитого під селом одного з нашої шістки, тож не диво, що при прощанні на очах бриніла сльоза. А вже раніше признались були мені: коли командир

повідомив нас, що з нами зимуватиме жінка, ми обурювалися — як воно буде витримати до весни. “Ні виляяться як слід, ні закласти по-людськи — хоч лопни, але тримай фасон. Словом, пропала зима”.

У нас дружба між чоловіками та жінками була побудована на критеріях, які виключали створені природою і суспільством відмінності. Нерівна боротьба з могутнім окупантом, спільна доля, важкі пережиття, біль утрат, а головне — одержимість ідеєю визволення свого народу з’єднували нас, як перших християн у катакомбах, у велику спільну родину, де кожен був дорогим скарбом. Пишучи ці рядки, згадую Великдень 1952 року...

Скінчилася зима, одна з найважчих зим у підпіллі. Нас четверо — Орлан, бойовик Роман, Віра і я — вирвалися з-під облав у селі та подались у Котівський ліс, що межував з Поліссям. Тут була призначена перша весняна зустріч з повстанцями сусіднього району. В наплічнику ми знайшли буханець чорного хліба, пшоно і шматок сала. Зварили кашу, запарили з лісового зілля чаю без цукру. День був прекрасний, у лісі панував урочистий спокій, лише пташки заливалися щебетом. З села ледь чути дзвін.

Цей Великдень смутком відбився в моїй пам’яті. Не через убогий харч, а через щемливе відчуття самотності. В такий день хочеться оглянутися назад, перегорнути сторінки минулого.

... І в мене колись була рідна хата, де під ласкавою опікою батьків пройшли моє дитинство, юність. Сьогодні думкою лину до вас, мої дорогі, десь у сибірську тайгу.

... Великодні в УПА, серед вояків, у лісі на Богослужбі, відтак спільна трапеза. Про смерть не думали, ми сприймали життя радісно, з вірою, що воістину воскресне і воістину запанує правда на нашій землі. Тепер із сотень залишилися одиниці.

Нога в ногу зі своїми друзями пройшли жінки до кінця важкий шлях революційно-визвольної боротьби УПА під час і після Другої світової війни. Одні з них загинули поруч своїх поранених друзів у шпиталиках УПА, інші — в бункерах, на лісових постоях, на ворожих засідках під селами, на полях, дорогах. Безліч з них потяглися в заплomboваних в’язничних вагонах у тюрми і сибірські концтабори. Але навіть там віднімали собі від уст мізерну пайку в’язня і передавали через дроти своїм друзям з УПА. По важкій щоденній каторжній праці виторочували нитки з ганчірок, щоб вишити ними хустинку і передати їм, і зігріти ласкою, і сили додати їхньому мученицькому життю.

На всіх їхніх безіменних могилах, густо засіяних по рідній землі та сибірських тюрмах і концтаборах, символом яснє напис: *Semper Fidelis* — Завжди Вірний.

Марія Савчин-Пискір

МАРФА ТИМЧЕНКО

Марфа Ксенофонтівна Тимченко шість десятиліть плідно працює на мистецькій ниві, широко відома як в Україні, так і за її межами. Її творчість — це золота сторінка в історії українського мистецтва. Вона — Народний художник України (1977), лауреат премії імені Катерини Білокур (1990), член Національної спілки художників України (1950), Національної спілки майстрів народного мистецтва України (1994). 2000 рік став знаменним у житті художниці — їй було присуджено найвищу нагороду — Національну премію України ім. Тараса Шевченка¹.

Її життя — це активний, безперервний пошук нових шляхів у мистецтві, вона постійно у творчому неспокої. Багатогранний талант Марфи Тимченко блискуче виявився у різних галузях і жанрах мистецтва — в декоративному розписі, станковій графіці, монументальному живописі, розписі на порцеляні, шамоті та дереві, у текстилі.

Народилася Марфа Тимченко 25 березня 1922 р. у Петриківці Дніпропетровської області — славнозвісному центрі народного малювання. Навчалася в школі декоративного розпису у відомої на весь світ малювальниці Тетяни Пати. Саме вона допомагала розкритися талантові майбутньої художниці. Зберігаючи органічний зв'язок з основами народного малювання, Марфа Тимченко творчо розвивала традиції орнаментального мистецтва цього унікального осередку. 1938 р. її направляють навчатися до Києва у Школу майстрів народної творчості (від 1940 р. — Київське художньо-промислове училище). Війна перервала навчання. До 1945 р. Марфа бідувала в Петриківці, а потім отримала виклик з училища і поїхала до Києва. На початку 1950-х Тимченко працює в артілі “Художні промисли”, де петриківський розпис вперше наносить на дерев'яні вироби, застосовує на чорному тлі як підлаковий. Від 1954 р. (впродовж 23 літ) вона активно працювала у

¹ *Чегусова Зоя. Магічний світ Марфи Тимченко. Президенти, 2001, № 6, С. 126.*

фарфоровій промисловості, на Київському експериментальному кераміко-фарфоровому заводі (нині Київський фарфоровий завод), де разом з іншими майстринями-петриківчанками розробила і впровадила у практику принципи оздоблення порцелянових ваз, сервізів засобами петриківського розпису. Маючи глибоке природне відчуття краси, ху-

дожниця надавала традиційному петриківському орнаментові індивідуального характеру. Вона створила сотні оригінальних квіткових композицій на папері, картоні, полотні. Її роботи вирізняються надзвичайною декоративністю, яскравим святковим буянням барв і разом з тим — витонченістю малюнка, віртуозністю мазка, здатного передавати найтонші відтінки кольору. Малює художниця ще від часів Петриківки саморобними пензликами з котячої шерсті, які саме і створюють враження, що квіти пульсують соками життя. Основою орнаментальних композицій є квітка як символ пишності природи, її розкішного квітування, щедрості плодів ("Квіти мої, діти", 1988). Слід зазначити, що художниця не намагається передати натуральну схожість кожної квітки. Її мета —

Марфа Тимченко

Відновлений вітряк

втілити в одній красу всіх. Щоб наголосити на цьому, вона вдається до фантастичних перебільшень, творить свій, казковий, неповторний світ краси. Улюбленим є також і фантастичний птах — символ кохання ("Мадонна", 1989), родинного щастя, а згодом і уособлення творчих мрій ("Мої мрії", 1990).

У 1970-х роках відкрилася нова грань обдарування художниці — інтерес до декоративного пейзажу та народної картини. Роботи в цій царині свіжим струменем вливаються у творчість майстрині і є абсолютно новим і неповторним явищем в українському декоративному мистецтві. Більшість пейзажів-картин створено у Седневі, що на Чернігівщині. Тут любили свого часу гостювати Шевченко, Глібов. Чарівні пейзажі околиць Седнева, річки Снов знайшли відображення у творчості багатьох українських митців, які відвідували будинок художників.

Опановуючи нові теми, Тимченко переходить до нових засобів художньої виразності — пише темперними або олійними фарбами на полотні чи картоні. Вона полюбає чисті, не змішані тони, широкі динамічні мазки і цим досягає надзвичайних художніх ефектів. Пейзажі, створені майстринею, — це декоративні, казково-наївні і водночас глибоко поетичні полотна. Вони не є зображенням конкретного куточка з природи, а відбиттям творчої уяви, епічною казковою розповіддю про красу природи ("Текла річка в чистім полі"), її весняне оновлення ("Кульбаби"). Пейзаж пропущено крізь власне світовідчуття, наповнено власним настроєм художниці — то задумливо-замріяним ("Аж гульк, зима впала"), то драматично-схвильованим ("Реве та стогне") або оптимістично-піднесеним ("Верби"). Пейзажі переростають в архітектурні краєвиди — цілком реальні і водночас казкові ("Свята Софія"). Іноді пейзажі, сюжетні картини поєднуються з елементами петриківського орнаменту, який, мов ажурне мереживо, вкриває полотно. Саме в цих картинах природа сприймається квітучою, плодоносною ("Вродило", "Оновлений вітряк"). Беручи за основу мотиви сільської

природи, художниця створює напівфантастичні, напівреальні пейзажі, сповнені її думками і настроями. Основною характерною особливістю її пейзажів є узагальнений образ України як квітучого і щедрого краю.

Марфа Ксенофонтівна — учасниця багатьох міжнародних і всеукраїнських художніх виставок іще від 1948 р. Її роботи експонувалися на міжнародних виставках у Бельгії (1958), Австралії (1960, 1972), Італії (1961), Туреччині (1964), Японії (1970), Франції (1974), Голландії (1980), Португалії (1986), Німеччині (2000) та в багатьох інших країнах світу. Впродовж свого творчого життя Марфа Тимченко разом зі своїм чоловіком, талановитим художником Іваном Скицюком, організувала багато персональних художніх виставок, які завжди привертала увагу глядачів.

Останнім часом художниця захоплена роботою над серією спогадів, які вона назвала “Мое дитинство”. Політ фантазії переносить майстриню в далекі дитячі роки, в її рідну Петриківку — в патріархальне село 1920-х років з його немудрим розміреним сільським побутом. Це наївні народні картини, де реальне і казкове, фантастичне і конкретне органічно поєднані, де зворушливо передана “неповторність кожної хвилини” дитинства. За всієї своєї наївності й декоративної умовності ці картинки вражають зворушливими подробицями реального життя. Це передусім розписана або оздоблена мальовками піч, старанно прикрашені вишитими мамою рушниками стіни (мама, Олександра Медяник, була найкращою у Петриківці вишивальницею). Як згадує Тимченко, «мати працювала в артілі “Вільна селянка”. Вишивала скатерті, рушники, сорочки. Я думаю, що це від неї в мене шаноба і любов до мистецтва».

Багато є творів на мотиви народних казок, байок, пісень: розпис на дерев'яній тарілці “Ой на горі два дубочки”, станкові роботи “Прощай, дівчино”, “Текла річка в чистім полі, орли воду пили”, “Ніч яка місячна”².

Як згадує художниця, життя її не пестило. “Але поет природний, як природа. Од фальші в нього слово заболить”, — ці слова Ліни Костенко якнайкраще характеризують невимовну щирість і безпосередність народних картин, присвячених далеким часам дитинства. У Марфи Тимченко спостерігаємо особливу манеру бачення. Її композиції — наче погляд на світ із якоїсь точки огляду, або дуже віддаленої, мов через телескоп, або збільшеної, мов через лупу. Продовжуючи традиції наївного малярства, Марфа Тимченко в кожній своїй роботі намагається охопити весь світ на невеликій площині полотна, кожний сюжет представити як вікно у світ її далекого дитинства. Її роботи “Ідуть дівчата в поле жати”, “Дівчино, чия ти є?”, “Я на току”, “Мої творчі мрії” наповнені щирістю, народною поетикою — це все те одвічно прекрасне, що оточувало Марфу Тимченко в дитинстві, запало змалечку в душу й вилилося у великий талант Мисткині.

Марфа Тимченко

Сватання півня

² Придипки Тамара. Квітуча Україна Марфи Тимченко // Народне мистецтво. 2001. № 3—4. С. 43.

КАТЕРИНА КРИЧЕВСЬКА-РОСАНДИЧ

Серед славної плеяди українських митців-акварелістів Катерина Кричевська-Росандич посідає одне з перших місць. Вона плідно розвиває мистецькі традиції родини видатних українських художників Кричевських. За силою образного вираження і майстерності виконання її творам мало рівних у світовому акварельному живописі ХХ ст.

Катерина Василівна Кричевська-Росандич народилася 2 вересня 1926 р. в Києві в сім'ї митців. Її дід, Василь Григорович Кричевський, — визначний український архітектор і художник. Живопис онуки споріднений живописові діда за реалістичністю стилю, життєрадісним світовідчуттям, національним характером і майстерністю виконання. Але тематика, манера й техніка у Катерини своєрідні.

Художню освіту Катруся почала здобувати в Київській художній школі, але 1943 р. разом із батьками виїхала за кордон — спочатку до Чехословаччини, а звідти до Німеччини. Продовжувала освіту в Художньо-промисловій школі м. Праги та в Гайдельберзькому університеті. 1949 р. родина переїхала до США й оселилася в м. Пало-Альто в Каліфорнії¹.

У тяжких матеріальних і моральних умовах Катерина наполегливо студіювала живопис, опановувала техніку акварелі. Розробляла побутову та релігійну тематику. Але по-справжньому розкрилася як художниця у краєвиді.

Почала виставлятися Катерина ще 1943 р. в Києві. 1945 р. в Мангеймі (Німеччина) одержала другу премію на міжнародній виставці художників. Згодом виставлялась у багатьох містах США, Канади та інших країн. Загалом мала більш як 50 персональних і 50 групових виставок. Її творчість представлено в Національному фонді образотворчого мистецтва у Вашингтоні, Українському музеї в Клівленді (США), Українсько-канадському музеї-архіві Едмонтон в Канаді, Національному художньому музеї України, Музеї історії Києва, Шевченківському

національному заповіднику в Каневі та низці інших зібрань. Її біографію подано у “Міжнародному біографічному словнику”, “Словнику сучасних досягнень” та інших довідниках зарубіжжя. Її ім’я згадується в енциклопедичному виданні “Митці України”².

Творчість Катерини Василівни має велику популярність за кордоном і високо оцінена культурно-мистецькою громадськістю. Зокрема, відомий мистецтвознавець Вільям Торфі у рецензії 1986 р. пише: “Побачивши картини Катерини Росандич уперше, я був вражений не лише їхньою особливою технічною досконалістю, а також їхньою здатністю викликати ефект присутності... Я ціную її твори дуже високо”.

Художниця застосовує різні матеріали. В її доробку є картини, виконані олійними фарбами, аквареллю і тушшю, гуашшю, пастеллю. Але найчастіше вона малює аквареллю та гуашшю. Має своєрідну техніку живопису: покладений швидко і впевнено, її мазок легкий і красивий, його соковитість забезпечує м’якість поєднання тонів і збереження їхньої чистоти, надає їм прозорості та звучності.

Живопис Катерини Кричевської-Росандич не обмежений якоюсь однією темою. Вона з однаковою пристрастю і любов’ю малює все, що привертає увагу, все, що відповідає її естетичним уподобанням і світовідчуттю. Майстерно зображує широкі простори моря, обжиті людьми його береги, гладінь річок, міста й передмістя, площі та вулиці, окремі стародавні споруди, села, природні ландшафти, побутові та релігійні сюжети. В усьому поєднано правдивість відображення баченого з відчуттям стану природи. Розвиваючи традиції класичної акварелі, мисткиня максимально використовує білий колір паперу як активно діючий компонент. Фарба у неї прозора. Кольором вона користується тактовно й стримано, тональні переходи легкі й гармонійні. Композиція її творів урівноважена, форми вишукано узагальнені, образи виразні.

Багато творів Катерина Василівна виконала в США, Франції, Італії, Швейцарії та інших країнах. У кожному з них майстерно, точно й сильно зображені своєрідна природа, забудова міст, колорит тощо. Показовими в цьому сенсі є краєвиди Каліфорнійського узбережжя Тихого океану. В них художниця піднялася до висот поезії. Особливо чарівний пейзаж “Саусаліто” (1986). Авторка, вигадливо оперуючи сріблястими тонами, блискуче показала осяяні сонцем легкі купчасті хмари та гладінь штильового моря, глибіню і повітряність простору. За поетичністю розкриття теми близьким до цього твору є “Захід сонця над затокою” (1979). Всі засоби художнього вираження спрямовані тут на те, щоби виявити рідкісний миттєвий стан природи, коли все — і небо, і земля, і вода — осяяне віддзеркаленим згасаючим сонячним промінням. І авторці поталанило. Вона створила заворожливий образ затишної вечірньої затоки.

¹ Щербак Василь.
Академічне пошанування
Українська академія
мистецтв. К., 2003.
Вип. 9. С. 294.

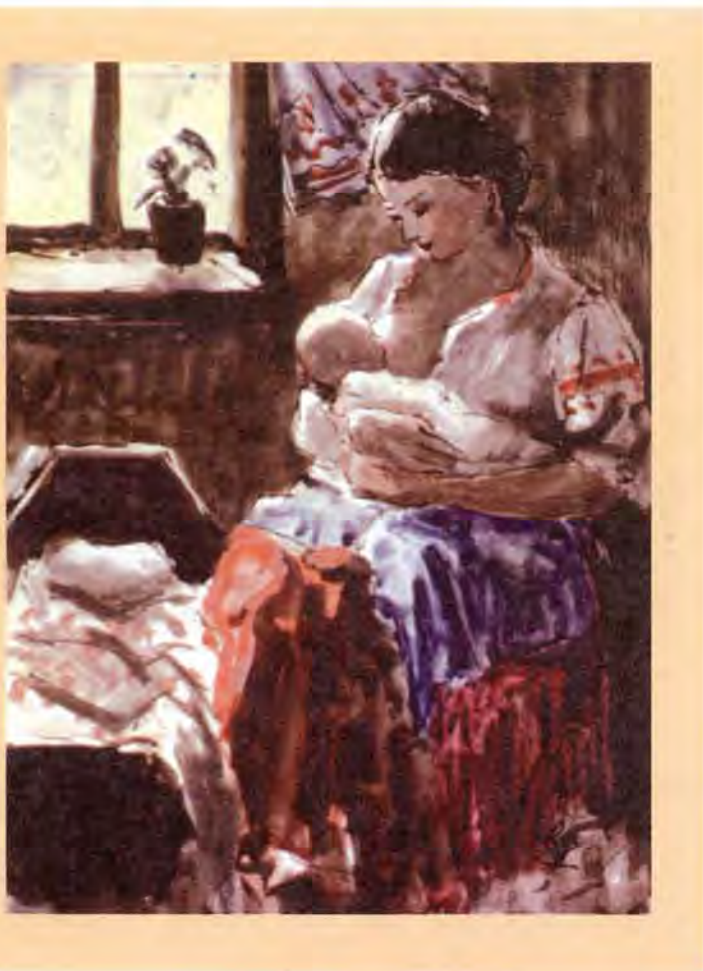
Катерина Кричевська-Росандич

Ворожіння

² Митці України.
Енциклопедичний
довідник. К., 1992.
С. 334–335.

В італійських етюдах мисткиня ефектно відобразила нічну Венецію під зоряним небом (1969), уславлену численними каналами та пам'ятками архітектури блискучої епохи Відродження. У США її увагу привернув вигляд центру Нью-Йорка з його нагромадженням хмарочосів, темні силуети яких велично підносяться над узбережжям широкого гирла річки Гудзон (1962).

Катерина Кравчук-Росандич

Мати

Чудові краєвиди зарубіжжя віддзеркалюють щиру захопленість художниці справді прекрасним, що не знає географічних обмежень. Водночас вона прагнула розкрити й неповторну красу, своєрідність і чарівність рідної землі, показати її чудову природу, народну художню культуру. Хоча після виїзду за кордон, тобто протягом п'ятдесяти років, жодного разу не була на батьківщині, вона покладалася на образи, що збереглися в її пам'яті ще з дитинства, на розповіді батьків.

Жанрових картин у творчості художниці менше, проте вони змістовні й цікаві. Зокрема, досить своєрідний твір «Мати» (1973). У кімнаті біля вікна сидить жінка й годую немовля. Вишиті українським народним орнаментом біла сорочка та рушник надають картині національного характеру. Намальовано швидко, узагальнено та барвисто, в техніці акварелі й туші.

Глибшим розкриттям теми, яскравішим виявленням її національної своєрідності вирізняються твори культового жанру «Гуцульський Великдень» (1974) та «Різдво в Карпатах» (1990). У першій дія відбувається в погожий, але прохолодний весняний день. Чудово зображено матеріальність бурого від часу, стародавнього дерев'яного храму, соковитої зелені першого плану та синьо-фіолетових гір далечини. На цьому мальовничому тлі кілька груп людей різно-

го віку, у святковому одязі. Нехай їхні образи недовершені, зображені узагальнено, без деталей, але вони правдиві, сповнені спокою й урочистості.

Друга картина — морозним зимовим вечором люди заходять у храм на молебень. Зображення життєве й типове для гірського краю України. Щоб передати урочистість дії, художниця застосувала строгу композицію, де важливу роль відіграють монументальні форми величного стародавнього храму й чітко побудована фігурна сцена, яка створює враження натовпу смиренних віруючих людей.

Розповідь про народні культові традиції гірського краю України художниця доповнює показом народної архітектури. У творі «Пам'ятка архітектури» (1980) вона чудово виписала стародавній тридільний дерев'яний храм.

Не обминув її пензель і східні регіони України. Особливості природи, своєрідність стародавньої архітектури цих земель достовірно відбивають краєвиди «Путівль» і «Монастир» (1980).

Місто Путивль згадується під 1146 р. в Іпатіївському літописі. На околиці міста височить Молочанський монастир, споруджений у XVI — XVIII ст. Художниця ніби з пташиного польоту глянула на нього, й перед нею розкрився чудовий краєвид. На фіолетовому тлі неба й безкрайньої долини р. Сейм пишуться білостінні, виразно пластичних форм, культові будівлі, оточені соковитою зеленню. В картині дивовижно уживаються й узагальненість зображення форм далечини, і деталізація форм першого плану.

Також цікаві зимові краєвиди “Церква в с. Сокиринці на Полтавщині” і “Полтавське земство — визначний твір А. Г. Кричевського”.

Розглянуті українські за тематикою твори Катерини Василівни є лише невеличкою частиною красномовних розповідей художниці про Україну, про її красу й культуру. Незрівнянно більше творів художниці на цю тему лишилося за кордоном, де вони успішно репрезентують українське мистецтво і популяризують Україну. Про це свідчить згадуваний Вільям Торфі: “Численні зображення українського сільського краєвиду дають змогу відчувати привабливість її батьківщини”.

Художницю завжди манила Україна. Її не покидала мрія побачити рідну землю, відвідати земляків і показати їм свій живопис. Нарешті у серпні 1993 р. вона разом із чоловіком приїхала в Україну й привезла свої твори. Спочатку влаштувала виставку в Полтавському краєзнавчому музеї (раніше — будинок Полтавського земства), а у вересні — в Музеї українського образотворчого мистецтва в Києві. Акварельні та гуашні твори вразили глядачів заворожливою красою краєвидів. До того ж глядачі вперше побачили їхню авторку — свою землячку, просту й привітну жінку, сповнену почуття гідності.

Ці виставки наочно довели, що Катерина Кричевська-Росандич — талановита українська художниця, а її мистецький доробок збагачує скарбницю вітчизняної культури.

Вчена рада Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури 30 серпня 2002 р. присвоїла їй гонорове звання “Почесний професор”.

Георгій Лебедєв

**Список ілюстрацій,
використаних в оформленні книжки**

Федір Кричевський. Наречена. Національний художній музей України (НХМУ)	13
Михайло Брянський. Портрет Єлизавети Дараган. НХМУ	17
Микола Пимоненко. Ідилія. НХМУ	21
Микола Пимоненко. Суперниці. НХМУ	25
Фотій Красицький. Гість із Запоріжжя. НХМУ	35
Невідомий художник. Портрет Парасковії Сулими. НХМУ	38
Благовіщення. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник (НКПІКЗ)	46
Ігуменя Марія Магдалена Мазепина. Христос, Богоматір, Іоани Богослов. НКПІКЗ	54
Василь Тропінін. Дівчина з Поділля. НХМУ	63
Аполлон Мокрицький. Портрет дружини. НХМУ	76
Костянтин Трутовський. Весільний викуп. НХМУ	87
Невідомий художник. Покрова. НХМУ	92
Теодор Вацик. За шахами. Український національний музей у Львові (УНМЛ)	103
Семен Прохоров. Українська дівчина. Харківський художній музей (ХХМ)	107
Юліан Панкевич. Селянка-мадонна. УНМЛ	125
Костянтин Ломикін. Рідна мати моя. Сумський обласний художній музей (СОХМ)	151
Іван Труш. Портрет Лесі Українки. НХМУ	185
Петро Холодний. Казка про дівчину і паву. НХМУ	192
Тетяна Голембієвська. Українські куманці. ХХМ	285

**ІНІЦІАТОРИ ВИДАННЯ:
РОДИНА НАТАЛІЇ
ТА ІВАНА ДАНИЛЕНКІВ**

Подружжя Наталія та Іван Даниленки живе у м. Сомердейл (штат Нью-Джерсі, США). Нині вже пенсіонери. Народилися в Україні. Наталія на Волині, а Іван на Полтавщині, недалеко від м. Хорол. Із цього полтавського містечка походив і дідусь Наталії, який до Другої світової війни був лікарем на Волині і загинув у німецьких таборах.

Після Другої світової війни виїхали до Америки. Наталія за фахом хімік-фармацевт, Іван — інженер. Обоє протягом тривалого часу працювали в українських громадських організаціях, допомогових комітетах.

З 1965 р. Наталія — активна членкиня Союзу Українок Америки. Упродовж кількох останніх років є заступницею голови Світової Федерації Українських Жіночих Організацій.

Живуть далеко, але помисли їхні в Україні. Без зайвого галасу, впевнено, послідовно допомагають у розбудові Української держави.

Щороку відвідують свою Батьківщину, але їдуть не гостювати, а працювати. І щороку запроваджують новий проект. Так, коштом родини Даниленків у Національному університеті "Києво-Могилянська академія" було обладнано і відкрито "Інформаційний центр Українських Жіночих Організацій і діаспори".

Подружжя стало ініціатором конкурсів в Києво-Могилянській та Острозькій академіях на кращу студентську роботу з питань майбутнього України.

Разом зі своєю товаришкою Лідєю Кий оплачують обіди студентам-сиротам в НаУКМА, надають фінансову підтримку музеям, школам, дітям-сиротам, колишнім

політв'язням, а також українським студентам, які навчаються в США.

Найбільше своєї праці Наталія та Іван Даниленки доклали до здійснення наукових проектів з питань історії та культури України. В Америці п'ять років забезпечували підготовку видання "Український народний одяг" (Торонто; Філадельфія, 1992), видали своїм коштом поезії Ірини Сенник "Сувій полотна" (Нью-Йорк, 1990).

В Україні з ініціативи подружжя Даниленків був здійснений проект вивчення етнічних українських земель, що тепер перебувають у складі Польщі,

і видана їхнім коштом історико-етнографічна монографія “Холмищина і Підляшшя” (К., 1997).

За фінансової підтримки родини Даниленків побачив світ навчальний посібник для студентів В. Борисенко “Традиції і життєдіяльність етносу” (К., 2000).

З ініціативи Даниленків в Україні було проведено дві міжнародні конференції: “Український жіночий рух і процеси державотворення” (Київ, 2000) та “Духовна культура українців на етнічних західних землях упродовж віків” (Луцьк, 2001). Матеріали цих конференцій видані коштом подружжя у наукових збірниках “Етнічна історія народів Європи” (К., 2000, № 7; 2001, № 11). У цьому ж збірнику в 2003 р. (№ 15) стараннями родини Даниленків опубліковані наукові матеріали, зібрані вченими на початку ХХ ст.

Вони спонсорували також видання праці Л. Тарнашинської “Художня галактика Валерія Шевчука” (К., 2001).

У пам'ять загиблих від голодомору 1932—1933 рр. Даниленки підтримали видання С. Білоконя “Масовий терор як засіб державного правління в СРСР” (К., 1999).

Книга про видатних українок, гордих своїм іменем від діда-прадіда, про сильних духом талановитих доньок України — давня мрія Наталії Даниленко.

Сподіваємося, що Наталія та Іван Даниленки пишатиуться нашою спільною працею, вінцем якої стала книжка “Українки в історії”.

Редколегія

Борисенко Валентина Кирилівна
Головащенко Михайло Іванович
Кривошій Олександр Петрович та ін.

УКРАЇНКИ В ІСТОРІЇ

Макет і художнє редагування
Олексія Григора
Технічне редагування
Людмили Швець
Коректори
Алла Бараз, Алла Бородавко, Людмила Іванова
Оператор
Сергій Чаплінський

Підп. до друку 27.12.04. Формат 60х84 / 8. Папір офсет.
Гарн. Петербург. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 38,1. Обл.-вид. арк. 30,0. Вид. № 4183. Зам. 5-66
Видавництво "Либідь", 01004 Київ, вул. Пушкінська, 32
Свідоцтво про державну реєстрацію № 404 від 06.04.01
АТ "Книга",
04655, МСП, Київ-53, Артема, 25
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру виготівників
Серія ДК № 1911

Українки в історії / За заг. ред. В. Борисенко. — К.: Либідь, 2004. — У45 328 с.; іл.

ISBN 966-06-361-4.

У книзі на великому архівному матеріалі, маловідомих літературних джерелах подаються портрети видатних жінок України від часів Київської Русі до наших днів. Вміщено розповіді про славетних українок — жінок-патріоток із знатних родів, меценаток, вчених, літераторок, мисткинь, громадських та політичних діячок, учасниць боротьби за незалежність України та збереження національної ідентичності.

Багато імен високих достойниць висвітлюються вперше.

Для широкого читацького загалу.

ББК 63.3(4УКР)-28

7548.6

